

ОТАУЛИ

**СЎЗ
САНЪАТИДАН
САБОҚЛАР**

Мақолалар ва суҳбатлар

**Тошкент
“MUMTOZ SO‘Z”
2012**

УДК: 821.512.133
КБК 80

Ушбу китобда таниқли ёзувчи, таржимон ва мунаққид Отаулининг “Бир асар таҳлили”, “Портретга чизгилар” ва “Сўз санъатидан сабоқлар” туркумларидаги мақолалари ва айрим суҳбатлари жамланган.

Китоб сўз санъатининг моҳиятини, таъбир жоиз бўлса, авра-астарини ағдариб кўрсатиши ва ёзувчи меҳнатининг оддий кўзлардан ниҳон нуқталарини ёритиши билан ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотади, деган умиддамиз. Аксарияти кейинги бир неча йил ичида ёзилган мазкур мақолалар муаллифнинг қарийб қирқ йиллик ижодий изланишларига ўзига хос якун, дейиш мумкин.

Масъул муҳаррир:
Маҳкам Маҳмудов

80
072

Сўз санъатидан сабоқлар: мақолалар ва суҳбатлар / Отаули, Масъул муҳаррир Маҳкам Маҳмудов. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2011. – 296б.

УДК: 821.512.133
КБК 80

ISBN 978-9943-398-52-8

© Отаули, 2012
© “MUMTOZ SO‘Z”, 2012

Биринчи қисм

МАҚОЛАЛАР

ОТОЙИНИНГ ЛАТИФ ЛУТФИ

Буюк мутафаккиримиз Алишер Навоийнинг улуғ устозлари Фаридиддин Аттор, Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий каби форсигўй шоирлардан ижодий таъсирлангани хусусида кўп ва хўп ёзилган. Холбуки ёзувчининг асосий иш қуроли тил бўлганидан кейин туркий тилимизни жаҳоний минбарларга юксалтира олган буюк мутафаккиримизнинг Яссавий, Саккокий, Дурбек, Лутфий каби туркигўй шоирлардан яна-да кўпроқ ижодий таъсирлангани ва аввало айти шу бир тилда ёзувчи салафлар тажрибаларига таянгани шак-шубҳасиздир. Айтиқса, Шайхзода Отойи шеърятини Навоий шеърятини хазинасини очишда ўзига хос тилло калит бўла олади, дейиш мумкин.

Отойининг адабий мероси, ҳажм нуқтаи назаридан олиб қаралганда, форсигўй устозлар мероси қадар катта эмас, албатта. Бу меросда наинки бутун бошли “Хамса”, ақалли Лутфийнинг “Тул ва Наврўз” ва ё Дурбекнинг “Юсуф ва Зулайҳо” дostonларидек биттагина дoston ҳам йўқ. Лекин бадиият, юксак шеърини нафосат нуқтаи назаридан Отойи шеърятини муаззам Шарқнинг энг улуғ шоирлари ижодидан зинҳор қолишмайди. Сирасини айтганда, агар туркий тил, хусусан, ўзбек тилининг мавқеини юксалтириш йўлида Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий ва Аҳмад Югнакийлар бошлаган кутлуғ ҳаракат ҳазрат Навоий ижодида ҳайратомуз оламшумул ғалаба билан яқунланган бўлса, бунда Отойи, Лутфий, Саккокий шеърятини ҳал қилувчи аҳамият касб этиб, энг муҳим руҳий-маънавий таянч вазифасини ўтаган.

Зотан, пушти-палагига кўра Хожа Аҳмад Яссавий зурёдларидан бўлмиш Шайхзода Отойи ўзбек шеърятини тарихида Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Кошғарий қаторида бадиий сўзни ҳикмат бўлмаса-да, ҳар қалай, чинакам санъат – сўз санъати, муҳташам шоҳбайт, гўзал шоирона лутф даражасига олиб чиқиб, маромига етказиб айта олган улкан сўз санъаткорларидан биридир. Бу шоиримизнинг она тилимиздаги ҳар бир сўзни баайни кўзбойлағич-сеҳргарнинг таёқчасидек абжирлик билан ўйнатиб, ўйноқи оҳангларга солиш маҳоратига қойил қолмаслик амримаҳолдир. Алишер Навоийнинг машҳур “Мажолис ун нафоис” асарида Отойидан келтирилган шоҳбайт ёдингиздадир: *“Ул санамким, сув яқосинда паритек ўлтирур, Ғояти нозук-лигидин сув ила ютса бўлур”* Мазкур шоҳбайтдаги Навоий тилга олган жузъий “айбғина” узрли, албатта, зеро ойда ҳам доғ бор! Муҳими шундаки, халқимизнинг “бир қултум сув билан ютиб юборгудек” таърифига асосланган ҳолда шунчаки гўзал муболага ва ё шоирона таърифгина эмас, авлиёи киромнинг ўзига хос лутфи карами, сўзлар воситасида яратган мўъжизаси сифатида Навоий эътибори ва эътирофини қозонган эди бу байт! Мазкур байт мисол тариқасида олинган ғазалдаги “бу санамнинг илки (кўли) шу қадар арик (тоза,

тиник, нозик, латиф)ки, арикни ариқда, лекин қўлни сувда эмас, сувни қўлда ювар” мазмунидаги шоҳбайт, табиийки, яна-да мўъжизалироқдир.

Бундай шоҳбайтларда акс этирилган мўжизавий лутфлар Отойи шеъриятида бехисоб. Агар диққат қилиб қарагудек бўлсангиз, мазкур шеъриятдаги ҳар бир байт, аслини олганда, салгинага тутдек тўкиладиган омонат кулба эмас, мустаҳкам ва мухташам қасри олий, том маънодаги шоҳона байт эканини кўрасиз. Уларда чиқитга чиқиши мумкин бўлган сўз ҳам, байт ҳам йўқ дейиш мумкин. Ҳар бири чинакам шоҳбайт! Мана, шундай шоҳбайтлардан яна бири: “*Отойи шеърининг лутфини билса, “Латофатнома”дан кечгай Хўжандий*” Агар форс-тожик шеърияти, умуман, муаззам Шарқ шеъриятида Хўжандийнинг “Латофатнома” достони нақадар машҳур бўлганини назарда тутсангиз, мазкур шоҳбайтда гўзал ифодаланган лутф ўз-ўзидан равшанлашади. Шунчаки муболаға ва ё манманлик эмас, ўз сўзининг кадр-қимматини яхши билган чинакам сўз санъаткори қалбидаги ғурур ва фахр туйғулари ифодаси, туркий тилга хос беқиёс ифода қудратининг ҳаққоний эътирофи бу байт! Модомики тугал бир достон ва ҳатто ғазал эмас, биргина байтда ифодаланган шу бир лутф бутун бир “Латофатнома” достонидаги лутфдан кучлироқ экан, бундан фахрланмай бўладими, ахир!

Отойи шеъриятидаги ҳар бир лутф теран мантиқ асосига қурилган бўлиб, улар ўқувчида табиий кулгу ва самимий завқ-шавқ уйғотади. Манови шоҳбайтнинг мантиқига қаранг!

*Банди зулфингдин Отойи кўнглини қилма жудо,
Ақл эмас девонани тутмоқ йироқ занжирдин.*

Дарҳақиқат, жиннини занжирдан бўшатиш ақлсизлик бўлганидек, табиатан галдир чинакам ошиқнинг далли-девона кўнглини маъшуқа сочининг банди-занжирдан жудо қилиш ҳам ақлдан эмасдир. Мустаҳкам мантиқий асос унда қўлланаётган шеърий санъат – ўхшатиш, муқояса, ташбеҳни жонбахш ҳаёт сувидек дафъатан яшнатиб-яшартириб юборади:

*Банди зулфинг паршон айла қошинг олида,
Ким янги ой кўзга равшанроқ кўринур кечқурун*

Мумтоз шеъриятда ёрнинг сочини тунга, қошини янги чиққан ой – хилолга ўхшатиш кўп учрайди. Лекин тун қанчалик зимистон бўлгани сайин хилолнинг шунчалик ёрқин кўзга ташланиши – бу табиат қонуни, айтиш мумкинки, ўзига хос нисбийлик назарияси Отойи шеъриятига хос гўзал ўзбекона лутфнинг мустаҳкам мантиқий асос-пойдеворидир.

Отойи ғазалларидаги ўхшатиш-ташбеҳлар кўпинча кутилмаган ва теша тегмаган, ниҳоятда оҳорли шаклларда бўлиб, улар гоҳ муболағали таъриф, гоҳ сўз ўйини, гоҳ самимий дил изҳори тусини олади. Маълумки, мумтоз шеъриятимизда кўзнинг оқи билан қораси атрофидаги шоирона ташбеҳлар кўп учрайди. Лекин кўзнинг оқини – иймонга, қораси, қорачиғини – куфрга менгзаш, бундай фавқулодда ўхшатишни фақатгина Отойи шеъриятида кўрамыз:

*Қароси кўзларингнинг оқи бирла,
Ажаб куфредур иймон бирла ҳамроҳ.*

Биргина кўзда иймон билан куфрнинг ўзаро сиғишуви, айниқса, иймоннинг куфрни ўраб туриши, иймоннинг қорачиғида куфрнинг нашъу намо

топиши... жафокор ёрнинг феъли билан фитнакор кўзларнинг атворини бундан-да гўзалроқ таърифлаш мумкинми сира!

Мумтоз шеърятимизда ёрнинг ўзини, юзини, дудоғини, лабини, бутун қадди-бастини гулга қиёслаш шу қадар кенг тарқалганки, улар ҳатто қадимий ўзбекона исмларда ҳам ўз ифодасини топган. “Ойгул”, “Орзигул”, “Гулнор”, “Гулноз”, “Гулюз”, “Гулбадан”... қабилдаги гул билан боғлиқ исмлар халқимизда кўплаб учраши бежиз эмас, албатта. Лекин Отойи учун ёр юзини гулга менгзаш камлик қилади. Шоир наздида ҳар қандай гул бу юзнинг кичик бир таркибий қисми, дейлик, ғунчадек лабларгагина ўхшайди. Бошқача айтганда, ёрнинг қиёфаси шундай бир мажмуаи ҳусн, гўзал гулдастаки, гул бу мажмуанинг бир жаридасигинадир:

*Юзинг мажмуаи ҳуснедурурким,
Ўқурлар гулни андин бир жарида*

Ёрни васф этар экан, Отойи лутфи гоҳо шундай муболаға касб этадики бундан ортиқроғини ўйлаб топишнинг ўзи мушкул! Қуйидаги “кўндаланг савол”да халқ оғзаки ижодининг ўлмас қаҳрамони Хўжа Насриддин афандининг қиёфаси, зукколиги, ўзбекона лутфи аён кўриниб турибди, дейиш мумкин:

*Юрарда енг билан оғзингни тутма,
Нимаким йўқ турур, ёшурмогинг не?*

“Оғзи – ўймоқ”, “қоши – камон”, “лаби – ғунча” қабилдаги таърифларда муболаға даражаси ҳаминқадар, албатта. Лекин оғзи мутлақо йўқ, яъни, балойи нафсдан батамом ҳоли ёр!.. Отойи наздидаги бундай ёр агар маҳлуқ бўлса, мазкур лутф – авж пардадаги муболаға, агар Ҳолиқ бўлса, муболаға эмас, айни ҳақиқатдир, Ҳақ Таоло таърифидига Ҳақ Сўздир. Буни қандай тушуниш ҳар кимнинг ўз таъби назми, фаҳми-фаросатига боғлиқ. Ҳар қалай, энг олий ҳақиқат билан ғирт ёлғонни биргина шоҳбайтга сиғдириб, “хоҳланг – ундоқ, хоҳланг – бундоқ тушунинг” дейиш чинакам сўз заргари Отойи шеърый маҳоратидан ёрқин далолатдир.

Лутфнинг фақатгина ўзбек халқи эмас, жаҳондаги кўпгина халқлар орасида кенг тарқалган тури, маълумки, сўз ўйини ҳисобланади. Ҳар бир сўзи баайни ўйнаб-ўйноқлаб турган Отойи шеърятисида, табиийки, сўз ўйини ҳам кўп учрайди. Мана, шулардан бири:

*“Меҳригиёҳ” дерлар они, топмадим, нетай,
Экдим кўнгулга меҳру муҳаббат гиёҳини*

Меҳригиёҳни топиш учун кўнгилга меҳр-муҳаббат гиёҳини экиш... “Меҳригиёҳ” сўзининг туб луғавий маъноси билан кўчма маъносини ўзаро “уриштириб” ўйнатиш... Мазкур шоҳбайтдаги латиф сўз ўйини Алишер Навоийнинг

*Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим,
Жон баса қилдим фидо, оромижоне топмадим*

шоҳбайти дунёга келишига ҳал қилувчи туртки бериб, ундаги қўшалок сўз ўйинига асос бўлиб хизмат қилгани шак-шубҳасиз, албатта.

Отойи шеърятисидаги бундай шоҳбайтларнинг энг гўзали ўзи мансуб ўзбек халқи шаънига битилгандир:

Бу улуста кўпни кўрдук, вале эй ўзбеким,

Дилраболикта ўзингтеқ шўхи раъно кўрмадук

Ўзбек халқини туркий улуснинг энг дилрабо си дея таърифлаш!.. Халқ шаънини юксалтирувчи бундан-да гўзалроқ лутф бўлиши мумкинми сира?! Яна шуниси ҳам борки, мазкур шоҳбайт бутун ўзбек адабиёти тарихида ўзбек халқи шаънига битилган энг биринчи ва энг гўзал мадҳиядир. Буюк Алишер Навоийнинг “Ўзбегим бошида дўппи, эгнида ширдоғи бас” сингари шоҳ сатрлари, буюк Абдулла Қодирийнинг Кумушбиби ва Раънодек гўзалликда беназир сиймоларни яратишда қўллаган “раъно гулидан суви”, Ҳамид Олимжоннинг “Ўзбекистон”, Эркин Воҳидовнинг “Ўзбегим”, Абдулла Ориповнинг “Ўзбекистон – Ватаним маним” шеърий манзумалари шу шоҳбайтдан бошланган қутлуғ анъаналарни ижодий ривожлантиришнинг ибратли намуналаридандир. Қарийб етти асрлик бу қутлуғ анъана Ўзбекистон давлат мустақиллигининг шарофати билан ўзининг авж нуктаси – Ўзбекистон давлат мадҳиясига ўз-ўзидан ғоят табиий равишда уланди.

Отойи яшаган даврда ўзбек халқ оғзаки ижодидаги лутф, хусусан, сўз ўйинига қурилган аския ва латифа жанрлари айнан қандай қиёфа касб этгани хусусида бугунги кунда аниқ бир нима дейиш қийин. Ҳар қалай, шуниси шакшубҳасизки, Отойи шоҳбайтларида нозик ифодаланган лутфлар мазкур жанрлар ривожига ўзининг самарали таъсирини кўрсатган. Буюк мутафаккиримиз Алишер Навоий ижодини аввал-бошдаёқ юксак баҳолаб, чинакам ўзбекона лутф намунасини нафақат шеъриятда, балки бир жумла наср ва биргина саъй-ҳаракатда аён кўрсатган Мавлоно Лутфий ҳазратлари ўзларига танлаган тахаллусга ҳам Отойи ғазалларидаги гўзал шоирона лутфлар туртки берган бўлса ажаб эмас. Шунингдек, мумтоз ёзма адабиётимиздаги сўз ўйинига асосланган туюқ ва мувашшах, замонавий шеъриятимиздаги пародиянинг туб илдизи ҳам Отойи шеъриятида нафис ифодаланган ўзбекона лутфга бориб тақаладики, бундай таъсир жараёнларини атрофлича илмий тадқиқ этиш мустақиллик даври адабиётшунослигимизнинг муҳим вазифаларидан бири хисобланади.

Ўзбекона лутф, хусусан, сўз ўйинининг каттаси Отойининг тахаллусида аён кўринади. Сирасини айтганда, ўзбек адабиёти тарихида ҳеч бир ижодкорнинг тахаллуси, ҳаттоки “Навоий”, “Бобур” ва “Машраб” тахаллуслари ҳам “Отойи” тахаллуси қадар пурҳикмат-сермаъно эмасдир. Жуда кўп йиллар мобайнида адабиётшуносларимиз бу шоирнинг тахаллуси асли “Отойи”ми, “Атойи”ми дея баҳслашиб келдилар. Холбуки бу ўринда, аслини олиб қаралса, баҳсга ҳожат йўқдир. Аввал-бошда тахаллус ҳар икки маънода қўлланган! Зотан, “Ато этилган”, “Атойи Худо” маъноси билан “Ота” маъноси бир-бирини инкор этмайди, балки, аксинча, тўлдириб келади. Том маънодаги ОТАЛИК, яъни, азиз-авлиёлик ҳам, падари бузрукворлик ҳам ҳамиша Худо ёрлақанган бандасига Унинг Ўзи томонидан ато этилган, яъни, бошқачароқ айтганда, “буюрилган” бўлади. Бутун башариятнинг отаси Одам алайҳиссаломни ҳам “Одам Ота”, ҳам “Одам Ато” деб аташимиз, албатта, бежиз эмасдир. Бутун башариятнинг энг катта отаси Одам алайҳиссалом ҳам “Одам Ота”, ҳам “Одам Ато” деб аталиши, албатта, бежиз эмасдир. Қадимда тилимиздаги “тоға” сўзи “тоғойи”, “опа” сўзи “опойи” тарзида талаффуз этилганидек, “ота” сўзи ҳам

“отойи” сифатида талаффуз этилган. Бугина эмас. Тахаллус замирига шу икки маънодан ташқари яна иккита маъно ҳам яширинган. Тилимиздаги “атайин” сўзи гоҳо “н” товуши тушириб қолдирилган ҳолда “атайи” тарзида ҳам талаффуз этилади. Агар бу сўз талаффузда салгина ўзгартирилиб, “Отойи” тарзида айтилса, демак, “отмоқ” феълнинг ўзагидан ясалган бу сўз “отилган”, яъни, “камондан отилган ўқ” маъноси англата олади. Ўзбекона лутфу сўз ўйинининг гўзал намуналарини яратган, тилимиздаги ҳар бир сўзнинг маъно товланишларини нозик илғаган ва улардан маҳорат билан фойдалана олган чинакам сўз санъаткори Отойи, бизнингча, ўз тахаллусини мана шу тўртала маънода баравар қўллайди.

Бир мухлис сифатидаги дастлабки кузатишларимиздан хулоса шуки, Отойи шеърини латифадек латиф ўзбекона лутфнинг ўзига хос сарчашмаси сифатида биз учун алоҳида қадрлидир.

2008

УЛУҒ НОСИР

(Носируддин Бурҳонуддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асари ҳақида)

Мумтоз ўзбек шеърятининг она тилимиз жозибасини аён кўрсатувчи энг қадимий, содда ва халқона намунаси Аҳмад Яссавий ҳикматлари бўлганидек, ўзбек насрининг энг қадимий, содда ва халқона намунаси Носируддин Бурҳонуддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асаридир. Тўғри, ўзбек мумтоз насри тарихида Пошшохожанинг “Гулзор” ва “Мифтоҳ ул адл”, Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул қулуб”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома”, Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” ва “Шажараи тарокима” асарлари, панд-насихат, саргузашт, ҳасби ҳол ва бошқа йўналишлардаги кўпдан-кўп насрий асарлар ҳам яратилган. Айниқса, бир пайтлар “Халқ китоблари” деб юритилган ва асрлар мобайнида ота-боболаримизга яссавий-хонлик, навоийхонлик, машрабхонлик, бедилхонликлар қадар улкан завқ-шавқ бағишлаган қиссахонликлар учун асос бўлиб хизмат қилган “Або Муслим”, “Иброҳим Адҳам” сингари жангнома тарзидаги саргузашт асарларни айтмай-сизми! Шўро тузуми даврида унутилишга юз тутган бу қиссаларнинг бошида ва қиссахонликларнинг марказида ҳақли равишда Носируддин Бурҳонуддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асари туради. Асрлар мобайнида “Қисасул анбиё”, яъни, “Пайғамбарлар қиссалари” номи билан машҳур бўлиб, тиллардан тилларга ўтиб келган бу асарнинг фазилатлари, оҳанрабои, жозибаси наинки ўзбек насрида, айтиш мумкинки, жаҳон насрида ҳам камёбу ноёб ҳодисадир. Худди Шайхзода Отойи ғазаллари каби, бу асарнинг ҳам ўйноқи оҳанги, равон халқона тили, гўзал шоирона лутфлари ҳар қанча таърифу таҳсинларга арзигуликдир.

Хўжа Аҳмад Яссавий ҳикматлари Қуръон ва ҳадисларнинг ўзига хос шеърӣ тафсири бўлганидек, Носируддин Бурҳонуддин Рабғузийнинг “Қисасул анбиё”сини Қуръони Каримнинг бадий насрдаги бетакрор тафсири, шарҳи, илоҳий китобнинг ўзига хос насрий баёни дейиш мумкин.

Маълумки, ўзбек адабиётида ҳам, жаҳон адабиётида ҳам Қуръони Каримга, унда тилга олинган қиссаларга таяниб яратилган шоҳ асарлар талайгина. Масалан, Дурбекнинг “Юсуф ва Зулайҳо” достони, Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ-ут-тайр” ва Алишер Навоийнинг “Лисон-ут-тайр” фалсафӣй дostonлари... Буюк италян шоири Дантенинг “Илоҳий комедия” асари ва ё улуғ рус адиби Михаил Булгаковнинг “Уста ва Маргарита” романи насронийлик дини асосларига таяниб яратилгани, Чингиз Айтматовнинг “Қиёмат” ва ўз ёзувчиларимиз Аббос Саиднинг “Беш кунлик дунё”, Шойим Бўтаевнинг “Шоҳ” романлари эса, “Уста ва Маргарита” романи таъсирида ёзилгани кўпчиликка маълум. Айтиш мумкинки, “Қисаси Рабғузий” асари бу асарларнинг барчасига нисбатан аслиятга яқинроқ, тафсилотларга бойроқ, шуниси билан ибратлироқ, халқимиз руҳига нисбатан яқинроқдир. Етти асрдирки, бу асар етти ёшдан етмиш ёшга қадар ҳар бир қорақўз ўзбек севиб мутолаа қиладиган ва иштиёқ билан тинглайдиган мароқли китоблардан бири бўлиб келмоқда.

Фақат етмиш йиллик худосиз Шўро тузуми пайтида бу асар ҳам четга суриб кўйилди. Мана, Ўзбекистон давлат мустақиллигининг шарофати билан бу шоҳ асарни қайта кўлга олиб, қайта-қайта мутолаа қилиш, ҳар бир қисса, ҳар бир қиссадан ҳисса, ҳар бир жумланинг мағзини чақиш ва дил-дилдан завқ-шавқ туйиш бахтига қайта эга бўлиб турибмиз. Дунёни тушуниш ва Жаноби Ҳақни танишда Каломуллоҳ ва Пайғамбаримиз ҳадислари, буюк мукаллим ва муҳаддис боболаримиз мероси, Аҳмад Яссавий ҳикматлари билан бир қаторда Мавлоно Носуриддин Бурхонуддин Рабғузий сабоқлари ҳам ҳар биримизга беминнат хизмат қилмоқда.

Рабғузий асарининг энг муҳим фазилати шундаки, Оламнинг ва Одамнинг яратилишидан бошлаб Одам алайҳиссаломнинг икки ўғли Қобил ва Ҳобил, сўнг Шис, Идрис, Нух, Худ, Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Мусо ва Ийсо пайғамбарлар, пайғамбари ақрам Муҳаммад алайҳиссалом ҳаёти ва фаолиятининг аксар кўпчиликка номаълум жиҳатлари барча кизиқиб ўқийдиган ва мароқланиб тинглайдиган жозибали услуб ва равон тилда ҳикоя қилинади. Бугина эмас. Ҳар бир ҳикоя, ҳар бир қиссадан тегишли ҳисса ҳам чиқарилади. Қаламга олинаётган воқеа-ҳодисаларнинг кўпчиликка ибрат бўларли томонлари очиб кўрсатилади ва сабоқлар берилади. Масалан, оламнинг яратилиши хусусида сўз юритар экан, Рабғузий, жумладан, шундай дейди: “Хабарда андоқ келур: якшанба кун кўкларни яратти, душанба кун ойни, кунни, юлдузларни яратти, сешанба кун олам халқинда куш-қуртларни, фаришталарни яратти, чаҳоршанба кун сувларни яратти; елларни, булутларни чиқорди, йиғочларни, ўт-емларни яратти, ундирди. Рўзиларни улаштирди. Панжшанба кун ужмоҳ, тамуғни, раҳмат ва азоб фаришталарини яратти, хурларни яратти. Азина кун Одамни яратти. Шамба кун нарса яратмади”. Нақадар содда, равон, бугунги кун ўқувчисига ҳам осонгина тушуниладиган жумла, шундай эмасми! Қуръони каримни, ҳадислар ва тафсириларни билган уламолар учун ушбу жумлада янгилик бўлмаса эҳтимол. Лекин жумла яқунидаги яна бир гапга алоҳида диққат қилинг: “Бу камуғ нарсаларни, тақи минг мунча нарсаларни кўз юмуб очқунча яратқу яроғи бор эди”. Яратган Эгамнинг Қодирлиги ва Қудратининг нақадар чексизлигини аён кўрсатувчи мухтасар таърифга қаранг! Олам ва Одамни, жамики “беш кунлик дунё”ни, “тақи минг мунча нарсалар”ни кўз юмиб очқунча яратишга қодир Яратган нега бу ишга беш кеча-кундузни сарфлаб, бир кеча-кундуз сукутга чўмди экан?! Кейинги жумладаги “қиссадан ҳисса” бу саволга аниқ-тиник жавоб беради. Шунинг учунки, “қулларига таълим қилди: менки шундай Қодир бўла туриб шошилмадим, эй ожиз бандалар, сиз ҳам шошилмасдан, оқибатини ўйлаб иш қилинг!..” Мана, ҳар нега қодир Яратганнинг таълимию мавлоно Рабғузийнинг ҳикматомуз сабоғини кўринг! Бундай сабоқлар, назаримда, аввало ижоддек ўта мушкул ишни ўз зиммасига олган, айтса арзигулик бир-икки асарни ёлчителиб ёзар-ёзмас ўзини худди бутун оламни яратиб кўйгандек ҳис қиладиган ижодкорларга бугунги кунда ҳам жуда-жуда асқотади...

Рабғузийнинг ҳар бир қиссаси, ҳикояси, латифаси, ғазали ва рубойиси, хаттоки ҳар бир жумласида худди шундай қимматли сабоқ бор, десак асло муболаға қилмаган бўламиз. Масалан, еру осмоннинг сифатлари ҳақида ёзар

экан, Рабғузий иблис алайҳи лаънанинг келиб чиқиши, пушти-палаги, ҳаттоки отларига алоҳида тўхталиб ўтади. Михаил Булгаков романида “Азозелла”, бизнинг тилимизда “Азозил” деб аталувчи бу шайтон даставвал “Ҳорис” деб аталган ва етти қават ер остида яшаган. Унинг бобокалонлари эса, эркак арслон қиёфасидаги Жаблит ва бўри қиёфасидаги Таблит бўлиб, уларнинг илонники ва чаённикига ўхшаш думлари бўлган. Лекин Ҳорис астойдил тоат билан етти қават ер остидан ер устига чиқди ва ер устида ҳам шундай тоат қилдики, унда Ҳорис сажда қилмаган бир қарич ер қолмади, натижада етти қават осмонга юксалди, ҳаттоки фаришталарга устод бўлди! Лекин ўзининг олов ёлқинидан бино бўлганию чеккан беадад захмат-машаққатлари учун такаббурликка берилиб, тупроқдан бино бўлган Одамга таъзим қилишни истамади, аксинча, Тангрига исён қилдики, “Мани ўттин яратдинг, ани қора тупроқдин яратдинг”. Рабғузий Азозилнинг Иблисга айланиш тарихини шундай якунлайди: “Қачон Азозил бу ҳужжатни қилди эрса Азозил отини кўтардилар, Иблис от бердилар, маъниси “ноумид” демак бўлур”. Атиги бир неча жумладангина иборат насрий баёнда Иблиснинг бутун ҳаёти, “иблис” сўзининг туб луғавий маъносигача ёритилибгина қолмай, яна шундай “қиссадан ҳисса” чиқарилади ҳам: “Иблиси лаин ўтни тупроқдин ортуқ теди. Билмадиким, тупроқ ўтдин ортуқ турур. Ул далил узаким, ўт ўғри турур, қаю нарсани ўтга берса йўқ қилур, яна бермаз. Аммо тупроққа бир овуч солсанг ўнни юз қилиб санга берур”. Келтирилган жумланинг мантиқига боқинг! Шарқ фалсафасида кўп бора тилга олинган тўрт унсур – ўт-олов, сув, ҳаво, тупроқдан ўт – ўтар, сув – оқар, ҳаво – учар, лекин тупроқ... ўткинчи, оқувчи, учувчи, хуллас, муваққат эмас, турғун-абдий! Олов билан тупроқ ўртасидаги энг катта фарқ яна шундаки, ҳамма нарсани ялмоғиздек ямламай ютадиган ўт баднафслик ва бахиллик тимсоли, ҳаммага ризқ-рўз улашадиган тупроқ эса, аксинча, саҳийлик-саҳоват ва меҳр-мурувват тимсолидир. Шу нуқтаи назардан қараганда, дейлик, Аҳмад Яссавий ҳазратларининг “Тупроқ бўлғил, олам сени босиб ўтсин” ҳикматли сатри, “Алпомиш” достонида – бутун бир эпосда батафсил бадий талқин этилган бахиллик ва саҳийлик фалсафаси ва ё Абдулҳамид Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” фалсафий романида қаламга олинган бир воқеа замиридаги теран маъно-мантиқ яна-да ойдинлашади. Ёдингизда бўлса, романда Раззоқ сўфи пири муршиди Хаст эшоннинг олдига шундай мантиқан асосли саволларни кўндаланг қўяди: “Худо ҳам аввал беради, кейин олади, ер ҳам аввал едиради, кейин ейди... Сен нимасан, кимсан, Худодан зўрроқ, ердан кучлироқмисан: оласан – бермайсан, оласан – бермайсан?!” Жиддийроқ ўйлаб қарасангиз, мазкур кўндаланг савол замиридаги мантиқ ипининг бир учи ҳазрат Рабғузий асарида келтирилган “қиссадан ҳисса”га бориб боғланади.

Нафақат Қуръони Каримда нозил бўлган, балки Рабғузий асарида ҳам битилган энг гўзал қиссалардан бири, шак-шубҳасиз, Юсуф алайҳиссалом қиссасидир. Асардаги мазкур қисса ва ундан чиқарилган ҳиссаларни атрофлича таҳлил қилиб, қиссахонлик, яъни, рабғузийхонлик шавқини теранроқ туйишни ўқувчининг ўзига ҳавола қилайлик-да, бу ўринда биргина ҳолатга эътиборни қаратайлик. Нафақат Рабғузий ижоди ва ё ўзбек шеърлятида, балки жаҳон ада-

биётида наврўз – янги кун, гўзал навбахорга бағишланган энг гўзал ғазаллардан бири айнан шу энг гўзал қисса ичида келтирилиши, албатта, бежиз эмасдир:

Кун ҳамалга кирди эрса келди олам наврўзи,
Кечди баҳман замҳарир қиш қолмади қорри бўзи

деб бошланувчи бу ғазални ҳам қайта-қайта мутолаа қилиш сурурини ўзингизга қолдирайлик-да, ғазалнинг мақтаида ифодаланган шоирона фикрнинг мағзини чақишга уриниб кўрайлик:

Хури инс ужмоҳ ичинда энг солиб таҳсин қилур,
Ёз уза мундоғ ғазаллар аймишда Носир Рабғузий.

Қарангки, Наврўзи олам ҳақида ёзда ғазал битган Носир Рабғузийга жаннатдаги ҳурлар ҳам таҳсин-у такбир, олқишу офарин айтар эканлар, аввало ёзни энг буюк ёзувчидан ҳам минг чандон гўзалроқ ёзиб яратган Парвардигори Оламнинг саховати, сўнгра ана ўша ёз фаслининг саховати ва, ниҳоят, Рабғузийдек ёзувчиликнинг саховати шунчалик бўлади-да, тўғри эмасми?! Мазкур шоҳбайт шоирона муболаға ва ё такаббурлик-мақтанчоқлик эмас, ўз ёзганларини, айниқса, ўзи ёзаётган ўзбек тилининг чексиз имкониятлари ва кадр-қимматини яхши билган ижодкор қалбидаги фахр-ифтихор туйғуларининг ифодасидир. Бу туйғуни ёрқин ифодалашда мазкур шоҳбайт Шайхзода Отойи битган ажиб ўйноқи оҳангларга бой байтлар, масалан, шундай бир шоҳбайтдан мутлақо қолишмайди:

Отойи шеърининг қадрини билса,
“Латофатнома”дин кечгай Хўжандий.

Худди “Алпомиш” достонидаги Барчин билан Ҳакимбекнинг айтишуви, “Ўткан кунлар” романидаги Кумуш билан Отабекнинг сўз ўйинлари, “Меҳробдан чаён” романидаги Раъно билан Анварнинг баҳри байти, “Кеча ва кундуз” романи ниҳоясида Зебиниса таърифида келтирилган қўшиқ каби, “Қисаси Рабзуғий” асарида, айниқса, Юсуф алайҳиссалом қиссасида келтирилган шеърини сатрлар мазкур гўзал асарга ўзгача бир зеб бериб, ажиб бир кўрк-тароват, шоирона руҳ бахш этиб турибди. Улар замиридаги маънолар мағзини чакқанингиз сайин “Қисасул анбиё” етук шоирнинг адабиётимиз тарихидаги дастлабки гўзал шоирона насри эканини теран ҳис қила оласиз.

Замондош адабиётшуносларимиз орасида бир фикр анча кенг тарқалган: афсуски, Гафур Ғулом наср билан жиддийроқ шуғулланмаган-да, йўқса “Менинг ўғригина болам”у “Шум бола”дек мўъжизаларни яратган ёзувчи нақадар улуғ носир, буюк романнавис бўлиши муқаррар эди!.. Бу гапни Носируддин Бурҳонуддин Рабғузийга нисбат бериб айтиш ҳам мумкин. Афсуски, Рабғузий ўзининг саноклигина ғазаллари, рубоийлари ва байтларини пайғамбарлар қиссаларига шунчаки зеби-зийнат, бадий воситалардан бири сифатидагина фойдаланган-да, агар бутун ижодий имкониятини бус-бутун шеърятга бағишлаганида, Худо биледи, бу улуғ носир нақадар улуғ шоир бўлиши мумкин эди!

Бадий насрни шеърятдан ҳам афзалроқ кўрган ва унга шеърятдан ҳам гўзалроқ либоси мавзун кийдира олган улуғ носиримиз Носируддин Бурҳонуддин Рабғузийнинг ўлмас “Қисасул анбиё” асарини тушуниб мутолаа қилиш,

қиссахонлик завқию рабғузийхонлик шавқини дил-дилдан теран ҳис қилиш
бахти Сизга ҳамиша муяссар бўлғай, азизлар!..

1998

ТОНГ ЮЛДУЗИ ШУЪЛАЛАРИ

Чўлпонхонлик

Мухтасар муқаддима

Ўзбек адабиётида буюк шоирларимиз Отойи, Лутфий, Алишер Навоий, БоРбур, Маишар, Огаҳийдан кейин сўз санъатининг қарийб барча тур ва жанрларида илоҳий бир қудрат билан қалам тебратган зот, маълумки, Абдулҳамид Сулаймон ўгли Чўлпондир. Бу буюк адибимизнинг беназир шеърияси, бетакрор драматургияси, жўшқин публицистикаси, қойилмақом таржималари замондошларини ҳам, издошларини ҳам ҳаминша ўзига мафтун-маҳлиё этиб келган. Айниқса, адибнинг ўзбек насрига буюк Абдулла Қодирийдан кейин олиб кирган янгилиги – янги овоз, оҳанг, услуб жиолари алоҳида диққат ва таҳсинга лойиқдир. Улар ҳаминша ёзувчиларимизнинг ҳам, адабиётшунос олимларимизнинг ҳам диққат марказида турган ва турибди. Бу борада Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Авлоний, Сидқий Хондайлиқий ва бошқа замондошлар, Ойбек, Озод Шарафиддинов, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Наим Каримов, Бахтиёр Назаров каби издошларнинг хайрли ишлари кўпчиликка маълум. Лекин шуни ҳам алоҳида таъкидлаб айтиш керакки, Абдулла Қодирий, Ойбек ва Абдулла Қаҳҳорнинг ўзбек насри тараққиётидаги ўрни хусусида кўпдан-кўп тадқиқотлар яратилгани ҳолда, Чўлпон насри ҳақида йирикроқ тадқиқотлар йўқ ҳисоб. Бу борада андижонлик адабиётшунослар Ҳамидулла Болтабоев, Дилмурод Қуронов ва Улуғбек Ҳамдамовнинг илмий изланишлари алоҳида таҳсинга лойиқ, албатта, лекин бундай ишларни бир-икки олимнинг удаллаши амри-маҳол. Айниқса, Чўлпон насрининг бадиияти атрофлича ўрганилмоғи лозим. Бу бетакрор бадиият ёзувчи-носирларимиз учун улкан маҳорат мактаби бўла олади. Чўлпонхонликнинг бу қирраси, айтиш мумкинки, баайни очилмаган кўриқдек. Холбуки энди мустақиллигимизнинг шарофати билан бадиий жиҳатдан баркамол асарни қилдан қийиқ қидириб ва ё азбаройи эрмак учун эмас, ундаги сўз санъатидан завқланиб, маъно қатламларини уқиб ўқиш малакасини қайта ҳосил қилмоғимиз керак. Халқимиз асрлар бўйи амал қилиб келган яссавийхонлик, отойихонлик, рабғузийхонлик, навоийхонлик, бобурхонлик, маишархонликлардан асосий муддао ҳам шу – эстетик таҳлил орқали асар бадииятини очиб кўрсатиш эди. Нақл қилишларича, Бедилнинг ҳар бир сатрида шундай кўплаб маъно қатламлари бор эканки, улардан бири “Ҳафтияк”ни ўқиб туширганга, иккинчиси – мадраса кўрганга, учинчиси – сўз санъати сирларини пухта ўзлаштирган олимга, тўртинчиси – муаллифнинг ўзига... аён экан! Чўлпон асарлари ҳам бундай маъно қатламларидан ҳоли эмас, албатта.

Камина Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи 1988 йилда роппа-роса эллик уч йиллик таъқиқ-табудан кейин, ниҳоят, “Шарқ юлдузи” журналида қайта нашр этилганида ўзимча қаттиқ ҳаяжонланиб, ўша йили Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида қатагон қурбонлари ижодига бағишлаб ўтказилган конференцияда Чўлпон насри хусусида махсус маъруза қилган

эдим. Ўша йилнинг ўзидаёқ мазкур роман атрофлича эстетик таҳлил этилган каттагина бир мақола ҳам ёзган эдим. “Тонг юлдузи шуълалари” деб номланган мазкур мақола “Шарқ юлдузи” журналининг 1989 йил 1-сонида муайян қисқартиришлар билан босилиб чиққан эди. У мустабид Шўро тузуми шароитида Чўлпон насри хусусидаги, фахр билан айтишим мумкинки, дастлабки чўлпонхонликлардан бири эди.

Куйида ўша мақолани қарийб айна ҳолида – ҳеч қандай таҳрир ва қисқартиришларсиз, фақат ўша пайтда турли мулоҳазалар билан олиб қўйилган айрим жумлаларни қайта тиклаган ҳолда – эътиборингизга ҳавола этмоқдаман. Ропна-роса етмиш йилдан буён бадиий тафаккур осмонининг энг ёруғ юлдузларидан бири бўлиб турган “Кеча ва кундуз” романи хусусидаги мазкур мақола танқидий тафаккур намунаси сифатида шоядки бор-йўғи йигирма уч йиллик вақт синовларидан кўнгилдагидек ўта олган бўлса ва сизнинг кўнгилгизга ўтиришса...

* * *

Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи қайта чоп этилгани маданий ҳаётимизда муҳим воқеа бўлди. Зеро, мазкур роман Чўлпон ижодида ҳам, ўзбек романчилиги тарихида ҳам алоҳида ўрин тутувчи асардир. Гап “Кеча ва кундуз”нинг адабиётимиз тарихида “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён”, “Куллар”, “Дохунда”, “Сароб” асарларидан кейин майдонга келган олтинчи романлигида ва ё дастлабки роман-диалогиялигида эмас. Гап шундаки, бу роман, биринчидан, Чўлпоннинг шеърят, наср, драматургия, адабий танқид ва таржима бобидаги ижодий фаолиятига хос жами фазилатларни бир фокусга йиғиб кўрсатувчи асар, ёзувчининг бош асари, унинг ижод осмонидаги энг ёруғ юлдуз деса арзигулик йирик эпик полотнодир. Иккинчидан, у тарихимизни бадиий инкишоф этиш нуқтаи назаридан Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” ва “Меҳробдан чаён” тарихий романлари билан Ойбекнинг “Қутлуғ қон” тарихий романи ўрталиғидаги муайян бўшлиқни тўлдира олади. Агар дастлабки икки тарихий романда, муаллифнинг ўзи таъкидлаб айтганидек, “ўтмишнинг энг кир, қора кунлари – машъум хонликлар замони” бадиий акс эттирилган, Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романида эса, ўзбек халқи тарихининг инқилоб (миллий озодлик ҳаракатлари) даври атрофлича кўрсатилган бўлса, “Кеча ва кундуз” романи (тўғрироғи, роман-диалогиянинг биз танишишга муваффақ бўлиб турган биринчи китоби) шу икки ўрталиқдаги улкан давр – хонликлар замонидан ҳам даҳшатлироқ чоризмнинг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсати туғдирган аянчли аҳволнинг ҳаққоний тасвирига кўра ғоят қимматлидир. Ва, ниҳоят, учинчидан, мазкур асар эстетик нуқтаи назардан – ёзувчининг бадиий маҳорати, санъаткорлиги нуқтаи назаридан қатор ибратли жиҳатларга эга.

Даъвомизнинг исботи учун дастлаб образлар тизимини бир қадар умумийроқ назардан ўтказайлик. Бизнингча, романда бетакрор характер хусусиятлари билан нисбатан ёрқинроқ кўзга ташланувчи образлар саккизта: Зеби, унинг отаси Раззоқ сўфи, онаси Қурвонбиби “фитна”, Мирёқуб эпақа,

Акбарали мингбоши, Пошшоҳон, Нойиб тўра, Зуннун. Қолган образлар, чунончи, Биби Марям (Мария Степановна Астрова), Салтанат (Салти), Энаҳон, Ўлмасжон, Ҳақимжон, Султонхон, Хадичаҳон, Умринисабиби кабилар бу етакчи образларни бирон-бир жиҳатдан тўлдириб, муайян иқлим, муҳитни ҳосил қилиб келадилар. Агар бу образларни романчилигимиз тарихида яратилган бошқа қаҳрамонларга, айтайлик, Мирёқуб эпақани – Отабекка, Қурвонбиби “фитна”ни – Ўзбек ойимга, Раззоқ сўфини – Солиҳ маҳдумга, Пошшоҳонни – Зайнабга қиёслаб қарасак, шу ҳолни аён кўриш мумкинки, Чўлпон аввало Қодирий романларидан ижодий таъсирланган, айна пайтда уларга янгича ёндаша олган. Чунончи, Мирёқуб эпақа, Озод Шарафиддинов ёзганидек, “буржуача ишбилармон корчалон” сифатида савдогар Отабекка нисбатан эпчил. Асрлар бўйи савдо-сотик ва тадбиркорликни маданиятнинг муҳим белгиси деб билувчи миллий-ижтимоий табақага хос хусусиятларни бу образ ўзида нисбатан яққолроқ намоён эта олган. Бугина эмас. Мирёқуб шу қадар устаси фаранг, яна О. Шарафиддинов таърифи билан айтадиган бўлсак, шундай “янги типдаги” савдогарки, у фойда, моддий манфаатдорлик йўлида ҳеч нимадан қайтмайди. Ўзи иқрор бўлганидек, Нойиб тўранинг хотини ёхуд мингбошининг иккинчи хотини Пошшоҳонга ўйнаш тутинишдан кўзлаган мақсади ниҳояти “айшини суриб яшаш” эмас, балки шу йўл билан ҳам фойда ундириш: Нойиб тўрани янада маҳкамроқ қўлга олиш, мингбоши меросининг лоақал бир қисмига эга чиқиш!

Ёхуд Қурвонбиби “фитна” билан Ўзбек ойимни қиёслаб қарайлик. Маълумки, Ўзбек ойим табиатан шўх-шаддод, фавқулодда ўктам. Шу қадар ўктамки, ҳатто эри, кимсан Юсуфбек ҳожига ўз ҳукмини ўтказа олади. Албатта, ўтмишда ўзбек аёллари орасида бундай ўктам аёллар оз бўлган. Аксарият ҳолларда эса, мазлум хотин-қизларнинг оиладаги мавқеини “мустаҳкамлаб”, ўзига паст назар билан қаровчи эридан ҳақ-ҳуқуқини ажратиб яшашнинг ягона воситаси – макр, фитна-фужур, ғийбатангиз майда гап, тил-забон бўлиб келган. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда Қурвонбиби “фитна” Ўзбек ойим ва ёки унга ўхшаш аёллар образларининг анча-мунчасига нисбатан типикроқ, ижтимоий ва руҳий асослари мустаҳкамроқ.

Тўғри, муаллиф Қурвонбиби табиатини тасвирлаб кўрсатар экан, кўпинча уни ўта авайлаб, имкон қадар юмшоқроқ муносабатда бўлади. “Қурвонбиби, сўфига аччиқ қилиб бўлсами ё ўзининг яратилиш хамирида шу нарса борми, ҳар қалай, фитналикдан, яъни, макр ва фирибдан ҳоли эмас”. Бу гапдаги “ҳоли эмас”га диққат қилинг. Аслида Қурвонбибида содда муғомбирларча фитна шу қадар қудратлики, “қилиғингга қилиғим” кабилида иш тутиб, “Оғиз билан тил банданинг жисмидаги энг азиз ва табаррук аъзолар. Уларни хотин кишидай паст маҳлуқ олдида хор қилинадими?..” кабилидаги хурофий ақидаларга муккасидан кетиб, аёл зотига паст назар билан қарайдиган, устига устак, табиатан камгап, “ичимдан топ”, “уй – зиндон” Раззоқ сўфини бемалол гапиртира олади. Шундай гапиртирадики, ҳатто “баъзида тилларини бурро қилиб сайратади”. Бундай фитнакорлик, чунончи, “бурро қилиб сайратиш” маҳорати ва бу ишнинг “технологияси” асарда санъаткорона кўрсатилган. “Онасини кўриб қизини ол” дейди халқимиз. Зотан, фарзанднинг, айниқса, қиз боланинг ақли бутун,

дунёқараши кенг, ўз ҳаққи-хуқуқини биладиган, хуллас, ҳар жиҳатдан комил инсон бўлиб улғайиши “кўча хандон” оталарга эмас, уй бекаси, оила ўчоғининг соҳибаси бўлмиш оналарга боғлиқдир. Шунинг учун ҳам асарнинг бир жойида жаид тилидан оилада она тарбияси, онанинг ўқимишлилиги миллат тақдирида ҳал қилувчи роль ўйнаши алоҳида таъкидланади. Бинобарин, асарнинг бош қахрамони Зебиниса фожиаси, унинг ўта соддадилгина эмаса, ғирт оми, ўз ҳаққи-хуқуқини мутлақо билмайдиган итоаткор бир бандалигининг ўқ илдизи оила муҳитида, чунончи, отанинг аёл зотига паст назар билан қарайдиган бидъат-хурофот бандаси, айниқса, онанинг фитнес-фужур ва майда гап билан машғул бир бечораҳол ожиза-нотавонлигида экани моҳирона кўрсатилади.

Асардаги энг жозибадор образлардан бири Раззоқ сўфидир.

Аввало шуни айтиш керакки, “Кеча” романида “сўфи” сўзи ниҳоятти бир касб-кор номи ёхуд лақабгина эмас, бутун бошли ижтимоий табақани – халқ мақолида айтилганидек, (“Ўғри қариса сўфи бўлади”) ночор-ноилож сўфига айланган ўғрилар тоифасини характерлаб келади. Буни, жумладан, Умриниса-бибининг Зеби хусусида Султонхонга айтган бир гапидан ҳам билса бўлади: “Зебихон жуда сўфи одамнинг қизи экан”. Бу жумлада “жуда” сўзини Чўлпондек моҳир стилист (Чўлпоннинг бу маҳоратиға биз қуйироқда кўп бор иқроп бўламитиз) бежиз қўлламаган. Мазкур сифатлаш Раззоқ сўфининг касб-корига эмас, характер хусусиятиға тегишлидир.

Дарҳақиқат, бир пайтдаги қилмишларининг жазосини тортиб, дами ичига тушиб, эшонбобони тавоф этиб, “Ё раззоқ!” деб ётган “ёввош, беозор, мўмин-мусулмон” одам у! Муаллиф Раззоқ сўфини характерловчи теша тегмаган деталлар топади, оҳорли таъриф-ташбеҳлар қўллайди. Чунончи, Раззоқ сўфи она қорниданок қовоғини уйиб, чимирилиб тушганмиш, ҳатто, киндик момоси – “ҳазилкашлиги ва шўхлиги билан хотин-халаж ўртасидаги донг чиқарган” Ҳамро эна: “Илжайинг!” деб ёлборганида ҳам лоақал илжаймаганмиш. “Ўшанда кулмаган Раззоқ сўфи ундан кейин ҳам кулмай ўтди”. Тўғри, у баъзан илжаяди, лекин “Раззоқ сўфининг кулушларини кулуш деб бўлмайди”. Келтирилган гапдаги аччиқ истехзоға эътибор беринг! Унинг давомидан сўфини характерловчи муҳим таъриф келади: “Қурвонбиби сўзға қанча эпчил бўлса, Раззоқ сўфи шу қадар камгап, индамас, дамини ичига солган, зикна одам эди”, “Зикна” сўзи ташувчи маъноға диққат қилинг! Сезилиб турибдики, Раззоқ сўфи шунчаки “ҳасис” маъносидаги зикна эмас, сўзнинг асл маъносидаги зикна, яъни, тор – ичи тор! Айниқса қуйидаги жумла сўфининг бу феълени ойдинлаштириб турибди: “Ташқари оламда, яъни ўз ҳовлисида ташқари унинг доимий бирдан-бир вазифаси: ўзидан улуғ ва кучликлар гапирса – “хов-ховва” демак, ўзидан паст ва кучсизлар гапирса – “йўқ-йўқ” деган маънода бош чайқаш бўларди”. Ҳа, Раззоқ сўфи шу қадар зикнаки, иккинчи ҳолатда “йўқ-йўқ” дейиш ҳам унга малол келади – бош чайқаб кўя қолади. Қачонлардир туғишган акаси билан “бир шапалоқ ерни талашиб, шу тўғрида нари-бери бўлишиб, шу туфайли шаҳарға келиб қолган” Раззоқ сўфининг зикналиги – ичи торлиги, текинтомоқлиги, беҳафсалалиги шунчаликки, қорнини тўйдирган эшонбобони Яратганин ўзидан ортиқроқ кўради. Сабаби, Қурвонбиби зорланиб айтганидай, “Ўзи тўй-мўйға бориб қорнини тўйғазиб келса бўлди, бошқа билан иши йўқ... Оч

қолса ҳам бўйни ишга ёр бермасдан, шу бўйича ўтиб кета берадиган” одам учун у ягона нажоткор-да! Аслида-ку, “ҳалол-ҳаромни кўп ҳам фарқ қилмайди”, “мўмин-мусулмоннинг урфига ҳам амал қилмайди”, ғафлат уйқусини деб тоатибодатдан воз кечаверади... Лекин гап эшонбобо хусусида кетганда, “хонақонинг текин шовласини еб ёмон ўрганган” бу боқиманда югурдак ўз пирининг бир имосига минг ўмбалок ошишга тайёр. Шу боис “Бу нима киёмат?!” деб Зебини урушиб-сўкиб турган чоғида ҳам, эшонбобо бу ёқда турсин, эшонойимнинг (аслида айтмаган!) бир оғиз гапи учун қўйдек ёввош тортиб, қизини қишлоқ сафарига юборишга рози бўла қолади. Устига устак, “Эшонойимнинг раъйига қарасин” деб тайинлайди ҳам! Не-не совчиларга “таслим” бўлмаган бу ота, эшонбобонинг бир оғиз гапи билан норасида қизини мингбошига тўртинчи хотинликка қўш қўллаб топширади. Лекин бу торлик, калтабинлик, кўр-кўрона ихлос, ортиқча қарамлик бир кун келиб сўфини шундай аҳволга дучор этадики, у бамисоли халқ мақолида айтилганидек, “эшони деб эшагидан айрилади”. Яъни, якка-ю ягона суянчиғи, арзандаси, кўзининг оқу қораси – қизидан тириклайин жудо бўлади. Шунда ҳам эшонбободан нажот кутади, ёрдам сўраб пойига бош уради. Унинг ўз кулфатига парвойи палаклигини кўргандагина сўфи кўнглидаги кўп йиллик ихлосдан путур кетади. Мана шунда усиз ҳам тор юраги торая-торая тарс ёрилгудек аҳволга келади-да, беҳос “портлайди”. Кўнглида ўз валинеъматига, пири муршидига қарши исён уйғонади. “Худо, худо бўла туриб – ҳам олади, ҳам беради; йўғ-а, у – илгари жон беради, кейин жон олади. Олган беради-да! Ер, ер бўла туриб аввал едиради, кейин ейди. Сен нимасан, пирим, сен? Худодан зўрмисан? Ердан кучлимисан? Оласан, бермайсан, оласан, бермайсан”. Бу гапларнинг айтилиш оҳанги, гапдаги ҳар бир сўзга қўйилаётган урғу ва таъкидлар, улар замиридаги фикр-туйғулар залворини ҳис қиляпсизми! Кўзи мошдек очилган одамнинг дил қаъридан беихтиёр отилиб чиққан ҳақ сўз, аччиқ ҳақиқат шунчалик бўлади-да! Шундай қилиб, ниҳоят, ювошдан йўғон чиқади. Юрагини ўртаб юбораётган не бир аччиқ гапларни эшонбобога айтиб, не бир шўриш-у ғафғолардан сўнг, хаттоки уни ўлдириб аламдан чиқади. Натижада эшоннинг жонсиз жасади-ю сочилиб ётган пулларини кўрган муридлардан бири шундай тағдор, ғоят пурмаъно бир гап билан сўфини ёзғиради: “Ҳам жонига, ҳам молига қасд қилган экан, баччағар!” Ўйлаб қоласиз: “Кимнинг моли-ю жонига қасд қилган? Эшонбобонингми ё ўзинингми?” Жиддийроқ ўйласангиз англашиладики, сўфи, айни зикналиги, торлиги, ялқовлиги, шу бадфеъли сабаб, аслида ўзининг моли-ю жонига қасд қилган! Кўп йиллар шундай қасд билан яшаган-да, охир-оқибат, ўзи англаб етган бу йўқотишнинг ўрнини бирваракайига қоплаш учун эшонни ўлдириб, унинг пулларини олиб қочган!..

Кўриниб турибдики, Раззоқ сўфи образи мағзи тўқлигидан ташқари, ғоят ўткир, фош этувчи руҳи билан ҳам ғавқулодда улкан аҳамият, ибрат касб этади. Адабиётимизда диний хурофотга берилган калтабин кимсаларнинг пуч маънавиятини, диний бидъат фожиасини бу қадар куч билан фош этувчи асар камдан-кам, деса бўлади.

Маълумки, Абдулла Қодирий “Ўтган кунлар”да Зайнабнинг кўнглида уйғонган кундошлик психологиясининг то Кумушбибига қотилликка қадар

ўсиб боришини етарли асослаш мақсадида муҳим бир воситадан – унинг тадбиркор ва айёр опаси образидан фойдаланади. Сирасини айтганда, ёш бир жувон, ҳар қалай, аёл киши, кундошлик алами қанчалик хуруж қилмасин, қотилликка журъат этмаслиги эҳтимол эди. Бу журъат ўқувчини ишонтирмаслиги аниқ эди. Агар йўл кўрсатувчи маслаҳатгўй бўлса-ю, Зайнаб унинг кутку-сига учса, бошқа гап!

“Кеча ва кундуз” романида эса, уч кундош, айникса уларнинг ўртанчаси Пошшоҳон образида феодал жамият туғдирган бир ижтимоий табақа психологияси бутун мураккаблиги билан очиб кўрсатилган. Эътибор беринг! Пошшоҳон келинчаклик пайтида катта кундоши Хадичахонни “босиб-янчиб”, “ўйнаб-кулиб” яшаган. Қайтар дунё, деганларидек, вақти келиб, ўзи ҳам Султонхон томонидан худди шундай, балки яна-да кучлироқ босилиб-янчилган (ахир, бу аёлнинг лоақал қизи, ягона овунчоғи ҳам йўқ-да!). Лекин у Зайнабдек анойи эмас. Бошқаларнинг маслаҳат-у йўл-йўриқларига мухтож ҳам эмас! Шу боис қаллиқбоз эри-ю такаббур Султонхонга топталиб қолавермайди. Вазиятдан ўзига “муносиб” йўл топиб чиқади: мингбоши бўлмаса-да, аслида мингбошидан қудратлироқ Мирёқуб эпақага ўйнаш тутинади. Ҳатто унинг уйига ҳам бориб, бола-чақаларининг шундоққина ёнгинасида ўйнашлик қилишдан қайтмайди. Лекин шунда ҳам алами тарқамайди, хумори ёзилмайди. Энди ўз эрига “яна биттани олиб бериб, яшшамагур Султонхонни қонқора қақшатиш, кибру ҳаволарини синдириш, шаштини қайтариш, ҳовлиқишини босиш” ниятида собиқ душмани – катта кундошининг олдида илондек эшилиб-буралади. “Қарс икки қўлдан чиқар экан! Иккаламиз бир бўлсак, Султонни тузлаймиз... Ундан кейин кундошлик алами сиздан икки поғона, мендан бир поғона йироқлашади. Икковимиз ҳам хотиржам бўлиб опа-сингил тутишамиз. Шу давлатни қанча керак ўз қўлимизга олиб, ўртада баҳам кўришамиз. Ёшлигимиз шамолга кетиб бўлди. Энди давлатдан бир нарса олиб қолайлик. Қариганимизда асқотади”. Бу сидқидил гапларда Пошшоҳоннинг асл қиёфаси аён кўриниб турибди. У давлат, мол-мулк, бойлик орттириш йўлида ҳар қандай разолатдан қайтмайди. Пошшоҳоннинг режалари эса, яна-да пухтароқ. Илоннинг ёғини ялаган бу афсунгар Мирёқубнинг ўзи билан нима мақсадда илакишиб юрганини жуда яхши билади. Керак бўлса, эпақани ҳам авраб-лақиллата олгулик фириб қудрати бор бу “пошшо” аёлда. Шу боис мовий кўзли Дилбар – Биби Марям (эътибор беринг: Биби Марям, ҳалоллик ва поклик тимсоли!) билан аллақайларга бош олиб кетган Мирёқубнинг, башарти мингбоши давлатининг лоақал бир қисми Пошшоҳонга қолгудек бўлса, кунлардан бир куни тағин кучоқ очиб келишига қатъий ишонади. “Мингбошининг катта давлати тинч қўяди, дейсизми?” Лекин Пошшоҳон умид кўзини тиккан катта давлат унга эмас, ҳатто Султонхонга ҳам эмас, Зебига қолса-чи? Азбаройи Султонхонга панд бериш учунгина Зебини мингбошига рўпара қилиш режасини тузган бўлса-да, энди айни шу қилвирлиги сабаб икки қўлини бурнига тикиб қолаверса! Бунга чидаб бўладими? Қош қўяман деб кўз чиқариш бундан ортиқ бўлмас! Ана шунда Пошшаҳон, ўйлай-ўйлай, тағин шундай бир шумликни “ишлаб чиқади”ки, бунисини бир ўқ билан икки эмас, бир йўла учта қушни баравар ағдариш дейдилар: Зебига кучала бериб эрини тириштиради – бу “бало”дан қутулади. Ҳамма бу қотилликни

Султондан кўради – у балодан кутулади. Қарабсизки, мингбошининг суюкли кенжа хотини, асосий меросхўри бўлиб қолаверади. Ҳа, бу қотилликни Зайнабнинг қотиллиги билан қиёслаб бўлмайди! Қолаверса, кундошлик психологияси ҳам Зайнабнинг кундошлик психологиясидан фарқ қилади: унда ёлғиз аламзадалик эмас, аввало мол аччиғи – жон аччиғи бор!..

Маълумки, ҳар қандай мустамлакачилик сиёсати “сопини ўзидан чиқар”, “ўзини ўзига едир”, “ажратиб ташла-ю ҳукмронлик қил” кабилидаги “принцип”лар негизига қурилган. Чор Россияси амалдорлари ҳам улардан мустасно эмас. Одатда мустамлакачиларга ерли халқни идора қилиш учун Мирёқуб эпакадек “худди бир америкаликка ўхшаш”, “чакки шу сартия ичида туғилиб қолган” ақлли ва тадбиркор одамга нисбатан Акбарали мингбошидек овсар ва оми одам маъқулроқ. Чунки Мирёқуб панд бериб қўйиши мумкин (ахир, ақлли ва тадбиркор-да!) Акбарали эса, айтган гапингни тузуқ-қуруқ ўйламай-нетмай итоаткорона бажараверади. Мустамлакачилар учун, мингбошими, қозими, бошқами, хуллас, маҳаллий амалдор қанча аҳмоқ бўлса, шунча яхши. Шу маънода Акбаралидек тўпори бир калтабиннинг мингбоши бўлиб, юрт сўраб туриши ғоят табиийдир. Бундай бошлиқларнинг обрўйи-ю нуфузи кунба-кун ошиб, мансаб пиллапояларида юксалиб боравериши ҳам табиий.

Лекин мингбошилиқ мансабида ўтиришнинг ўзи бўлмайди: бунинг учун лоақал зиғирча уқув, фаҳм-фаросат керак бўлади. Акбарали мингбошида бу ҳам йўқ. Бироқ ўрнини қоплай оладиган баъзи бошқа нарсалар бор.

Умуман олганда, Акбарали мингбошини, худди қовун полизидаги тасқара кўриқчидек, йикитмасдан мустаҳкам ушлаб турган учта таянч бор, деса бўлади. Булардан бири – бойлик, иккинчиси – Нойиб тўрадек чор чиновниклари, учинчиси – Мирёқуб эпака. Бу “оёқ”лардан қайбири бақувватроқ? Албатта, Мирёқуб! Чунки айнан у мингбошини аввал-бошда йўқдан бор қилган – бир “тадбир” билан Акбарали элликбошини мингбошилиқ лавозимига ўтказиб қўйган. Энди истаса бордан йўқ қила олади ҳам! Лекин Мирёқуб бунинг истамайди. Мингбошининг “думини тугиб”, ўрнига ўзи ўтиришни хаёлига келтирмайди. Сабаб? Чунки Мирёқубга ҳам шуниси қулайроқ. Бошига ортиқча ташвиш орттиришнинг нима кераги бор! Ўзи мингбоши бўлмаса-да, мингбошини айиқдек ўйнатиб, эпини топган икки ошар деганларидек, икки кишининг чекига тушган кайф-сафони бир ўзи сурса ёмонми? Мирёқуб шундай эпакаки, Акбарали мингбоши бир гал ўзича иқроп бўлгани ва асар муаллифи таъкидлаб ўтганидек, унга “эпака лақаби камлик қилар эди. Унга бошқа бир лақаб топиш лозим бўлардиким, ундай лақабни энди бу кишлок одамлари тополмасдилар: мунинг учун амир Навоий ёки мавлоно Жомий, ё бўлмаса Шох Машрабнинг тирилиб келиши даркор эди”. Ҳа, Мирёқуб шундай эпчилки, ҳар қандай оғир вазиятда мингбошига балогардон ҳалоскоргина эмас, аслида наинки Пошшоҳонга, мингбошининг учала хотинига эр ҳам у! Бепушт мингбоши хотин устига хотин олаверади, уларни “зурриётсиз”лигу “қари қиз”ликда айблайверади, меросхўрининг йўқлигидан зорланаверади. Якка-ю ягона қизи ҳақида ўйларкан, гоҳида, диққат қилинг, ҳатто ўз соясининг ҳам эшитмоқ эҳтимоли қолмаганда: “– Бу қиз ўлгур ҳам бошқадан бўлмасин” – деб қўяди”. (Ўрни келганда айтиб ўтмоқ керакки, Акбарали тилидан берилган биргина

“ўлгур” сўзида олам-олам маъно бор: аслида заифалар кўллайдиган бу қарғиш мингбошининг қандай эркак, қандай инсоний қисматга дучор одамлигини яқ-қол намоиш қилиб тургандек). Ҳолбуки ўша якка-ю ягона қизнинг ҳам отаси кимлигини икки одам – Хадичахон билан Мирёкубгина билишади, холос! Дарвоқе, мингбошининг кичик хотинлари ҳам, бошқалар ҳам, романни зеҳн қўйиб ўқиган китобхон ҳам бу қизнинг отаси кимлигини фаҳмлай олади. Бунинг учун айрим имо-ишораларга, жумладан, қизнинг онаси Хадичахон тилидан айтилган “Кошки эп деган нарса бўлса куёвда (“Акбарали мингбошида”, демоқчи – О.), “Ҳаммамизнинг акамиз” (яъни, Мирёкуб – О.) қабилидаги тагдор гапларга эътибор бериш кифоя. Лекин биргина одам буни фаҳмламайди. Бу – Акбарали мингбоши! Аввало бефаҳм, қолаверса, бепушт! Акбарали мингбошининг бутун фожиаси ҳам мана шунда!

Маълумки, халқ дostonлари ва эртақларида ҳамиша оддий халқ вакиллари – кетмончилар, подачилар, ўтинчилар, қоровуллар, мардикорлар ва бошқа камбағаллар серпушт-серфарзанд бўладилар-у, айнан подшолар, вазирлар, ҳокимлар, хуллас, юрт тепасида турганлар фарзандсизлик-бепуштлик дардидан изтироб чекадилар. Бу ҳол муайян ижтимоий ва табиий-биологик асосларга эга, албатта. Бепуштлик ва жисмоний носоғломлик аксарият ҳолларда ўзининг хоши-истаклари ва жисмоний майлларига тўла эрк берган дасти узун кишиларга хос ғайриахлоқий турмуш тарзи ва руҳий таназзулнинг қонуний ҳосилалари экани бундай бадиий талқинлар замирида англашилиб туради. “Кеча ва кундуз” романида ҳам шунга ўхшаш ҳолни аён кўрамиз. Айтайлик, Холматдек оддий бир ялангоёқ жўжабирдек жон, болаларининг қорнини тўйдиролмай хуноб. Ҳатто Мирёкуб эпақадек ашаддий хотинбозда ҳам фарзанд йўқ эмас. Лекин айнан Акбарали мингбоши бепуштлик балосига дучор? Чунки Мирёкуб хотинбозлик қилади, лекин ўзи айтганидек, Акбарали мингбошига ўхшаб “итлик” қилмайди, у ҳали ўз қадрини билади, фахш ва разолат ботқоғига бўғзига гача ботиб кетмаган...

Ўйлаб қаралса, Акбарали мингбошининг яшаш тарзи, унинг ароқхўрлиги, ифлослиги, палидлиги одам боласини нафақат бепуштликка, эртадир-кечдир жирканч бир ҳалокатга – ит ўлимига олиб келиши ҳам муқаррар эди. Зебига аталган кучалани билмай беҳос ичиб қўйиши шундай ҳалокат фурсатини бир қадар тезлаштиради, халос. Қарангки, ўзининг хафтафаҳмлиги сабаб ҳалоскори Мирёкуб сафарга кетиши билан тобора “орти очилиб”, шундоғам таги бўшаб, мингбошилиқ амалидан четлатилган бир ифлос ўлгач, нақ миллий қахрамонга айлантирилса! Бундай кўзбўямачилиқ кимга нима учун керак? Нойиб тўрадек мустамлакачи амалдорларга, албатта. Уларнинг маҳаллий халқ кўнглида кўрқув ва даҳшат уйғотиб, “Давлат одамнинг жонига қасд қилганнинг ҳоли мана шу!” қабилидаги фикрни яна бир қарра уқтириш учун ҳам шундай қилинади. Яъни, ўз қўлида кўғирчоқ қилиб ўйнатилган сотқиннинг ўлиги ҳам сотилади!

Чор самодержавиесининг Туркистондаги вакили Нойиб тўра Акбарали мингбошидек бепушт эмас, анойи ҳам эмас, бироқ ифлосликка келганда ундан чандон ифлосроқ. Бу борада мингбошига устозлик қилишга ярайди. Фарқ фақат шундаки, агар мингбоши ифлосликни очик-ошкор қилса, намоишқорона кетма-кет хотин олса, Нойиб тўра хотин олиб овора бўлмайди. Бунисидан айш-

ишратнинг хуфя йўллари маъкулроқ кўради. Нойиб тўранинг ўзи Мирёкубга мактаниб айтишича, “Ҳой-ҳавас учун мутлақ уйланиб ўтириш шарт эмас... Акбарали аҳмоқ!”.

Унингча, энг маъкул йўли: “Хотининг битта, айшинг жойида”...

Лекин ўша битта хотиннинг ўзи ҳам номигагина хотин! Ўйлаб қарайлик: Нойиб тўранинг оиласига ошпазлик қилиш учун Зуннундан бошқа одам қуриб кетганмиди? У Зуннуннинг ўз хотини билан ўйнашиб юрганини лоақал гумон қилмасмиди? Жуда яхши биларди! Унга кераги ҳам шу эди-да! Хотинини ўз уйида Зуннунга кўшиб, “овутиб” қўяди-да, худа-беҳуда хархашаларидан “кутулиб”, айшига муккасидан шўнғийверади. Фаҳмлаш мумкин, Нойиб тўранинг Мирёкуб эпақага ўзини яқин олиб юришидан кўзда тутган асосий мақсади ҳам хотинининг ўйнашини янгилаш, хотинини бу “қоракўз сарт”га рўпара қилиш! Бундай тубанлик олдида Акбарали мингбошининг “итлик”лари ҳолва эмасми, аслида?

Нойиб тўрадек қилни қирқ ёрадиган мустамлакачи амалдор учун оилавий-маиший соҳадаги бундай ифлосликлар “йўл-йўлакай машғулот, шунчаки бир ўткинчи гап”, албатта. Ифлосликнинг каттаси унинг ижтимоий фаолиятида! Тўғри, романда (эҳтимолки, романнинг биринчи китобида), бу “фаолият” бутун мураккаблиги билан атрофлича очилган эмас. Ҳолбуки уни кенгроқ очиш мумкин ва керак эди. Лекин энг асосий учтагина “детал” – юртни Акбарали мингбошига, Акбарали мингбошини Мирёкубга атайлаб ем қилиб қўйиши, ерли халқнинг маданий меросига олғирларча муносабати ва, айниқса, келиб-келиб Зуннунни Акбаралининг ўрнига мингбоши қилиб қўтаришининг ўзиёқ Нойиб тўранинг ижтимоий қиёфасини рўй-рост кўрсатиб турибди.

Тўғри, Нойиб тўра пойтахтдан келган оқсуяк инженерга ўхшаб “маданиятсиз сартлар”га очиқ-ошкор таҳқиромуз назар билан қарамайди. Аксинча, уларга зоҳиран ҳурмат-эҳтиром билан муносабатда бўлади. Бу халқ маданиятининг энг ноёб, бебаҳо дурдоналарини тўплаб, улар хусусида илмийнамо мақолалар ҳам ёзиб юради. Лекин, аслида, Мирёкубнинг хонаки ва хашаки корчалонлигидан бу корчалонлик нафақат маданийроқ, балки минг карра фойдалироқ эканини яхши билганлигидан шундай қилади. Бир томонда шу иши билан ерли халқ ўртасида ўз обрўсини оширади, эътибор қозонади, ўзини улар маданиятининг ҳормас-толмас тарғиботчиси сифатида кўрсатади, аслида иккинчи томонда Мирёкуб эпақага ўхшаш оёқ-қўли чакқонгина югурдақларидан арзон-гаров ундирган бебаҳо осори атиқаларини хорижий бизнесменларга минг баравар қимматроғига пуллайди. Яъни, ерли халқни кўнгли тусаганча ҳам хўрдадан, ҳам бурдадан ураверади.

Бу мустамлакачи амалдорнинг қўлидаги қўғирчоклардан бири Зуннун ҳали Нойиб тўранинг ўзи ёхуд Акбарали мингбошидек разолат ва фаҳш ботқоғига бўғзигача ботиб улгурмаган. Худди Мирёкубда бўлганидек, бу қаҳрамонда ҳам икки куч - диёнат ва разолат, инсоний ва шахвоний ҳой-ҳаваслар ўзаро курашиб яшайди. Бир томондан тезроқ уйланиб, бола-чақа кўриш орзусини қилади. Иккинчи томондан “уй бекаси хоним”нинг нопок кучоғидан ажралиб чиқолмайди. Бир томондан уйланишига Нойиб тўрадан ижозат олиб беришни Мирёкубдан ўтиниб сўрайди. Иккинчи томондан унинг олдида бекани намо-

йишкорона ўпиб-кучоқлаб, ўз “уддабурролигидан” мақтанади, гўё Мирёқубнинг ҳавасини келтирмоқчи бўлади. Тасаввур қилиш мумкинки, Акбаралининг ўрнига мингбоши қилиб тайинланиши Зуннундаги бу иккиланишларга узил-кесил барҳам беради. Энди у ҳам Акбарали мингбошининг йўлини қарийб айнан такрорлайди. Энди Нойиб тўра тарбиялаб вояга етказган, унинг “малака ошириш” мактабида ўқиб, яхшигина бичилган яна бир ифлос, тағин денг, кечаги ошпаз, юрт сўраб амалдорлик қилади...

Ёдингизда бўлса, Мирёқуб эпақа Нойиб тўрадан “Империя нима?” деб сўрайди. У эса, уч нарсани: аввалига – подшонинг девордаги сувратини, кейин – ўзини, охирида – елкасидаги пагонини кўрсатади: “Мана шу империя”. Орадаги “текин томоша”дан сўнг Мирёқуб ўзича ўйлайди: “Империя нима десам оқподшони, ўзини, пагонини кўрсатди. Оқподшонинг нималигини ўзи айтиб берди, ўзининг нималигини ўзим биламан, бугун яна ҳам очикроқ билдим, эртага жуда равшан билсам керак... (Эътиборингиз учун, эртасига Мирёқуб “уй бекаси хоним”ни Зуннундан “расман қабул қилиб олади” – О.) энди, елкасидаги пагони қолди. У бир латта, зардан тикилган бўлса ҳамки, бир латта. Машиначи тикади. “Эшагига яраша тушови” деган гап бор. Эгасига яраша – пагони... Демак, империя ботишга томон боради...” Яна бир ўринда Мирёқуб ўз ўйларини Зуннун ошпазга овоз чиқариб айтиб юборади: “Империяси тағин ҳам ботмасинми? Неча минг, неча лак фуқаронинг жони шуларнинг қўлида. Буларнинг жони эса, мана мунақа манжалақилар қўлида экан!”: Бу безовта ўйлар, оддий, лекин донишмандона ҳукм-хулосалар, айтиш мумкинки, асар моҳиятини мухтасар ифодалай олади: улар ич-ичидан емирилиб-нураб, маънавий-ахлоқий жиҳатдан айниб-бузилиб бораётган империя ҳалокатининг асл сабабларини, буюк бир эврилишнинг муқаррарлигини аён кўрсатиб турибди.

XXX

Биз юқорида назардан ўтказган етти образни осмондаги “Етти қароқчи” юлдузлар туркумига қиёслаш мумкин. Бу адабий қаҳрамонлар, дарҳақиқат, “етти қароқчи” деса дегудек. Зотан, зикналик, фитнакорлик, устомонлик, бузуқилик, маккорлик, залолат каби руҳий иллатларнинг ўзига хос тимсоллари бўлган бу образлар одам боласининг руҳидаги чинакам, асл ва бебаҳо-беназир нафосат – ўзбекона соддалик, самимият, оққўнгиллик, покдомонлик, кўнгли тозалик, беғаразлиқнинг очиқ-ошкор кушандаларидир. Маълумки, осмондаги “Етти қароқчи”, бошқача айтганда, “Қатта айиқ” юлдузлар туркуми, ҳар қайсининг нечоғли хира-ёруғлиги, узоқ-яқинлигидан қатъий назар, яна бир ёриткич – Қутб юлдузи, бошқача айтганда, Олтин қозиқ билан боғланган, унинг теварагидан айланади.

Романдаги мана шундай Қутб юлдузи – Олтин қозиқ, яъни, марказий қаҳрамон, шак-шубҳа йўкки, Зеби (Зебинисо) образидир. Чўлпоннинг бутун ёзувчилик маҳорати, асосий мақсади, асарнинг етакчи ғояси мана шу бош қаҳрамон қисматининг бадий талқинида нисбатан яққолроқ намоён бўлган. Айниқса, Зеби образи билан боғлиқ тасвирларда муаллиф нафақат бешафқат

реалист, балки, айна пайтда, туйғуларга бой шоир, нозик лутф-у тагдор пичингларга уста донишманд, мохир стилист – чинакам сўз санъаткори сифатида ҳам “бор бўйи билан” кўринади. Бу ҳол асарнинг дастлабки жумлаларидаёқ аён сезилади: “Ҳар йил келадиган баҳор севинчи яна кўнгулларна қитиклай бошлади. Яна табиатнинг дилдираган танларига илиқ қон югурди”. Уйғониш фаслининг жозиб манзараларини бундай жонлантириб, образли тарзда тасвирлаш авж пардалардаги шоирона ҳаяжон-у завқ-шавқнинг бевосита изҳори билан узвий равишда боғланиб кетади: “Мулойим кўлларда ивиб, сувга айлангандан кейин гўзал кўзларнинг супасида ёнбошлашни мунча яхши кўрар экан бу кўкат!.. Ҳаёт нега бу қадар гўзал ва ширин бўлади баҳорда?” Қисқа-қисқа атиги учтагина жумла орқали сизда шундай бир баҳорий кайфият ҳосил қилинадики, беихтиёр орзикасиз, кўнглингиз қайларгадир талпинади, ўзингизни ёш боладек беғам-беташвиш, эмин-эркин сеза бошлайсиз. Шу боис “Зеби (Зебинисо)нинг қиш ичи сиқилиб, занглаб чиққан кўнгли баҳорнинг илк ҳовури ила очила тушган”ини, “энди устига похол тўшалган аравада бўлса ҳам аллақайларга, дала-қирларга чиқиб яйрашни тусай бошлаган”ини эрка қизалоқнинг тантиқлиги эмас, ғоят табиий, ўз кўнглингиздаги ҳолат ва истак каби қабул қиласиз. “Ҳали тузук-қуруқ одам қаторига кириб етмаган” икки ўртоқнинг қисқагина, лекин болаларча маъсумона, дилкаш суҳбатидан кейин чиннидек тоза кўнглидаги бу истак замирида зилдек оғир юк ётганини ҳам англай бошлайсиз. Салтанатнинг “бир қишлоққа чиқиб келсам-микин деб эдим”, қабилидаги гапига жавобан Зебининг “нимасини айтасиз... Ариқдаги сув ҳам муз остидан чиқди-ку” деган гапи, айниқса иккинчи гапдаги “сиқинти” ҳасрат, оҳ-фиғон бу қиз кўнглидаги ададсиз бир мунгни ҳис қилиш имконини беради.

Бир қарашда ҳаммаси кўнглидагидек кетяпти. Қишлоқлик дугона икки ўртоқни меҳмонга чақирган! Энди улар қанот боғлаб учгудек аҳвол-руҳияда. Она ҳам рози! Фақатгина ота... Ана шу “фақат”дан кейин асарда қуйидагича гўзал бир тасвир келади: “Ҳамма жим қолди. Ҳар ким ўз олдида бир нарсани топиб, шунга кўз тиккан ва у нарсада: Зеби – ўз отасини, Қурвонбиби – ўз эрини, Салти – қовоғидан доим қор ёғиб турган совуқ бир сўфини кўрарди”. Гапни тағмаёноларига қаранг! “Мана, ўша ҳалигина тилга олинган, сувни банди қилиб ётган муз!” деган гап айтилмаса ҳам англашилиб туради. Фақат ўша совуқдан совуқ муз... Қурвонбибининг эри, Зебинисанинг отаси! Кўшни қизнинг тасавуридаги қиёфасики шу қадар совуқ, ўзи аслида қандай экан? Муштипар она билан бечора қиз қандай чидар экан бу совуққа?..

Зеби шундай бир совуқ одамнинг қизи бўлганидан, устига устак, илҳақ кутишаётганида у кечикаётганидан безовталаниб, дугонасининг олдида ҳижолат бўлиб: “Ўртоқжон... хафа бўлманг-а?” дейди. Шундан сўнг яна-да тиниқ ва шоирона гўзал тасвир-у таҳлил келади: “Бу сўнгги калта жумланинг айтилишидаги самимият бир-бири билан яқин ўртоқ тутинган ёш қизлардагина бўлади. “Хафа бўлманг-а?” деб турган вақтида Зебининг юзини кўриш керак эди! Бир кўлида супурги, бир кўли тиззасида, супурги ҳам ердан узиб олинган эмас, фақат бош юқори кўтарилган-у – бутун вужуд Салтининг ихтиёрида! Кўнгил, орзу, севги, севинч... булар ҳаммаси Салтига томон учади, унга томон отилади;

уни ўраб, уни айлангириб, уни кувади! Зебининг юзларидаги ойдай тиниқ ва куёшдай ёруғ бу ҳолат моддий ҳақиқатлар қадар очиқ кўринади”. Бу жумладаги ҳар бир сўз бамисоли создек созланиб, маъно ва оҳанги чертилиб, зиммаларидаги туйғулар, руҳий ҳолатлар, кечинмалар юкини базўр кўтариб тургандек. Зебининг нафақат навниҳол жисми-жони, балки ажиб бир самимияти, соддадиллиги, оққўнгиллиги, бутун руҳий ҳолати, шунингдек, муаллифнинг ўз қаҳрамонига меҳр-муҳаббати ва шу ажиб гўзал ҳолатни бизга илиниши чинакам санъаткорона бадиий тасвир кўзгусида “моддий ҳақиқатлар қадар” аниқ-равшан кўриниб турибди.

Айниқса, Зебига боғлиқ саҳналарда муаллифнинг ҳар бир сўз зиммасига муайян маъно юклаш, ҳар бир руҳий ҳолатни аниқ-тиниқ сувратлаш маҳоратигина эмас, тасвирни имкон билан имконсизликнинг шундоққина чегарасидан олиб юриш, бир воқеадан иккинчи воқеани табиий равишда келтириб чиқариш, уларни, худди чевар кашта тикаётгандек, бир-бири билан маҳкам боғлаш бобидаги заковати ҳам аён сезилиб туради. Айтайлик, Зебининг юқоридаги ҳолатини, яъни, “муздек” сўфининг эпкени кўнгилларда уйғотган ғусса-ю иштибоҳни ўртоғи Салтининг самимияти, биргина “арзимас” саъй-ҳаракати бамисоли тумандек тарқатиб юборади. Натижада икки ўртоқ “супурги талашиб” яна шўхликни авжига чиқарадилар. “Ўз уйининг қабристонлар қадар жимжит, хона-қоҳлар қадар унсиз, ўз кўнгли қадар тунд ва хўмрайган” бўлишини истаган Раззоқ сўфи, худди шу ола-тўпаланг устига кириб келади! “Бу нима қиёмат!!!” дея ҳайқиради. Кутилмаган ҳайқирикни тинглаб, беихтиёр юрагимиз ортга тортиб кетгандек бўлади. Об-бо, қизлари тушмагурлар-ей, ишнинг пачавасини чиқаришди-я! Бир муддат шошқалоқлик қилмай, шўхликларини жиловлаб туришганида-ку, Раззоқ сўфидан ижозат тегиши осонроқ кўчармиди, дея ўйлай бошлайсиз. Энди сўфи қизига жавоб бермаслиги аниқ, деган хаёлга борасиз ҳатто!

Дарҳақиқат, бир қарашда орзиқишлар беҳуда кетгандек. Талпинишлар абасдек. Энди нажот йўли йўқдек. Лекин муаллиф ана ўша йўлми-тирқишни топади. Муҳими – айна шундай бўлиши мумкинлиги ва ҳатто зарурлигига бизни ишонтира олади. Ўша йўлни Зебининг онаси Қурвонбиби фитна-ю отаси Раззоқ сўфининг характеридан келтириб чиқаради: Қурвонбиби эрининг ожиз жойи – “Ахиллес товони”ни яхши биладиган ва ўша ерга таъсир ўтказа оладиган даражада макрли. Раззоқ эшонбобо тугул эшонойим нимани буюрса итоаткорона бажараверадиган даражада сўфи. Шу икки ораликда Зебини тутқунликдан озодликка олиб чиқа оладиган йўлми-тирқиш бор! Энди бу “тирқиш”дан бир амаллаб ўтиб олинса, нарёғи – беқиёс кенглик! Гарчи отасининг: “Овозим бор деб ашувлага зўр бермасин. Номахрамга овозини эшитдирса рози эмасман!” қабалидаги писанда-ю қатағонлари билан бўлса-да, ҳар қалай, “Қафаснинг даричаси очилди!”

Лекин қафасдан базўр қутулиб, ниҳоят, озодликка чиққан қуш, агар у Зебидек чинакам булбулигўё бўлса, сайрамай тура оладими? Чинакам булбул учун яйраб-кувнаб сайраёлмайдиган озодликнинг нимаси озодлик бўлди?!

Албатта, “Зеби шундай бир отанинг қизиким, унинг қўлида ҳар қандай кучли майлларини ҳам юганлаб тутмоққа, кўнгилнинг ҳар бир ҳавас ва

тилагини кўринган жойида бўғиб ташламоққа тўғри келади”. Келтирилган жумладаги “юганлаб тутмоқ”, “бўғиб ташламоқ” каби феълларнинг, дейлик, от билан булбулга эмас, айнан майллар, ҳавас ва тилакка тадбиқ этилиши, бу ўзига хос жонлантириш ва жонли муқояса қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини аниқ-тиниқ ҳис қилишингизда кўмаклашади. Лекин Зебининг кўшиқ айтиши... ниҳоят ҳавас ва тилаккина эмас, яшашнинг маъноси, тириклик нашидаси, ягона таянчи, суянчи, юпанчи... Буларни бўғиб ташлашга қодир бўлган куч қайда?! Муаллиф кўшиқ айтмаслик шарти билан уйдан чиққан итоаткор бир қизалоқнинг ҳам беихтиёр, ҳам ихтиёрий равишда кўшиқ айтиб юборишдек “шаккоклик”ка келиш йўлини, бошқа йўл йўқлигини атрофлича асослайди. У аввалига “Қани энди шу кизнинг кўшиғини би-ир эшитсам!” дея ўзича “ўлиб юрган” ўлмас-жоннинг очиқ-ошкор изхори ихлоси билан дугоналарининг кистовларига жон ҳалпида қарши туриб, тишини тишига босиб, “чурқ этмасдан ўтиради”. Қистовлар зўрайгач, “Шундай қоронғида!..” дея баҳона қилади. Бунақанги маъсумона баҳонани фақатгина Зебидек оқкўнгил-беғараз жонларгина ўйлаб топа олади! Баҳонаси иш бермагач, ўртоғи Салтанатни “инсофга чакиради”: “Сиздан келган гап шуми ҳали? Отамнинг айтганларини ўз қулоғингиз билан эшитиб эдингиз-ку! Эшитиб-нетиб қолса нима бўлади? Билиб туриб...” Зебининг ишонган дугонаси Салтанат, агар бевосита тимсоллар тили билан айтганда, Нафосатнинг дугонаси Давлат ҳам уни ҳимоя эмас, аксинча, ҳужум қилишга ўтгач, ҳимояни бошқа томонлардан қидиради. Аввалига “Номаҳрамга эшитдириб-а?” дея маъсумона бир тарзда ҳайратланиб сўрайди. Кейин “Мунақа қилишларингизни билсам келмас эдим...” дея ошкора йиғлаб қаршилиқ қилади. Фақат қизлар ёр-ёр бошлаганида (эътибор беринг, айнан ёр-ёр бошланганида, “Алпомиш”дек халқ эпосини бадииятнинг энг юксак чўққисига олиб чиққан ёр-ёр айтилаётганида!) балоғат ёшига қадам кўяётган ҳар бир ўзбек қизининг қонини беихтиёр гупиртирувчи бу афсунгар кўшиқ билан юзма-юз келганида... усиз ҳам кўнгли тўлиб-тўлиқиб турган бечора “юрагида тугилиб ётган зўр тугунни ечиб юбориш”дан ўзини тўхтатолмай қолади. Айни шу ёр-ёр таъсирида қиз кўнглида шундай бир руҳий ҳолат содир бўладики, энди “Раззоқ сўфининг совуқ юзлари унинг кўзларидан йироқлашганлар; насиҳат йўли билан мингларча марта айтилган ва таъкидланган сўзлар унутилган; совуқ сўфиларнинг “ҳаром” деган даъволари синиб парча-парча бўлган, “номаҳрамлик” сафсаталари от туёқлари остида янчилган; тўрт деворнинг бу тутқун қизи ўзига ўхшаган тутқунликлардан бошқа ҳеч бир гувоҳ ва тилчи бўлмаган шу кенг таланинг қулоч етмас бағрида йиллардан бери тугилиб келган оламларини куйга айлантириб кетсиз бўшлиқларга ёйиб юборган...” Комил ишонч билан айтиш мумкинки, бу чинакамига жонли шоирона тасвир, инсоний руҳнинг теран таҳлили ҳам ўзининг мафтункор сеҳр-жозибасига кўра Зеби куйлаётган кўшиқдан зинҳор кам эмас! Биргина бутун оламини куйга айлантириб яна ўша оламга қайта ёйиб юборишни тасаввур қилсангиз, бу кўшиқнинг нақадар ҳаётий, ҳаётбахш, одамни оламга эш қилган соҳир кўшиқ экани ўз-ўзидан англашилади. Шунчаки хиргойи ва ё хониш эмас, инсоний тириклик кўшиғи, эркин нафас, озодлик, ҳуррият кўшиғи, эркинлик ва кенгликдан баҳра олган чинакам булбулнинг беназир овози, куйчининг сеҳрли сози бу! Бундай овоз,

бундай соз наинки Акбарали мингбошидек фахшга бўғзигача ботган бир ифлос, хаттоки энг ишонган дугонаси Салтанат, дугонанинг дугонаси Энахон ва бошқа яна кўпдан-кўп худбин кимсалар, ўз балойи нафсининг тутқунларига, очиғи, хайф! Рухий озодлик нашидасини тутқунлар қаёғдан билсин! Озодлик кўшиғини улар қандай қадрласин!..

Диккинафас шаҳардан кенгликка чиқиб, кўксига шабада теккан бир арава тутқунларнинг ўйнаб-қувнаши, улардек оддий ялангоёқ, “йўқсул бир оиланинг кизи” Энахоннинг меҳмонларга жонини нисор қилгудек алфозда ночор уринишлари, сатта камбағалларнинг “базми жамшиди”, Зеби-ю Ўлмасжон кўнглида ўсиб-унаётган муҳаббат тасвирланган ўринларни, очиғи, совуққон таҳлил этиш мушкул. Дикқатни бир нуқтага – Энахон билан Умринисабиби ўртасидаги суҳбат тасвирига қаратайлик. Муаллифнинг санъаткорлиги шундаки, “Меҳмонлар, айниқса Зеби мингбошининг уйига бориши керакми ё йўқми?” деган саволга жавоб топиш учун қарийб бутун қишлоқ аҳли бош қотиради. Айни шундай бўлиши зарурлигига бизни тўла ишонтира олади ҳам! Мингбошининг ўзи, учала хотини, Мирёкуб, Умриниса биби – бир тарафда, Энахон, унинг келинбувиси, онаси, Салтанат – иккинчи тарафда шу хусусда ўйлайди, “масала”нинг ечимига оздир-кўпдир ўз хиссаларини кўшади. Таъкидлаш лозимки, уларнинг ҳар бири ўз манфаатларидан келиб чиқиб ҳисса кўшади: Энахон азиз меҳмонларига мингбошининг тўкин-сочин дастурхонини кўрсатиб уларни қойил қолдирсам-да ўз қадримни, аниқроғи, ўз нархимни яна жиндақ оширсам дейди. Султонхон ўзининг мингбошининг кенжа ва суюкли хотини эканини ҳамманинг кўзига кўрсатиб қўйиш ниятини кўнглига туккан ҳолда қизларни уйига меҳмондорчиликка таклиф қилади. Пошшоҳон билан Хадичахон Зебини хотинбоз мингбошининг домига илинтириб, шу йўл билан Султонхондан қасд олиш иштиёқида ёнади. Умринисабиби қулай вазиятдан усталик билан фойдаланиб, кичик қизининг сепига қўлга илингулик бир нима орттириб қолишнинг пайида бўлади. Мирёкуб эса, мингбошини тўртинчи маротаба уйлантириш ниқоби остида ўзига янги, тоза-покиза, устига устак, булбулдек хушовоз хонанда ва моҳир созанда ўйнаш орттиришнинг дил тўрида ўта махфий сақлаган режасини тузади... Лекин улардан лоақал биронтаси – на бойи, на камбағали Зебини ўйламайди, унга раҳм қилмайди. “Шу қилаётган ишим бечора норасида қизалокқа жабр бўлмайдами, ахир тепада Худо – ҳамма нарсани кўргувчи ва билгувчи бор-ку!” дея зиғирча ўйлаб кўрмайди! Бундай худбинлик тантана қилган ит эгасини танимас муҳитда Зебидек оқкўнгил, содда бечораларнинг ҳоли не кечишини тасаввур қилиш мушкул эмас!.. Мана шундай вазиятда Энахон билан Умриниса биби учрашади; буниси – камбағал-йўқсиллар, униси – бой-амалдорлар “мамлакатининг фавкулудда ва мухтор элчилари”дек бўлиб! Ана шунда Умринисабиби ўзи Султонхон билан баҳамжиҳат “ишлаб чиққан” баҳонани минг бир “истиҳола” аралаш маълум қилади: “Султонхоннинг онаси бирданига ётиб қолибди”. Энахон, бошига бехос кулфат ёғилгандек астойдил хафа бўлиб сўрайди: “Энди меҳмонларни чакириш йўқми?” Шу “музокара” асноси Зебининг бутун ҳаёт-момоти бамисоли қил устида турганини яхши англайсиз-да, беихтиёр “Хайрият!” дейсиз. Ўзингизча: “Бечора қиз балонинг ўқидан омон қоладиган бўлди, шекилли-да!” дея

кувонасиз. Кўзингизга пихини ёрган туллак Умриниса биби – яхши, соддадил Энахон – ёмон кўриниб кетади. Йўқсил бечораларнинг ночор-нотавон аҳволи-ю анойилигини ҳис қилиб беихтиёр йиғлагингиз келади. Шу пайт бойлар тарафдан яна бир “элчи” – Хадичахоннинг отаси кимлиги мужмалроқ қизи келади-ю, ҳамма ишни, бирйўла Зебининг қисматини ҳам узил-кесил “бир ёқли” қилади. Масала мингбошининг фойдасига, Зебининг зарарига ҳал бўлади-қўяди! Шу билан ифлос мингбошининг наҳс тўшаги томон дастлабки кадам қўйилади!

Муаллифнинг бадиий маҳорати шундаки, бу дастлабки кадамдан кейинги ҳар бир кадам кадам-бакадам, изчил ва ишонарли тасвир, таҳлил ва тадқиқ этилади. Энди савол ҳамманинг олдига дангал ва ошкора тарзда кўндаланг қўйилади: “Ўн беш яшар қизалоқ олтмиш яшар бепушт мингбошига тўртинчи хотин бўлиши керакми-йўқми?” Бу саволга ўзининг шахсий манфаатига мосроқ жавоб топмоқ учун, демакки, Зебининг инсоний қисматини ҳал қилмоқ учун энди наинки битта-иккита хонадон аҳли ва ё бир арава меҳмон, Раззоқ сўфи ҳам, Қурвонбиби фитна ҳам, бошқалар ҳам астойдил бош қотирадилар. Ушбу муаммони узил-кесил ечишга, ниҳоят, асардаги руҳият осмонининг оддийгина юлдузи ва ё оий эмас, ўзига хос қуёши – Раззоқ сўфи ихлос қўйган Ҳазрати Эшонбобо ҳам тортилади! Наинки “Етти қароқчи”, баайни бутун осмон жисмлари шу Қутб юлдузи – Олтин қозикнинг атрофида чирпирак бўлиб айланаётгандек! Фожианинг туб илдизи шундаки, барчалари биргина мақсад билан айланаётгандек: “Нима қилсак шу энг ёруғ юлдузнинг бошига етаркан-миз? Уни ёндириб, куйдириб, сўндириб, учар юлдузга айлантирар эканмиз?..” Бундай самовий ҳаросотни, гарчи кечроқ бўлса-да, айни субҳи козибда кўриб-билиб турган биргина юлдуз – тонг юлдузи Чўлпон – мазкур роман муаллифи баайни бир истисно ҳол!..

Зеби мингбошининг уйида меҳмон бўлган шодиёна кундан тортиб то унинг ифлос тўшагида ночор-ноилож таслим бўлган машъум тунга қадар рўй берган барча можаролар (муҳокамалар, мунозаралар, йўл қидиришлар, алдаб-аврашлар, эсдан оғиб қолишлар...) бамисоли шундай бир улкан халқаки, Зеби бу ёқда турсин, Раззоқ сўфи ҳам унинг исканжасидан қутулиб чиқолмайди. Бу халқа кунба-кун ўралиб-чирмалиб, қисқариб-торайиб бораверади, охир-оқибат, масъум қизалоқнинг қўл-оёғига маҳкам боғланади-да, уни мингбошининг оёқлари остига ташлайди. Муаллиф бу машъум ҳалқанинг ҳар бир бўғинини бизнинг кўз олдимизда ёзиб кўрсатади, қисқариб-торайиш жараёнини кадам-бакадам кузатиб боради. Деярли ҳар бир кичик бўғинда темирдек мустаҳкам мантиқни, мантиқий далиллаш санъатининг қодир кучини аён сезиб турасиз. “О, бечора халқ-а!” дея афсус-надоматлар чекасиз беихтиёр. Мазлум халқнинг ини бузилган чумолилардек абгор ва ҳимоясизлигини кўриб, кўнглингизда раҳм-шафкат уйғонади. Муаллифнинг мантиқий далиллаш санъатига қойил қоласиз. Қуйидаги кетма-кет қалаштирилган саволларни ўзаро маҳкам боғлаб, бир тутам қилиб турган мантиқ кудратини етарли ҳис қилаётирсизми? Зеби билан Ўлмаснинг кўнглида ўсиб-унаётган муҳаббат чечакларини кўриб-билиб, дил-дилдан ҳис қилиб турган Салтанатнинг руҳий олами, мана, қандай, таҳлил этилади:

“Салтанат ўзининг бу севимли қариндошига бу севимли ўртоғини олиб бермоқ истамайдими? Салтанатда бу истак бўлганидан кейин, уни онаси билан катта онаси билмай қоладими? Онаси билан катта онаси Зебини ёмон кўрадиларми? Ёмон кўрсалар ўз қизларини унга мунча жонажон ўртоқ қилдириб кўярмидилар? Зеби Салтанатдан кўрган ихлосларни ая, унинг онасидан ва катта онасидан кўрмаганми? Айниқса шу сафар? Шу сафар Салтанат унинг теграсида гир-гир айланган бўлса, у икки кекса хотин, ўз ёшларига яраша пирпирашган эмасми? Зебидай бир қизнинг келин бўлиб келишини ким истамайди? Қайси ҳовли Зебини ўз кучоғига олишдан тортинадиди? Учта хотин устига мингбоши ҳам толиб бўлибди-ку!” Ҳа, мингбошининг давлати билан амали ҳосил қилган темир-пўлатдек мустаҳкам ҳалқа шу қадар қудратлики, унинг толиблиги хусусдаги бир оғиз дарак гап ўз олдидаги тўққизта сўроқ гапда баайни сеп қилиб ёзилган мантиқий изчилликни гўё парчалаб ташлагандек бўлади. Саҳифадан саҳифага ўтилгани сайин тобора англашиладики, Зебининг мингбоши домига илинишида нафақат Раззоқ сўфи, Курвонбиби фитна, Энахон, Султонхон, Пошшоҳон, Хадичахон, Мирёқуб, Салтанат, ҳаттоки бу Салтанатнинг онаси билан катта онаси ва бошқалар ҳам оздиркўпдир ўз ҳиссаларини қўшганлар. Ахир, улар эмасми кўплашиб-кўмаклашиб Зебини мингбошига рўпара қилган: бири эрини алдаб-авраб, қизалоқни машъум сафарга жўнатган. Иккинчиси уни қўшиқ айтишга қистаган. Учунчиси бу қўшиқ доврўғини мингбошига етказган. Яна бири меҳмон чақирган. Бошқаси кимсан Эшонбобонинг “ҳийлаи шаръий фатво”сини ундирган!.. Бу ишда ҳаттоки Эшонбобо билан Раззоқ сўфи ўртасида ниҳоятти воситачилик қилган югурдак Худойназарнинг ҳам муайян даҳли бор, Зотан, унинг Худойназар деб аталишида ҳам тушунган одам учун тағдор имо-ишора бордир. Худой назар қилган назаркарда одамки, пиридан безган пешво билан қариб сўфига айланган ўғриказзобнинг ўртасида югурдак экан, балонинг боши мана шунда эмасми, ахир!

Сирасини айтганда, Зебининг “бошига бало келтирган қишлоқ сафари” аслида ҳаммага, айниқса, “йўқсил хонадонлар учун жуда қимматга тушгани”, уларнинг Зебигагина эмас, ўз бошларига ҳам талайгина ташвишларни орттирганлари аниқ! Масалан, Ўлмасжоннинг “қизлар билан қишлоққа бориб бир ҳафта ўйнаб келиши” бу дасти қисқа йигитнинг бутун оиласига анчагина қимматга тушади: араванинг ижараси учун пулни онаси “уч кўйлақлик чит, икки белбоғ, Салтанатхоннинг бир паранг рўмоли”ни сотиб тўлашга мажбур бўлади. Анчагина зўриқиб-чираниб меҳмон кутишга Энахоннинг онаси – ўлимлигидан, ўзи – сепидан, келинбисиси – бисотидан “бир нима” ажратиб сотишга мажбур бўладилар. Базўр тебралиб турган рўзғордаги бу сезиларли ўпирилишнинг ўрнини қопламоқ учун улар энди қанча вақт қозонларини сувга ташлаб қўйишар экан, худо билади! Беихтиёр Зебига қўшилиб нола қилгингиз келади: “Йўқчиликдан қутулар кун бормикин?..”

Ҳа, балонинг боши – йўқчиликда, дасти қискаликда! Ундан кулли балолар келиб чиқаверади. Лекин йўқчиликнинг ўзи қаёқдан келиб чиқади? Айниқса Туркистондек табиат ярлақанган жаннатмакон бир ўлкада? Ҳар сиқим тупроғи тиллага тенг бу саҳоватли заминда! Романда яхши англашиладики, йўқчиликнинг ижтимоий илдизи Раззоқ сўфига, Акбарали мингбошига, Нойиб тўрага,

окпошшога, хуллас, Мирёкуб моҳиятини англаб етишга зўр бериб уринаётган ИМПЕРИЯГА бориб тақалади.

Бироқ Мирёкуб моҳиятини англаб етишга уринаётган империя, ич-ичидан чириганига қарамай, ҳалокат бўсағасида туриб, жон талвасасида обдан кутурган бу империя Акбарали мингбошидек оппа-осон жон бериб қўя қолмайди. У ҳали ўзига кўз олайтирганларни босиб-янча оладиган қудратга эга. Ўз мавқеини мустаҳкамлаш йўлида кўз олайтирмаганларни ҳам, ҳатто кўз олайтиришни хаёлига келтирмаганларни ҳам босиб-янчади! Шунча чекилган жабр-у жафолар, ютилган заҳар-заққумлар камлик қилгандек, мана шундай ноҳақ қурбонлардан бири – бечора Зеби бўлиб чиқади!

“Кеча ва кундуз” романидаги энг таъсирчан, бадиий жиҳатдан баркамол боб – авж парда, кульминацион нуқта – суд саҳнасида. Бу саҳна Зебининг нақадар оққўнгил, соддадил, ҳимоясизлигини ҳам, империя малайларининг нақадар қилвир, устомон, ҳокими мутлақлигини ҳам сўнгги бор санъаткорона куч билан рўй-рост очиб кўрсатади. Муаллиф айниқса шу XIX бобга бутун маҳоратини, бутун қалб қўри – муҳаббати ва нафрати, шафқати ва ғзаби, афсус-надомати ва заҳарханда маломатини барала тўкиб солади.

Романда айтилишича, “кундошлик орқасида юз берган бу жиноят, замоннинг нозиклиги сабаб, оловга ташланган жиззадек бўлди”. Лекин қизиғи шундаки, бирйўла икки-уч куённи уриш ниятида чойга кучала қўшган – Пошшоҳон, бу чойни ўзи сўраб ичиб ўзи ўлган – Акбарали мингбоши-ю, икки ўртада, нақд аросатда қолган бегуноҳ Зебини суд қиладилар. Ниҳоят “Чой бер!” дея қичқирган маст-аласт эрига итоаткорона чой тутқазган чўри Зебини қотилликда айблайдилар!

Ўлка ҳарбий судининг сайёр ҳайъати йиғилиши нима мақсадда, қандай тезликда бошлангани, қай йўсинда ўтгани, яъни, ҳамма нарса ими-жимиди юмалоқ-ёстиқ қилинганини-ку, қўяверасиз. Биргина судда қатнашган аллақандай тилмочнинг таърифига диққат қилинг: “Бу одам, эскидан бери судларга ишлаб келиб муттаҳамликка гувоҳнома олган кадрдон тулкилардан эмас, негандир четдан, холис кишилар орасидан чақирилган эди”. Нақадар ўткир киноя, пичинг, заҳарханда, алам!.. Гўё йўл-йўлакай айтиб ўтилгандек туюлувчи “муттаҳамликка гувоҳнома олган кадрдон тулкилар” иборасининг ўзиёқ фош этиш қудрати-ю мағзи тўқлигига кўра бутун бошли бир сатирик асарга тенг, дейиш мумкин.

Закунчи таърифи бундан ҳам ошиб тушади: “Закунчи – бошқа олам! Агар ҳақиқий қонунларга амал қилинганда уни ё отиш, ё умрлик сургун қилиш шарт эди. Фақат ўзи жуда иссиқ мамлакатда яшаса ҳам бошида қалин-қалин соябонлари бор экан... Давлатни алдаб ўринлатган киши бошқаларни алдаб ўринлата олмайдами?.. Хуллас, мустамлака ўлкасининг нодон ерлилари орасида уезд микёсида иш кўрадиган, кичкинагина бир Плевако”. Бу жумлаларнинг ҳар бири бамисоли заҳарга йўғрилган, нишоннинг нақ марказига бехато тегадиган ўқ!

Муаллифнинг юрагида қон аралаш тўлиб-тошган зардоб қалам учидан сатрларга тобора қуюқроқ қуюлаверади-қуюлаверади. Бу қонли зардоб бутун бобга, бутун романнинг жисм-жисмига нурдек тарала бошлайди: “Ори, рост, ерли халқнинг номларини ёзишда у ҳам чаласавод болаларнинг ишини қилади,

яъни “Акбарали” деган сўзни бир жойда “Умарали”, яна бир жойда “Амир ўғли”, яна бир жойда “Қамбар вали” деб юборади... Зотан бунинг нима аҳамияти бор? Тил келмаган нарсага қалам қандай келсин? “Акбар” бўлди нима, “Қамбар” бўлди нима – барибир эмасми? Бир сартнинг номи!

Инсоф қилиш керак: протокол ниҳоятда чиройли хат билан ёзилган. Қоғоз бетида худди поезднинг изларидек теп-текис кетади. Ҳаммадан ҳам “д” ва “б” ҳарфларини кўринг! Ҳайрон қоласиз!.. Протокол эмас, томоша! Томоша!..”

Дарҳақиқат, “томоша!” Фақатгина протокол эмас, протоколни ёзган мирзанинг хуснихати эмас, “д” ва “б” ҳарфларининг имлоси ҳам эмас, бу мустамлакачи оқсуякнинг руҳий дунёси-ю унга муносабат йўсинини рўй-рост ифодалаб келувчи юқоридаги парча ҳам, умуман олганда, мазкур боб ҳам кипкизил томоша! Шундай томошаки, ким учундир – комедия, ким учундир – трагедия!

Лекин энг улкан томоша протоколда “айбдор”нинг ўзига теккан жойда, деса бўлади. Мана, ўша атиги икки эликкина жой: “Бор-йўғи иккита савол, иккита жавоб. Саволлар калта-калта, жавоб ундан ҳам калта:

“– Мингбошига сувни ким берди?

– Мен бердим.

– Демак, мингбошини ўлдирган – сиз?

– Йўқ...”

Шугина савол-жавобга асосланиб, “Айбдор ўзи иқро” деган хулосага келиш ва Зебини етти йилга Сибирга сургун қилиш, яъни, киприк қоқмай оппоқ нарсани қоп-қора дейиш – бунисини, энди, нима деса бўлади? Ёлғонлиги шундоққина аён кўриниб турган бундай хулоса-ю ҳукм айтмоқ учун, Ўлка ҳарбий судининг сайёр ҳайъати – улкан “томоша”нинг ижрочилари нақадар шафқатсиз, ҳақиқатга тик борувчи муттаҳам, машҳур халқ нақлидаги мушукнинг тоғаси – йўлбарсдек ҳокими мутлақ бўлмоқлари керак! Тагин булар “ҳақиқат посбонлари!..” Дарҳақиқат, ҳалокат ёқасида турган империя – бу “ўлаётган хўкиз” болтадан қайтмайди. Мазлум халқнинг кўнглида даҳшат уйғотиб, уни итоаткорликда, кулликда сақламоқ учун ҳар хил “томоша”ларни ўйлаб топаверади-ю, лекин унинг, эртадир-кечдир, бир кун келиб муқаррар равишда тўлиб-тошадиган қаҳр-ғазабидан кўркмайди.

Романда бу қаҳр-ғазаб мутлақо ифодаланмаган ёхуд бевосита кўрсатилмаган, деб бўлмайди. Чунончи, Қумарикдаги деҳқонлар ғалаёнлари, Мирёкуб кўнглидаги мавжуд муҳитга норозилик туйғусининг уйғона бориши, Мирёкуб поездда иттифоқо танишиб қолган жадиднинг гап-сўзлари ҳам бир қадар батафсил қаламга олинган.

Таъкидламоқ керакки, асардан кўзда тутилган асосий мақсад, айтайлик, Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романидагидек Инқилобий Ҳаракатнинг ўзини кўрсатиш эмас, балки уни тақозо этган муҳит – зимистон кечани бутун даҳшат-у фожиалари билан кўрсатиш эди ва бу ишни Чўлпон санъаткорона бир тарзда удалай олган. Одатда энг қутлуғ, муқаддас, шарафли, улуғ йўлда жонини қурбон қилганларни халқимиз “шаҳид кетди” дейди. Гап Зебидек балоғат ёшига етмаганлар хусусида кетар экан, улар, албатта, икки баравар шаҳид!

Бу оккўнгил, соддадил, масъум қизалоқнинг машъум суддаги аҳвол-рухиясини ҳис қилиб, отаси Раззоқ сўфининг уни янги бир тутқунликдан халос этиш йўлидаги ночор тентирашларини кўриб, ақлдан озган онаси Қурвонбибининг “Ёрилтош” куйида (қаранг-а, “Ёрилтош” куйида!) ўзи тўқиган хазиндан хазин байтларини тинглаб, беихтиёр юрагинг тўлиқади киши! Ҳаяжонингга эрк беришни, “Кеча” осмонидаги энг ёруғ юлдузга изҳори дил қилишни истаб қоласан. Бунчалар содда, оккўнгил, беғубор, беғараз, бегидир, беғуноҳ бўлмасанг, Зебихон, синглим, дегинг келади. Ўзинг-ку, бир балодан қутулар-қутулмас иккинчи балога рўпара келиб турибсан. Отанг Раззоқ сўфининг совуқлигидан минг қарра совуқроқ Акбарали мингбоши чангалидан эндигина халос бўлиб, ундан-да совуқроқ Сибирга кетиб боряпсан. Тагин: “Ана, ўзим айтган. Ҳамма гап ойдаи равшан... Энди уйимни топиб кетармикинман?” деб ўйлайсанми?! Бундай маъсумалик сенинг бахтингми, бахтсизлигингми, синглим?! Нега кўз олдингдаги жаҳолат пардасини, худди ифлос мингбоши ифбат пардасини сидириб ташлагандек, бир зарб билан сидириб ташлаёлмайсан? Хай, сенинг шаънингга макр-ҳийла номуносиб экан, нега ўзингга муносиброқ йўл қидирмайсан? Бунинг ўрнига, одам қуригандек, келиб-келиб закунчидан: “Ҳой, шошма, шаҳарда... шаҳарда... ота-онам бор... кўрсатишармикин?” деб сўрайсанми? Шу закунчи ота-она билан дийдор кўришмоғингга ёрдам беради деб ўйлайсанми? Мунча анойи бўлмасанг! Мунча содда бўлмасанг! Мунча ишонувчан бўлмасанг! Лоақал аввал-бошда кўшиқ айтишни бас қилганингда эди, балки машъум кўргиликларга дучор бўлмасмидинг! Нега бу қадар ожизсан? Нега ўзинг ҳам, кўшигинг ҳам бу қадар ҳимоясиз?! Нега ўз ҳақ-ҳуқуқингни лоақал ўзинг ҳимоя қилмайсан? Ўшанда балки умринг бошқачароқ кечармиди? Умрингда бирон-бир рўшнолик кўрармидинг! Умид билан ҳаётга келиб, нимани кўрдинг сен бояқиш, синглим?! Қуёшли юртингда кўрмаганинг ёруғликни энди Сибир ўрмонларида кўрармикинсан сен бечора?.. Хайриятки, шоир айтганидек, “офтоб поймол ўлмас, қавакларда қолмас ой нури”. Шукрким, нафосат деганлари гулдан-да нозик, сенингдек ҳимоясиз, лекин унинг боши тошдан ҳам қаттикроқ: бойчечакдек такрор-такрор тошни ҳам тешиб чиқаверади, наъматакдек тош устида ҳам гуллаб-яшнайверади! Не бахтки, бу оламда розолат-у қабоҳатнинг умри қисқа. Дасти узундир, лекин, барибир, умри қисқа! Нафосат эса, аксинча, умрибоқий!

Ахир, шу боис эмасми, сен билан, қолаверса, сени яратган моҳир адиб-у унинг мумтоз асари билан, эллик йиллик айрилиқдан сўнг, тагин учрашиб-дийдорлашиб турибмиз! Бугун ярим асрлик жудоликдан сўнг, она юрт тупроғига поклик тимсоли янглиғ қайта қадам қўймоқдасан. Энди ҳеч қачон қайтмас, йўқолиб-йитмас, такрор-такрор топталиб-тахқирланмас, Сибирга сургун қилинмас бўлиб келмоқдасан! Энди сен бор ҳусн-у тароватингни, аввало пахтадек оппоқ, она сутидек беғубор кўнглингни оламга кўз-кўзлаб, бамисоли Қутб юлдузи - Олтин қозикдек барчага йўл кўрсатиб, чарақлаб-порлаб тураверасан! Юракларни гупиртирувчи дилрабо кўшиқларинг шуълаларга айланиб, икки дарё оралиғидаги манови қадимий юртга бетиним таралаверади! Не бахтки, чор тарафдан сени исқанжага олган ўша қароқчиларнинг Момо офтоб қаршисидаги ипириқ қордек йўқолиб-йитганига, мана, неча ўн йиллар бўлди. Мана, бир

неча йилдирки, уларнинг думлари-ю буқаламундек шароитга мослашувчи издошлари ҳам кунба-кун ортга чекинмоқдалар. Токи сен бор экансан, уларнинг ҳаловатлариям, ўзлариям, соялариям тобора йўқолиб-йитаверади! Ҳали оппоқ-оппоқ тонглар отади! Ана, рўпарангда тагин бир юлдуз – тонг элчиси, тонг юлдузи! – лаҳза сайин ёрқинроқ чарақлаб-чакнаб, чор тарафга шуъла сочмоққа тушди! Демакки, ҳали сенинг кўнглингдек тоза ва тиниқ, оппоқ-оппоқ тонглар отади! Лекин ўшанда ҳам сен ва рўпарангдаги анови ёруғ юлдуз – шу қўшалок юлдуз ўз шуълаларини бу қадимий юрт узра беминнат сочиб тураверади!

Ҳа, албатта шундай бўлади!

1988

ТАСАВВУР ЗИЁСИ

Абдулхамид Сулаймон Чўлпоннинг шеърляти, “Кеча ва кундуз” романи, таржималари, публицистик ва адабий-танқидий мақолалари теварагида, мана, уч-тўрт йилдирки, оздир-кўпдир, создир-носоздир, ҳар қалай, гап бўлиб турибди. Лекин буюк адибимизнинг икки йирик асаридан бири (биринчиси!) – “Ёркиной” драмаси танқидий мушоҳада доирасидан ҳали-хануз четда қолиб келмоқдаки, бу ҳол таассуфланарлидир. Холбуки айни шу дастлабки йирик асар Чўлпон даҳосини англаб етишда ўзига хос очқич вазифасини ўташи мумкин эди.

“Бўладиган бола бошидан маълум” дейдилар. Дарҳақиқат, мазкур асар, улкан ижоднинг боши ўз муаллифининг фавқуллодда қувваи хофизасини, айниқса, халқ оғзаки ижодига яқинлиги, тасаввуф фалсафаси ва маъжоз санъатидан атрофлича хабардорлиги, ниҳоят, бу яқинлик ва хабардорликни даврни фалсафий-бадий идрок этишга йўналтира олиш маҳоратини ўзида ёрқин акс эттириб турибди.

Аввало шу ҳолни алоҳида таъкидлашни истардикки, ниҳоят йигирма икки яшар ўспириннинг кўламдор ижодни сўз санъатининг энг мураккаб соҳаси бўлмиш драматургиядан бошлагани, бошлаганда ҳам, инсоний жамият тарихидаги энг мураккаб муаммоларга – ҳокимият учун кураш ва бу курашда чинакам санъаткорнинг ўрни ва роли масалаларига дадил кўл уриши, дарҳақиқат, баайни Навоийнинг болалик чоғидаёқ Аттор билан сирлашувидек мисли кўрилмаган бир ҳодиса, улкан ижодий жасорат эди. Ўзбек драматургиясининг асосчиси Маҳмудхўжа Бехбудий ҳам ўзининг “Падаркуш” драмасини 1913 йилда, ижодий камолот палласида, қирқ ёш остонасида ёзган ва унда ниҳоят оилавий-маиший муаммоларни қаламга олган эди...

Хўш, 1920 йилдаёқ ёрқин кўзга ташланган беқиёс ижодий жасорат намунасининг бадий хусусиятлари қандай? Нега асар “Ёркиной” деб номланган? Драмадаги Момо ким, Ёркинойнинг отаси Ўлмас ботир ва севгилиси Пўлат ботир (Пўлат ўғри)лар-чи?.. Бу сингари саволларга тўғри жавоб топиш учун аввало муаллифнинг изидан бориб халқ оғзаки ижодига мурожаат этиш керак бўлади.

Маълумки, халқ оғзаки ижодида ботирлар кўп: “Уч оға-ини ботирлар” эртагидаги Тўнғич, Ўртанча ва Кенжа ботирлар, “Тоҳир ва Зухра” эртагидаги Қоработир... “Алпомиш” достонидаги Ҳақимбек ва ё “Гўрўғли” дostonлар туркумидаги Гўрўғли, Авазхон, Ҳасанхон, Равшан каби қаҳрамонлар, албатта, алплар алпи, ботирлар ботиридир. Хўш, “Ёркиной” драмасидаги Ўлмас ботир билан Пўлат ботир (Пўлат ўғри) бу ботирлардан нимаси билан фарқ қилади? Мурод-мақсади, ҳаётий маслага, интилган марра-манзилларига кўра уларда ҳеч қандай фарқ йўқ: барчалари ҳокимият учун курашадилар, ишқ-муҳаббат ҳокимиятни қўлга киритиш йўлидаги ҳал қилувчи бир восита ҳисобланади. Лекин Абдулхамид Чўлпоннинг ботирлари халқ оғзаки ижодида яратилган ботирлардан аввало шуниси билан фарқ қиладики, улар ўзаро зид оқ ва қора ранга аниқ-равшан ажралиб турмайдилар. Демокчимизки, Чўлпон ўз қаҳрамонларини халқ оғзаки ижодида бўлганидек бир қадар соддалаштириб ва

идеаллаштириб эмас, худди ҳаётдагидек бутун мураккаблиги билан, инсоний фазилат ва иллатлари билан ҳаққоний акс эттиради.

Яна ўша асосий саволимизга қайтайлик: хўш, Ўлмас ботир ким-у Пўлат ботир (Пўлат ўғри) ким? Бу саволга тўғрироқ жавоб топмоқ учун энди тагин муаллифнинг изидан бориб, муаззам Шарқ адабиётида (ҳам оғзаки, ҳам ёзма адабиётда!) чуқур илдиз отган маъжоз, тимсол, рамзнинг табиатини яхшироқ тушуниб олишимиз керак бўлади. Маълумки, муаззам Шарқ адабиётини, унинг энг мўъжаз зарраси – ҳикматли гап, мақол, шоҳбайтдан то “эпос” деса дегудек улкан достонига қадар жамики мумтоз намуналарини маъжозсиз тасаввур этиб бўлмайди. Ундаги ҳаттоки ҳар бир қатра-ю нуқрада маъжоз ва тимсол “мана мен” деб туради. Масалан, булбул – ошиқнинг тимсоли, гул – маъшуқанинг, дев – ёвузликнинг, кал – шумликнинг, арслон – жаҳл-жаҳолатнинг, илон – балойи нафсининг... тимсоллари хисобланади. Хусусан, “ботир” сўзи халқ оғзаки ижодида мард, жасур, қўрқмас, қаҳрамон маъноларидагина эмас, гўзал малика тимсолидаги ҳақ-ҳуқуқни довлаб чиқиб, ҳокимият талашаётган одам маъносини ҳам англатишини назарда тутсақ, ўз-ўзидан англашиладики, ўзбек халқ эртаклари ва достонлари руҳида яратилган “Ёркиной” драмасида икки ижтимоий-иқтисодий тузум ўртасидаги мурасасиз курашлар Ўлмас ботир билан Пўлат ботир ўртасидаги жанг-жадаллар мисолида акс эттирилади. Яъни, драмада, таъбир жоиз бўлса, бир ўқ билан икки куш урилади: мазкур қаҳрамонлар ҳам реал шахс, ҳам муайян тимсоллар сифатида ҳаракатланадилар. Нафақат бу икки ботир, асардаги Ёркинойнинг ўзи ҳам, унинг устози Момо ҳам, Кал, Нишабсой беги, Йўлчибек, Қумри ва бошқа персонажлар ҳам худди шундай: алоҳида олинган якка шахс сифатидагина эмас, бирон-бир ижтимоий табаканинг ўзига хос тимсоллари сифатида ҳам намоён бўладилар.

Фикримизнинг исботи учун дастлаб Ўлмас ботирга Момо тилидан берилган таърифларга диққат қилайлик: “Хоннинг биринчи ботири”, “энг биринчи катта ботири”, “оталиғи”... Демак, Ўлмас ботир, баайни шахмат майдонидаги қора қўшиннинг фарзинидек хоннинг ўнг қўли бўлиб, у ҳам ҳокимият эгаси, ҳукмбардор. Ўз қизи Ёркинойнинг таърифи (“Отам қассобдан баттар эди”) ва ноласи-нолиниши (“Қандай отанинг қизи бўлибман, Тангрим, хунари гўрковникидан ёмон!”) Ўлмас ботирнинг қиёфасини яна-да ойдинлаштириб келади. Модомики Ўлмас ботир бир неча минг йиллик тарихга эга эски ҳокимиятнинг ўзига хос тимсоли экан, айниқса, кейинги асрларда мислсиз даражада қонхўрлашган бу “ота”га қарши исён ва нолага қодир бўлган куч, яъни, Ёркиной қандай тимсол? Жиддийроқ ўйлаб қарасангиз, бундай исён ва нола-афғонга энг фидойи ва ҳақсуяр ижтимоий табақа – чинакам санъаткор, асл ижодкоргина қодир! Ёркинойни нима учун айнан Момо ўз ҳибзи-ҳимоясига олгани шу ўринда бир қадар равшанлашади: драмада Ёркиной сўз санъати, умуман, санъат тимсоли бўлганидек, Момо ҳам халқ оғзаки ижоди, халқона донишмандлик тимсоли хисобланади. Бунга, масалан, Момонинг “Бир ёмон ҳокимнинг хонга чақиши билан бегуноҳ зиндонга ташланган ўн етти киши” ва “ўша бечораларни зиндондан қутқариб олган бир ботирнинг қилган ишлари” ҳақидаги қиссаси (яъни, халқ китоби, халқона қисса!) нозик ишора қилиб турибди. Ёркинойнинг “Шу билан мурод-мақсадларига етибдиларми?” деган

саволига жавобан Момонинг айтган гаплари асар замиридаги чинакам бадиият – нозик имо-ишорани яна-да ёрқинроқ очиб кўрсатишга хизмат қилади: “Ўша билан мурод-мақсадига етса-ку жуда соз бўлар эди-ю, бўлмади-да! – дейди Момо. – Ҳалиги ҳокимнинг одамлари бўлмаган тухматлар билан ботирнинг ўзини ҳам зиндонга солишиб кўйишдилар-да. Ҳали уёғини ўқиганим йўқ, ҳали зиндонда юрибмиз”. Бу ўринда Момо “юрмоқ” феълени учинчи шахс ўрнига биринчи шахс кўпликда айтаётгани, албатта, бежиз эмас! Дарҳақиқат, “халқлар камокхонаси”, “халқлар учун зиндон” дея кўп бора таърифланган чоризм тузуми мазкур асар ёзилган 1920 йилда ҳали тўла маҳв этилмаган, эски тузум билан янги тузум ўртасидаги жанг-жадаллар, айтиш мумкинки, авж нуқтага кўтарилган эди. Қиссахонлик, нақл, кўшиқ, латифа, эртак-чўпчак, достон, кўйинг-чи, ўзининг бутун ижодида халқ бу тутқунликни санъаткорона акс эттирган ва акс эттираётган эди. Халқ яратган тўрттагина сатр (“Ҳангома талаб бўлсанг маҳкамага йўрта кўр, Уч Эчкини бир Лўли афсун билан ўйнатур”) замиридаги маънолар, тимсоллар, рамзларни шарҳлаб бутун бошли тарихий роман ва ёилмий тадқиқот яратиш мумкин, худо ҳаққи! Халқ оғзаки ижоди чашмасидан қониб сув ичган санъаткор, у хоҳ Ёрқиной бўлсин ва ё Чўлпоннинг ўзи, табиийки, Момонинг юқоридаги гапларини қизгин кўллаб-қувватлайди ва уларга яна-да жиддийроқ ижтимоий маъно беради: “Рост айтасиз, хола, – дейди драмада Ёрқиной Момога, – биз ҳам ҳали зиндонда юрибмиз. Мана шу китобингиз, онажон, фол бўлсин: ўша ботир зиндондан омон-эсон қутулиб кетса, биз ҳам мана шу зиндондан қутулиб кетамиз. Дурустми?”

Сирасини айтганда, асардаги барча етакчи қаҳрамонлар – Ёрқиной ҳам, Момо ҳам, Пўлат ботир ҳам, Ўлмас ботир ҳам ўзига хос зиндонда: Ёрқиной севгилиси, камбағал боғбон Пўлат билан топишишига имкон беравермайдиган ижтимоий мавқеи – “пошшоҳон” лигининг тутқунида. Момо Ўлмас ботирнинг кўл остида оксочликда тутқун. Пўлат қачонлардир ота-онаси-ю қариндош-уруғларининг қонини тўккан саркарда Ўлмас ботирнинг боғида тутқун – боғбон! Ўлмас ботир эса, ишонган боғи, кўз қароғи, ор-номуси Ёрқинойни ўз тенги Хонзодага узатиш учун хоннинг буйруғига кўра қон тўкишга мажбур – кўлидаги қилич-қалқонига тутқун! Пьесада мазкур етакчи қаҳрамонларнинг бундай тутқунликлардан озодликка интилиш-талпиниш йўли, ижтимоий маънода эса, адолатли тузум, чинакам халқ ҳокимиятини қарор топтириш йўлидаги курашлари атрофлича ёритилган. Бунда, табиийки, асарнинг бош қаҳрамони Ёрқиной, яъни, чинакам санъат ва санъаткор ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Асарда Ёрқинойга эга чиқиш иштиёқида турган табалгорлар бирваракайига учта: Хонзода, Нишабсой беги ва, ниҳоят, Пўлат. Ёрқинойнинг кўнгли, камбағал боғбон Пўлатда. Шундай бўлиши табиий. Ахир, “Ҳазрати султон” Аҳмад Яссавий, “ғазал мулкининг султони” Алишер Навоий ва Шоҳ Машрабдан мерос қолган нафис санъатга эгалик қилиш иштиёқидаги талабгор-харидорлар ҳамиша ҳам кўп бўлган ва улар турлича ижтимоий табақага мансуб бўлган! Ҳаттоки не-не хонзода-шаҳзодалар, бек ва амирлар, ўзларида худо берган табиий истеъдод бор-йўқлигини ўйлаб ҳам кўрмай, шундай иштиёқда ёнмаган дейсиз. Лекин чинакам санъаткорнинг шоҳу султонлардан ҳам

зўрроқлиги, гоҳи “шоҳ”у “султон” дея улуғланишига сабаб аввало шундаки, унинг кўнгли ҳамиша дасти узун ҳокимият эгаларига эмас, фақир-фуқаролар, ғариб-ғураболар, мискин-бенаволар, хуллас, Номоз ботирдек ҳақсуярлиги учун душманлари томонидан ўғрилиқда айбланган фидойилар, яъни, Пўлат “ўғри”га мойил бўлган. Шу боис Ёркиной ҳам отаси Ўлмас ботир ва севгилиси Пўлат ботир ўртасидаги ҳокимият учун курашларда ўз отасига эмас, аксинча, Пўлатга кўмакдош бўлиш иштиёқида ёнади. Бунга имкон тополмай, Момонинг панд-насихатлари ва танбеҳларини енгиб ўтолмай бўғилади. Ана шунда ҳамиша қулай фурсатлардан устомонлик билан фойдалана оладиган ва шумликда шайтонга дарс дера оладиган Кал саҳнага кириб келади. Пўлат “ўғри”га “холис хизмат” кўрсатиб, эвазига Ёркинойнинг муҳаббати тимсоли – узугини ўғирлаб қочган бу шум Кал, ўз навбатида, Ёркинойга узукни кўрсатиб, унга ҳам “холис хизмат”ини таклиф қилади: гўё қизни севгилиси Пўлат билан топиштирмоқчи бўлади. Аслида ҳар бир сўзини қофияга солиб, ҳар бир қадамини пулга чақишга ёмон ўрганган бу устаси фаранг найрангбоз Кал Ёркинойни ҳам алдаб-лақиллатиб, уни Пўлат боғбонга эмас, Нишабсой бегидек бадбашара ва тубан бир кимсага рўпара қилади. Нишабсой беги ўз мурод-мақсадига етгач, “холис хизмати” учун Калга мукофот бериш ўрнига, аксинча, унинг жонини олиш тараддудида турганини сезганида эса, бир думалаб тагин Ёркиной тарафга ўтади-олади. Макрда ўзидан қолишмайдиган бекни айиқдек ўйнатиб, охир-оқибат, Ёркинойнинг кўли билан уни ўлдириб қутулади. Қарабсизки, ўз жонинигина эмас, Ёркинойни ҳам, Холани ҳам, Новча полвонни ҳам танг аҳволдан қутқаради-да, уларга яхши кўринади. Аслида ўзининг кал бошини сувдан курук, тегирмондан бутун олиб чиқади. Шу қадар устомон, сув юқмас, шум Кал-да у! Жиддийроқ ўйлаб қарасангиз, бундай устомонларча “ишлаб чиқилган” тадбирлар назмбоз Калнинг чинакам камбағалпарвар Санъаткор Ёркинойга ва ё камбағал Пўлатга меҳри товланиб кўрсатган сидқидил ҳиммати эмас, ўз бошини асраш йўлидаги ягона чораси эди! Зеро, Калнинг енгил-елпи сажиялари, айниқса, қуйидаги бир байт “ашъор”ида унинг худбинона феъл-атвори ва ҳар икки томонга (фақирпарварга ҳам, фақирга ҳам!) таҳқирли назари “мана мен” деб турибди:

*Бек бўлишга, хон бўлишга, шоҳ бўлишга интиласиз, Пўлатжон ўғри!
Аслингиз ким? Наслингиз ким? Ким бўласиз? Гапиринг тўғри!*

Қизиғи, тўғрироғи, муаллифнинг чинакам санъаткорлиги шундаки, Пўлат ўғрига паст назар билан қаровчи бу “аслзода” Кал, ўзи билмаган ва истамаган ҳолда, вақти келиб, Пўлат ўғрининг ростдан ҳам шоҳ бўлишида ҳал қилувчи роль ўйнайди: Ўлмас ботирнинг қизини алдаб-лақиллатиб Пўлатга эмас, Нишабсой бегига рўпара қилади. Айни шу ғаламисларча шумлик сабаб бўлади-да, Пўлат билан ҳокимият талашиб жанг қилаётган Ўлмас ботир, “қўли юқори бўлса ҳам оқ байроқни аввал кўтариб”, рақибининг олдига бош эгиб келади. Қизини, тахмин қилганидек, Пўлат ўғри эмас, Калнинг ҳал қилувчи ёрдами билан Нишабсой беги ўғирлаганини билганидан кейин Пўлат билан ҳокимият талашишлардан буткул воз кечиб, энди қиз ўғрилари – номус ўғриларининг додини беришга аҳд қилади. Ўлмас ботир ўзининг бу аҳдини асл ботирларга муносиб бир тарзда шундай мантиқан асослайди: “Мардлик номус билан

бўладир, менинг номусим поймол бўлди... Мен мундан кейин мард ботир эмас, номард бир жаллод бўламан!.. Менинг номусимни сақлай олмаган тожу тахтни!.. (химоя қилишдан ўз ихтиёрим билан воз кечаман!) Номуссиз сарой, ҳамиятсиз сарой, тожу тахт лозим бўлса ўзи сақлаб олсин!”

Бу гапларда нафақат асарнинг етакчи ғояларидан бири, балки Ўлмас ботир “мағлубияти” ва Пўлат ботир “ғалабаси”нинг туб сабаблари, эски ҳокимият ўрнида янги ҳокимиятнинг қарор топиш “сири” санъаткорона нозик ифодаланган, дейишимиз мумкин. Кўришиб турибдики, ҳокимиятнинг эврилишида асосий сабаблар учта: биринчидан, Ёркиной, яъни, чинакам Санъаткор янги ҳокимиятга хайрихоҳ! Иккинчидан, эски ҳокимият тимсоли бўлмиш Ўлмас ботирнинг ор-номуси Ёркинойни, яъни, Машрабми, Фуркатми, Беҳбудийми ва ё Чўлпон драмада тилга олган машшоқ Отақўшоқми, ишқилиб, том маънодаги Санъаткорни асраб-авайлаёлмади, аксинча, уни аллақандай бадбашара Бек билан маккор Калнинг қўлида шунчаки эрмакка айланиб қолишига имкон бериб қўйди. Учинчи ва ҳал қилувчи сабаб, албатта, Калда! Ёркинойнинг чинакам санъаткорона истехзоли таърифи билан айтганда, “бу жуда қимматбаҳо ва топилмайтурғон бош”да! Ахир, айна шу кал бошнинг макр-ҳийласи сабаб, Ёркиной – Нишабсой бегига тутқун, Ўлмас ботир – Пўлат ўғрига таслим, Хонзода – тож-тахтдан маҳрум, Пўлат ўғри – ҳокимиятга эга бўлди-да! Икки ўртада Нишабсой беги ўзи қазиган чоғга ўзи йиқилди – шунинг учун ҳам “Нишабсой беги” деб аталади-да у! Ҳар қалай, нима бўлганда ҳам, севишганлар мурод-мақсадларига етдилар: Ёркиной – Пўлатга, Пўлат – ҳокимиятга эришди. Бироқ шу билан олам гулистон бўлдими? Афсуски, бўлмади-да!

Кўпинча халқ дostonлари ва эртақларида оддий бир боғбон, чўпон ва ё ўтинчи шоҳнинг ягона қизи – маликага ошиқ бўлади-да, улкан қахрамонликлар кўрсатиб, севганига эришади ва қайнотаси бўлмиш салтанат соҳибининг ўрнига юрт тахтига ўтиради. Шу билан севишганлар мурод-мақсадларига етадилар. Шу “мурод-мақсадга етиш” ҳақидаги бир жумла ахборот билан асар ҳам хотима топади. Бундай асарларнинг давоми йўқ: одатда севишганларнинг турмуши қандай кечгани, хусусан, оддий бир боғбон юртни қандай идора этгани айтиб ўтирилмайди.

Чўлпон “Ёркиной” драмаси хотимасида халқ оғзаки ижодига хос бу анъанага ҳам янгича ёндошиб, уни ижодий ривожлантиради. Муҳими – янги ҳокимият ва унда чинакам санъаткорнинг мавқеи хусусидаги фалсафий қарашларини айна шу “сўнгги зарба”га санъаткорона жамлайди. Сўнгги – олтинчи пардадан маълум бўладики, эскими-янгими, якка-ёлғиз ҳокими мутлақ шахснинг салтанатими – халқ ҳокимиятими, ҳар қандай ижтимоий қурилманинг ўзига хос тартиб-қоидалари, талаб-шартлари, муаммо-чигалликлари бор. Дейлик, чинакам халқ ҳокимияти учун инсоний жамиятда азалдан мавжуд “кўз-қулоқлар”, “Алпомиш” дostonидаги Сурхайл мастоннинг олтинчи ўғли – Қўшқулоқ, халқона таъриф билан айтганда, “жонсиз”, яъни, хуфялар-айғоқчиларга зарурат борми? Янги тузумга эски ҳокимият эгаси “сир билатурғон”, кимсан Сотқин Иноқ, Хитойдан келган катта бир ҳаким (Луқмони ҳакимнинг шогирди!), афғон саркардаси, машшоқ Отақўшоқ каби не-не улуғ зотларнинг бошига етган хуфяхоналар керакми-керак эмасми? Бу хуфяхоналар НКВД ва ё

ДХК биносидан айнан нимаси билан фарқ қилади? Чинакам халқ ҳокимиятини қарор топтирмақ учун юрт эгасига миришкор боғбонлик ва ё енгилмас ботирлик кифоя қиладими? Ёки бу ишда фавқулодда ақл-дониш, илму амал, тадбиркорлик, арбоблик салоҳияти ҳам керак бўладими? Бу салоҳият туғма бўладими ва ё Алпомиш, Гўрўғли, Фарҳодлардек болалик чоғлариданоқ махсус тарбияланиб камол топтираладими? Хонзода Пўлатда (шунга эътибор берингки, “Сталин” тахаллусига асос бўлиб хизмат қилувчи русча “сталь” сўзининг ўзбек тилидаги муқобилида!) кўриб турганидек, “ялангоёқларнинг хони – на бошида тож, на устида шоҳона либос! Яна ўша ялангоёқ Боғибиёбон, фақат белида қиличи!” бўлса, хўш, бу яхшими-ёмонми? Ҳокимият юз қарраминг қарра ўзгариб-эврилмасин, унга афсонавий Боғибиёбондан ҳам ялангоёқ-роқлар эга чиқмасинлар, бу “устоз кўрмаган шогирд”ларнинг ниятлари нечоғли холис-беғараз бўлмасин, Пўлат ўйлайвериш боши қотганидек, “ҳар вилоятнинг беги бурунгидай ўз бошига хон бўлиб, юртни хоҳлаганча сўриб ётса... Мунча қон тўкишнинг нима кераги бор эди?!”

1920 йилдаёқ “ялангоёқлар хони” Пўлат ўғри тилидан саволнинг нақадар кўндаланг қўйилаётганини етарли англайсизми?! Модомики “Оқ ит-қора ит, барибир, ит!”, “Хўжаали – Алихўжа”, “Боз-бояги, Бойхўжанинг таёғи” экан, йўқ, ҳатто янгиси эскисидан ёвузроқ ва кундан кун баттарроқ экан, дарҳақиқат, “мунча қон тўкишнинг нима кераги бор эди”?! Ё мақсад ҳар боб билан қон тўкиш ва камбағалнинг шўрини қуритишми?! Мақсад нима, мақсад?! Саволни 1920 йилдаёқ бу тарзда кўндаланг қўйиш, тагин денг, Сталиннинг ўзбек адаши Пўлат ўғри тилидан қўйиш учун ёзувчининг ўзи ҳам нақадар ботир, ўлмас билан пўлатдек ботир бўлмоғи керак?!

Ҳа, айниқса, сўнгги – олтинчи парда, чинакамига авж парда билан танишар экансиз, дилингизда ҳадсиз-хисобсиз саволлар уйғонаверади-уйғонаверади. Мазкур пардадаги ҳар бир жумла, ҳар бир саҳифа, ҳар бир мажлис сизни инсоний жамият тарихи ва табиати хусусида “бошдан дўппини олиб” жиддий фикрлашга ундайди. “Камбағалпарвар” Шўролар ҳокимияти ҳам ана ўша олтинчи пардада омонат яшаб турибди, барибир, бу тузумнинг охири вой!” деган фикр 1920 йилдаёқ нақадар тағдор қилиб айтилмоқда!

Келинг, шу ўринда биргина жумла – биргина арзи ҳолнинг мағзини чақишга уриниб кўрайлик. Мана, “юрт ҳукмдори” Пўлат ўз ҳамсухбатига нима деб ҳасрат қилади: “Лекин, ота, мамлакатнинг ишларини қилмоқчи бўлган одам Ўлмас ботирнинг нозли қизи билан турмасин экан! Кеча кечаси “мана буларни менга ўқиб бергил!” деб беш-олти ариза берсам, аризани кўтариб уриб... севгидан, ўйнашишдан тушиб келадир... Унга қолса мамлакат ишини бировга топширсам-да, у билан ўйнашиб ётсам!...” Сиз Пўлатнинг ночор-нотавон аҳволини етарли ҳис қилаётирсизми? Ҳис қилаётган бўлсангиз, унга ачиниш қарайсизми, ё “кўрмаганнинг кўргани” дея заҳархандали кулибми? Шундай ночор-нотавонга ишониб ўзини бахшида этган Ёркиной, яъни, ўз халқини ҳамиша хур ва озод, комил ва фозил кўришни орзу қилувчи чинакам Санъаткорга-чи? Ачинмай бўладими?!

Айниқса, Ёркинойнинг ачинарли аҳвол-руҳиясини нисбатан теранроқ ҳис қилишимиз табиийдир. Камбағал-фақир Пўлатни деб ўзлигидан воз кечган

фидойи жон, энди “Ниҳоят, орзуим ушалди-ку!” деб турганида... унинг бир оғиз илиқ гапига зор-интизор бўлса! Эркалигини кўтаролмаса, зиғирча кадрламаса! Бир умр интилгани – камбағалпарвар ҳокимият, ниҳоят, ўрнатилган бўлса-да, куни кеча ўзи мамлакат тахтига ўтиришида фидойиларча кўмакдош бўлган севгилиси энди унга – чинакам санъаткорга лоқайд-бепарво қараса! Нафақат лоқайд-бепарво қараса, ҳатто уни, баайни Дездемонани ноҳақ бўғаётган Отеллодек, бўғиб бошласа! Масалан, бирор йил аввал Маҳмудхўжа Бехбудий аёвсиз маҳв этилса, эҳтимолки, бўғиб ўлдирилган бўлса!.. Бундай аҳволда, дейлик, Абдулла Қодирийми, Абдурауф Фитратми ва ё Абдулҳамид Чўлпоннинг ўзими, хуллас, ҳар бир чинакам санъаткорнинг кўнглидан нелар кечади? Ўтакетган ноҳақликдан тоқати тоқ бўлмайдими?! Ёркиной Пўлатга қарата айтган қуйидаги гапларни хаёлида юз карра, минг карра такрорламайдими: “Ҳар қанча чиройли бўлса ҳам мен бу хонзодаларни севмайман. Сени, сен ялангоёқ, сен бесарупо боғбонни ҳаммадан ортиқ севаман! Шунча вақт чидадим, энди яна чидайман! Лекин, Пўлат, чидашнинг ҳам ҳадди бўлиши керак... Мен ёшман... Менинг ҳавасларим ҳеч қаерга сиғмайдир... Иннайкейин у ҳавасларни шу чокқача жуда зўр қийинчиликлар билан бўғиб келдим. У ҳавасларга еткунча ўлимлардан ўлимларга ҳатлаб... Энди у ҳавасларни яна ҳам бўғиб ётиш кўлимдан келмайдир!..”

Даҳо адиб юрагининг туб-тубидан баайни қон янглиғ сизиб чиққан дил сўзлари бу! “Ёркиной” драмаси яратилган 1920 йилдан Чўлпоннинг ўзи ҳам Бехбудийдек аёвсиз маҳв этилган 1938 йилга қадар роппа-роса ўн саккиз йил мобайнида буюк адибнинг ўзи ҳам, бошқа сафдошлари ҳам бундай дил сўзларини хаёлларида неча бор такрорладилар экан?! Шу ўн саккиз йил ва, умуман, ўтган олтмиш тўққиз йил мобайнида шунга ўхшаш бўғиш-бўғилишлар озмунча рўй бердим экан?!.

Йигирма икки ёшидаёқ буюк ўзлигини ёрқин намоён этган даҳо адибнинг бетакрор бадиий тафаккур ва тасаввур зиёси шу қадар қудратлики, у сохта халқ ҳокимияти ва чинакам санъаткорнинг аҳвол-руҳиясини ҳаққоний ёритибгина қолмайди, балки, айни чоғда, келажакни ҳам башорат қила олади. Бу зиё чинакам халқ ҳокимияти ва халқ санъатини муқаррар ҳалокатдан, жамиятни эса, таназулдан ҳалос этишнинг бош йўлини ёритишга ҳам қодирдир! Даҳо адиб бу йўлни Пўлатнинг Ёркинойга қарата айтган сўнгги сўзига, худди қатрага сиғдирилган қуёшдек, шундай мухтасаргина жо-бажо қилади: “Мени юрт учун яна бир марта ўлимдан қутқардингиз,– дейди Пўлат Ёркинойга асар сўнгида. – Келинг, ўша юртнинг ишини ҳам биргалашиб қилайлик! Юртнинг ишини биргалашиб қилгандан кейин...”

Сирасини айтганда, ҳар қандай салтанатни гуллаиб-яшнатиш ва мамлакатни обод-фаровон қилишнинг асрлар тасдиғидан ўтган энг бирламчи шарти – ҳокимият ва санъат аҳлининг ўзаро ихтилофга бормаи, ҳар иккиси юрт корига яраб, юртнинг ишини бирга-бирга, баҳамжиҳат, “бир ёстикқа бош қўйиб” ва “бир ёқадан бош чиқариб” ишлашидадир. “Халқ”, “ҳокимият” ва “санъат” – шу буюк учликнинг оғизда эмас, амалда қарор топиши, телемино-рамизнинг уч оёғидек мустаҳкам ва баравар ростланишидадир. Ана шундагина инсоният асрлардан буён орзу қилиб келган гўзал бир зурёд – нурли келажак,

ёруғ истиқбол, адл ва алш қомат, адолатли тузум, чинакам халқ ҳокимияти дунёга келади. Бу йигирма икки ёшидаёқ даҳолик, мутафаккирлик касб этган ўспирин Чўлпон англаб етган ва кейинги бутун ижодий фаолиятида асл ва ўлмас сўз санъатининг барча турлари ва жанрларида ҳаммамизга ёниб-куйиб англаштига интилган энг олий ҳақиқат эди!

Абдулҳамид Чўлпон ижоди ва сўз санъатимизнинг “Ёрқиной” драмасидан кейинги олтмиш тўққиз йиллик тарихи билан яқиндан таниш ҳар бир мутахассис яхши биладики, айти шу олий ҳақиқат ва, умуман, мазкур асарда халқ оғзаки ижодига асосланган ҳолда ёрқин акс эттирилган теран ижтимоий-фалсафий ғоялар муаллиф ижоди ва бутун адабиётимиз бўйлаб баайни нурдек таралди. Ҳукмрон мафкура таъзийқларига қарамай, барибир, шундай бўлди. Ҳатто мазкур асардаги персонажлар ва уларнинг исмлари ҳам йиллар оша асарлардан асарларга кўчиб ўтди. Масалан, “Ёрқиной”даги Ўлмас ботир ўн беш йилдан кейин “Кеча ва кундуз” романида Зебинисанинг ошиқи беқарори, аравакаш Ўлмас бўлиб қайта қад ростлади. Драманинг бош қаҳрамони Ёрқиной билан романнинг бош қаҳрамони Зеби(ниса), гарчи отлари бошқа-бошқа бўлса-да, моҳиятан бир: ҳар иккиси чинакам санъаткорнинг ўзига хос тимсоллари! Йўлчибек – Гулнорга ошиқ мардикор Йўлчи бўлиб Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романига, Пўлат ботир эса, дейлик, Баҳорга ошиқ касалманд ва иродаси мустаҳкам йигит Пўлат бўлиб Шароф Рашидовнинг “Қудратли тўлқин” романига кўчиб ўтди... Бундай “кўчиш”ларнинг моҳияти, сабаб ва оқибатлари хусусида қиёсий таҳлиллар асосида яна узоқ мушоҳада юритиш мумкин. Ҳар қалай, шуниси аниқ: “Ёрқиной” драмаси XX аср ўзбек адабиётида халқ оғзаки ижоди анъаналарига мустаҳкам таянган ҳолда ижтимоий тузумнинг ички табиати, ҳокимият учун кураш ва унда чинакам санъаткорнинг ўрни хусусидаги фалсафий қарашлар, мутафаккирона тасаввур зиёси ёрқин акс этган шоҳ асар бўлиб, бу зиё муаллифнинг кейинги ижоди ва бутун аср адабиётини ўзига хос тарзда нурлантириб турибди.

1989

ТАҚДИР ТАҚОЗОСИ

Кейинги ярим аср мобайнида қардош халқлар адабиётлари намояндалари орасида ўзбек халқининг энг сеvimли адиби Чингиз Айтматов бўлганлигини кўпчилик жуда яхши билади. Хўш, Чингиз Айтматов асарларининг ўзбек китобхонларини ўзига оҳанграбодек тортиб, мафтун-махлиё этиб, уларнинг кўнгилларида бекиёс завқ-шавқ ва ҳаяжон уйғотган энг етакчи фазилатлари нимада эди? Бу асарларнинг аксариятида ишқ-муҳаббатдек азалий ва абадий мавзунинг янгича талқинлари, тиниқ ва кенг эпик тасвир, мафтункор лирик оҳанг, теран руҳий таҳлил, фалсафий умумлашманинг юксаклиги каби фазилатлар кўзга аён ташланар эди, албатта. Лекин уларга алоҳида жозиба бахш этиб, бизга энг манзур бўлган жиҳат бу асарларда шарқона маъжознинг тамомила янгича талқинларида деб ўйлайман.

Сирасини айтганда, Чингиз Айтматовнинг “Қизил олма” деб номланган дастлабки гўзал ҳикоясидан бошлаб то сўнгги романига қадарлик энг сара асарларини муаззам Шарқ адабиётининг “Калила ва Димна”дан то “Зарбулмасал”га қадарлик энг нодир намуналарига хос маъжоз, рамз, тимсолларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Хусусан, “Оқ кема” қиссасидаги болакайнинг биллурдек тиниқ қалби, руҳий дунёсини очишда Шоҳдор Она буғу, “Алвидо, Гулсари” қиссаси қаҳрамони Танабой тақдирини англашда Гулсариот, “Бўронли бекат” романи бош қаҳрамони Эдигей Жангелдин руҳий ҳолатини хис қилишда Қоранор, “Кунда” романи бош қаҳрамони Авдий Каллистратовни тушунишда Тошчайнар исмли бўри, “Кассандра тамғаси” (“Тавқи лаънат”) романи моҳиятига етиб боришда жаҳон уммонидаги кит каби жонли тимсоллар ўзига хос муҳим очқич вазифасини ўтайди. Бундай маъжозий идрок эса, ўзбек халқининг миллий табиатига жуда-жуда мос келади ва кўнглимизга дарров ўтиришади. Зотан, ўзбек халқида кенг тарқалган исмлар “Алишер”, “Шерали”, “Бобур”, “Арслон”, “Қоплон”, “Қўчқор” каби жонзотларга нисбат бериб қўйилган отлар экани, ўзбекнинг доврўкли шаҳри Самарқанди азимнинг Регистон майдонида Тиллакори ва Улуғбек мадрасалари қаторида айнан “Шердор” мадрасаси кўрк-тароват бахш этиб тургани, албатта, бежиз эмасдир. Миллий эпосимиз “Алпомиш” достонида айнан “Бойчибор” деган от Ҳакимбекка садоқатли дўст ва яхши йўлдош бўлиб тургани, Алпомишга эгиз туғилган сингилнинг айнан “Қалдирғоч” деб аталиши, у етти йиллик зиндондан халос бўлиб ота юртга қайтаётганида даставвал айнан “Қоранор” исмли туянинг пешвоз чиққани ҳам ана ўша маъжозий идрокнинг самаралари, албатта. Ўзбек халқининг оғзаки ва ёзма шеърятини гулу булбул, олмаю анор, майу соқий сингари кўпгина тимсолларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Бу маъжозлар замирида улкан ҳақиқатлар ва теран маънолар бордир. Ўзбек тилида тағмаъно-кўчма маънога эга бўлмаган ва айни шу боис сўз санъатининг аския, латифа, туюқ сингари “коса тагидаги нимкоса”, тагдор маъжозий ифода шаклларида чексиз имконият бермайдиган сўзнинг ўзи йўқ, дейиш мумкин.

“Исми жисмига муносиб” дейдилар. Худонинг қудрати билан фақатгина инсон ўз исмини эмас, балки исм ҳам ўз соҳибини шарафлайди. Кўпинча одамнинг исми жисмига узукка қўйилган кўздек ярашиб туради. Гоҳида исм

хам одам боласининг табиатига ўз таъсирини кўрсата олади. Дейлик, оти “Қаҳҳор” бўлган одамнинг табиатан кўнгилянчилиги ва ё оти “Раҳим” бўлган одамнинг табиатан қаҳҳорлиги истисно ҳолдир. Ўтакетган адолатсиз Одил ва ё куёнюррак Ботир истисно ҳол, дейиш мумкин. Шер шерга, йўлбарс йўлбарсга, қоплон қоплонга, кўчқор кўчқорга, куён куёнга ўхшайди-да! Одам боласига исм одатда “Шуларга ўхшасин!” деган яхши тилак билан қўйилади. Нафақат ўзбек адабиёти, балки бутун туркий халқлар адабиётига узукка қўйилган кўздек ярашиб, олам аҳлини ўзларига маҳлиё этиб турган икки буюк мутафаккиримиздан бирининг исми айнан “Алишер”, иккинчисининг исми “Заҳириддин”, таҳаллуси эса, айнан “Бобур” эканлигида биз кўпам эътибор беравермайдиган ва англаб етолмайдиган аллақандай қонуният бор, дейиш мумкин.

Агар Алишер Навоий билан Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳазратларини бутун туркий халқлар адабиётининг қудрати бениҳоя шери ва шиддати бениҳоя йўлбарси десак, Чингиз Айтматовни бу адабиётнинг абжирлигу чаптастикда беназир қоплонига қиёслагулик!

Халқимизда “От айланиб қозигини топади” деган ҳикматли гап бор. Одатда ёзувчининг бутун ўзлиги у яратган асарнинг бош қаҳрамонида аниқ-равшан кўришиб туради. Нақл қилишларича, буюк Абдулла Қодирий ҳаётлик чоғларидаёқ “Ўткан кунлар” романи асосида кино яратиш фикри кўзғолганида муаллифнинг ўзи Отабек ролини ижро этиш иштиёқини билдирган экан. Бунинг асл сабаби актёр бўлишга кўнгилда дафъатан уйғонган ҳавас эмас, албатта. Ўзлигини Отабек тимсолида аниқ-равшан кўриб ва кўрсатиб турган муаллифнинг кўнглини ўзидан бошқа ҳаттоки Аброр Ҳидоятдек энг моҳир актер ҳам тополмаслиги муқаррар эди-да!.. Отабек шаҳид кетган айни Авлиёота шаҳри яқинидаги Шакар овулида туғилиб-ўсиб, айни шу Авлиёота шаҳрида таҳсил кўрган Чингиз Айтматов бутун ижодий фаолияти мобайнида бу жаҳон айвонини озмунча айланиб чиқдим! Адибнинг ижодда баайни қоплондек ёвқурлиги, чаптастиклиги, чаққонлиги, ҳамиша мўлжални беҳато ва аниқ олиши, ижодий мағлубият нималигини билмаслиги... не бир ўқувчиларни қойил қолдириб, не бир ёзувчиларнинг ҳавасларини келтирмаган дейсиз! Ҳар қалай, шуниси шак-шубҳасизки, мустабид Шўро тузуми шароитида абадиятга дахлдор улкан ҳаёт ҳақиқатларини ёрқин инсоний тақдирлар мисолида фавқулодда таъсирчан кўрсата олган адиб, ҳатто кўпгина жиҳатларда Абдулла Қодирий, Михаил Булгаков ва ё Мухтор Авезовдек улкан сўз санъаткорларидан ҳам абжирроқ адиб, устоздан ўза олган шогирд, шак-шубҳасиз, Чингиз Айтматов эди. Муайян даврнинг энг долзарб ҳаёт-мамот масалаларини ёрқин чизилган инсоний тақдирлар орқали ўқувчи қалбини ларзага сола оладиган даражада таъсирчан акс эттириш бобида бу адиб, дарҳақиқат, беназир эди. Айни шу бемисл маҳорати билан ўтган XX асрнинг иккинчи ярмида қардош халқлар адабиётлари намояндалари орасида унинг довуғи, дейлик, Расул Гамзатов ва ё Қайсин Қулиевдек шоирлар номларига нисбатан ҳам узоқ-узоқларга таралди. Энг ибратли жиҳати шундаки, ёзувчи ижодий таназул фожиасини ҳавас қилса арзигулик абжирлик билан четлаб ўта олди! Ҳикоядан – ҳикояга, қиссадан – қиссага, романдан – романга муттасил ижодий юксалиш, тобора кенгрок миқёсларга назар ташлаш, инсон тақдири ва руҳий дунёсининг яна-да теранрок

катламларини бадиий тадқиқ этишдек камдан-кам қаламкашга муяссар бўладиган ижодий бахтдан ҳамиша баҳраманд бўлиб яшади...

Ниҳоят, мана, адибнинг сўнгги романи “Қулаётган тоғлар (Мангу қайлик)”! Асар аввало шу билан эътиборни тортадики, унда ёзувчи ўз ижодий фаолиятини, таъбир жоиз бўлса, Туркистон тизма тоғларининг энг баланд чўққиси – Тангритоғ юксаклигига кўтариб, ўзи туғилиб ўсган Авлиёота кенгликларига ялпи назар ташлаб, ўзи мансуб серзахмат ва серташвиш соҳа кишиси – журналист-ёзувчининг инсоний тақдири ва руҳий оламини бадиий тадқиқ этишга жазм қилган. Бу ўринда энди асар бош қаҳрамонига ўз табиатига ҳар жиҳатдан тўла мос келадиган энг қудратли ва енгилмас жонзотлардан бири – қорли чўққилар қоплони параллел кўйилади. Муаззам Шарқимизнинг беназир оғзаки ва ёзма шеъриятида чуқур илдиз отган “психологик параллелизм” санъатининг замонавий бадиий насрдаги энг гўзал ва, минг афсуски, энг сўнгги намунасини яратиб, ўз ижодини шараф билан яқунлади. Дастлабки қиссаси орқали Мухтор Авезов ва Луи Арагондек устозлар назарига тушиб, оламшумул доврўқ қозониб бошлаган адиб ўзининг бетакрор ижодига ушбу сўнгги романи билан, назаримизда, яна-да оламшумулроқ хотима бера олди. Энг ибратли жиҳатлардан яна бири шундаки, бу сўнгги асар билан Шўро тузуми парчаланганидан кейин ҳар бири ўз ҳолича яшаш учун курашаётган минтақа халқлари ва ҳатто бутун башариятнинг ҳаёт-момотига боғлиқ энг ўткир ижтимоий муаммоларни энг ёрқин инсоний тақдирлар замирига моҳирона сингдириб, биз яшаб турган XXI аср романчилиги дарёсини янги бир ўзанга буриб юборишга қодир бўлган энг сўнгги ва энг залворли сўзини айтиб кетди. Буюк Рабиндранат Тагорнинг “Сўнгги дoston” номли ўн иккинчи романига қиёслагулик бундай авж пардадаги сўнгги сўзни айта олиш бахти “Лисон ут тайр”ни яратган ҳазрат Алишер Навоийдан кейин бутун туркий халқлар адабиётида на Бобурга, на Фузулийга, на Қодирийга, на бошқа бирон-бир адибга муяссар бўлмаган эди, десак муболага қилмаган бўламиз. Муҳими – асар оламдаги энг мураккаб, сир-синоатлару тилсимларга бой тушунчалардан бири – тақдир чигалликларининг тамомила янгича бадиий-фалсафий талқини сифатида минтақамиз адабиётида ҳам, жаҳон адабиётида ҳам улкан ҳодисадир.

Бу ҳолни асарнинг дастлабки жумласиданоқ теран ҳис қилиш мумкин: “Ҳаммага ҳамиша тааллуқли бўлган бир беистисно ҳақиқат борки, тақдирнинг нима эканини, туғилишиданоқ пешонасига нима ёзиб қўйилганини ҳеч ким олдиндан билолмайди, кимнинг қисмати қандай – фақат ҳаётнинг ўзи кўрса-тади, акс ҳолда тақдир қанақасига тақдир бўлсин... Олам яралганидан бери, жаннатдан қувилган – бу ҳам ахир тақдир – Одам Ота билан Момо Ҳаво замонидан буён ҳамиша шундай бўлган, тақдирнинг сир-асрорлари ҳаммамиз ва ҳар биримиз учун асрдан асрга, кундан кунга, ҳар бир соат ва ҳар бир лаҳзага абадий жумбоқ бўлиб ўтмоқда...”

Буюк Михаил Булгаков қаламига мансуб “Уста ва Маргарита” асарининг дастлабки саҳифаларида қаламга олинган инсоний тақдир ҳақидаги суҳбат ва буюк Михаил Шолоховнинг “Инсон тақдири” ҳикояси замиридаги маънолардан-да залворлироқ фалсафий фикр салмоғини чамалаб кўринг! Шу бир дастлабки жумладаёқ буюк Алишер Навоийнинг

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ

каби оташин шеърий сатрлари-ю чинакамига шерий наъраси шиддатини хис қилгандек бўласиз.

Кейинги жумладанок тақдир ҳақидаги фалсафий фикр мавҳум мушоҳада тусини олмайди, аксинча, тезда асосий мақсадга ўтилиб, аниқ мазмун касб этади. “Мана, ҳозир ҳам шундай бўлиб турибди. Ҳа. Бу гал ҳам ўша-ўша: инсоний идрок имкониятларидан ташқаридаги ва, борингки, илоҳий тафаккур миқёсларидан нарироқдаги ҳодисани ким ҳам олдиндан айтиб бера олади дейсиз!” Яъни, тақдир аввалдан башорат қилинмайди, балки ҳар бир одам тақдирни ўз умри мобайнида аниқ бир шамойилга солиб, ўз феълига яраша пешонасида борини муқаррар равишда кўраверади. Файласуф шоиримиз Гафур Ғулом ёзганидек, “Тақдирин қўл билан яратур инсон, Ғойибдан келгувчи бахт бир афсона”!

Учинчи жумлада тақдирнинг Мирзо Улуғбекдек оламшумул мунажжим-алломалар ақлигина етиб бориши эҳтимол бўлган коинот билан боғлиқ сир-синоатлари хусусидаги мухтасаргина фалсафий фикр баён қилинади-да, сўнг-ра... китобхоннинг кўз ўнгида бутун асар давомида битта эмас, иккита тақдир баайни икки тизим сеп қилиб ёзиб кўрсатилади.

Рус ва ҳинд киноси усталари яратган “Икки тақдир” (“Две судьбы”, “Дишай”) сериалларини томоша қилганимизда бу асарларнинг адабий пойдевори нақадар мустаҳкамлигини – рус ва ҳинд адабиёти нечоғли бақувватлигини теран хис қилиб турамыз. Уларда икки инсоний тақдир, айтиш керакки, бутун мураккаблиги билан кўрсатилади. Лекин бу асарлар икки инсон тақдиригина, холос. Қорли тоғ чўққисида макон қурган Турон қоплони билан гавжум шаҳарда қўним топган инсон тақдирини параллел қўйиб ёнма-ён ёритишни, айтиш мумкинки, фақатгина шу асарда учратамыз. Бир томонда – яккама-якка олишувда ўзига эмас, ўзидан ёшроқ рақибига бўлишган жуфти ҳалоли ва болаларининг онаси содир қилган хиёнат-бевафоликдан юраги ўртаниб, шу боис тўдасини тарк этиб, ўзини ёлғизликка маҳкум этган Жаабарс (ёй ўқидек учқур барс!). Иккинчи томонда – ўз маъшуқаси, бозор иқтисодиётига моҳирона мослашиб, “бир думалаб” эстрада хонандасига айланган машҳур опера хонандаси, бетакрор овоз соҳибаси Ойдона васлига етиш умидида ресторанда ўтирганида умиди буткул чиппакка чиқиб, “тилло савдоси бўйича муҳим халқаро тадбир” баҳонасида кўчага ошқора ҳайдаб юборилган Арсен Саманчин... Уларнинг тақдирлари бир-бирларига нақадар ўхшаш! Табиатлари, ҳолатлари, кечинмалари, изтироблари нечоғли уйғун! Бирига тоғ тепасидаги якка-ёлғизлиги камдек, ўлжага чанг солиш учун қулай пайт пойлаб пистирмада ётганида азбаройи қариб бошлагани сабаб ўпкаси сиқилиб хириллаши қаттиқ панд бериб турибди. Иккинчиси ундан беш баттарроқ аҳвол-руҳияда! Ҳар қалай, Жаабарс-ку, онгсиз жонивор, ўз тақдирини ўзи ўзгартиролмайди, ўзини ўзи онгли равишда ўлимга маҳкум этолмайди, аксинча, яшашга, яшаш учун курашга маҳкум! Иккинчиси эса, онгли мавжудот. Бунинг устига, орияти кучли, ҳамиятли, севгилиси билан дийдорлашиш ўрнига “Евроосиё” ресторанидан ошқора ҳайдаб чиқарилгани ва ишонганининг бевафолигига

чидаёлмай, бундай яшашдан ўлимни афзал кўриб, ўзини ўзи ўлдиришга чоғланиб, дунё кўзига қоронғу кўриниб турган инсон. Ахволи шу қадарки, қани энди бир тўппонча бўлса-да, заҳар ичиш, дорга осилиб ўлиш сингари “эскирган” йўл билан эмас, ўзини ўзи отиб, номарду ғирром олғирлар тантана қилаётган ўткинчи дунёни шаънига муносиб тарзда тарк этиб кетса!..

“Тилаганнинг бошига” дейди халқимиз. Одам боласи ниманики астойдил тилагу ният қилса, эртадир-кечдир ўшанга етмай қолмайди. Буни ҳам тақдирнинг ўзига хос инояти дейиш мумкин! Ҳамма гап ўша ниятнинг қандайлиги, қанчалар холислиги, яхшилиги ё ёмонлиги, ёвузлиги ё эзгулигидадир. “Яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам фаришталар овмин дейди”. Бинобарин, одам боласи ҳамиша яхши гап, яхши ният, яхши тилак қилмоғи лозим. Ўз тақдирини қай томон буриш одам боласининг ихтиёрида-да, ахир!.. Ўзига ўлим тилашнинг ижобатини кўрингки, Арсен Саманчин ўзини ўзи ўлдиролмай хуноб бўлиб ўтирганида овулдан Бектур амакиси қўнғироқ қилади-да, хориждан ҳурматли меҳмонларни кутиб олишга ҳозирлик кўраётган “Мерган” фирмасига ҳамкорликка таклиф қилади. Айни муддао, табиб буюргандек иш бу! Лекин Арсеннинг муддаоси миллиардер меҳмонлар саховати сабаб доллар ҳисобида келадиган мўмайгина фойдада эмас. Ҳатто меҳмонлар-у мезбонлар ўртасида инглиз тилини яхши биладиган тилмоч сифатида ўз халқининг обрўсини ошириб кўрсатиш имкониятида ҳам эмас. Балки қор қоплонини овлаш чоғида бериладиган махсус анжомлар орасида йиртқичнинг беҳос ҳужумидан ҳимояланиш қуролининг борлигида! “Драманинг биринчи пардасида сахнада осилиб турган милтиқ охириги пардага қадар отилиши керак” деган гап бор. Бу ерда гапнинг тагида ётган маъно бадий асардаги ҳар бир детал аниқ мақсадга хизмат қилиши кераклигини таъкидлашгина эмас. Асосий гап ўша милтиқнинг қачон қай тарзда ва қай мақсадда отилишида, албатта.

Амаки билан жиян муҳтарам меҳмонларни кутиб олишнинг йўл-йўриқларини яккама-якка ўтириб муҳокама қилар эканлар, бир жуфт қалдирғоч очик деразадан хонага кириб, чирқиллаган кўйи уларнинг бош устларида қайта-қайта чирпирак бўлиб айланаверади. Бу ҳам бежиз эмас, албатта. Зотан, энди асарда тоғ қоплони Жаабарс тимсолининг ёнига яна бир тимсол – Қалдирғоч келиб кўшилади. Нуҳ тўфони ҳақидаги машҳур ривоятдан яхши маълумки, Қалдирғоч азалдан эзгулик элчиси, эзгулик тимсолидир. Қалдирғочларнинг “Ўз тақдирингни ўлим ва ёвузлик эмас, тириклик ва эзгулик томон бур, эй инсон!” деган илтижоларини, табиийки, фойда кўзлаб турган амаки-жиян тушуниб етмайдилар. Қарабсизки, ўлим ва ёвузлик томон йўл яна-да шиддатлироқ тарзда давом этади. Маълум бўладики, кўп йиллар колхоз раиси сифатида юрт тепасида турган, эндиликда ҳорижий меҳмонларга хизмат кўрсатувчи “Мерган” фирмасини бошқараётган, “ишнинг кўзини биладиган” тадбиркор-ишбилармон Бектур амаки қор қоплонини тоғ чўққисидан пастроққа ҳайдаб тушиб, “Ма, марҳамат қилиб ота қол!” дея меҳмонларга такаллуф кўрсатадиган “саховатли” моҳир овчилардан иборат махсус бир гуруҳ ҳам тузган экан! Бу гуруҳнинг бешта аъзоси Арсенга бегона эмас, овулдош, ҳатто гуруҳ бошлиғи Таштан (Таштанафгон, Ташафгон) қачонлардир бир хонада ёнма-ён ўқиган кадрдон синфдош!

Ўша синфдоши билан ўзлари таълим олган кадрдон мактабнинг кадрдон синф хонасидаги ўта махфий яккама-якка суҳбатда Арсен Саманчинга яна шу нарса маълум бўладики, ёвузликдан ёвузлик туғилиб, унинг микёслари тобора оламшумул мазмун, моҳияти эса, яна-да фожеий тус олмоқда. Афғон урушида қатнашиб, ёвузликнинг каттасини ўз кўзлари билан кўриб, анчагина ваҳшийлашган бу синфдош миллиардер хорижий меҳмонларнинг тоғларидаги қор қоплонларини овлашларидан келадиган чойчақа-садақага мутлақо қаноат қилмоқчи эмас. Унинг режаси нақ “Барбаросс режаси” қадар! Меҳмонлар тоғ тепасидаги ғорда гаровга олинадилар-да, эвазига бу қувайтлик нефт магнатларидан оз эмас-кўп эмас, нақд йигирма миллион доллар ҳақ талаб қилинади. “Соф фойда” ўртада тенг тақсимланади. Сўнг улар бутун болачақалари билан доvon ошиб Афғонистонга ўтиб кетадилар, тамом-вассалом! Бундай ошқора терроризм тафсилотларию оқибатлари синфдошлар томонидан қизгин муҳокама қилинаётганида яна қалдирғочлар деразадан синф хонасига қирадилар-да, уларнинг бош устларида чарх уриб айланишга тушадилар. Гўё “Ҳой, йиртқишлардан йиртқишроқ одамзод, бу охири вой хатарли йўлингдан қайт!” демоқчи бўладилар. Ҳамиша юрт устида туриб, қонунни маҳкам тутиб яшаган Бектур амаки, ҳатто инглиз тилини биладиган таниқли ёзувчи-журналист Арсен англаб етмаган бундай олижаноб даъватларни урушда қон кечиб келиб кўзи қонга тўлган Таштанафгон қаёқдан тушунсин-у қандай инсофга келсин! У тузган мудҳиш режанинг яна-да мудҳишроқ оқибатларини Арсен Саманчин яхшигина тасаввур қила олади, албатта. Лекин энди у қопқонга тушган қор қоплонидан беш баттар аҳволда. Орқага йўл йўқ, олдинда муқаррар фожа, ўзи пиширган ош бўлганидан кейин, йўқ жойдан бошига ғалва орттириб, тобора чигаллаштирган тақдирини қандай хотималашни жиддий ўйлашга маҳкум. Синфдошни инсофга чақиришлар эса, беҳуда, қолаверса, жиддий ўйлаб қаралганда, унинг куйиб-ёнишларида ҳам жон бордек...

Мана шундай танг аҳволда дунё кўзига баттар қоронғу кўриниб турганида... кўзга элас-элас ташланиб, хуфтон кўнглини бир муддатга ёриштириб, келажакка умид уйғотувчи ёруғ нур дафъатан пайдо бўлади. Бу нур – муҳаббат! Қўшни Тўмановулда туғилиб ўсган тадбиркор, уста сураткашлиги сабаб “Мерган” фирмасига вақтинчалик ишга жалб этилган Элас деган қиз тимсолида пайдо бўлади у! Эласнинг Арсен Саманчин билан танишуви, ёруғ ёз кечаларидан бирида соҳилда қутилмаган ва ғоят табиий бир тарзда рўй берган висол онлари, қисқа муддатлик, айни чоғда, бутун умрга татиғулик муҳаббат туғёнлари тасвири, айтиш мумкинки, асарнинг энг гўзал лавҳаларидир. Зотан, муҳаббат туйғусининг тиниқ тасвири ва теран руҳий таҳлили бобида Чингиз Айтматов, худди Лев Толстой, Стендаль ва ё Хемингуэй каби, жаҳон адабиётида беназир, камёб-у ноёб қалам соҳибларидан биридир.

Ишқий туғёнларнинг авж пардалардаги тараннуми, кимларнингдир наздида эса, ҳаром-ҳаришга бўғзигача ботган гуноҳкор бандаларнинг ноҳўя қилмишларидан кейин ва, айтиш мумкинки, айни шу ҳал қилувчи сабабга кўра асардаги фоже яқунга ўз-ўзидан табиий равишда ўтилади. Арсен Саманчин сихни ҳам, кабобни ҳам куйдирмай, ўз тақдири ва ўзгалар тақдирини ёвузлик эмас, эзгулик томон, ўлим эмас, тириклик томон буриш йўлларини жон-жаҳди

билан қидиради. Нима қилсин? Синфдошининг махфий режасини аввал-бошда бу “катта ўйин”нинг бошида турган Бектур амакисига айтиб, ўз ор-номуси, ҳамияти, шаъни-шавкатига зид келувчи сотқинлик йўлини тутсинми? Ё синфдошининг буйруқларига итоат қилиб, унинг жиноий қилмишларига ўз ихтиёри билан шерик бўлсинми? Бу, ахир, ёмғирдан қочиб қорга тутилишдек гап, “Евроосиё” ресторанидан ҳайдалиш ва сотқинлик қилишдан минг карра тубанроқ қилмиш, ўтакетган жиноят эмасми?!.. Энг сўнгги, энг тўғри ва ягона нажот йўлини қаҳрамонга айнан қалбидаги муҳаббат туйғуси беҳато кўрсатиб беради. Ўзи учун нажот элчиси бўлган севгилиси Эласнинг сидқидил гапларини қалб тугўнларига йўғириб тоғларни титратгудек ҳайқириб шундай такрорлайди: “Бизнинг қор қоплонларидан кўлингни торт! Тезда бу ердан йўқол ҳамманг! Мен жониворларимизни ўлдиришларингга йўл қўймайман! Ўзларининг Дубай билан Қувайтларингга жўнаб қол, бизнинг муқаддас тоғларимиздан йўқол!..” Шундай дея қўлидаги қоплонлардан ҳимояланишга мўлжалланган совуқ қуролни жон-жаҳди билан ишга солади. Жавоб ҳам шунга яраша бўлади, албатта.

Жаабарс билан Арсен Саманчиннинг ёнма-ён ҳолда тоғ тепасида олдинма-кетин жон таслим қилиши, албатта, асардаги маъжозий тасвирнинг авж нуқтасидир. Ўзаро икки томчидек ўхшаш икки тақдирнинг интиҳосига етиб келган икки қаҳрамон! Лекин улар бир-бирлари билан рақобат қилаётган ҳамқишлоқлар (“Две судьби”) ва ё эгизак туғилган опа-сингиллар (“Дишаи”) эмас. Тоҳир ва Зухра, Фарҳод ва Шириндек севишганлар ҳам эмас. Ўз табиатини асраш, Ватани ва шаънининг даҳлсизлиги йўлида ўлган, ўзлигини сақлаб қолиш мақсадида жон фидо қилган марди майдон фидойилар улар! Қор қоплони билан қор қоплонидек ўз маконини жони-дилидан севган инсонга муносиб тақдир, улар табиати ва феълига яраша тақдирининг тақозоси бу!..

Чингиз Айтматовнинг аввалги асарларида қарийб учрамаган, бу асарида эса, кўзга яққол ташланиб турган яна бир ажиб ҳолга диққат қилинг! Гап шундаки, “Қулётган тоғлар (Мангу қайлик)” романи номи ва асар қаҳрамонлари тақдиридагина эмас, қаҳрамонларнинг исм-шарифларида ҳам маъжоз “мана мен” деб бўй кўрсатиб турибди. Чунончи, бош қаҳрамоннинг исм-шарифи (Арсен Саманчин)га қараб туриб, кимдир “Арманми, русми, қай миллатга мансуб бу одам?” дея ажабланиши мумкин. Холбуки ажабланишга мутлақо ўрин йўқ. Қадим туркий тилимиз, хусусан, ҳозирги қирғиз тилидаги “арсен” сўзи ўзбекча талаффузда “орсан” бўлиб, “ориятли инсонсан”, “орномус соҳибсан” демақдир. “Йигит кишининг уялгани – ўлгани”, “Уят ўлимдан қаттиқ” дейди халқимиз. Ҳар бир туркий халқ вакили, айниқса, ўзбек учун ор-номус инсоний тириклик ва одамийликнинг бош мезонидир. “Оринг борми?” деган саволга дадил “Орим бор!” деълмаган йигит, билингки, табиатан мард эмас, номарддир. Буёғини сўрасангиз, “арс”, “арслон”, “Арслонбоб” каби бир қатор пурҳикмат сўзларимизнинг, ҳаттоки арман тилида исм-шариф сифатида кенг қўлланадиган “Ара” сўзининг туб ўзаги ҳам ана ўша ҳозирги ўзбек адабий тилимиздаги “ор”, туркий тилларнинг қипчоқ лаҳжаларида талаффуз қилинишича, “ар”дир. Ўзбек тилида “арилламоқ” феъли сақланиб

қолган бўлиб, унинг маъноси “хайкирмоқ”, “наъра тортмоқ”дан ҳам кучлироқдир. Бошқача айтганда, бу сўз “ирилламоқ”қа батамом зид маънони англатади.

Бинобарин, “Арсен” сўзини камида икки маънода (“арсан” ва “арссан”) тушуниш мумкин. “Саманчин”га келадиган бўлсак, адибнинг “Сомон йўли”, “Кассандра тамғаси” каби асарлари бу сўз замиридаги маъноларни тушунишда яхшигина кўмакдош бўла олади. “Саманчин” – сомон йўлининг одами, осмондан тушган, гуманоид, фавқулодда қаҳрамон... хуллас, бир сўз билан айтганда, алп демакдир. Хослик маъносини англлатувчи “ин” қўшимчаси ҳам, дейлик, Бейимбет Майлин, Илёс Эсенберлин, Мухтор Мағавин каби таниқли козоқ ёзувчиларининг исм-шарифлари яққол далолат бериб турибдики, фақатгина Ленин ва Сталин кабиларнинг шахсий томорқалари эмас, аввало туркий тилимизнинг ўлмас бисотларидандир. Бу ерда бошқа маъно ҳам бор. Буюк Чўлпонимизнинг “Сомон парча” деб номланган машҳур шеъри ёдингиздадир? Арсен Саманчин ҳам баайни ҳаёт уммонининг юзасида қалқиб кетаётган сомон парчасидек ночор аҳволга тушиб қолган, фақат кутилмаганда эласлаган муҳаббатнинг шарофати билангина ўз тақдири – муқаррар ўлимини Ватанининг том маънодаги озодлиги ва муқаддас тоғларининг даҳлсизлиги йўлига, эзгулик йўлига буриб юбора олган асл қаҳрамон...

Арсеннинг биринчи ва иккинчи муҳаббати нега айнан “Айдана” ва “Элес” деб аталган? “Айдана” ўзбекча талаффузда “Ойдона” бўлиб, “бир дона, ягона ой, ер юзида тенгсиз ой” маъносидаги сўздир. “Элас” сўзи эса, афсуски, бугунги кунда ўзбек тилида на атоқли от, на сифат тарзида қўлланмайдиган бўлиб қолган. Лекин “ғира-шира” маъносига яқинроқ “элас-элас” деган такрорий сўз тилимизда сақланиб қолганки, унга таянган ҳолда нега бу қиз “Элас” деб аталганини тушунса бўлади. Кўнгилга дафъатан ўрнашиб, хотирада бир муддат эласланган чакмоқдек кутилмаган муҳаббат тимсоли бу қиз! Асарда Арсен Саманчиннинг амакиси Бектурнинг исми ҳам камида икки маънода қўлланади: ҳозирги қирғиз тилида ўзбек тилидаги “бекдур” ва “беклигинда тур” маъноларини биргина шу “бектур” сўзи ифодалайди. Бу қаҳрамон табиатан, дарҳақиқат, бек бўлиб турибди: Шўро тузуми даврида ҳам бек эди, бугунги кунда ҳам!

Асардаги ёркин қиёфалардан яна бири, Арсен Саманчиннинг синфдоши Таштан ҳам шунинг учун “Таштан” деб аталганки, у табиатан, рус тилидаги ибора билан айтганда, “крепкий орешок”, яъни, тошдек қаттиқ, бошигина эмас, бутун тани-жони тошдан, ўз ишига пишиқ, ўзига маҳкам!.. Туркий халқларнинг Ўрхун-Энасой ва Тунюқуқ тошбитикларидан ҳам қадимийроқ пурҳикмат эртакларидан бири “Таштан” бўлиб, шу эртак асосида козоқ санъаткорлари яратган бадий фильм ўзбек тилига “Тошбўл” дея таржима қилингандир. Миртемир домланинг машҳур “Суврат” достони лирик қаҳрамони Тошлон (“Шўрлик Тошлон, бечора Тошлон, Ғамдийда хей кўзларим, ёшлан!”) ҳам аслида “Тошлон” эмас, “Тошлан” бўлиб, “Иштонсизнинг ҳадиги чўпдан” деганларидек, ушбу нотўғри таҳрир, Шўро тузумининг ҳар бир сўзга, айниқса, энг пурҳикмат қадим туркий сўзларимизга ҳадиксираб қараши оқибатигина, холос. Зотан, Миртемир домладек туркий тилимиз билимдони ва маҳорати беназир шоир “ёшлан” сўзига “Тошлон” сўзини қофиялаб бўлмаслигини билмаслиги

мумкин эмас эди. Холбуки нафақат “боши тошдан” ибораси, балки “Тош-темир”, “Тошпўлат”, “Тошболта”, “Тошмирза”, Тошмурод (буюк Бехбудийнинг “Падаркуш” драмаси қахрамонига берилган от!), “Тошмуҳаммад” (буюк Ойбекнинг отасининг оти!) сингари кўпгина атоқли отлари бўлган ўзбек тилига “тошлан” деган феълнинг буйруқ шаклию “Тошлан” деган атоқли от мутлақо бегона эмасдир. Асарда “Таштан” сўзи гоҳида “афғон” сўзига кўшилиб, “Таштанафғон” тарзида кўлланадики, унинг замирида “Афғон урушида катнашган Таштан” маъносигина эмас, “Бир неча асрдан бери турфа хил урушлардан боши чиқмай келаётган Афғонистон ҳам ўзича бир Тоштан экан-э!” деган фикр ҳам теран сингдирилган!..

Хуллас, мазкур асардаги қахрамонларнинг исмлари ҳам “Мана мен маъжозу тимсолман!” дея баайни булбулдек сайраб турибди.

Чингиз Айтматовнинг “Бўронли бекат” ва “Кунда” романлари таркибига қадимий ривоятлардан ташқари бутун бошли қисса (“Чингизхоннинг оқ булут”) ва ҳикоялар ҳам киритилгани барчага маълум. Мазкур роман таркибига ҳикоя ё қисса киритилмаган. Бу ерда бутунлай янгича бадий усул кўлланиб, бош қахрамон, ёзувчи-журналист Арсен Саманчиннинг номидан бир ҳикоя асарга хотима тарзида берилган. “Ўлдириш – ўлдирмаслик” дея тагдор номланган бу ҳикоя бош қахрамон руҳининг бадий тасвир ожизлик қилувчи теранроқ қатламларига чуқурроқ кириб бориш, уни яхшироқ ҳис қилиш ва тўғри тушуниш имконини беради. Ҳикояда эндигина балоғат ёшига етган ўн тўққиз яшар оқкўнгил ўғлини урушга жўнатар экан, мунис-муштипар онаизор ёлвориб сўрайди: “Сереженька, фақат ҳеч кимни ўлдирма, қон тўка кўрма!” Илтимосни қаранг! Уруш шунинг учун ҳам “уруш” деб аталадики, унда одам боласи бир-бирини ўлдиради. Кўпинча ё ўлдиришга, ё ўлишга тўғри келади. Шунинг учун ҳам “Урушда туриш йўқ” дейдилар. Урушда ўлмай тирик қолиш учун муқаррар равишда ўлдириш керак бўлади. “Йўқ, мен ҳеч кимни ўлдирмайман!” деган мақсад билан урушга боришдан қандай маъно бор?.. Бундай саволларга жавобан табиатан оқкўнгил ўғилнинг яна-да оқкўнгилроқ онаси, қаранг, ҳар бир ўқувчини жиддий ўйларга толдирадиган қанақанги оғир мантиқли жавоб қилади: “Ҳамма бир гапни уқтиради – ўлдир, ўлдир! Душманлар бизга ўлим, биз уларга ўлим тилаяпмиз! Хўш, кейин дунёда қандай яшаймиз? Ер юзида фақат қотиллар қоладими?..” Шундай олижаноб ва тинчликпарвар онаизорнинг тинчликсевар ўғлига хос бетакрор қиёфани жонли чизиб кўрсатган муаллиф Арсен Саманчиннинг ўзи ҳам, албатта, табиатан олижаноб ва тинчликпарвар инсонлардан бири эди. Зотан, тағин такрорлаймиз, чинакам ёзувчининг асарида аввало унинг руҳи равони, инсоний ўзлиги акс этади. Ҳеч қачон ҳеч кимни ўлдирмасликни шиор қилиб олган одамнинг ўз жонига қасд қилиш иштиёқида ёниши, шу ният билан ўз тақдирини тириклик, ўлмаслик ва ўлдирмаслик томон эмас, аксинча, ўлдириш ва ўлиш томон буриб юбориши... бу инсоний фожиа замирида улкан умумбашарий ҳақиқатлар – ростдан ҳам глобал муаммолар ётибди. Сўз санъатидаги психологик параллелизм ва мантиқ илмидаги аналогиядан фойдаланиб айтилса, Арсен Саманчин нафақат, асарда кўрсатилганидек, қоплонга, балки буюк Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи қахрамони Отабекка ҳам жуда-жуда ўхшаб кетади. Қўй оғзидан чўп

олмайдиган мўмин-қобилгина, ювошгина, инсоний андиша тимсоли Отабекки, аввалига бирйўла уч одамнинг қотили бўлиб, охирида ўзи ҳам шаҳид кетдими, демек, фоже тус олган инсоний жамият ва ижтимоий муносабатларни тубдан ислоҳ қилишга катта зарурат бор. Одам боласини бир-бирини ўлдириш эмас, аксинча, ўлдирмасликка даъват этилади бу шоҳ асарда! Уруш-жанжаллар эмас, тинчлик-осойишталик, аҳиллик-тотувлик, инсонни қадрлаш, Ҳазрати Инсон шаънини баланд тутиш кераклиги санъаткорона уқтирилади. Туркий халқлар романчилигининг энг биринчи ва энг сўнгги мумтоз намуналари айна шу тинчликсуярлик ва инсонпарварлик ғояларини тараннум этишда ўзаро муштарак-ҳамоҳангдир. Бу ҳамоҳанглик ҳам азалдан тақдирлари ўзаро туташ бўлиб келган қардош халқлар табиатан бир-бирларига икки томчи сувдек ўхшашлигини аён кўрсатиб турибди. Абдулла Қодирий асос солган минтақа халқлари романчилигининг энг яхши анъаналарини олмашумул юксакликларга кўтариш бахтига муяссар бўлган Чингиз Айтматовнинг бу сўнгги романи бир инсон тақдирини ёзиб кўрсатиш орқали ўқувчини бутун минтақа халқларининг шу кеча-кундуздаги тарихий тақдири хусусида жиддий мушоҳадага ундайди. Тақдир тақозоси ҳақидаги бу сўнгги сўз мустақиллик шарофати билан от айланиб қозиғини топгандек ўзлигини қайта топган буюк адибнинг ёзувчи сифатидаги бутун тақдири тақозо этган, муаллифнинг ўлимга тик боқиб туриб ёзмаса бўлмаган асари, қаҳрамони яратишни орзу қилган “Мангу қайлик” операсидек ўлмас санъат асари бўлиб қолди.

2008

БИЛГАНИНГ БИЛГАНИ

Одам боласи бу ўткинчи дунёда кўзи очик бўлганидан кейин кўраверар экан! Афсуски, Носир Фозиловга ўхшаб хотира ёзиш бобида “ас” бўлиб кетган эмасман. Йўкса йигирма етти йил мобайнида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг ўзида ишлаб кўрган-боққанларим!.. Битта-иккита эмас, ўнта-йигирмата хотира китобига сиғмаса кераг-ов!

Шу кеча-кундузда Билга ҳоқоннинг кўнглига йўл қидириб турган бир қаламкаш сифатида шуни айтишим мумкинки, бош ижодий ташкилотда ўзим бевосита кўрган-билган билга-билимдон-билағонлар, форсча-арабча айтганда, донишманд-мутафаккирларнинг бири, аниқроғи, биринчиси Асқад Мухтор эди!

Бундан ўттиз беш йил аввал, ҳали ўттизга ҳам кирмаган йигит, қўлимда “Осмон тўла юлдузлар” фалсафий эссеининг уч юз бетлик қўлёзмаси, на уни бутун ҳолда – китоб сифатида чиқара оламан, на бўлаклаб газета-журналларда мақола сифатида эълон қила оламан! Йўл қидириб машҳур “Тулистон” журналида масъул котиб бўлиб ишлайдиган курсдошим Сулаймон Раҳмоннинг олдида китобнинг биринчи боби – “Сирли олам” ни олиб бордим. У “Мен ёрдам беролмайман, лекин тўппа-тўғри Асқад Мухторнинг ўзига олиб киришингиз мумкин” деб маслаҳат берди. Шундай қилдим.

Асқад ака қўлёзмани олиб қолиб, “Эртага шу пайтда кўнғироқ қилинг” дедилар. Эртасига кўнғироқ қилсам, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, “Ўзим таҳрир қилиб, сонга қўйдирдим, йигитлар билан келиб гаплашинг!” дедилар!.. Шундай қилиб, биринчи публицистик мақоламнинг биринчи муҳаррири Асқад Мухтор бўлди. Ўшанда Сукротдан то Рабиндранат Тагорга қадар юзлаб файласуф-мутафаккирларнинг бепоён фикрлар оламида кезиб-кезиниб юрган шахди баланд ўспирин сифатида дастлабки хулосамни чиқардим: “Мутафаккирона фикрловчи ва фикрлашга лаёқатли инсонларни қадрловчи билгалар тириклар орасида ҳам бор экан-а, хайрият-э!”

Орадан беш-олти йил ўтиб, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” сифатида янгиланган ҳафталик газетамизнинг биринчи бош муҳаррири бўлиб эндигина иш бошлаган Асқад Мухторнинг олдида биринчи адабий-танқидий мақолам – “Шеър кадри”ни олиб бордим. У киши ўша гапларини яна бир қарра такрорладилар: “Қолдириб кетинг-да, натижасини эртага кўнғироқ қилиб билинг!” Эртасига кўнғироқ қилсам, яна ўша гап: “Ўзим таҳрир қилиб, сонга қўйдирдим, йигитлар билан келиб гаплашинг!” Бу биринчи танқидий мақолам ҳафталикда қарийб бир саҳифа бўлиб қарийб яшин тезлигида босилиб чиқди. Бундай ёзувчига деярли куттирмай, дарров ва бажонидил ёрдам қўлини чўзишга қодир, чинакамига билга муҳаррирни ўшангача ҳам кўрмаганман, ўшандан кейин ҳам, афсуски, кўролмадим!

Ўйлаб қарасам, Асқад Мухтор муҳаррир сифатидагина эмас, раҳбар сифатида ҳам тенгсиз-беназир экан! Бунга мисол сифатида биргина хотирамни тилга олай. 1985 йилнинг кўкламида ўтказилган машҳур пленумдан кейин уюшмамизнинг раиси Ўлмас Умарбеков, раис ўринбосарлари Ўктам Усмонов, Асқад Мухтор, Абдулла Орипов бўлди. Орадан бир неча кун ўтиб, уч қаватли бино пастидаги ошхонада тушлик қилиб ўтирган эдим, “Мумкинми?” деган

овоз эшитилди. Бош кўтариб қарадим-у беихтиёр ўрнимдан сапчиб турдим. Менинг олдимда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг янги раиси, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўлмас Умарбеков кўлида тушлик таомларини кўтариб турар эди-да, ахир! Ўшанга қадар ўттиз олти яшар ёзувчи, уюшма адабий маслаҳатчисининг уюшма раиси билан юзма-юз ўтириб тушлик қилиши МУМКИН-лигига мутлақо ақлим бовар қилмаган эди! Холбуки, буни қаранг, мумкин экан!.. Хуллас, Ўлмас Умарбеков каминаи камтарин билан дилкаш суҳбатлар асносида юзма-юз ўтириб бамайлихотир-бахузур тушлик қилган биринчи ва... афсуски, охирги раис бўлиб хотирамда қолди. Ўшанда ўзимнинг навбатдаги хулосамни чиқардим, албатта: “Одам бўлиш қийин”дек кироий романи фақатгина мана шундай кироий ОДАМгина ёза олади!”

Бундан ҳам қизикроғи ўша куннинг эртасига чикди! Хонамда расмий ёзишмаларга кўмилиб, мук тушиб ўтирган эдим, кимдир кириб салом берди. Бош кўтариб қарасам, кимсан Асқад Мухтор менга қўл чўзиб турибди! Табиийки, ўрнимдан сапчиб турдим. “Ие, буниси қизик бўлди-ю, - деб ўйладим ўзимча ханг-манг бўлиб, - учинчи қаватдан иккинчи қаватга ўзлари тушишнинг ўрнига котибага айттирсалар, оёғимни кўлимга олиб ҳузурларига чиқардим-ку, ахир!” Ташрифдан муддао-ю гап оҳанги, табиийки, мени баттар тонг қолдирди: “Яқинда бўладиган йиғилишда бадий таржима масалалари юзасидан маъруза қилишим керак экан. Илтимос, шунинг қоралама нусхасини ёзиб берсангиз, сизни рус тилида ёзишга уста дейишади, майлими?..” Бир неча кун жонжаҳдим, инти-жинтим билан астойдил ёзар эканман, табиийки, қайта-қайта ажабландим: “Ё фалак! Буйруқми, илтимосми бу?!” Ҳар қалай, шуниси аниқки, кироий раҳбарнинг илтимос шаклидаги буйруғига биринчи ва, афсуски, охирги мисол ҳам Асқад Мухторга тегишли бўлди!

Энг қизиғи маърузанинг қораламасини Асқад Мухторнинг қўлларига жонховучлаб топширган куним чикди! Хонада ёлғиз ўтирган эдим, у киши тагин олдимга кириб, лўндагина иккита гап айтдилар: “Раҳмат сизга! Ёзганингиз менга ёқди!”

Ўша куни, очиғини айтсам, нақ осмони-фалакка юксалгандек сездим ўзимни! “Ёзганингиз менга ёқди!” – бу гап ўзим ўз қулоғим билан эшитган биринчи ва, афсуски, охирги энг самимий, энг юксак, энг таъсирчан баҳо сифатида хотирамга ўчмас бўлиб муҳрланиб қолди! Айниқса, “Раҳмат сизга!”нинг бетакрор тотти-таъмини ҳали-ҳануз вужуд-вужудимда ҳис қилгандек бўламан. Очиғини айтсам, уюшмадаги йигирма етти йиллик хизмат фаолиятим мобайнида, дейлик, дўстим Эркин Аъзамнинг “Ёзувчи” ҳикояси қахрамонига ўхшаб, битта-иккитагина эмас, кўпгина акаларимга озмунча “хизмат-беминнат” кўрсатмадим! Йирик бадий асар бўлмаса ҳам, ҳар қалай, катта-катта мақолалар-у бадиаларнинг “қоралама нусха”ларини ўзбек ва рус тилларида кимга қанча ёзиб бердим – бунисини, Миртемир домланинг тагдор иборалари билан айтганда, “битта ўзим биламан”! Лекин улардан биронтасидан ақалли хўжа кўрсин учун тил учида айтилган бир оғиз “раҳмат” ни эшитмаганман десам, асло муболаға қилмаган бўламан. Бу ерда эса, шунчаки навбатдаги йиғилишда ҳавога учиб кетадиган навбатдаги маъруза матни учун эшитиб турганим “Раҳмат сизга!” деган ундов, хитоб, даъват, чорлов, олқиш!..

Хуллас, инжа кўнгилнинг туб-тубига теран ўрнашган энг биринчи ва, энг охирги дилкаш-диловар, самимий-беғараз раҳмат ҳам жойинг жаннатда бўлгур раҳматли Асқад Мухторга тегишли бўлиб хотирамда қолди.

Киройи муҳаррир ва киройи раҳбар Асқад Мухтордан киройи шоир Асқад Мухторга ўтадиган бўлсак, бу ерда яна-да ажойиброқ манзарани аён кўрамиз. Асқад Мухтор шеъриятининг нақадар ўзига хослигини каминага нисбатан шоирлар-у олимлар яхшироқ билишади, албатта. Менинг билганим шуки, Асқад Мухтор кўзим кўрган биринчи ва, минг афсуски, охирги чинакам донишманд-билга шоир, илмий атама билан айтганда, “ақлли шеърият”, яъни, “интеллектуал поэзия” соҳиби эди! Бу оламда, айниқса, табиатан шоирфеъл ўзбек халқида ким кўп – шоир кўп, демакки, шеър ҳам кўп! Лекин... гоҳида ёстикдек-ёстикдек шеърий тўпламлардан қидириб, киройи шоҳбайт эмас, самимий туйғу ва оҳорли фикр балқиб турган, ёдда қоладиган биргина байт тополмасдан қийналасан киши! “Шунча оворагарчиликнинг нима кераги бор экан-а!” деган хаёлларга борасиз ҳатто. Лекин Асқад Мухтор шеърияти!.. Чинакам билга шоирнинг шунақанги фикрчан шеъриятики, фикрга тўйинган ҳар бир байтнинг салмоғини кўтаришни унча-мунча ўқувчи уддалаёлмайди. Биргина мисол: “Сенинг кўзларингда ором яширин, Шундан атрофингда барча беором!” Бу байтни хоҳланг – ёрга мурожат, хоҳланг – Жаноби Ҳаққа муножат деб тушунаверасиз! Бугина эмас! Байтдаги, айниқса, “кўзларинг” да гап кўп! Бу кўзлар оддийгина бўтакўз, бақакўз, олакўз ва ҳақозо эмас, балки буюк Чўлпонимиз ташбеҳидаги “ҳақиқатнинг кўзлари”дир. Бундай кўзларнинг энг сеҳрли-жодулисиди, сир-синоатлар-у тилсимларга бойи, албатта, шеъриятдир, жумладан, чинакам мутафаккир-донишманд-билга шоир Асқад Мухтор шеъриятдир.

Қатъий аминманки, муҳаррир, раҳбар ва шоир Асқад Мухторга нисбатан, ёзувчи ва таржимон Асқад Мухтор яна-да буюкроқ, дилкашроқ, жозибадорроқдир. Бу ўринда ҳам бор-йўғи биттадан мисол билан кифояланишга мажбурман. Агар ўзбек романчилигининг саксон беш йиллик тарихида дунёга келган жами тўрт юздан кўпроқ романларни бир сидра элак-элак қилиб чиқсангиз, амин бўласизки, ғалвир сувдан кўтарилганда бармоқ билан саноклигина асарлар қолади – кейинги асрларга ўтиб, ўлмай яшаб қолади! Яна қатъий аминманки, ўша ўлмас асарлар орасида Асқад Мухторнинг чинакамига умрибоқий шоҳона романи – “Чинор” асари ҳам, албатта, бўлади! Гап бу асарда Абу Наср Форобий ва Лев Николаевич Толстой каби улуғ сиймолар – чинакам титанлар қиёфалари адабиётимизда биринчи маротаба чизиб кўрсатилганидагина эмас. Гап асарнинг ўзи жаҳон фалсафаси ва насрининг шу икки мустаҳкам ва умрибоқий чинори юксакликларига амалда кўтарила олганидадир.

Асқад Мухторнинг таржимонлик маҳорати, афсуски, олимларимиз томонидан етарли равишда илмий ўрганилмаган. Холбуки ўрганилиши шарт! Маълумки, жаҳон драматургиясида Шекспир, Бернард Шоу, Рабиндранат Тагор, Шиллер, Мольер, Чехов, Булгаков ва ҳақозо улуғларнинг энг улуғи қадимий юнон драматурги Софоклдир. Қарийб икки ярим минг йил авал яшаб ижод қилган бу энг биринчи драматургнинг энг шоҳ асари эса, табиийки, “Шоҳ

Эдип” фожиасидир. Бу асар Худонинг қудрати ва тақдир тақозоси қойилмақом бадий талқин қилинган жамики драматик, шеърӣй ва насрий асарлар қаторида ҳақли равишда биринчи ўринда туради. Жаҳон драматургияси тарихидаги мана шу биринчи шоҳ асарни ўзбек тилига шоҳона таржима қилиш бахти айнан Асқад Мухтордек чинакам билга таржимонга муяссар бўлгани, албатта, бежиз эмасдир.

Ҳа, чинакам билганинг билгани билган! Улуғ Юсуф Ҳос Ҳожибнинг ўлмас “Қутадғу билиг” достонида илк бор тилга олинган билиглар-у билимларнинг билағон-билимдони – билгалар бу жаҳон айвонида ҳамиша камёб-у ноёб бўлиб келган ва ҳамиша шундай бўлиб қолаверади. Шулардан бири Асқад Мухтор деб ўйлайман. Билга муҳаррир, билга раҳбар, билга шоир, билга носир ва билга таржимон, энг муҳими – рисоладагидек комил инсон, ҳақиқий Ҳазрати Инсон Асқад Мухторнинг жойи жаннатдан бўлсин! Бу қозон-татар халқининг асл фарзанди ва ўзбек халқининг асл адиби ўзбек тилида яратган ва (қойилмақом таржимада) қайта яратган ўлмас асарлар дунё тургунча тураверсин!

2011

ШИДДАТ

Озод Шарафиддинов портретига чизгилар

Ҳаёт, айниқса, адабий ҳаёт улкан дарёнинг шиддатли оқимиға ўхшайди. Бу оқимға бас келиб, балойи ногаҳонларни абжирлик билан четлаб ўтиб, турфа хил тимсоҳлар-у наҳангларға ем бўлиб кетмай, тилла балиқчадек қудрати чексиз бебаҳо сўз гавҳарини унинг туб-тубидан олиб чиқишдек тансиқ бахт ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Бунинг учун Худо ато этган ноёб истеъдод, бетакрор қувваи ҳофиза, уста гаввослик маҳорати, сузиш малакаси, буюк Чўлпон ташбеҳидаги “қулочни катта отиш” салоҳияти, жасорат, матонат, қатъият ва ҳақозо инсоний сифатлар керак бўлади. Бундай сифатларнинг, менинг назаримда, ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган энг муҳим тури – шиддат-дир. Одатда беомон ҳаёт оқимининг шиддатини яна-да кучлироқ руҳий ва ижодий оқим шиддати билангина енгиб ўтиш мумкин бўлади!

Сўз санъатига ошуфта бир муҳлис сифатида, дейлик, ўтган асрнинг 70-80-йилларида Абдулла Орипов асарларидаги фавқулудда шеърӣ ифода шиддати ва ё Одил Ёкубов романларидаги насрий тасвир шиддати каминани хали-ҳануз каттиқ ҳайратга солади. Ким билсин, балки ўзим ҳам баайни ерга урсалар кўкка сапчийдиган шиддат-шижоати чексиз, билимға чанқоқ ёш китобхон бўлганим сабабли, айниқса, ўша чоғларда менга шундай туюлгандир. Ҳар қалай, “Ўйларим”, “Баҳор”, “Авлодларға мактуб”, “Муҳаббат”, “Бу кун”, “Ёзажакман” шеърларида бетакрор ифодаланган фавқулудда руҳий шаршаранинг шиддат-шижоати, “Улуғбек хазинаси”, “Диёнат” ва “Кўхна дунё” романларида нозик таҳлил этилган куюндек шиддатли руҳий ҳолатлар тасвири ҳозир ҳам ҳар ўқиганимда мафтун этади. Сустлик-сусткашлик, ланжлик-муҳмалликнинг батамом зидди бўлган бундай шиддат – Навоӣ ва Бобур, Қодирий ва Чўлпон, Ойбек ва Ғафур Ғуломдан мерос фавқулудда фикрий ва ҳиссий шиддат-шижоат шеърӣятда ҳам, насрда ҳам абадиятнинг эшигини оча оладиган тилло калит бўлиб туюлади.

Бундай шиддат, айтиш мумкинки, шеърӣят ва насрга нисбатан яна-да кўпроқ адабий танқидға баайни сув билан ҳаводек зарур. Афсуски, бизнинг адабиётимиз тарихида мисолини топиш анча мушкул, рус адабиётӣдаги ўзига хос “уч оға-ини ботирлар” – Белинский, Чернишевский ва Добролюбовлар асарларидаги танқидий таҳлил ва фалсафӣй мушоҳада шиддати, ёзувчини эсанкиратиб, ўқувчини шошириб қўйишға кодир жонли фикр шиддати, дарҳақиқат, ҳавас қилса арзигуликдир.

Албатта, янги ўзбек адабий танқидчилигининг сарчашмасида турган Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Вадуд Маҳмуд, Отажон Ҳошим, Ойбек ва бошқа мунаққидлар тажрибалари ўзича бир олам. Лекин ўтган асрнинг иккинчи ярмида фаолият кўрсатган мунаққидлар орасида, айниқса, ўзимизнинг “уч оға-ини ботирлар”имиз – Иззат Султон, Матёкуб Қўшжонов ва Озод Шарафиддиновларнинг ижодий тажрибалари бизға ҳар жиҳатдан – ҳам руҳан, ҳам вақт нуқтаи назаридан, ҳам бошқа жиҳатлардан яқинроқдир. Иззат Султон ижодкор-мунаққид сифатида Фитрат, Чўлпон ва Ойбек аънаналарини муносиб тарзда давом эттириб, амалиётни назарӣя билан чамбарчас боғлай олган бўлса,

Матёқуб Қўшжонов, айниқса, “Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати” рисоласи ва “Ойбек маҳорати” тадқиқоти билан, айтиш мумкинки, аниқ деталлаштирилган танқидий-эстетик таҳлилнинг адабиётимизда мисли кўрилмаган ибратомуз намуналарини яратди. Иззат Султоннинг назарий қарашлари билан Матёқуб Қўшжоновнинг таҳлилий тажрибалари, таъбир жоиз бўлса, Амударёнинг шиддатли оқимига нисбатан Сирдарёнинг сокин, вазмин, сир-синоатли оқимига кўпроқ ўхшайди. Лекин Озод Шарафиддиновнинг аввало инсоний шахсияти, шунга мувофиқ мунаққид сифатидаги дунёқараши ва фикрлаш тарзи... нақ асов Жайхунга менгзагулик! Дейлик, Абдулҳамид Чўлпоннинг “Адабиёт надур?” деган мўъжазгина мақоласидан то Бахтиёр Назаровнинг “Ғафур Ғулом олами” китобига қадар адабий танқидчилигимиз тарихида муайян воқеа бўлган ҳар бир чинакам танқидий асарнинг ўз ўрни бор, албатта. Лекин Озод Шарафиддиновнинг ўтган асрнинг 50-йиллари охирларида дунёга келган “Замон. Қалб. Поэзия” китоби, айтиш мумкинки, худди Абдулла Қодирий романлари – анъанавий насримизни, Абдулҳамид Чўлпон шеърлари – шеърятимизни қанчалик ислоҳ қилиб, янги бир ўзанга буриб юборган бўлса, худди ана шулардай, танқидий тафаккуримиз тарихидаги ўзига хос бурилиш нуқтаси бўлди, дейиш мумкин. Озод Шарафиддиновнинг мазкур китобдан кейинги роппа-роса ярим асрлик ижодий фаолиятидаги ҳар бир қадам, ҳар бир китоб, ҳаттоки ҳар бир мақола ижодий шиддат-шижоат, жасорат-матонат, мардлик-қаҳрамонлик намунаси бўлди. Мунаққидга “Ўзбекистон Қаҳрамони” фахрий унвони фақат Ўзбекистон давлат мустақиллиги йилларидаги мунаққид, таржимон, публицист ва муҳаррир сифатидаги чинакамига қаҳрамонларча фаолияти учунгина эмас, ярим асрлик ижодий фаолияти мобайнида амалда кўрсатган беҳисоб қаҳрамонликлари учун берилган эди, албатта. Бу ўринда шулардан атиги бир нечтасинигина бир сидра эсга олайлик.

Мустабид тузум шароитида, ҳали Абдулла Қодирий оқланиб, Абдулҳамид Чўлпон номини тилга олишга ҳам кўпчилик кўрқиб-хурқиб юрган бир пайтда, ўтган асрнинг 60-йилларида Чўлпон ижоди ҳақида докторлик ишига қўл уриш, шу ижодий шиддат-шижоат-у жасорат-матонат, албатта, чинакам қаҳрамонлик намунаси эди. Бу илмий иш батамом йўққа чиқарилганида эса, балки бошқа бир иродаси бўшроқ замонасоз олим адабиёт майдонини буткул тарк этиб кетиши ёхуд докторлик иши учун замоннинг бозори кўтарадиган енгилроқ мавзу олиб, “бўладиган ишни қилиши” мумкин эди. Лекин “Бор-е, ана, агар Чўлпон шеъряти ҳақидаги докторлик ишимки ҳимояга яроқсиз бўлса, у ҳолда умуман фан доктори бўлмай кўя қолай!” дея аҳду қарор қилиш, лекин бутун умр фан номзодилигича адабиёт майдонининг қоқ марказида фидокорона фаолият кўрсатиш... оддийгина қаҳрамонлик эмас, фақатгина чидаганга чиқарилган қаҳрамонликдир.

Модомики мен ҳам олтмиш ёшга қараб кетаётган эканман, шу ўринда хотирамга хассадек таяниб, кўзим кўрган ва қулоғим эшитган бир воқеани тилга олишим мумкин деб ўйлайман.

1983 йилнинг 25 августида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида танқид ва адабиётшунослик бўйича адабий маслаҳатчи сифатида иш бошладим. Орадан бор-йўғи бир кун ўтиб, 27 августда Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат

нашриётида Танқид ва адабиётшунослик кенгашининг навбатдаги йиғилиши бўлди. Уни кенгашнинг ўша пайтдаги раиси академик Воҳид Зоҳидов бошқариб борди. Айтилган гапларни кенгашнинг масъул котиби сифатида, табиийки, камина хатга туширдим. Йиғилишда 1984 йилда нашр этилиши кўзда тутилаётган “Адабиёт ва замон” жамоа тўпламининг мундарижаси, яъни, муаллифлар рўйхати муҳокама қилинди. Ўшанда эндигина докторлик диссертациясини ҳимоя қилган, лекин Москвадан келадиган ҳужжатини ҳали кўлига олиб улгурмаган олим ёнида ўтирган фан номзоди Иброҳим Ғафуровга бир қараб қўйиб айтдики, “Ҳозир ким кўп – фан номзоди кўп! Бу нуфузли тўпламга фақатгина фан докторлари – шаклланган олимларнинг мақолаларигина киритилсин, менинг таклифим шу!” Агар ўша лаҳзаларда бошқа бир жижжаксерхажон одам Иброҳим Ғафуровнинг ўрнида бўлганида эди, бу ўтакетган ноҳақлик ва ғаразли ниятлардаги таҳқир-камситишларга қарши ошкора исён кўтарган бўлармиди, Худо билади. Лекин йиғилиш қатнашчилари орасида ўтирган ягона фан номзоди Иброҳим Ғафуров бу гапга парво қилмади. Афтидан, бу одам ўзининг фан номзоди бўла туриб не бир фан докторлари, ўша иддаоли ва ғаразли гапни айтган олимга нисбатан ҳам минг карра илмироқ эканини яхши билар эди. Бу оддий ҳақиқатни, табиийки, бошқалар ҳам биларди, камина ҳам... Ана энди, биргина йиғилиш асносида эмас, бутун умр ҳасадгўйларнинг “Ниҳояти фан номзоди бу одам!” қабилидаги нописандларча таҳқирли гапларига руҳини синдирмай не бир фан докторларига устоз мақомида яшаш... қанчалик оғир, шарафли ва чинакамига қаҳрамонона бир иш эканини тасаввур қилиш мумкин!..

Озод Шарафиддиновнинг “Адабий этюдлар” ва “Биринчи мўъжиза” дан то “Чўлпонни англаш”га қадар ҳар бир китоби, “Шеър кўп, аммо шоир-чи?” ва “Схематизм инерцияси”дан то “Мен нега эътиқодимни ўзгартирдим?” ва “Нутқ”қа қадар ҳар бир мақоласи адабий жамоатчиликда улкан шов-шув кўзгаб, тафаккуримизни ўзига хос тарзда янгилагани кўпчиликка маълум. “Гап келганда отангни ҳам аяма” дейди халқимиз. Бу китоблар ва мақолалар муаллифнинг Жаноби Ҳақни ўртага қўйиб дилдаги Ҳақ Сўзини айтиш бобида не бир оталарни ҳам аяб ўтирмайдиган даражада ҳақгўйлигини, ҳақ сўз ошиғининг беқиёс шиддат-шижоатини аён кўрсатиб турибди. Шу ҳол шакшубҳасизки, бугунги кунда халқимизнинг фахри-ифтихори бўлиб турган улуғ шоиримиз, биринчи қаҳрамонимиз Абдулла Орипов ҳақидаги энг баланд биринчи сўз (илк шеърини туркумга берилган оқ йўл) билан энг баланд сўнгги сўз (“Мувашшах” мақоласи) ни ёзиш бахтига айнан Озод Шарафиддинов мушарраф бўлгани мутлақо бежиз эмасдир. Жаноби Ҳақ Ҳақ Сўзни чинакам ҳақгўйгагина беради-да, ахир!

Озод Шарафиддинов нафақат мунаққид, балки ташкилотчи сифатида ҳам шиддат-шижоатда беназир эди. Йигирма олти йил мобайнида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг аввало танқид ва адабиётшунослик бўйича адабий маслаҳатчиси, жумладан, Танқид ва адабиётшунослик кенгашининг масъул котиби сифатида мазкур кенгашга Воҳид Зоҳидовдан кейин раислик қилган Салоҳиддин Мамажонов, Озод Шарафиддинов, Норбой Худойберганов ва Тўра Мирзаевдек муҳтарам олимлар билан бирга ишлаш бахтига муяссар бўлдим.

Кейинги йилларда академик Бахтиёр Назаров мазкур кенгаш раиси сифатида самарали ва ибратли фаолият кўрсатмоқда. Бу олимлар орасида Озод Шарафиддиновнинг ўрни бекиёс бўлганига бевосита гувоҳман. Эсимда, 1989 йилда Озод Шарафиддинов мазкур ижодий кенгашнинг раиси сифатида эндигина иш бошлаган кезларда Тил ва адабиёт институтида унинг кенгайтирилган йиғилиши ўтказилди. Жами ўндан ортиқ ижодий кенгашларнинг ниҳояти биттаси ташкил этган бу йиғилишда, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, институтнинг улкан хонаси ўз хохишига кўра келганлар билан лик тўлди. Адабий-бадиий тафаккуримизни, айтиш мумкинки, тубдан янгилай олган шу биргина йиғилишни чинакамига тарихий аҳмиятига кўра 1935 йилда ўзбек халқ оғзаки ижоди масалаларига бағишлаб Отажон Ҳошим раислигида ўтказилган икки кунлик конференция ва ё 1988 йилда қатағон қурбонлари меросини ўрганиш масалаларига бағишлаб Одил Ёқубов раислигида ўтказилган икки кунлик конференциядан зинҳор қолишмас эди десам, ўйлайманки, муболаға қилмаган бўламан.

“Фитратнинг шогирди”, “халқ душмани” деган ноҳақ айбловларга кўра 1938 йилнинг 4 октябрида Қодирий, Чўлпон ва Фитратлар билан бир қаторда 33 ёшида отиб ўлдирилган файласуф-мунаққид, янги давр адабий танқидчилигининг илк қалдирғочи Отажон Ҳошим таваллудининг 85 йиллиги 1990 йилда нишонланди. Шу муносабат билан “Ёш ленинчи” (ҳозирги “Туркистон”) газетасида “Қалдирғочнинг қайрилган қанотлари” деган бир мақолам эълон қилинди. Мазкур тадбирнинг яқунловчи даврасида кутилмаганда Озод Шарафиддинов “Мен ҳам “Шарқ юлдузи” журнали учун Отажон Ҳошим ҳақида бир мақола ёзяман, лекин у Отаевнинг мақоласидек кучли бўлиб чиқмаса кераг-ов!” деб қолди. Бу гапдан, табиийки, кўнглим ўсиб нақ осмон қадар юксалгандек бўлди. Ҳамма ҳам хом сут эмган банда бўлганидан кейин, мақтов кимга ёқмайди дейсиз! Отажон Ҳошимнинг садоқатли жияни, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган адлия ходими Жонрид Қосимов бутун умри мобайнида йиғиб-терган ва менга лутфан тақдим этган далилларни жамулжам қилишга уринганим ўша бир мақолага нисбатан устознинг мақоласи ҳар қанақасига кучлироқ бўлиб чиқишига шак-шубҳа йўқ эди, аслида! Шундай бўлиб чиқди ҳам! Лекин ўша биргина гап ҳар бир шогирднинг кўнглини ўстиришни биладиган бағрикенг устознинг тантилик-ялангтўшлик билан айтган, айта оладиган гапи, тўлақонли ЭГАси, ШАХСи, ДАСТХАТи бор гап эди...

Озод Шарафиддиновнинг, айниқса, Ўзбекистон давлат мустақиллиги йилларида амалда кўрсатган шиддати, ғайрат-шижоати, ибрати, чинакам мардлиги-қаҳрамонлиги ҳар қанча таҳсин-у олқишларга арзигуликдир. Аввало бутун умр “бағир босиб келган” кадрдон дорилфунун профессорлигидан кутилмаганда воз кечиб, олтмиш ёшни қоралаб қолган чоғида ўн йилдан кўпроқ “Тафаккур” журнали билан “Хазина” нашриётида муҳаррир сифатида тажриба тўплаш, яъни, батамом янги бир кўриқни очиб-ўзлаштириш... бу ишга ҳамма ҳам ақли бовар қилиб, юраги дов беравермаслиги аниқ. Мунаққидлик, таржимонлик, ташкилотчилик ва, ниҳоят, янги тўпланган муҳаррирлик тажрибаларини ўзаро пайванд қилиб, “Жаҳон адабиёти” журналинини яратиш, бешигини тебратиш, оёққа қўйиш ва уни наинки адабий жамоатчилик, ўзбек китобхони, ҳатто жаҳонга манзур қилиш... бу иш, бу шиддат, шаҳду шижоат,

ғайрат, заҳмат-машаққат... чинакам қаҳрамонлик эмасми?! Тағин бу қаҳрамонликни ҳар икки оёқдан мосуво бўлган ҳолда амалга ошириш – бир инсоний матонат, букилмас ирода шунчалик бўлади-да! Икки оёқсиз бўла туриб тоғдек оғир юкни ортмоқлаган ҳолда ўзининг энг бирламчи инсоний қисмати – мунаққидликка чексиз садоқатини ҳам амалда зоҳир қилиб, мустақиллик даври танқидий тафаккуримизнинг, дарҳақиқат, энг юксак довони бўлмиш “Довондаги ўйлар” ва “Ижодни англаш бахти” китобларини ёзиб нашрга тайёрлаш!.. Бу қаҳрамонлик, жасорат, матонатгина эмас, асрларга татигулик ибрат ҳамдир...

Камина бир таржимон сифатида Озод Шарафиддиновнинг, айниқса, журнал бош муҳаррирлиги чоғида ўзимга кўрсатган ҳиммат-саҳоватидан то киёматга қадар миннатдор бўлсам арзийди. Гап шундаки, 1988 йилда таржимон юртдошим Носир Фозилов “Сиз ҳам қозоқ насридан таржима қилинг-да энди, шоир!” деб бир асарни кўлимга ушлатди. Ўшандан салгина аввалроқ Абдужамил Нурпеисовнинг Орол ҳақидаги “Бурч” романи билан Шокаримнинг руҳоний тарбия ҳақидаги илмий рисоласини тавсия қилганида ўқиб кўриб ҳар иккисини “Оворагарчиликка арзимайди” деб қайтариб берганман. Бу асар эса... Мухтор Мағавиннинг қозоқ тилида “Умр жири” деб номланган янги “байт” жанридаги асари экан! Очиғини айтсам, ўттиз йил муттасил мутолаа билан машғул бўлиб, бундай ажойиб асарни камдан-кам ўқиганман! Буёғи Тўлепберген Қаипребгеновнинг “Қорақалпоқнома” асари таржимасини эндигина тугаллаб, ўзимни бўшалган қулдек хис қилиб турибман. “Таржима қилса арзигулик бирон асарни қозоқ тилидан ҳам ўгирсам эди!” деб юрган кезларим. Асар кутганимдан ҳам аъло эди: икки ҳикоядан таркиб топган чинакамига насрий шоҳбайт эди бу! Мақолдек мухтасаргина, шоҳбайтдек пурҳикматгина асар! Қирқ ёш остонасида ғайратим танимга сиғмай юрган кезларим!.. Асарнинг отини бошқа қўйиб, яъни, қозоқча “Умр жири”ни ўзбекча “Тириклик кўшиғи”га айлантириб, икки ҳафтада ағдариб ташладим... Лекин, афсус, кўлёма роппа-роса ўн йил ёруғлик кўрмай ҳаракатсиз ётди. Фақат Озод Шарафиддинов “Жаҳон адабиёти” журнаliga бош муҳаррир бўлганидан кейин кунлардан бир куни илтифот кўрсатдилар: “Сиз ҳам қозоқ тилидан таржималар қилардингиз, шекилли, қани, нимангиз бор, кўрсатинг?..” Табиийки, кўлёмани юрагим тўлиқиб олиб бордим. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, уч кунда ўқиб чиқиб, шундоққина сонга қўйдилар. 1978 йилда ёзилган, 1988 йилда ўзбек тилига таржима қилинган бу асар 1998 йилнинг октябр сонидан журналда Озод Шарафиддиновнинг шарофати билан “яшин тезлигида” ёруғлик кўрди. Ўтган 2008 йилда эса, ўша “Тириклик кўшиғи” “Шарқ” НМАК Бош таҳририяти томонидан чоп этилган, Мухтор Аvezовдан то Ўролхон Бўкеевга қадарлик бутун қозоқ насрининг энг машҳур адиблари яратган энг сара намуналар жамланган китобга киритилибгина қолмади, балки бу жамоа тўпламининг умумий номи сифатида муқовага ҳам чиқарилди...

Шиддатли кечган умрингиздан барака барҳаёт, иккинчи умрингиз узоқ, охиратингиз обод, жойингиз жаннатда бўлсин, мухтарам устоз!..

2009

ИЖОДИЙ ТАЖРИБА МАКТАБИ

Атоқли қорақалпоқ адиби, Ўзбекистон Қаҳрамони, Қорақалпоғистон ва Ўзбекистон халқ ёзувчиси Тўлепберген Қаипбергенов портретига чизгилар

Ҳар бир чинакам ёзувчи ё шоир ўз элининг бутун орзу-истакларини ичидан ҳис қилиб, дарду изтиробларини қонидан-жонидан ўтказиб, ўй-фикрларини ўз асарларида рангин-жозибали ва бетакрор шаклда ифодалайди. Бу ишни қай даражада уддалаганини асарнинг ўз халқига ва бошқа халқларга таъсир кучидан ҳам кўра бўлади. Халқнинг аҳвол-руҳияси ҳаққоний тасвирланган асарлар шу халқнинг муқаддас, севиб ўқиладиган адабиётига айланиб, абадий яшайди. Мен Тўлапберган Қаипбергановни мана шундай абадий яшай оладиган чинакамига халқона асарлар муаллифи деб ҳисоблайман. Мана, кейинги йигирма тўрт йил мобайнида адиб яратган тўртта йирик асар – “Қорақалпоқнома” роман-эссеси, “Сахро булбули” драмаси, “Бобомга хатлар” бадиаси ва “Ойдўс бобо” тарихий фожиасини ўзбек тилига таржима қилиш асносида бунга қайта-қайта амин бўлдим. Мен учун бу игна билан қудук қазишдан ҳам машаққатлироқ иш улкан ижодий тажриба мактабига айланиб қолди. Бу мактабга дастлабки қадамларим, тўплаган тажрибаларим, адиб асарлари мутолааси, таржимаси ва муаллифнинг ўзи билан бевосита ижодий ҳамкорликдан олган таассуротларим хусусидаги айрим мулоҳазаларим билан ўртоқлашмоқчиман.

Худонинг кўрсатганига минг қатла шукур, мен ғарибга Аҳмад Яссавий ва Адиб Аҳмад – Аҳмад Югнакийдек авлиёи киромларимиз яшаб ўтган қадимий Туркистоннинг Қорачиғида туғилиб ўсиш насиб қилди. Бунинг устига, болалигимданок ўзбек ва қозоқ тилларида барабар гаплашиб ўсдим. Шунинг учун ҳам аввало Туркистонда туғилиб ўсган Миртемир, Одил Ёқубов, Суннатулла Анорбоев, Носир Фозилов, Саъдулла Сиёев ва Муҳаммад Хайруллаевдек адибларимиз асарларини она тилимда ўқиш билан бир қаторда Мухтор Авезов, Собит Муқонов, Илёс Эсенберлин, Анвар Олимжонов ва бошқа кўпгина қозоқ ёзувчилари асарларини қозоқ тилида мутолаа қилиш бахтига муяссар бўлдим. 1967 йилда Тошкентга келгач, Ўзбекистон Миллий университетининг кечки бўлимида ўқиб, кундузлари беш йил Тил ва адабиёт институтинг халқ оғзаки бўлимида лаборант бўлиб ишладим. Бу қутлуғ даргоҳда жаҳонда беназир халқ оғзаки ижодимиз намуналарини мутолаа ва мушоҳада “чиғириғи”дан ўтказганим, албатта, яна бир бахтим эди. 1981-83 йилларда Ўзбекистон матбуот агентлигида “Қорақалпоғистон” нашриётининг мутасаддиси бўлиб хизмат қилар эканман, ҳам қалб амри билан, ҳам вазифам тақозосига кўра, Аббос Бегимов, Жўлмирза Аймирова, Уразақ Бекбаулов, Саригул Баҳодирова, Ўрозбой Абдурахмонов, Абдулла Содиқов ва бошқа кўпгина қорақалпоқ адиблари асарларини бевосита қорақалпоқ тилида ўқиганим нур устига аъло нур бўлди. Ва ниҳоят, мана, йигирма олти йилдирки, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида хизмат қилиб, ўзбек, рус ва қозоқ адабиётлари билан бир қаторда қорақалпоқ адабиётида пайдо бўлаётган ҳар бир янги ҳодисани назардан кочирмасликка, ҳар бир янги асарнинг бадиий салмоғини ўзимча чамалаб

кўришга ҳаракат қилиб келмоқдаманки, буниси энди энг бахти кулган одамгагина муяссар бўлади, деб ўйлайман.

Гап бевосита Тўлепберген Қаипбергенов ижоди ҳақида кетганда аввало шуни айта оламанки, бу ёзувчининг атоқли адибимиз Абдулла Қаҳҳор ўзбек тилига таржима қилган “Совуқ бир томчи” қиссаси, кейинчалик Лола Тожиева, Ҳайдарали Ниёзов, Фатҳиддин Насриддинов каби таржимонларимиз ўгирган “Қорақалпоқ қизи” дилогияси, “Қорақалпоқ достони” трилогияси, “Кўз қорачиғи” романи ва бошқа асарларини ҳам ўзбек, ҳам рус, ҳам қорақалпоқ тилларида қайта-қайта ўқиганимга, мана, йигирма беш йилдан ошди. Мазкур асарлар муаллифининг ўзи билан танишиш орзуим эса, 1983 йилда Нукус шаҳрида, адибнинг қутлуғ хонадонида рўёбга чиқди. Ўшанда эндигина нашр этилган биринчи китобчам – “Осмон тўла юлдузлар (Туйғулар ҳақида суҳбат)” фалсафий эссеми ўзим алоҳида ихлос қўйган адибларимдан бирига ҳаяжонланиб тақдим этганимда у киши яна-да кучлироқ ҳаяжонланиб дедиларки, “Мен ҳам анчадан буён бир эссе ёзяман, иничак, роман-эссе!..”

Орадан икки йил ўтиб, 1985 йилда адибнинг ўша “Қорақалпоқнома” роман-эссесини бевосита қорақалпоқ тилида ўқиш бахтига мушарраф бўлдим. Бу менинг ёзувчи, қолаверса, таржимон сифатидаги энг улкан бахтим эди, деб ўйлайман. Зотан, мазкур асар мутолааси дунёқарашимда ўзига хос бурилиш нуқтаси бўлиб қолди. Назаримда, айти шу асар Қаипбергеновнинг аввал яратган “Қорақалпоқ қизи” дилогияси, “Қорақалпоқ достони” трилогияси каби не бир шоҳ асарларига нисбатан ҳам бақувватроқ, бутун туркий халқлар адабиётида қўлга киритилган улкан ютуқ эди. Ўшанда ўзимча ўйладим: “Ўқувчи-китобхон, ёзувчи-носир ва танқидчи-мунаққид сифатида анчагина тажриба тўплладим. Буёғи ёшлигим ҳам қолмади, мана, ўттиз олти ёшга кирдим. Ижодий ишнинг энг қийин соҳаси – бадий таржимага қўл уриб, Миртемир домладек тўрт тил (рус, қозоқ, қорақалпоқ ва қирғиз тиллари)дан бўлмаса-да, ақалли уч тил (рус, қозоқ ва қорақалпоқ тиллари) даги замонавий насрининг, ўзбек ўқувчисигина эмас, ёзувчисига ҳам ибрат бўла оладиган энг сара намуналарини ўзбек тилига ўгиришга энг шимариб киришай энди!..” Ўшандан буён ўтган йигирма тўрт йил мобайнида рус тилидан замонавий Эрон насрининг асосчиси Муҳаммад Али Жамолзоданинг “Шўробод (Халқ бахти учун курашувчилар)” қиссаси билан замонавий рус адабиётининг ёрқин намояндаларидан бири Фозил Искандарнинг “Қуёнлар ва бўғма илонлар” фалсафий эртагини, қозоқ тилидан замонавий қозоқ насрининг пешқадам вакиллари Мухтор Мағавиннинг “Тириклик қўшиғи” ва Абиш Кекилбоевнинг “Пойгатўриқ” қиссаларини таржима қилдим. Лекин қорақалпоқ адабиётидан қилган таржималарим, айниқса, Тўлепберген Қаипбергеновнинг кейинги йигирма тўрт йил мобайнида ёруғлик кўрган тўртала йирик асари таржимаси ўзим учун шунчаки таржима эмас, бекиёс ижодий тажриба мактаби бўлди, десам муболаға эмас.

Бадий таржима бобида “кўз очиб кўрганим” – “Қорақалпоқнома” роман-эссесининг биз ўзбек ёзувчилари учун ибрат бўларли жиҳатлари нимада? Чингиз Айтматов, Одил Ёқубов, Абиш Кекилбоев сингари минтақамиз насрининг пешқадам намояндалари яратган энг машҳур асарлар шарқона

афсона-ривоят асосига қурилгани барчага маълум. Айниқса, Чингиз Айтматовнинг ҳамма қиссалари ва романларини шарқона ривоят, яъни, русча айтганда, “притча” сиз тасаввур этиб бўлмайди. Тўлепберген Қаипбергеновнинг ўзи ҳам “Қорақалпоқ достони” трилогиясининг биринчи китоби – “Маманбий афсонаси” да биргина афсонани бутун бошли романга айлантирганини яхши биламиз. Лекин “Қорақалпоқнома” роман-эссеси ўтган XX асрнинг кўпдан-кўп машхур асарларидан шуниси билан тубдан фарқ қиладики, Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий”, Кайковуснинг “Қобуснома”, Саъдийнинг “Тулистон” ва “Бўстон”, Абдурахмон Жомийнинг “Баҳористон” ва Алишер Навоийнинг “Ҳайратул аброр” асарларидан кейин ҳеч бир ёзувчи юзга яқин афсона-ривоят ва ибратли ҳикоят-нақллар, мақол-маталларни бу қадар кифтини келтириб яхлит бир асарга жамулжам қила олган эмасдир. Ўзбекистон Қаҳрамони, донишманд халқ шоири Эркин Воҳидов халқига мурожаат қилиб, “ўзингдан олиб, яна ўзингга бермоқдир ишим” деб ёзган эди бир пайтлар. Ҳа, асл ёзувчи ўз халқидан олган зиғирча ҳикмат дурдонасига ҳам хиёнат қилмай, уддасидан чиқса, унинг бирини икки қилиб ўзига қайтаради. Шунинг билан айта оламани, бизга замондош ёзувчилар орасида ҳеч ким Қаипбергеновнинг “Қорақалпоқнома” роман-эссесидагидек ўз халқи билан сидқидил ва астойдил “олди-берди” қилган эмасдир. Бутун бошли бир халқнинг тарихи, миллий менталитети, кечмиш-кечирмишларини аён кўрсатувчи юзлаб афсона-ривоятлар, нақл-ҳикоятлар, мақол-маталлар, ҳикматли гапларни қаловини топиб бир асарга зичлаб сиғдириш... Очиги, унча-мунча ақл бовар қилмайдиган, чинакамига халқ ёзувчисигагина муяссар бўладиган энг олий ва энг шарафли бахт, русча ибора билан айтганда, “объять необъятное” бу! Қани энди донишмандликда беназир ўзбек халқининг ҳам жамики ҳикматли гапларининг қаймоғини сидириб, “Ўзбекнома” деган кироий халқона асарни амалда ярата оладиган валломат бизнинг қаламкашларимиз орасида ҳам бўлса экан, дея орзу қиласан киши! Бу ўринда гап “Рухнома”, “Дилнома” ва ҳақозо номдаги шунчаки “нома” сўзи билан боғлиқ вазни енгилроқ китоблар назарда тутилаётгани йўқ, албатта. Балки ўз халқининг ҳикматлар хазинасини қайта кашф этиб, бир ипга маржондек тизиб, бир бутун асар ҳолида халқнинг ўзига асл ёмби тарзида қайтара оладиган тўлақонли бадий асар хусусида гап кетмоқда. Шу маънода “Қорақалпоқнома” роман-эссеси биз ўзбек ёзувчиларига яна кўп йиллар ўзига хос ибрат мактаби, ижодий тажриба мактаби бўлиб хизмат қила олади деб ўйлайман. Шарқона донишмандлик билан битилган мазкур асар ўзбек тилига таржима қилинганидан буён икки марта – 1990 йилда Ғафур Ғулум нашриётида, 1997 йилда “Шарқ” нашриётида чоп этилди. Асар таржимони, қолаверса, мунаққид ва ёзувчи сифатида ушбу абадиятга мансуб шоҳ асарнинг яна кўп маротаба қайта-қайта нашр этилиши муқаррарлигига қатъий аминман. Худосизлик авж нукталарга кўтарилган ўтган асрнинг 80-йиллари ўрталарида яратилиб, ўзбек тилига пешма-пеш таржима қилинган бу мумтоз асарда ҳам мустабид давр тақозосига кўра битилган айрим жумлалар йўқ эмас эди, албатта. “Сув оқар-у тош қолар, ўсма кетар, қош қолар” деганларидек, асар ҳажмининг жами ўттиздан бирини ташкил этувчи ўша ўткинчи гаплар мустақиллигимизнинг оби ҳаётида ювилди-кетди, лекин асарнинг ўзи, унинг рационал маъзи, айниқса,

жами юзга яқин афсона-ривоятлар баайни Эзоп масалларидек абадиятга даҳлдор бўлиб турибди! Мазкур асар ўзбек тилига таржима этилганидан кейин салгина ўтиб айнан Маҳмуд Кошғарий номидаги халқаро мукофот билан тақдирлангани бежиз эмас эди. Бу асар тилига хос жозобагина эмас, аввало асарда жамланган бадииятнинг абадиятга хос нуқраларига берилган юксак баҳо эди.

Тўлепберген Қаипбергенов Ўзбекистон давлат мустақиллигининг дастлабки йилларида ёзиб, камина жадал равишда ўзбек тилига таржима қилган навбатдаги асар Орол денгизи ҳақидаги “Нариги дунёга, бобомга хатлар” бадиаси бўлди. Бу антиқа асар дастлаб 1993 йилда “Шарқ юлдузи” журналида “Қорақалпоғистонликлар иккинчи ватанига кўчмоқчи” деган ўзига яраша антиқагина ном остида эълон қилинган эди. Мазкур ном донишманд муаллифнинг яна-да донишмандроқ бобоси айтган бир ҳикматли гапга асосланган эди: “Қорақалпоқ халқи учун икки ватан бор, бири – ҳозирги Қорақалпоғистон ерининг усти, иккинчиси айни шу ернинг ости!” “Ўлсак ўламизки, лекин шу Ватан дод десанг ҳам, войдод десанг ҳам бизники!” деган пўсткалла гапнинг индаллоси, топқирлик билан таъсирчан шаклда айтилган чинакамига ҳикматли гап эди бу!

Гап фақат таъсирчанликда ва ё яхши топлиган жумлалардагина эмас, албатта. Гап аввало шундаки, шахсан ўзим Орол фожиаси ҳақида ўзбек, рус, козоқ ва қорақалпоқ тилларида ёзилган бехисоб мақолалар, суҳбатлар, халқаро анжуманлар маърузалари ва ҳатто бутун бошли китобларни анчагина ўқиганман. Жумладан, атоқли козоқ адиби Абдужамил Нурпеисовнинг козоқ тилида “Сенг”, рус тилида “Долг” деб аталган романи, қорақалпоқ адиби Ўрозбой Абдурахмонов ва бошқа адибларнинг китоблари. Нега бу асарларни эмас, айнан Тўлепберген Қаипбергеновнинг “Нариги дунёга, бобомга хатлар” бадиасини ўзбек тилига ўгириш керак ва ҳатто шарт деб ўйладим? Чунки бу асар, мана, орадан роппа-роса ўн олти йил ўтганидан кейин ҳам Орол денгизи, Амударё ва Сирдарёдек она дарёларимиз, Қорақум ва Қизилқумдек бепоён қумликларимиз, уларнинг пайдо бўлиши, тарихий тақдири ва бугунги қиёфаси хусусида атрофлича маълумот бера оладиган қарийиб ягона қомусий асар бўлиб турибди. Айниқса, асарнинг ўзига хос синчини ташкил этувчи ўнлаб афсона-ривоятлар, нафақат қорақалпоқ халқи, балки бутун туркий халқлар ва ҳатто муаззам Шарқимизнинг донишмандлигини ўзларида мужассамлаштирган бу бадиият нуқралари то қиёматга қадар нутилмайди деб ўйлайман, нутилмаслиги ҳам керак! Зеро, улар бизга Орол денгизимизни, Амударёмиз билан Сирдарёмизни, Устюртимизни, ҳаттоки Қорақум билан Қизилқумдек саҳроларимизни бир фидойи фарзанд-у дилбанд сифатида сидқидилдан севишни, худди ота-онамиздек эъзозлаб-ардоқлашни ўргатади. Бизнинг тарихий тақдиримизгина эмас, бутун ҳаёт-момотимиз-у иқболимиз-истиқболимиз айни шу баҳр-у наҳримизга узвий боғлиқ эканини кўзларимизга аён кўрсатиб туради. Бобо билан набира ўртасидаги тахайюлий мулоқотлар эса, бизни аجدодлар руҳини ҳамиша улуғлаб, буюк аجدодларимизга муносиб ворис бўлишга астойдил даъват этади. Ҳикматли гаплар, тарихий далиллар, статистик рақамлар изҳори диллар билан ажиб бир тарзда уйғунлашиб, шиддати Аму шиддатидан қолишмайдиган бир бутун руҳий-шуурий оқимни ҳосил қилади.

Айни шу фазилатларига кўра ҳам мазкур асар рус тилига таржима қилингандан кейин 2004 йилда Россия Федерациясининг энг нуфузли адабий мукофотларидан бири – Михаил Шолохов номидаги мукофот билан тақдирланди.

Кейинги ўн йил мобайнида Қаипбергенов ёзган ва камина ўзбек тилига таржима қилган яна икки асар “Сахро булбули” ва “Ойдўс бобо” драмалари бўлди. Афсуски, бу драмалар ҳали ўзбек театри саҳнасига олиб чиқилмади, 2002 ва 2007 йилларда “Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинди, холос. Холбуки ҳар қандай драма саҳнада – жонли спектакл сифатидагина тирикдир. Умид қиламанки, ҳар икки асар вақти-соати билан катта саҳналаримизда намоиш этилади ва ўзбек томошабинлари қалбларига йўл топа олади.

“Сахро булбули” драмаси қорақалпоқ халқининг фаҳри-ифтихори, бутун туркий халқлар шеъриятининг улкан намояндаларидан бири Бердимурод Қарғабой ўғли – Бердақ ҳақида адабиётимизда дунёга келган ягона йирик бадий асардир. “Навоийдан савод очдим, Фузулийдан дурлар сочдим” деб ёзган бу улуғ шоир, худди Алишер Навоий, Муҳаммад Фузулий, Маҳтумқули, Абай Қўнанбой ўғли ва Тўқтағул каби, фақат ўз халқининггина эмас, бутун туркий халқларнинг энг севимли шоирларидан бири ҳисобланади. Ойбек ва Мухтор Аvezовдек улуғ адибларимиз шарофати билан бу буюк шоирларимиздан Алишер Навоий ва Абай номларига муносиб шоҳ асарлар мустабид тузум шароитидаёқ яратилганини барчамиз яхши биламиз. Муҳаммад Фузулий, Маҳтумқули ва Тўқтағулнинг улуғ номларига ярашиб тушадиган, жаҳон адабиёти хазинасига муносиб ҳисса бўлиб қўшила оладиган улкан романлар, боринги, трилогия-тетралогияларни ўқишга жуда-жуда муштокмиз. Бу орзуларни рўёбга чиқаришда озарбайжон, туркман ва қирғиз биродарларимизга бахт-у омад, ғайрат-шижоат, сабот-матонат ёр бўлсин деймиз. Бердақнинг бу шоирларга нисбатан омади чопгани қорақалпоқ халқининг пешонасига Тўлепберген Қаипбергеновдек забардаст адибнинг битгани ва адибнинг эллик йиллик ижодий изланишлардан кейин бу улуғ шоирга муносиб асар ярата олганида бўлса эҳтимол.

Бердақ ўз салафлари Навоий ва Фузулий, Маҳтумқули, Абай ва Тўқтағулдан аввало шуниси билан фарқ қиладики, бу шоир тарихий вақт нуқтаи назаридан бу улуғларимизнинг барчасидан ҳам бизга яқинроқдир. Яна шунинг учун ҳам яқинроқки, “Тўрт улус тарихи”ни ёзган Мирзо Улуғбек ва “Шажараи турк” билан “Шажараи тарокима”ни ёзган Абулғози Баҳодирхондан кейин шажара ёзган, туркий халқларнинг шажарасини шеърий дoston сифатида бита олган ягона шоиримиздир. Бутун туркий халқларнинг муштарак адабий сиймолари бўлмиш шу “олти оға-ини ботирлар” орасида мустақиллик шароитида мангу барҳаёт сиймоси тўлақонли асарда атрофлича бадий гавдалантирилган ягона асар – бу Тўлепберген Қаипбергеновнинг Бердақ ҳақидаги “Сахро булбули” драмаси ҳисобланади. Адабиётимиз тарихида кейинги бир неча аср мобайнида бутун туркий халқларнинг тарихий тақдири, азалдан қонқардошлиги, тўйи ҳам, азаси ҳам, бозори ҳам, мозори ҳам бирлигини дилдилдан ҳис қилиб ва ўзгаларга уқтириб турган битта-ю битта асл қаҳрамон – бу Тўлепберген Қаипбергеновнинг “Сахро булбули” драмасининг бош қаҳрамони Бердақдир. Бинобарин, бу “сахро булбули”нинг инсоний қисмати, дарди-

дунёси, рухий олами, орзу-интилишлари нафақат қорақалпоқ, балки ўзбек, козоқ, қирғиз ва бошқа жамики туркий халқлар қалбларига йўл топиб, уларда муайян акс-садо уйғота олади, деб ўйлайман.

Ва ниҳоят, Тўлепберген Қаипбергеновнинг ўзим бундан етти йил аввал ўзбек тилига таржима қилиб, икки йил аввал “Жаҳон адабиёти” журналича таникли адабиётшунос олим Пирмат Шермухамедовнинг мухтасар сўзи – меҳрибон биродарларча кўмаги билан эълон қилишга муваффақ бўлганим сўнги, тўртинчи асари “Ойдўс бобо (Минг тиллога баҳоланган бош)” тарихий фожиаси хусусида икки оғиз гап.

Тарихий фожианинг бош қаҳрамони, қорақалпоқ халқининг доно йўлбошчиларидан бири Ойдўс бобонинг биз ўзбекларга ҳам ибрат бўларли жиҳати, менимча, аввало шундаки, бундан қарийб икки аср муқаддам, ҳали на Хива хонлиги, на Қўқон хонлиги, на Бухоро амирлигидаги ўзбеклар “Ўзбекистон” деб аталувчи яхлит бир бутун давлатни орзу қилиш тугул бу уч хонлик бир-бирининг кўзини ўйиш ва тагига сув куйишга шай бўлиб турган бир пайтда у “қорақалпоқ” деган халқ номи билан аталувчи мустақил хонликни, яъни, бугунги Қорақалпоғистонни барпо этишни орзу қилади. Замондошларидан бир неча асрга илгарилаб кетган донишманд-мутафаккирнинг фожиаси, кўргиликлари, бахтсизликлари шунга яраша бўлади, албатта. Бу оламда бахтсизликларнинг тури кўп! “Ҳамма бахтлилар бир хилда бахтли, лекин бахтсизларнинг ҳар бири ўзича бахтсиз” деган гап бежиз айтилмаган. “Дониё – зиндон!” дея хитоб қилган Ҳамлетнинг бахтсизлиги ўз жуфти ҳалолани бўғаётган Отеллонинг бахтсизлигидан кескин фарқланувчи фожиадир. Худди шундай, Ягонинг куткусига учган Отелло фожиаси қизларидан меҳр ўрнига жабр кўрган Қирол Лир фожиасидан, отаси Ўлмас ботир билан жуфти ҳалоли Пўлат ботир ўртасидаги ҳокимият талашлари орасида нақ аросатда қолган Ёркиной фожиаси қонхўр тахт атрофида кўрикчидек ёлғиз қолган Абулфайзхон фожиасидан, ўз навбатида бу фожиа жоҳил падаркуш ўғил чангалида қолган мутафаккир Мирзо Улуғбек форжиасидан бутунлай фарқ қилади. “Қорақалпоқ достони” трилогияси таркибига кирган икки романдан бирини “Бахтсизлар”, яна бирини “Гумроҳлар” деб номлаган Тўлепберген Қаипбергенов Ойдўс бобо фожиаси Ҳамлет, Отелло, Қирол Лир, Ёркиной, Абулфайзхон ва Мирзо Улуғбек фожиаларидан зинҳор қолишмаслигини, асарнинг бош қаҳрамони улардан минг қарра фожиалироқ инсоний қисматга маҳкумлигини теран ҳис қилган ҳолда қалам тебратади. Шунинг учун ҳам Ойдўс бобонинг бутун ҳаётини турфа хил бахтсизликларнинг ўзига хос қурама, тизими, исқанжаси дейиш мумкин. Унинг бир бахтсизлиги – беғараз ниятини тўғри тушуниб, елкадош бўлишнинг ўрнига ғаразғўй кимсаларнинг кўлида кўғирчоққа айланиб қолган Бегис ва Миржикдек калтабин укаларга акалиги. Яна бир бахтсизлиги – атрофида Кўнғирот бегидек ҳокимият талашлари йўлида ҳар қандай ёвузликдан қайтмайдиган ва уруғчилик кайфиятлари гирдобада қолган худбин кимсаларнинг бисёрлиги. Яна бир бахтсизлиги – ўз отасини ҳам бир қоп кепакка сотиб юборишга тайёр “Номаълум қорақалпоқ”дек нокас кимсалар, ўзагингни ўйишдан қайтмайдиган ўзингдан чиққан балоларнинг борлиги!.. Бундай гумроҳлар қуршовида қолган донишманд-мутафаккирнинг ҳолига войлиги, унинг кўргани – фожиа, орзулари

– сароб, оддийгина эмас, қонли сароб бўлиб чиқавериши муқаррар! Фожианинг энг каттаси эса, шундаки, тўрт қарра Устюртдек кенг жойда бутун бошли қорақалпоқ халқининг бутун бошли йўлбошчисига биргина отқўшчиси, яъни, жиловдори Дўспандан бошқа ишониш ва суяниш мумкин бўлган биронта елкадош-маслакдош топилмайди! Минг тиллога баҳоланган чинакамига тилло бошнинг инсоний кадр-қиммати шу қадар бир пул! Асар бизни аввало халқни киройи халққа айлантиришга жон-жаҳди билан уринаётган донишманд-мутафаккир йўлбошчини муносиб кадрлаб, унинг қадрига етишга даъват этиши билан алоҳида қиммат касб этади деб ўйлайман.

Бундан ўн йилча аввал Неъмат Аминовнинг “Бир аср ҳикояти (Темирчидан қолган тиллолар)” китобчаси ҳақида Тўлепберген Қаипбергеновнинг “Тиллога тенг сўз” деган қафтдеккина мақоласи эълон қилинган эди. Ўша кунлардаги бир суҳбатимизда Тўлепберген оға “Шу кичкинагина бир сўзимни кўпчилик, хаттоки Неъмат Аминовнинг ўзи ҳам мақтаб гапирди” деб қолдилар. Ўшанда мен ўзимча лутф қилган бўлдим: “Неъмат Аминов ажойиб ёзувчи, ҳажв устаси, лекин, аслида, у кишининг ўзи ё темирчи отасининг сўзи эмас, сизнинг сўзингиз тиллога тенг сўз-да, оға! Темирчида тилло нима қилади, тилло заргарда бўлади-да!”

Чинакам сўз заргари сифатида халқнинг дил қаърида ва тил учида турган асл халқона, ҳар бири тиллога тенг сўзни ҳамиша топиб айтишдан ҳеч қачон чарчаманг, Тўлепберген оға! Қутлуғ саксон ёшингиз муборак бўлсин, мухтарам устоз!

2009

ҲИКМАТЛАР ҚАРВОНИ

Назаримизда, Одил Ёкубовнинг барча ҳикоя, қисса, драма, киносценариялари-ю публицистик, адабий-танқидий мақолалари, ҳатто “Эр бошига иш тушса” илк романи ҳам, маълум даражада кейинги учта асар – “Улуғбек хазинаси”, “Диёнат” ва “Кўҳна дунё” романларини яратиш йўлида тажриба тўплаш, киройи носирлик қаламини чархлаш, юксак парвоз учун кулай ижодий майдон ҳозирлаш мақсадидагина дунёга келган эди, дейиш мумкиндек. Тўғри, бу асарларда, айниқса, “Муқаддас”, “Қанот жуфт бўлади” қиссалари-ю илк романда таъсирчан ҳаётий манзаралар, жонли образлар яратилган, жиддий ахлоқий муаммолар кўтарилган эди. Аммо айнан “Улуғбек хазинаси” романи ёзувчи ижодида фавқулодда бурилиш нуқтаси бўлди. Ўз пайтида адабий жамоатчилик, жумладан, Чингиз Айтматов ва Мустай Каримдек санъаткорлар томонидан эътироф этилган бу сифат ўзгариши, аввало, асардаги психологик таҳлил теранлиги ва фалсафий-бадий умумлашманинг ибратомуз юксаклиги билан боғлиқ эди.

Бизнингча, “Улуғбек хазинаси” ва “Диёнат” асарларини Абдулла Қаҳҳорнинг “Сароб” романидан кейин ўзбек адабиётидаги психологик романнинг ўзига хос янги кўриниши – фалсафий-драматик типи, деса бўлади. Бу романлардаги ўнлаб қаҳрамонларнинг ўй-кечинмалари, изтироблари шу қадар шиддатлики, беихтиёр уларни куюндек чарх ураётган, ўз ўқи атрофида чирпирак бўлиб айланаётган самовий сайёраларга қиёслагингиз келади. Табиийки, бу “сайёра”лар фақат ўз ўқи атрофидагина эмас, айти пайтда асар марказида қуёшдек нур сочиб турувчи ягона бир “ўқ” атрофида ҳам айланадилар. Дастлабки романда Улуғбек, Али Қушчи, Абдуллатиф, Салоҳиддин заргар, Муҳиддин, Қаландар Қарноқий каби ўнлаб қаҳрамонларнинг ўзига хос қисматлари-ю бетизгин кечинмалари маърифат ва жаҳолат сингари азалий тушунчаларнинг бадий талқини билан боғланса, кейингисидаги Нормурод Шомуродов билан Отақўзининг ҳам, Воҳид Миробидов билан Аброр Шукуровнинг ҳам, Латофат, Ҳайдар ва бошқа қаҳрамонларнинг ҳам мустақил “сайёра”ларини бир-бирига боғлаб турувчи куч, маънавиятимизнинг туб илдизи – асар номига олиб чиқилган ижтимоий-фалсафий тушунча – диёнатдир. Хуллас, бу икки асарда муаллиф ўзаро боғланиб-чатишиб кетган ўнлаб инсоний қисматлар мисолида икки фалсафий-ахлоқий тушунча моҳиятини бутун мураккаблиги билан очади: биринчисида Улуғбекнинг энг бебаҳо ижтимоий хазина – маърифатга, иккинчисида Нормурод Шомуродовнинг энг эзгу инсоний фазилат, маънавиятимиз негизи – диёнатга асосланувчи руҳий дунёсини ёритиш орқали ҳеч бир замонда эскирмайдиган муҳим фалсафий-бадий ғоялар илгари сурилади. Бу икки асарда сюжет чизиқлари ҳам худди қаҳрамонларнинг асаб торларидек шу қадар таранг тортилган, пухта ишлов берилган, чевар гиламдўзларга хос маҳорат билан “тўқилган”ки, юқорида айтилганидек, кўз олдимизда қатъий қонуният асосида чарх ураётган мустақил ва, айти пайтда, бир-бирларига боғлиқ сайёраларнинг бир бутун тизими намоён бўлади. Улардаги Улуғбек ва Нормурод Шомуродовларни Бобо Қуёшга, Али Қушчи

билан Отақўзини она заминимизга, бошқа қаҳрамонларни эса, коинотдаги ўзга сайёраларга нисбат бериш мумкин.

Тарихий ҳамда замонавий мавзулардаги бу икки роман ўртасида қатор муштарак жиҳатлар бор: ҳар иккиси ўз табиатига кўра фожиавий асардир. Ҳар иккиси қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатлари, ўй-кечинмалари тадқиқига, яъни, теран психологик таҳлилга асосланган. Мазкур асарлар билан танишар эканмиз, биз маърифат ва диёнат тантанасига нечоғли улкан машаққатлар, талофатлар, ҳаёт-момот курашлари оқибатидагина эришилажагини яққол ҳис қила оламиз. Кечмишлари нечоғли фожиали бўлмасин, букилмас инсон иродасига, маърифат ва маънавият ғалабасига қатъий ишонч руҳи ҳам яққол сезилиб туради. Айни мана шу ҳол ҳар икки асарнинг реалистик кудратини, оптимистик руҳини, ҳаётбахш ғоясини белгилайди...

Ниҳоят, “Кўхна дунё” романи. Муаллифнинг ўзи эътироф этганидек, асар услубан “Улуғбек хазинаси” билан “Диёнат” романларидан кескин фарк қилади. Албатта, ёзувчининг аввалги икки романига хос айрим фазилатларни мазкур тарихий романда ҳам учратиш мумкин. Айтайлик, учала асарда воқеалар зоҳиран бир неча ой ичида содир бўлса-да, моҳият эътиборига кўра (ретроспектив тасвир воситасида) ҳар бирига қарийб бир асрлик кечмишлар камраб олинади... Шу билан бирга “Кўхна дунё” романи “Улуғбек хазинаси” ёхуд “Диёнат” асарларидан, бизнингча, энг аввало шу хусусиятига кўра кескин фаркланадики, ундаги тасвир ва таҳлил усулига қуюн шиддати эмас, қандайдир вазминик, ўйчанлик, салобат хос. Бир умрлик “сафар”га маҳкум Ибн Синонинг кечмиш-кечирмишлари тасвирида ҳам, Берунийнинг интиҳосиз ўй-кечинмалари таҳлилида ҳам, ҳаттоки восвос Маҳмуд Ғазнавий жазавалари-ю Али Ғариб таҳликаларида ҳам алланечук салобат, маҳобат бор. Хуллас, бу асар қаҳрамонлари фалакда тинимсиз чарх ураётган сайёраларга нисбатан ҳудудсиз кенгликда ҳар бири ўз йўлидан ягона манзил – асар сўнгидаги ечим сари аста-секин илгариланган кўхна Шарқ карвонларига ўхшайдилар. Асарга хос саргузашт унсурлари-ю фожиавийлик билан қоришиб кетган ҳажвий оҳанг ҳам бу тасвир услубини яна-да бўрттиришга, унинг таъсир қувватимни оширишга кўмаклашаётгандек.

Чархпалакнинг ҳаракатини диққат билан кузатганмисиз? Уни табиат ва жамият ҳаётининг инсон заковати кашф этган энг мўъжаз, жўн модели деса бўлади. Зеро, табиат ва жамиятнинг ҳар бир пучмоғи мунтазам янгилашиб, эврилиб, “айланиб” туради. Акс ҳолда у емирилишга маҳкум. Бу улкан қонуният айниқса халқ мақолларида, ибораларида ўз ифодасини топган: “От ўрнини той босар”, “Ҳар ким экканини ўради”, “қайтар дунё”, “фалакнинг гардиши”, “от айланиб қозигини топади”...

Асар қаҳрамонларидан бири Абу Райҳон Беруний шундай ўйлайди: “...Нечун метин зарурат асосига қурилган бу олам, бу чексиз коинот, бу сайёралар ҳаракати ва табиат ҳодисаларида буюк бир қонуният ва ақл-заковат мавжуд? Бани башар эса... тирик мавжудотлар мукаммали бўлмиш бани башар эса... нечун хурофот, зулм ва адолатсизлик тутқунидан чиқолмайди? Нечун?..

Рост, олам бино бўлибдики, ҳеч бир донишманд бу жумбоқни ечолмаган. Улар буни билишади, билишгани учун ҳам бу тўғрисида кам гаплашадилар,

дилларида армон бўлиб ётган дарду хасратларини қўзгатмаслик учун бу мавзунини эҳтиёткорлик билан четлаб ўтишга уринадилар, лекин қанча ҳаракат қилишмасин, бу сўнмас дард, ҳақ ва адолат ҳақидаги бу интиҳосиз армон бот-бот қайта ёпирилиб келадию мунгли куйдай кўнгилларни қайта-қайта вайрон қилади”.

Буюк аллома тилидан айтилган ушбу гаплар асарнинг моҳиятини, етакчи пафосини ўзида мухтасар ифодалайди, десак муболаға қилмаган бўламиз. Зеро, “Кўҳна дунё” романида икки буюк аллома – Ибн Сино билан Беруний ҳаётигина қаламга олинмайди, балки улар баҳонасида “тирик мавжудотлар мукаммали бўлмиш бани башар”нинг қисматига хос “ҳеч бир донишманд ечолмаган жумбок” – инсоний тирикликнинг маъноси нима, деган азалий ҳам абадий муаммо хусусидаги “сўнмас дард” ифодаланади. Асардаги муаммолар уфқи мана шундай кенг ва мураккаб.

Сомерсет Моэмнинг “Театр” асаридаги бош қаҳрамон – машҳур актриса ўғлига теварагидаги бир гуруҳ зодагонларни имлаб кўрсатади: қара, театр саҳнада эмас, ана театр, анови оломоннинг ҳаёти – театр!

Сирасини айтганда, театрдаги мўъжаз саҳна каттакон ҳаётнинг гоҳ боп, гоҳ нобоп нусхасигина, холос. Фақат саҳнада эмас, жамият тарихида ҳам ҳар бир одам ўз табиати, феъл-хуйидан келиб чиқиб муайян роль ўйнайди. Ҳаётда, худди “Иван Васильевич касбини ўзгартиради” кинокомедиясининг қаҳрамонидек, гоҳо “вақтинча шоҳ” ролини ижро этишга ҳам тўғри келиб қолади. Масалага жиддий қаралса, ҳаёт – саҳна, инсоний тириклик – ўйин эмаску-я, аммо юрт тахтида ўғри-муттаҳам кўрсатмаларига биноан ҳаракатланаётган Иван Васильевичдек кўғирчоқ шоҳ ёхуд Маҳмуд Ғазнавийдек восвос ҳукмдор ўтирар экан, атрофидаги мардум у бошқарган жазавали ўйинга беихтиёр қўшилиши, турфа муқом билан йўрғалай бошлаши ҳеч гап эмас! Ибн Сино ёхуд Берунийдек алломалар ҳам гоҳо бу улкан ўйин тазйиқидан қочиб қутулолмайди. Ана унда дарёларнинг ортга оқишини, сувсиз чархпалакнинг енгилгина тескари айланишини кўринг! “Кўҳна дунё” романи кўҳна дунёнинг мана шундай ўйинлари ҳақидаги асардир. Унда X асрга хос тарихий ҳақиқатнинг энг муҳим, ҳал қилувчи қирралари, “тарихий ўйин”нинг сабаб ва оқибатлари атрофлича бадиий тадқиқ этилган.

Файласуфлар ҳақиқатни бир-бирига узвий боғлиқ икки қутбга ажратадилар: объектив ҳақиқат, субъектив ҳақиқат. Маълумки, субъектив ҳақиқат ҳамиша нисбийдир. Ҳар бир одам ҳаётнинг улкан оқимини “ўз қаричи билан ўлчайди” – тасаввурининг миқёсларидан келиб чиқиб торроқ ёхуд кенгроқ англайди. Торроқ англагани сари – субъектив ҳақиқат, кенгроқ англагани сари – объектив ҳақиқат тарафга тобора яқинлашиб бораверади.

Ёзувчининг муваффақияти аввало шундаки, “Кўҳна дунё” романида яратилган ўнлаб адабий қаҳрамонлар, яъни, субъектларнинг шароит тақозоси ва характер мантиқига кўра амал қиладиган ўз ҳақиқатлари бор. Ана шулардан келиб чиқилганда, муайян қаҳрамоннинг муайян ҳатти-ҳаракати энг тўғри йўлдек, бундан бошқа йўл йўқдек туюлади. Абу Ҳалимни олайлик. Бир пайтлар бу одам масхаралаб кулиб юрган фақиргина ўспирин Ҳусайн “фалакнинг гардиши билан” бутун жаҳонга доврўғ қозонса, “ҳакими даврон”, ҳатто

“шайхурраис” аталса-да, Абу Ҳалим – шоҳ саройидаги бош табибнинг арзанда ўғли эса, вақт ўтиши билан бор буд-шудидан ажраб кафангадо бўлса... алам қилмайдимиз? Шу ҳам инсофу адолатданми? Нима қилиш керак? Бирдан-бир чора – қасос, қасоски, сих ҳам куймасин, кабоб ҳам! Бунинг энг осон йўли – ташқи қиёфалардаги ўхшашликдан усталик билан фойдаланиш, “бир думалаб” Ибн Синога “айланиш”. Қарабсизки, ҳар ким ўзига маъқул йўлни танлаб олаверади: асл Ибн Сино эл-юрт ғамида дарбадар кезаверади, Абу Ҳалим эса, “ҳакими даврон” номини сотиб, эл-юртни тунаб, айшини сураверади. У англаб етган ҳақиқат – субъектив ҳақиқат мана шундай!

Ёки бош вазир Али Ғарибни олайлик. Кечагина ариз Абулвафо Сарикнинг “гўллиги”дан аччиқ кулиб юрган бу устомон энди аллақандай ҳезалак вазир Абул Ҳасанак ва “ўз қўллари билан ҳакими давронга айлантирган” Абу Ҳалимдан каттиқ панд еб, султон эшиги олдида ҳокисорона мўлтираса! Ҳатто неъмат илоҳийдек йўқ нарсани топиб келиш учун саройдан қувланса, яъни, Абулвафо Сарикдан беш баттар, чандон мушкулроқ аҳволга тушиб қолса! “Қайтар дунё” деганлари мана шу-да! Энди нима қилиш керак? Бирдан-бир чора – ўз кирдикорларини ўзи фош этиш: Маҳмуд Ғазнавийдан юз ўгириб, Хатлибегим билан бирга “ҳақиқатни қарор топтириш”, аниқроғи – восвос шоҳга қарши фитна уюштириш. “Эс борида этакни ёпиб”, шу йўл билан амир Масъуд тарафига ўтиб олиш. Чиқмаган жондан умид, ажаб эмас, тахт вориси хизматларини муносиб тақдирласаю ўлими тайин шоҳ саройидаги вазири аъзамликдан амир Масъуд саройидаги вазири аъзамликка “бир сакраб” ўтиб олса!.. Али Ғариб англаб етган ҳақиқат – субъектив ҳақиқат мана шундай.

Романда бутун мураккаблиги билан бадий гавдалантирилган яна бир тип, табиийки, Маҳмуд Ғазнавийдир. Умрининг энг сўнгги ойларини бедаво дард билан олишиб кечираётган мустабид шоҳнинг ўлим олдидаги талвасаю жавабалари асарда санъаткорона кўрсатилган. “...наҳот буткул рўйи заминни зир титратган султон Маҳмуд янглиғ фотиҳи мунтасир ногаҳон ёпишган бир дард сабаб, Афшоншол даҳасидаги ғарибу ғураболар янглиғ ўлиб кета берса? Йўқ, бунга инониб бўлмас! Амиралмўмининдай шоҳларни яратиб... “шоҳлар менинг ердаги соямдур” деган ул сарвари коинот, улар учун Унсурий айтган неъмат илоҳий каби мўъжиза неъматлар ҳам яратмоғи даркор! Фақат бу неъмат ўсган макон қайда? Шунин билмоқ ва топмоқ даркор, халос!” Бу аламли ўйлар, такаббуруна ишонч ва сўнгги илинжни Маҳмуд Ғазнавий англаб етган ҳақиқатнинг – субъектив ҳақиқатнинг мағзи деса бўлади...

Адабиётшунос Ҳакимжон Каримов “Маҳмуд Ғазнавийнинг характери, савияси ҳамда психологиясидаги қатъийликни назарга олган” ҳолда унинг аллақандай неъмат илоҳийга ишонишига шубҳа билдиради. (“Адабий портретлар” жамоа тўплами, Т., 1985, 162 б.) Тўғри, Маҳмуд Ғазнавий маърифатли, нозиктаъб, қатъиятли... Аммо юқоридаги каби субъектив ҳақиқатлар жон талвасасига тушган ҳукмдорни бу билимдан – кўзга шундоққина кўриниб турган объектив ҳақиқатдан юз ўгиришга ундайди. У “муюлишда ҳолва сотиляпти” дея болаларни алдаган, болаларнинг астойдил югурганини кўриб, ўзининг ёлғон гапига беихтиёр ўзи ҳам ишониб қолган афандига ўхшаб неъмат илоҳийнинг мавжудлигига шунинг учун ҳам ишона бошлайдики,

бундан ўзга йўл йўқ унга. Аслида Маҳмуд Ғазнавийнинг бутун фожиаси ҳам, восвослиги ҳам мана шунда-ку! Энди унга неъмат илоҳийнинг йўқлиги ҳақидаги билимлару қатъият, улар олиб борадиган объектив ҳақиқатлар ортиқча матоҳ, халос. Ўзи астойдил ишона бошлаган субъектив ҳақиқат туфайли у уламою фузалони зуғумга олади; рост гапи учун Берунийни зиндонга ташлаттиради, кўкка тавалло қилади, юртга қирқ кечаю қирқ кундуз ош бериб гуноҳларини ювиш тараддудига тушади, дарвиш қиёфасига киради, болалик кадрдони Қутлуғқадамга юкинади... ва ниҳоят, энг сўнгги нажот йўли – Ибн Сино пойқадамига кўз тикади. Қизиғи шундаки, айнан худбинона ва такаббуруна субъектив тасаввурлар сабаб, ўзи учун неъмат илоҳийдек нажотбахш Ибн Синонинг доно муолажасидан Абу Шилқимнинг қорадорисини афзал кўради! Бундай чинакам басирлик туфайли умрини узайтириш ўрнига, аксинча, ўлимини тезлаштиради.

Ҳаётнинг ғоят одилона, шафқатсиз қонуниятларига мос келавермайдиган “қинғир-қийшиқ” тасаввурлар, илмийроқ тил билан айтганда, иллюзиялар олами Абу Ҳалим, Али Ғариб ёхуд Маҳмуд Ғазнавий каби субъектив ҳақиқат бандаларини эртадир-кечдир ҳалокатга олиб келиши муқаррар. Чунки бундай маънавий басир, калтабин кимсаларнинг бутун фожиаси ҳам шунда: улар ўз қилмишларини бирдан-бир тўғри йўл деб биладилар, қинғир ишларини ўзларидан бўлак ҳеч ким кўрмайди, сезмайди, фаҳмламайди, деб ўйлайдилар. Холбуки ўзбекнинг бир гапи бор – қинғир ишнинг қийиғи қирқ йилдан кейин ҳам чиқаверади.

Албатта, бундай кимсаларнинг барчаси Ғазнавийдек ёхуд Али Ғарибдек ҳалокатга маҳкум, Абул Ҳасанакдек мудҳиш қисматга дучор бўлавермайдилар. Улар орасида Абу Шилқим ибн Шаҳвонийга ўхшаш “тақдири азалнинг ажаб жумбоғи” – сувдан қурук, тегирмондан бутун чиқадиғанлари ҳам йўқ эмас. Аммо, барибир, улар улкан ҳаёт ҳақиқати, халқ ва тарих ҳукми олдида нотавон-оғир кимсалардирлар, халос. Бу кимсалар жафокаш халқ тарихида вақтинчалик ўйинларни вужудга келтиришлари мумкин, аммо ҳеч қачон чинакам тарихни – чин ҳақиқатни ярата олмайдилар. Чинакам тарихни объектив қонунларга амал қилувчи оддий халқ ва унинг қиёфасини кўрсатувчи энг илғор вакиллари – қутлуғқадамлар, берунийлар, ибн синолар, фирдавсийлар, исмоил ғозийлар, бобо хурмолар яратадилар. Бу фикр ҳам романнинг туб моҳиятига чуқур сингдирилган. Уч нафар етакчи ижобий қаҳрамон – Ибн Сино, Беруний ва Қутлуғқадамнинг маънавий қиёфалари бунинг ёрқин далилидир.

Асардаги олти боб (бешинчи, ўн бешинчи, йигирма иккинчи, йигирма тўртинчи, йигирма саккизинчи, йигирма тўққизинчи боблар), бошқача айтганда, бутун романнинг кўпи билан бешдан бир қисмигина бевосита Ибн Сино ҳаётига бағишланган. Шулар ичидаги сўнгги икки бобда эса Беруний билан Ибн Сино мулоқотлари қаламга олинган. Кўриниб турибдики, Ибн Сино асарнинг бош қаҳрамони эмас. Аммо бу саноклигина саҳифалар, қолаверса, Беруний хотиралари орқали биз Ибн Синонинг инсоний қиёфаси, кечмиш-кечирмишлари, буюк алломага хос бетимсол қалб бойлигидан воқиф бўла оламиз. Ибн Сино англаб етган объектив ҳақиқат лўнда ва аниқ: “Бу дунё устунларидан йироқ юрмоқ даркор”. Яъни, субъектив ҳақиқатлардан, худ-

бинона майллардан худди Маҳмуд Ғазнавийдан қочгандек қочмоқ, бахт-саодат, рўшнолик манбаи бўлмиш одил подшо сари муттасил интилноқ керак! Аммо... кани у?! Бу ёқда – Бухоро ҳокими, у ёқда – малика Саида, Алоуддавла, амир Масъуд... Қолаверса, Абу Шилқим ибн Шаҳвонийдек товламачи кимсалар. Энг даҳшатлиси – мазлум халқ бошига тошбўрондай ёғилаётган кулфатлар – “қора ўлатлар”. Устига устак, худбинлик бандалари яратган телба-тескари ўйиннинг қудратини кўрингки, қора ўлат исканжасидаги жафокаш халқ ва кечмиши ноаниқ ука, севиқли Бўтакўзбегимнинг ёлғиз қизи у ёқда қолиб, ўзи бир умр нафратланиб келган мустабид шоҳ – Маҳмуд Ғазнавийга рўпара этилса! Ва яна, чархпалак дунёнинг бу тарихий трагикомедиясини қарангки, Абу Шилқим макрига лаққа учган нодон шоҳ чин Ибн Синонинг нажотбахш муолижасидан юз ўгирса, уни ҳокими даврон сифатида тан олмаса! Ҳал қилувчи бу сахнада ҳам агар Ибн Сино ўрнида Абу Ҳалим бўлганида, ўзининг чин “ҳокими даврон” эканини ҳар йўл билан исботлашга уриниши шак-шубҳасиз эди-я! Аммо Ибн Сино бундай қилмайди. Нима сабабдан? Гап Ибн Сино табиатидаги ҳамиёт ёхуд инсоний шаън-ғурурда эмас, аввало, бағрикенгликда, доноликда, у теран англаб етган объектив ҳақиқатда: бу дунёда ҳар ким неки қилса ўзига ўзи қилади. Ғазнавий уни эмас, аслида ўзини ўзи таҳқирляпти, ҳалокатга маҳкум этипти. Асар хотимасида Ибн Сино тилидан айтилганидек. “Бу кўхна дунёда кимки жафо қилса – жафо, вафо қилса – вафо топғусидир”. Бинобарин, саройдан ҳайдалиши унинг мағлубияти эмас, аслида ғалабасидир.

Албатта, бу объектив ҳақиқатни Беруний ҳам теран англайди. Зеро у “...эсини танибдики, ҳақиқат излайди. Ҳақиқат йўлида кўрмаган кўчаси, юрмаган йўли қолмади. Бирда уни кўкдан кутса, бирда илм ва ақлу идрокдан кидирди, яна бирда Қобус ибн Вушмагир, Маъмун ва Султон Маҳмуд каби ҳокимларни йўлга солиб, ҳақиқатни қарор топтираман деб ўйлади... У умри бино бўптики, ҳақиқат деб аталмиш бу “оҳу”ни қувиб юрибди”. Аммо Беруний сермулоҳаза ва таъсирчан одам сифатида “бу телба дунё”нинг антиқа таомилларига – “кўза синдирган азиз-у сув келтирган хор”лигига тоқат қилолмайди. Шунинг учун ҳам Ибн Синонинг саройдан ҳайдалганини эшитиб, “назариди, Ибн Синони эмас, унинг ўзини мислсиз таҳқир қилишган, Абу Алини эмас, уни сохта Берунийга чиқариб, саройдан ҳайдашган”дек дарғазаб бўладики, бу ҳол қахрамоннинг ўта қуюнчак ва серэхтирос табиати, қолаверса, Ибн Синога дўстлик туйғулари билан изоҳланади.

Аммо Беруний ниҳояти бир жиззакитабиат ҳам эмас, ўта мушоҳадакор, мулоҳазакор бир донишманд. У энг мураккаб объектив ҳақиқатларни, дейлик, бир ёмоннинг бир яхшиси борлигини ҳам теран англайди: Маҳмуд Ғазнавийнинг Ҳиндистонга ҳужумлари баробарида “Ҳиндистон”дек буюк бир асар майдонга келади. Бир томонда – Маҳмуд Ғазнавий ибодатхонадаги эллик минг ҳиндини ўтда ёқади, иккинчи томонда – айни ҳинд тупроғи – Нанда тоғларида илм-фан тарихидаги энг оламшумул кашфиётлардан бири туғилади. Бир ёнда – мустабид шоҳга тобелик, иккинчи ёнда – муаззам расадхона. “Зиндони қаҳр” азоби ва янги кашфиёт ғурури... Ҳаттоки асарнинг энг асосий сюжет чизиғи – Ибн Синонинг Ғазнага мажбуран олиб келиниши ҳам бир жиҳатдан ёмон бўлса,

бир жиҳатдан яхши. Шу баҳонада икки аллома сўнгги бор дийдорлашув, дўстона гурунглашув имконига эга бўладилар.

Ҳа, ҳаётда яхшилик билан ёмонлик, эзгулик билан ёвузлик, буюклик билан тубанлик, хуллас, объектив ва субъектив ҳақиқатлар ҳамиша ёнма-ён. Улар ўзаро тўқнашиб, бири иккинчисини инкор этиб, муросасиз жангларга киришиб яшайди. Шу зиддиятлардан ҳаёт ҳақиқати, халқ тарихи, ижтимоий тараққиёт туғилади. Бунда айниқса қутлуғқадамлар ғоят улкан, ҳал қилувчи роль ўйнайдилар.

Асардаги марказий қаҳрамонлардан бири Маликулшароб – Қутлуғқадамдир. Яшаш тарзи, характер хусусиятларига кўра Умар Хайём рубоийларининг лирик қаҳрамонини эслатувчи бу одам болалик хотиралари билан – Маҳмуд Ғазнавийга, ҳаётини маслага билан – Исмоил Ғозийга, инсоний мулоқотлари билан – Абулқосим Фирдавсий, Абу Райҳон Беруний, Бобо Хурмо, Пири Букрий каби турли тоифадаги кишиларга узвий боғланган. Бу узвий алоқадорлик, қолаверса, Қутлуғқадам табиатига хос донолик, тўғрисўзлик, одамшавандалик, некбинлик, зукколик фазилатларига кўра уни оддий халқ тимсоли, рамзий образ дейиш мумкин. Афтидан, асар воқеаларининг айна ғарибу ғураболар даҳаси бўлмиш Афшоншолдан – Маликулшароб майхонасидан бошланиб, шу ерда ўз ниҳоясига етишида ҳам жуда катта маъно, ишора бордек.

Қутлуғқадамнинг яшаш принципи, у англаб етган ҳақиқат илк саҳифалардаёқ рўй-рост маълум этилади: “Маликулшаробнинг ўзи ҳам ёшлигида султоннинг суюкли надими бўлган, аммо ўн тўрт яшар бир малак важдан ўсмирлик чоғларидаёқ оралари бузилган. Агар ўша офатижон санам бўлмаганида, ҳозир, эҳтимол, султоннинг суянган тоғи ёхуд энг яқин лашкарбошиси бўлармиди? Хўш, шунда нима ютарди? Боши осмонга етармиди? Ё бу норасо дунёнинг устунни бўлармиди? Ундан кўра ҳозиргидай майини ичиб кўнглини хушлаб юргани минг чандон яхши эмасми?” Бу гаплардаги нозик кочирим, аччиқ кинояга диққат қилинг! Маликулшароб ҳеч қачон одамнинг боши осмонга етмаслигини, ҳеч бир тирик жон дунёга устун бўлмаслигини яхши билади. Шунчаки, ўзини осмон сановчи бу дунёнинг устунлари – мустабид шоҳ ва калондимоғ сарой аъёнларининг ўткинчи асъасаю дабдабаларидан ўзининг фақирона, аммо чинакам инсоний турмуш тарзини афзал кўради, халос. Ўйлаб қаралса, бу ғоят халқона кайфият.

Қутлуғқадамнинг турмуш тарзи дарҳақиқат ибратли ва инсоний. У “мулламирқуруқ шоирлар”, “чиқитга чиққан хонанда ва созандалар, саройлардан қувилган мунажжимлар, амирлар қаҳрига йўлиққан сарбозлар, қочқин ғулмлар”га паноҳ бериб, май ва сурур улашиб яшайди. Кўнглидан кечаётган гапларни ҳеч кимдан, ҳеч нимадан ҳайиқмай айта олади. Исёнкор шахс Исмоил Ғозий бошчилигидаги карматийларнинг салтанатга қарши ҳаракатларини қўллаб-қувватлайди. Ўлим шарпаси олдида кўйдек ювош тортган арслондек ёвуз шоҳ Маҳмуд Ғазнавийга, мастлик – ростлик деганларидек, энг даҳшатли ҳақиқатни рўй-рост айтишдан тап тортмайди: “...ҳаттоки бутун салтанатини совурсалар ҳам гуноҳларини ювмоққа етмас, амирим! Илло, сиз кесган бошлар, жабру ситамларидан қон йиғлаган мўминлар манови қўшчинор япроғидан ҳам кўпдир!” Бир қарашда қаҳрамондаги бу фавқулудда жасорат шубҳали туюлиши

мумкин. Лекин асарда атрофлича очилган характер мантиқи, шунингдек, Ғазнавий билан муносабатлар тарихи чуқурроқ мушоҳада қилиб кўрилса, бундай журъатга фақат Маликушшаробгина қодирлигига амин бўласиз. Гап бир пайтлар содиқ ғуломини саройдан четлатар экан, Ғазнавийнинг “Бошқа жазо берилмасин!” деган фармонидагина эмас. Гап шундаки, бу жўмард ва ростгўй одамнинг Ғазнавий олдида ҳар жиҳатдан тили узун. Сабаби – неки ёмонлик бўлса, у эмас, Ғазнавий қилган: ўсмирлигидаёқ, такаббурлиги сабаб, бегуноҳ ва жасур Наргизабонуни жароҳатлаган; отаси Қорағуломдек оддий бир ялангоёқликдан “фалакнинг гардиши билан” юрт ҳукмдорига айланган амир Сабуктегин тахтига ўтиргач, даставвал Бобо Хурмонинг (эътибор беринг: оддий бир меҳнатқаш, кўли гул соҳибкорнинг!) ажойиб хурмозорини тортиб олган; “Шоҳнома”дек асар учун Фирдавсийни таҳқирлаган; зўровонлиги орта-орта, ниҳоят, Ҳиндистондек буюк бир мамлакатни ғорат, талон-тарож этган... Қутлуғқадам бўлса, ўз умрини одамларга яхшилик қилиш билан ўтказган: Наргизабонуга уйланган, Фирдавсийга тасалли-таскин, ғарибу ғураболарга паноҳ берган... Энди бу ёғи бир бошда бир ўлим! Ёмонлик ҳам эртадир-кечдир жазосиз қолмас. Қайтар дунё бу, ахир... Маликулшаробнинг ишонч-эътиқоди мана шундай. Қолаверса, у яхши англайдики, Ғазнавий, худди Бобо Хурмо тилидан келтирилган ривоятдаги нодон подшодек, ўзининг оқил дўстини саройдан четлатиши мумкин, аммо бутунлай маҳв этолмайди, маҳв этишдан кўрқади. Зеро, бу иш Ҳиндистонни забт этишдан мушкулроқ. Шунинг учун ҳам Маликулшароб юқоридаги мардона гапларини айтишга айтади-ю, кўрққанидан эмас, йўқ, азбаройи Ғазнавийнинг афтода аҳволига ачинганидан, “айтган гапларидан пушаймон қилиб”, дейди: “Офтоби олам! Камина... сиз валинеъмат амиримнинг хазинаи давлати беҳуда исроф бўлмасин, деб қайғурдим, халос”. Бу гапларда нечоғлик бағрикенглик, донолик, ҳамиша ҳозиржавоб халқ қахрамони Насриддин афандига хос нозик лутф бор!..

Биз назардан ўтказган етакчи ижобий қахрамонлар – Ибн Сино, Беруний, айниқса, Қутлуғқадам образлари замирида халқнинг беқиёс донишмандлиги, кўхна Шарқ фалсафаси мужассамлашган, дейиш мумкин. Бу қахрамонлар ҳаёт зиддиятларини, хусусан, Маҳмуд Ғазнавий, Абу Ҳалим, Али Ғариб каби салбий кучлар вужудга келтирган тарихий ўйиннинг ноҳалқчил моҳиятини теран англайдилар, ижобий ва салбий кучлар ўртасидаги муросасиз курашларда охири-оқибат ҳақ ва адолат ғолиб чиқажагига қатъий ишонадилар. Асарда халқона донишмандлик ва кўхна Шарқ фалсафаси узвий бирикиб, “инсоний тирикликнинг маъноси – эзгулик” деган фикрни, инсоф ва адолат, ақл-дониш ва ҳақиқат тантанасига қатъий ишонч-эътиқоддек кўтаринки руҳ, ҳаётбахш ғояни ҳосил қилади.

Нозиктаъб тадқиқотчи, адабиётшунос Акрам Каттабеков ўзининг “Адолат ва жаҳолат жанги” сарлавҳали мақоласида (“Ёшлик” журнали, 1983 йил, 9-сон) мазкур романга хос фазилат ва нуқсонлар ҳақида мулоҳаза юритар экан, айрим етакчи олимларимизнинг дастлабки таассуротлар асосида ҳозиржавоблик билан ёзилган тақризларида билдирилган фикрларига эргашиб, “Ибн Сино ва Беруний сюжетга ҳозиргидан кўра ҳам фаолроқ аралашса маъкул бўларди”, дейди. Ўйлайманки, бу фикрда асос йўқ. Зеро, Беруний билан Ибн Синонинг Абу

Ҳалим ибн Файсал ноғора чалаётган, кимсан Маҳмуд Ғазнавий ва, табиийки, Али Ғариб, Абу Ҳасанак каби сарой аъёнлари жазавага тушиб ўйнаётган тарихий трагикомедияга, демакки, асар сюжетига ҳозиргидан кўра ҳам фаолроқ иштироки характер мантикига зид келган бўлур эди. Ахир, Берунийнинг бир бора иштироки нима билан яқунлангани (зиндон) барчамизга маълум-ку! Яна қай йўсинда иштирок этиш мумкин?! Ибн Синога келсак, агар ихтиёр ўзида бўлса, бу одам “тарихий ўйин”га фаолроқ аралашиб бу ёқда турсин, Ғазнага қадам босмаган бўларди-я! Ҳар иккала аллома зиммаларида умр шаъми сўнаётган мустабид шоҳга қарши очик-ошкор курашишдан (бошларини арслоннинг оғзига тиқишдан) чандон аҳамиятлироқ вазифалар – “мутолаа ва мушоҳада бахти” турганини яхши англайдилар. Қолаверса, романда бу иш Исмойил Ғозий бошчилигидаги қарматийларга ва уларга маслакдош Маликул-шароб зиммасига юкланганки, бу ишни ҳам алломалардан талаб қилиш тарихий ҳақиқатга тўғри келмас эди.

Гап “сарой ҳаёти, унинг ўта чалкаш иғво-можаролари, вазирлар фитнаси, айниқса, султон Маҳмуд касаллиги ва унинг муолажаси билан боғлиқ сахналардаги батафсиллик” хусусида кетар экан, бу ҳол ҳам, бизнингча, асарнинг нуқсони эмас, аксинча, фазилатидир. Сирасини айтганда, тарихий ўйинлар содир бўлаётган сарой ҳаётини батафсил тасвирламай – муҳитни ичдан ёритмай туриб, мазкур реалистик асар замирида ётган моҳиятни ҳозирги кўламида очиш амримаҳол эди. Одатда ижодкорга: “Нега тасвирда юзакиликка йўл қўйилган?” дея савол бериш мумкиндир, аммо “Нега ҳаётини зиддиятларнинг илдизи бу қадар чуқур очилган?” дея уни айблаш... танқид табиатига зид.

Биз бу ерда ҳар не қилиб бўлса-да асарни танқидий мулоҳазалардан ҳимоя қилиш ниятида эмасмиз. Балки, демокчимизки, танқидда ижодкор олдига қўйилаётган талаблар ҳар тарафлама тўғри ва асосли бўлиши керак. Етакчи мунаққид фикри эса, ҳамиша ҳам асос бўлавермайди, чунки ҳар қандай одам янглишиши, дастлабки таассуротлари тиниқлашмаган бўлиши мумкин...

Маълумки, “Кўҳна дунё” романи билан барабар Ибн Сино ҳаётига доир яна бир китоб (рус тилида) чоп этилди. Бу – грузин кинорежиссери ва ёзувчиси Лариса Салдадзенинг “Ибн Сино (Буюк умр саҳифалари)” номли асаридир. “Ажойиб кишилар ҳаёти” сериясига мансуб бу асар, эътироф этиш керакки, республикамызда эндигина ривожланиб келаётган илмий-бадиий адабиётнинг баркамол намуналаридандир.

Мазкур китобни “Кўҳна дунё” романи билан қиёслаб экансиз, Ибн Сино маънавиятининг ҳам, бадиий адабиёт имкониятларининг ҳам нақадар чексизлигига яна бир қарра амин бўласиз. Гап шундаки, бу икки баркамол асар бир-бирини такрорламайди, бири иккинчисининг фазилатларини инкор этмайди, балки, аксинча, ёрқинроқ ҳис қилиш имконини беради. Салдадзе китобининг асосий фазилати, бизнингча, шундаки, муаллиф Ибн Сино фалсафасини кўҳна хитой, ҳинд, юнон ва араб фалсафасининг нақ марказига қўйиб таҳлил қилади, буюк алломанинг ўта мураккаб фалсафий қарашлар тизимини бугунги китобхон учун мароқ билан ўқишли бадиий шаклларда шарҳлаб-изоҳлайди. Бинобарин, тарихнавис эмас, асосан тарихчи-файласуф, тарғиботчи-олим, ёзувчи-биограф сифатида иш кўради, бунда бадииятдан аллома ҳаёти ва илмий дунё-

қарашини тўлароқ ёритишдаги зарурий бир восита сифатидагина фойдаланади, халос. Бу тоифадаги асарлар аввало улкан маърифий аҳамиятига кўра ғоят қимматлидир. Аммо, одатда, уларнинг марказида буюк шахснинг характери ва бу характер замирига юкланаяжак муайян фалсафий-бадий умумлашма эмас, ўша шахснинг ҳаёт йўли, дунёқараши туради.

“Кўхна дунё” романида эса, аксинча, муайян фалсафий-бадий фикрни ифодалашда юқорида номлари тилга олинган ва тилга олинмаган кўплаб образлар қатори Ибн Сино ҳаёти, унинг инсоний қиёфасидаги энг характерли қирралардан бир восита сифатида фойдаланилади, халос. Тўғри, адабиётимизнинг тўла равнақи учун ҳар икки тоифадаги асарлар ҳам сув билан ҳаводек зарур. Аммо чинакам бадий асарни яратиш, ундаги қаҳрамонга ёрқин характер, инсоний жозиба – “жон” ато этиш, айниқса, бу характер зиммасига янги фалсафий-бадий маъно юклаш чандон мушкул, кирои санъаткорона бир иш. Шу боисдан бўлса керак, чинакам тарихнавис ёзувчининг иши тарихчи олимнинг иши тугаган жойдан бошланади, дейдилар. Ибн Синодек алломанинг ҳаёти ва маънавий олами эса, нафақат тарихчи олим ёхуд тарихнавис адиб, балки бошқа кўплаб муҳибларнинг илмий ҳам ижодий изланишлари учун етарли асос бўла олади.

1986

БУЮК УЧЛИК

Инсон умри туғилиш, яшаш ва ўлиш деб аталмиш муқаррар учлик ичида кечади. Одамзод ҳаёти эса, ўтган, ҳозирги ва келаси замондан ташкил топади. Объектив оламдаги ҳар қандай жисмнинг, моҳиятан олганда, уч ўлчови – бўйи, эни ва баландлиги бор. Хуллас, уч ўлчовли дунё бу!

Мутахассислар моддий оламдаги энг мустаҳкам шакл – учбурчаклигини аллақачон эътироф этганлар. Шу боис, айтайлик, қадимий Миср эҳромларининг чор тарафи учбурчак, телеминорамиз уч оёқда адл турибди...

Бадиий наср, айниқса унинг энг олий жанри – роман ҳам, назаримизда, учта мустаҳкам таянчга эга. Булар – кенг эпик тасвир, теран руҳий таҳлил ва юксак фалсафий ифода. Шу уч томони ҳам мукамал ва ўзаро уйғун асар одатда баркамол асардир.

Таниқли романнавис Одил Ёқубов қаламига мансуб уч асар – “Улуғбек хазинаси”, “Диёнат” ва “Кўҳна дунё” романларининг баркамоллик “сири” ҳам назаримизда, мана шу буюк учликдадир.

Ҳозирги ўзбек романчилигининг бу уч мумтоз намунасида сўнг атоқли ёзувчи янги – бешинчи романини яратди. Асар ўтган 1986 йили “Шарқ юлдузи” журналининг 5-6-7-сонларида “Оққушлар, оппоқ қушлар...” номи билан босилиб чиқди.

Одил Ёқубов ижоди билан чуқурроқ таниш ўқувчи дастлабки умумий кузатишдаёқ шу ҳолни аён сезиши мумкинки, “Оққушлар, оппоқ қушлар...” романи, биринчидан, ўттиз йиллик ижодий фаолиятнинг қонуний давоми, тадрижий такомил, ўзига хос синтези сифатида дунёга келган. Иккинчидан, аввалроқ яратилган асарларнинг ҳеч бирида учрамайдиган янги бир сифат ўзгаришини ўзида мужассамлаштирган. Хуллас, ёзувчи ижодида ҳозирга қадар икки муҳим босқич (“Муқаддас”дан “Улуғбек хазинаси”гача, “Улуғбек хазинаси”дан “Кўҳна дунё”гача) кўзга аён ташланган бўлса, мазкур роман янги – учинчи босқични бошлаб берган.

Бу нималарда кўринади?

Бизнингча, аввало шундаки, муаллиф ўзининг уч баркамол романида эришган тасвир, таҳлил ва ифода усуллари билан “қуролланган” ҳолда ижодининг дастлабки босқичида дунёга келган уч асар – “Эр бошига иш тушса...” романию “Излайман”, “Ларза” қиссаларида қаламга олган, аммо маромига етказиб бадиий тадқиқ этолмаган мураккаб ҳаётини материалга қайта мурожаат қилади. Романдаги уч дўст – Машраб, Акмал, Қўчқор, “Излайман”даги комбат, “Ларза”даги колхоз раиси Мутал каби қатор образларга прототип бўлиб хизмат қилган ҳаётини шахсларнинг кейинги қирқ йиллик қисматларига назар ташлайди. Уларни бугунги мураккаб давр, кейинги йигирма йил бадалида тўпланган ҳаётини ва ижодий тажриба асосида қайта идрок қилади. Муҳими – сўз санъати ҳамиша интилиб келган энг олий юксаклик – халқчиллик нуқтаи назаридан идрок қилади. Эътибор беринг, агар “Эр бошига иш тушса...” романидаги уч дўстнинг ўрталигида шоиртабиат Машраб, яъни, маълум маънода, муаллифнинг ўзи турган бўлса, “Кўҳна дунё” романидаги уч ижобий қаҳрамон – Ибн Сино, Беруний ва Қутлуғқадамлар “саф”ининг қоқ

ўртасида, аммо асар марказидан андак четроқда халқона донишмандлик тажасуми Қутлуғқадам турса, янги романнинг марказига ёзувчи ижодида илк бор бевосита халқнинг ўзи – оддий, ҳалол-пок, мунис-муштипар, меҳнаткаш халқ тимсоллари бўлмиш Шораҳим шоввоз ва Ойсулувдек “бир жуфт оққуш” кўйилган.

Фалсафа фанида “сабаб” ва “оқибат” категориялари мавжуд. Бу категорияларнинг моҳияти, айниқса, халқ мақолларида ёрқин акс этган: “Шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирламайди”, “Сабабдан, сабаб, балчиқдан – иморат”... Хуллас, дунёда ҳеч нарса бесабаб рўй бермайди. Қолаверса, одатда ҳар бир воқеа-ҳодиса, айниқса руҳий жараёнларнинг сабаби битта ё бир нечта эмас, жуда кўп бўлади. Улар орасидаги бош сабаблар – “ўқ илдизлар” ни очиб кўрсатиш сўз санъатининг бирламчи вазифаси. Воқеликни бадий тадқиқ этиш, деб аталувчи миссиянинг моҳияти ҳам ана шунда!

Одил Ёкубовнинг бадий жиҳатдан пишиқ-пухта асарларида муайян ҳодисанинг содир бўлиш сабаблари, худди занжир халқаларидек, бир-бирларига шу қадар узвий боғланиб, уланиб, ўзаро чатишиб кетадики, улардан қай бири бош сабаб эканлигини англаб етиш учун асарни ўқиб битиргач, ажабтовур бош қотириш керак бўлади.

“Оққушлар, оппоқ қушлар...” романида тасвирланган воқеалар бир қарашда оддийгина, аммо ўта табиий, ҳаётий сабаб билан бошланади: “Мана, бир неча ойдирки, Шораҳим шоввознинг хотини Ойсулув қаттиқ бетоб”. Бетоблик сабаб Ойсулувда икки орзу туғилган: “Бири – Тошкентга тушиб, катта докторларга кўринса, иккинчиси – ...ҳазрат Уккоша қабри ёнида топилган иссиқ сувга тушса.”

Юзаки қараганда, бу орзуларга эришишдан осони йўқдек. Аммо романи ўқиб бўлиб англаймизки, у ҳаммага ҳам биз ўйлаганчалик осон эмас экан. Мана, Ойсулув олтмиш йилча яшабди, ҳам далада, ҳам уйда “ер тирнаб ишлаб” ди, бола-чақа ўстириб, қиз чиқариб, келин тушириб, Шораҳимдек шоввознинг жуфти ҳалоли бўла туриб бетоблик сабаб кўнглида уйғонган бу арзимас истакларга эриша олмабди! Расул Нуриддинов билан Белобородовдек ҳомийлари борлигига қарамасдан “Тошкентга тушиб, катта докторларга кўриниш” буёқда турсин, лоақал “нари борса ўттиз чақиримча келадиган” жойдаги иссиқ сувга боролмабди. Тўғрироғи, чол-камбир бу “ўтар-кетар дунё” нинг адоқсиз ташвишларига этак силкибдилар-да, атиги бир кунгина вақт топиб, шифобахш булоққа атайлаб борибдилар. Бироқ, барибир, Ойсулув иссиқ сувга тушолмай, ҳатто булоқ сувидан бир коса ичолмай ортига қайтишга мажбур бўлибди! Ортига қайтиб, тўппа-тўғри Тошкентга – иккинчи истаги сари йўл олса, ҳеч бўлмаганда, дардини чекиб тирик юраверса майли эди, орадан бир неча кун ўтар-ўтмас бу мунис-муштипар камбир “ажалидан беш кун бурун” ўлиб кетибди!

Нега шундай бўлди? Сабаб?

Бутун роман мундарижаси, айтиш мумкинки, шу инсоний қисматнинг сабабларини атрофлича бадий тадқиқ этишга моҳирона йўналтирилган. Сабаб – уларни ҳазрат Уккоша йўлидан ортига қайтарган келини, совхоз рабобчи Меҳринисода, бу “сочи қисқа” аёлнинг: “Келажагимга завоқ бўлмоқчисизлар!

Йўлимга ғов бўляпсизлар! Раҳбар бўлишимни истамайсизлар сизлар!” кабилидаги ёзғиришларида. Ёзғиришларга сабаб эса, Меҳринисо қалбида уйғонган енгил ҳою ҳавас, мансабпарастликдек ярамас иллат уруғларида. Уларга сабаб – совхоз директори Фотиҳ Музаффаровнинг “ўқтамлиги, дасти узунлиги” да. Фотиҳнинг дастини узун, ўзини совхозга директор қилган, вақти келиб Шоқосимнинг устига киприк қоқмай машина ҳайдаттирган куч эса, мансабдор отаси Музаффар Фармоновнинг “зарию зўри” да!.. Хуллас, сабаблар занжири бир “айланиб” охириги ҳалқага – ягона ўғли Шоқосимнинг аварияга учраб, ўлим тўшагида ётганлиги ҳақидаги шум хабарга келиб боғланади-да, бу муштипар, хастаҳол кампирнинг вужудида зўр-базўр пирпираб турган ҳаёт шамини бир пуфлаб ўчиради.

Лекин ўлимни келтириб чиқарган бош – руҳий сабаб қаҳрамоннинг ўзида; бу аёлнинг ўта заҳматқаш, кўйдек ёввош-беозор, мунис-муштипарлигида ва айниқса, ўлим олдидаги руҳий ҳолатида: “Фарзанд доғини кўрмай ўлса бўлди, Ойсулув! Бундан бошқа кўкдан тилаги йўқ унинг!.. Агар Шоқосимга бир нима бўлса... Ойсулув бир кун, бир соат ҳам туролмайди бу дунёда!.. Йўқ, йўқ, илоё ўғлига келган бало Ойсулувга келсин, Ойсулувга!..”

Бу парча ўлим тўшагида ётган Ойсулув руҳининг тиниқ кўзгуси; унинг сўнги орзу-истаги, илтижою таваллоси... Бундай эзгу, чинакамига фидойиларча хоҳиш олдида шифобахш сувдан бир коса ичиш ёхуд катта докторга кўриниш нияти – худбинона майл, бачкана истаккина, холос! Ўлимнинг бош сабаби, бизнингча, мана шу жонфидалиқда, балогардонликда! Агар мунис-мушфиқ бувиси Ойсулувни “пешонасига ёзилган жуфтига топшириб” ўлган бўлса, Ойсулув бу дунёда ягона ўғлининг – эзгулик, инсоф-адолат, диёнатнинг – барҳаёт қолиши йўлида жонини фидо қилди.

Одатда ҳар бир баркамол асар қаҳрамонида у ёки бу инсоний туйғу бошқаларига нисбатан теранроқ бадиий тадқиқ этилган бўлади. Айтайлик, Шекспирнинг “Отелло” трагедиясидаги бош қаҳрамонда – рашк туйғуси, Рабиндранат Тагорнинг “Гаурмахон” романидаги бош қаҳрамонда эса, миллий ифтихор туйғуси маромига етказиб бадиий тадқиқ этилгани туфайли бу асарлар жаҳон адабиёти хазинасидан мустаҳкам ўрин олган. Гап “Оққушлар, оппоқ қушлар...” романи хусусида кетар экан, шуни айта оламизки, назаримизда, бу асарнинг етакчи қаҳрамонлари руҳида ҳам бирон-бир туйғу бошқаларига нисбатан устунроқ. Чунончи, Ойсулувда меҳр-саховат кучли бўлса, Шораҳим шоввозда – қаҳр, Музаффар Фармонда – макр, Расул Нуриддиновда – ночорлик-имконсизлик ҳисси устивор.

Асарнинг бош қаҳрамони Шораҳим шоввоз ҳам Ойсулувдек қарийб олтмиш йиллик умрини меҳнат билан ўтказган одам, аммо мунис-муштипар эмас, курашчан, фаол, ҳатто, айтиш мумкинки, фавқулудда фаол шахс. Шу қадар фаолки, ўсмирлигидаёқ, Ойсулувнинг таққоси билан айтганда, “олов” бўлган: Пўлат папка “оч-яланғоч хотин-халаж, ялангоёқ-яланғбош болатойлар, кампир-чол, майиб-мажруҳ”лар устига от бостириб келганида унга қарши дарғазаб шердек ҳамла қилган. Ҳатто у қамчи билан савалаганида, юзларини қора қонга беллаганида ҳам от жиловини кўйиб юбормаган. Ўсмирлигидаёқ мана шундай тутган жойини узиб олмай кўймайдиган қайтмас бўлган Шораҳим! Шу

шерюрак, “олов”лиги билан Ойсулувдек қизнинг муҳаббатини қозонган, “шоввоз” деган фахрланса арзигулик лақабга сазовор бўлган. Эр етиб, фронтга отланганида Музаффарга ўхшаб кирои эркак шаънига номуносиб йиғлоқиликка берилмаган, балки, аксинча, жангга кузатаётган қизларга қарата мардона, чинакам шоввозларча ҳазил қилган...

Шораҳимнинг бевосита жанг майдонида кўрсатган жасорати – душманга қарши қаҳр-ғазаби романда тасвир ва таҳлил этилмаган, албатта. Лекин асар мундарижаси ва Шоввознинг характер мантиқи тақозо этувчи икки ҳол батафсил тасвирланган: биринчиси – болаликдан зуваласи хомроқ Музаффар Фармонни Гоби саҳросио Хинган тоғларида қарийб опичлаб юрган, уни муқаррар ҳалокатдан соғ-омон олиб чиққан. Иккинчиси – олис юртда ичган ҳар икки қасамига содиқ қолган: дўстлари – Музаффар Фармон билан Расул Нуридиновга ҳеч қачон хиёнат қилмаган; беш йиллик айрилиқдан сўнг она юртига қайтгач, шаҳардан то кишлоққа қадар бир неча ўн чақиримни пиёда юриб ўтган. Хуллас, шоввоз ҳар бир ишда кирои йигит шаънига муносиб йўл тутган. Умр бўйи ҳалол меҳнат қилиб, кўкрак кериб, барчага, айниқса қасамдош дўстларига бағрини кенг очиб яшаган. Лекин... Қаҳрамон руҳидаги қаҳр-ғазаб ҳиссининг “тарихолди” – муқаддимаси, асос-пойдевори мана шундай!

Одатда меҳри қаттиқ одамнинг қаҳри ҳам қаттиқ бўлади. Шоввознинг Ойсулувга, Ойсулув тимсолида – меҳр-саховат, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, хуллас жамики эзгуликка меҳр-муҳаббати нақадар чексиз бўлса, уларнинг зиддига бўлган қаҳр-ғазаби ҳам шу қадар чексиз. Бу қаҳрамон совхоз директори Фотих Музаффаровнинг қинғир буйруғига жавобан шундай қаҳр аралаш рўй-рост гапларни барала айта олади: “Ўғирлик қил демоқчимисан? Мен унақа... кўзбўямачилик йўлига ўтиб олган... муттаҳамлардан эмасман! Керак бўлса... ана, бригадирлигингни ол!”

Отаси Музаффар Фармоннинг “сояи давлати”да босар-тусарини билмай қолган ҳовлиқма директорнинг телба-тескари буйруғига қарши қаҳрамон руҳида бош кўтарган исён, қаҳр-ғазаб ҳисси таҳлил этилган ўринларни эсланг.

Дарҳақиқат, отасининг боласи бўлиб улғайган бу “ишбилармон” ўзини бесабаб ишдан ҳайдаса, ўғли Шоқосимни чўлга қувғин қилиб, келини Меҳринисони йўлдан уриш тараддудига тушса! Хотинини хиёнат йўлидан қутқармоқчи бўлган Шоқосимни “ўтакетган рашкчи”ликда айблаб, машинаси билан эзгилаб-мажақласа! Тап тортмай жинойтга қўл урса-да, жони қил устида турган ўғлини кимсасиз йўл устида ташлаб қочса!.. Бу зўравон муттаҳамларга тийиқ борми сира?! Қачонгача улар хизматга тухмат қилиб, ўзларини кийдириб-едирган меҳнат кишилари – оддий халқни топтаб-хўрлайверади?! Шоввоз руҳида бош кўтарган муқаддас қаҳр-ғазаб, исён ҳиссининг куч-қудратини етарли ҳис этаётирсизми? Бу шундай қудратли туйғуки, унинг соҳиби “кимгадир арз қилиш, идорама-идора ҳақиқат излаб юриш”ни ўз шаънига номуносиб деб билади. Бу шундай қудратли туйғуки, унинг соҳиби аввало “ўз қадрини билади! Агар катталарга ҳалол дехқон керак бўлса, ўзлари йўқлашсин! Йўқлашмаса... уларсиз ҳам бир кунини кўради!” Инсоний тирикликнинг бунёдкорларидан бири оддий дехқон, меҳнат кишиси Шораҳим шоввознинг

алам, қахр-ғазаб ҳисси ила йўғрилган ўйларигина эмас, қатъий аҳду қарори, ишонч-эътиқоди мана шундай!

Табиатан мард, танти, бағрикенг Шоввоз, айна пайтда, ҳақсизлик қаршисида кўл қовуштириб, мум тишлаб тураверадиган муте, ҳокисор бир банда ҳам эмас. У совхоз директори Фотиҳ Музаффарову отаси Музаффар Фармоновга, ота-бола зўравонлардан каттароқларга қарши мардона курашга, яккама-якка олишувга енг шимариб туша олади. Шу бекиёс потенциал имконияти боис касалхонада Фотиҳ Музаффаровни тирқиратиб қувади, Музаффар Фармоновни “бурчакка қисади”. Ота-бола эса... бири яна ўша пастарин одатига кўра иш тутади – қочиб қолади, иккинчиси – Шоввознинг қаршисида шер рўпарасидаги тулкидек титраб-қақшайди, охир-оқибат, кабинетига биқиниб жон сақлайди. Айтиш мумкинки, бу ота-бола “устун”ларни аввало Шораҳим шоввоз руҳида бош кўтарган исён, қахр-ғазаб ҳисси кулатади. Хуллас, назаримизда, Шоввоз мисолида ёзувчи айтмоқчики, халқ меҳри қақроқ чўлни ҳам бўстонга айлантирганидек, халқ қаҳри ҳар қандай “устун”ларни кунпаякун этишга кодир!..

Одатда Шоввоздек улкан жисмоний ва руҳий куч-қудратга эга бўлмаган одам ўз ожизлигини ҳар хил қинғир йўллар билан хаспўшлаш, билинтирмасликка уринади. Макр, ҳийла-найранг ҳамиша ожиз одамларнинг кўлидаги асосий “иш” қуроли бўлиб келган. Ожизларни эса, баъзан шарт-шароит шу қадар устаси фаранг қилиб юборадикки, улар макр кучи билан гоҳо бу “чархпалак дунё”да, гарчи вақтинчалик бўлса-да, чинакам қудрат соҳибларидан зўрроқ чиқиб қолиши мумкин.

Уч дўстнинг бири Музаффар Фармонов мана шундай сирти ялтироқ, ичи калтироқ “зўр”. Зохиран зўрлик, ботинан ожизлик Музаффар Фармоновда “Дашстрой” устунларидан бирига айланганидан кейин – тўсатдан пайдо бўлиб қолган хислат эмас. Унинг илдизи анча чуқур. Ёдингизда бўлса, Музаффар ўсмирлигидан бошлабоқ ўзидаги бу хислатни кўп бор аён кўрсатган: Шоввозга насиб этмаган сувратни кўлга киритишга муваффақ бўлган – мактабдаги аълочилар тахтасидан ўғирлаб олган. Ойсулувнинг чин муҳаббатига мушарраф бўлган Шоввозга тик боролмаган, аммо қизнинг сувратини кўрсатиб, уни “обдан қовурган”, шу йўл билан пастарин хуморини ёзган. Ўзи-ку, Шоввознинг елкасида ортиқча юк бўлган, аммо Шоввоз билан Расулга дўстлигу садоқат ҳақида фалсафа сўққан. Фронтдан қайтгач, Шоввоз асраган “алп қомати”ни Ойсулувга кўз-кўзлаган, айна пайтда: “Ўша томонлардан маржа олиб келганлар акамлар”, дея қизни гарангситган. Ёлғони иш бермагач, тухматини ҳазилга йўйиб, ўз халоскорини “дарвеш”ликда айблаган. Кейинчалик, “курснинг олд қизи, Ойсулувдан ўн баравар кўхликрок” Соҳибахонга уйланганида, уни, демакки, ўзининг “зўр”лигини кўрсатиб, Ойсулувни пушаймон чектирмоқчи бўлган, хотини Соҳибахоннинг Ойсулувга билдирган “Сиз дунёда энг бахтиёр аёл экансиз” қабилидаги тагдор эътирофидан эса беҳабар... Орадани йиллар ўтиб, Шораҳимни беҳос учратиб қолганида, “...сен билан биз эски кадрдонлармиз-ку, оғайни. Агар мабодо пенсия масаласида ёрдам керак бўп қолса, олдимга бор, керакли жойлар билан гаплашиб бераман!” дея унга “ҳиммар-саҳават” кўрсатади. Аслида эса, унга ўзининг “зўр”лигини яна бир

карра кўрсатиб қўймоқчи бўлади, холос. Музаффар Фармон мана шундай кўпдан-кўп ожизона маккорликлар туфайли ОРС бошлиғи, “Даштрой” раҳбарларидан бири, “устун”, зўравонга айланган.

“Дунёни мен суяб турибман” деган тасаввурдаги бундай “зўр-зўр устунлар” аслида ташига зеб берилган, ичи ғовак бир оғочдирлар, холос. Улар одатда Шораҳим шоввоздек чинакам меҳнат кишилари астойдил бир “пуф” деса, гурсиллаб-лорсиллаб йиқилади-да, моҳиятини кўрсатади-қўяди.

Асарда Музаффар Фармоннинг бор-йўқ “қудрат”ини нисбатан аёнрок кўрсатувчи бир боб бор: тўртинчи бобда профессор Расул Нуриддиновнинг хашарчи ўғли Улуғбекни кўриб келиш учун чўлга бориши билан боғлиқ тафсилотлар тасвирланади. Кейинги боб эса, бутунисича Фармоновнинг даштдаги “фаолияти”ю Музаффар билан Расулнинг мулоқотлари тасвирига бағишланган. Айниқса, бобнинг иккинчи қисмида Музаффар Фармоннинг аниқ тасвирланган ҳар бир артистона хатти-харакати, ҳар бир “ишбилармон”ларча гапи бу қахрамоннинг асл қиёфасини ёритишга моҳирона йўналтирилган. Энг характерли бир нечта деталга эътибор қилинг: ўзи “кадрдон дўсти Расул”нинг ягона ўғли (“Улуғбек” деган исм)ни эслаёлмайди, лекин Расулга “дўстим”, “оғайним”, “кадрдоним” дея оғзидан бол томиб сохта такаллуфга зўр беради. Касалхона бош врачини зир титратиб, Улуғбекни “музхона”дан кутқариб олади, яъни юзаки қарашда Нуриддиновга дўстона ҳиммат қилади, аслида унга “қудрати”ни кўрсатиб қўяди. Касал ўғлидан кўнгли алағда отани зўрлик билан олиб қолишдан мақсади ҳам, ўзи айтганидек, “Хинган тоғлари-ю, Гоби чўлларини эслаб, бир ётиб дардлашиш” эмас унга “қудрати”ни, “мулк”ини намоиш қилиш, қолаверса, Жаъфар Жавлонийнинг ўзини мадҳ этувчи “Чўл бургутлари” асари кўлёмасини кўлига тутқазди. Бобдаги ҳал қилувчи аҳамиятга молик яна бир деталга эътибор қилинг! Икки дўст нақ она қишлоқлари устидан учиб ўтарканлар, Музаффар: “Вертолётни тўхтатиб, Шоввозни олиб кетамизми?” деб сўрайди. Дўстга садоқати учун эмас, азбаройи: “Мана, истасам мен шу ишни ҳам қила оламан!” деган фикрни таъкидлаш, қолаверса, Расулнинг кўнглини юмшатиш мақсадидагина сўрайди. Негаки, Расулнинг: “Жа, ажойиб иш бўларди!” деган соддадилларча хитобига жавобан ўзининг “устушлиғи”ни рўқач қилади: “Кечикяпмиз. Келгуси сафар қиламиз бу ишни!” Ҳолбуки боб охирида маълум бўлишича, унинг кечикаётгани “пишиллаб ухлаб қолиш” экан!..

Уч дўстдан бири Расул Нуриддиновнинг шу бобда тасвир ва таҳлил этилган аҳвол-руҳияси бутун роман давомида очилган ўзига хос қиёфасини мухтасар ифодалай олади. Нуриддинов – ғоят мураккаб, зиддиятларга бой замонамизда яшаб фаолият кўрсатаётган зиёлиларнинг, санъат аҳлининг типик вакили. Давр зиёлилари ҳаётига хос барча мураккабликлар шу одамнинг қисмати ва руҳиятида бир фокусга йиғиб берилган, дейиш мумкин. Расул болалик дўстлари Шораҳимдек қудратли ҳам эмас, Музаффардек ношуд-ожиз ҳам! Айни пайтда у ҳар икки дўстига хос хислатларни ўзида муайян даражада муҷассамлаштирган. Тўғрироғи, бу одамда дард бор-у, дармон йўқ.

Расул Нуриддиновнинг дарди шогирди Акмалнинг бир ножўя луқмасига жавобан айтган қуйидаги гапларида аён сезилади: “Халққа тил теккизманиг!

Халқ эмас, сиз билан биз бепарвомиз... Санъаткор, авваламбор нимани ўйлаши керак? Меҳнат аҳлининг дарди, қувончи, бахтини!...” Дарҳақиқат, чинакам санъаткорнинг дарди, ижодий позицияси, бош миссияси мана шу! Расул Нуриддинов ўзининг бу гапларига қатъий амал қилишга бутун умр интилиб яшаган, шу йўлда бор умрини бахшида қилган, лекин... Расулнинг шогирдига қарата юқоридаги оташин гапларни айтгандан кейинги – бош врач, тиббий комиссия, ва ниҳоят, дўсти Музаффар Фармон олдидаги – аҳволини қаранг! Уларнинг халқ дардидан йироқ, ўтакетган лоқайд, тепса-тебранмас, юлғич, дабдабоз... эканлигини кўради – билади, яхши тушунади, бироқ қизишиб баҳслашишдан (яъни, Музаффарнинг қитиқ патиға тегишдан) нариға ўтолмайди, билъакс, иситмалаб ётган ўғлини ҳалокатдан қутқаришда уларнинг “ёрдам”ига муҳтож, “ёрдам”ини олгач, ўғлини тасодифлар ҳукмига топшириб, Музаффар Фармоннинг етакловида “Боғи Эрам”ни “сайр” қилишга мажбур...

Ҳар қалай, у, фикрини уқтиролмагач, Музаффарнинг олдидан-ку, “қўлини бир силтаб” кета олади. Расул Нуриддиновнинг бевосита ўзи мансуб санъат соҳасидаги аҳволи чандон мушкулроқ. Бу ерда энди “қўлни бир силтаб”, қўлни ювиб қўлтиққа уриб кетиш амримаҳол. Ҳамиша тордек таранг асаб билан яшаш, Мардон Зокировдек “табиат истеъдоддан маҳрум қилган, бироқ қаллобликда устаси фаранг ичи қора бахиллар”га қарши туриб санъат оламида ҳалоллик, инсоф-адолатни қарор топтириш йўлида муттасил курашиб яшаши керак! Бу эса, айтишгагина осон!..

Илмий-ижодий ишнинг чинакам заҳматкаши, монументал санъат намояндаси, умуман, халқ ҳаётидаги ҳақиқат ва адолатнинг фаол ҳимоячиси Расул Нуриддинов ўзининг ночор аҳволини, айниқса, она қишлоғида – болалик кадрдонлари Шораҳим ва Музаффар билан, бошқа ҳамқишлоқлари билан мулоқотларда яна-да теранроқ ҳис қилади. Бамисоли ўз ёғиға ўзи қоврилиб ётган бу санъатшунос Ойсулуга вақтида ёрдам қўлини чўзолмаганидан юраги вайрон. Дўсти Шораҳимга қандай тасалли-таскин беришни билмай ҳайрон, бошқа дўсти Музаффарни садоқат, инсоф, диёнат йўлиға қайтариш иложини тополмай сарсон. Ҳатто ўз онасининг қабрини зиёрат қилишға йил бадалида вақт тополмаган... Хуллас, Расул Нуриддинов – кўп эзгу мақсадлар йўлида интилиб-талпиниб, лекин иқтидорсиз косиблар-у, кундалик турмуш ташвишлари билан ўралашиб-олишиб яшаётган, демакки, ўз иқтидорини “ўтин ёриш”га сарфлашға мажбур, имкониятлари чекланган-чегараланган ночор бир одам. Ўйибор беринг, асарнинг илк саҳифаларидаёқ Ойсулунинг бетоблигидан хабар топган, уни катта докторларға кўрсатишни кўнглиға маҳкам тугиб қўйган Расул то сўнгги саҳифаларға қадар бу ниятиға эришолмайди. Эришиш қаёқда, ҳар бир хатти-ҳаракати бу эзгу ниятға тескари томон қўйилган қадам бўлиб чиқаверади...

Албатта, Расул Нуриддиновнинг ночорлиги аслида курашларға ноқобиллиги, фаолиятсизлиги, яъни шахсий ночорлиги эмас, зиддиятларға бой, мураккаб асримизда яшаб турган ҳар бир чинакам санъаткорнинг ночорлиги. Сирасини айтганда, кирови санъаткор одатда ҳаётий зиддиятларнинг моҳиятини бошқаларға нисбатан теранроқ англайди, ўз асарларида бу моҳиятни ифодалашнинг янгидан-янги бадийий воситаларини қидиради. Бироқ, ҳар қандай

даҳо ижодкор ҳам жамиятнинг базисига ўзи истаганчалик таъсир кўрсатолмайди, ижтимоий муносабатларни тубдан ўзгартиролмайди. Ўз иқтидорининг миқёсларидан келиб чиққан ҳолда озроқ ёки кўпроқ одамларнинг онг-шуурига муайян таъсир ўтказа олади – шугина, холос. Чинакам санъаткорнинг бутун ночорлиги, аксарият ҳолларда – фоже қисматига сабаб ҳам, бизнингча, мана шунда: олам ва одамни ҳар жиҳатдан мукамал кўриш орзуси билан объектив реаллик, мақсадлари ва имкониятлари ўртасидаги зиддиятда. Шу боис санъаткор одатда воқеликни фожеона идрок қилади.

Асар ниҳоясига келиб Нуриддинов шундай бир қарашда ўта оддий ҳақиқатни англаб етадики, бинобарин, муаллиф демоқчики, унинг ночор аҳволини келтириб чиқарган бош сабаб – Шораҳимдек оддий меҳнат кишилари, меҳнаткаш халқдан нисбатаб йироқлашув экан.

Маълумки, ҳар қандай жамиятнинг бемисл қудрати унинг ижтимоий таркибида: ишчилар ва деҳқонлардан иборат меҳнаткаш халқ билан халқ зиёлиларининг мустаҳкам иттифоқидек буюк учликда! Бу иттифоққа путур етиши, айтайлик, халқ зиёлиларининг ўз иттифоқдошларидан ажралиб қолиши ҳар уччала томонни мушкул аҳволга солиб қўйиши мумкин. Расул бу ҳақиқатни кеч бўлса-да, англаб етади. Шу боис, олайлик, фаол меҳнатга, юртдошлари сафига қайтган, улардан руҳий ва жисмоний қувват олиб, бадбин ўйлардан ҳалос бўлиб яшаётган қизи Нигоранинг хатти-ҳаракатларига хайрихоҳлик билан қарайди.

Лекин жамиятда бошқа учлик ҳам бор: меҳнаткаш халқ, зиёли санъаткор, раҳбар ходим, яъни, асардаги уч дўст. Бу уч дўст, худди Криловнинг машхур масалидаги оққуш, қисқичбақа ва чўртанбалиққа ўхшаб, ноаҳил бўлса, учовлон уч тарафга тортқиласа, ҳаёт араваси бир жойда тек қотиб тураверади. Икки ўртада уни юксалтиришдек эзгу ниятда тер тўкаётган оққушга жабр бўлади. Ва, аксинча, меҳнаткаш халқ тимсоли Шораҳим, чинакам зиёли Нуриддинов, оқил раҳбар Белобородов учовлон яктан бўлиб бирлашсалар, қудратли, енгилмас кучга айланадилар. Бу буюк учлик олдида Музаффар Фармондек маккорлар, Фотихдек зўравонлар, Мардон Зокировдек тўпорилар, Жаъфар Жавлонийдек устомонларнинг ожизлиги аён кўринади-қолади. Бу хулоса меҳнаткаш халқдан – қувват, оқил раҳбардан-мадад олиб, ночорлик хиссидан ҳалос бўлган Расул Нуриддинов образи замиридаги пировард ғоядир.

Шундай қилиб, асарда қаламга олинган воқеаларнинг табиий оқими, сабаб-оқибат муносабатлари, қаҳр, макр ва ночорлик психологиясининг теран бадиий тадқиқи уни қонуний, маълум маънода анъанавий ечимга: маккор шахсларнинг мағлубияти, Шораҳим, Белобородов, Нуриддинов – эзгулик, адолат ва ҳақиқатдек буюк учликнинг тўла ғалабасига олиб келган.

Кўриниб турибдики, ҳаммаси яхши, ҳаммаси жойида, яқун – кўнгилдагидек, “худди китобларда ёзилган мисол!” Бироқ, “Оққушлар, оппоқ қушлар...” романидан табиий равишда келиб чиқадиган энг асосий хулоса, энг қимматли сабоқ шундаки, бу учлик жуфт оққушдан бири Ойсулувнинг бевақт ўлими эвазига қарор топди. Агар Ойсулув бу қадар заҳматкаш, ёввош, мунис-муштипар, жонфидо бўлмаганида, агар Шоввоз меҳнатни деб Ойсулувнинг хасталигига лоқайдлик қилмаганида, агар Музаффар Фармон “жўжаҳўроз”

зурриётини ҳовликтириб юбормаганида, Фотих Музаффаров эса, жиноятга қўл уришдан хайиққанида, демакки, Шоқосим оғир ярадор бўлмаганида, агар Расул Нуриддинов “момақалдиروق”лар билан олишиб, кундалик маиший ташвишлар билан ўралашиб қолмай, Ойсулувга ўз вақтида ёрдам қила олганида, агар Белобородов ҳам ҳал қилувчи лаҳзаларда касалхонага тушиб қолмаганида... Хуллас, донишманд шоиримиз Гафур Гулом қаламига мансуб ҳазиломуз байт орқали айтадиган бўлсак: “Агарни магарга олиб берсалар, бир фарзанд туғилар, исмидир – кошки”. Дарҳақиқат, кошки эди, юқоридаги сон-саноксиз “агар-магар”лар қовушсаю оккушлардан бири, чинакамига оппоқ куш – Ойсулув тирик қолса! Асар замирида ётган етакчи маъно, бадий-эстетик моҳият, ғоявий ният, назаримизда, мана шу!

Албатта, роман, талайгина жиддий ва жузъий нуқсонлардан ҳам холи эмас. Шулардан энг асосий тўрттасини кўрсатиб ўтиш керак бўлади:

1. Асардаги аксарият қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатлари таҳлил этилар экан, албатта “бугун уларга бир бало бўлади”. Демокчимизки, қаҳрамонларда хотираларга керагидан ортиқ даражада берилиб кетиш, муаллифда эса, ретроспектив тасвир усулини суиистеъмол қилишдек нохуш ҳол аён сезилади. Ҳаёт билан видолашаётган Ойсулув, табиатан таъсирчан, “қайнаш” га мойил Расул Нуриддинов учун бу усул ўзини оқлайди, албатта. Аммо табиатан серғайрат, амалий фаолият кишиси, бунинг устига ўлим билан олишиб ётган ягона ўғли хузурига ошиқиб кетаётган одам – Шоввоз учун фронт хотираларининг туб-тубига шўнғиш – ретроспектив тасвир ноўрин. Бундай ҳолларда таҳлил, тасвир ва ифоданинг бошқа воситаларидан фойдаланиш, бизнингча, тўғрироқ бўлур эди.

2. Расул Нуриддиновга доир боблардан шу ҳол аён сезиладики, муаллиф адабиёт оламини санъат оламига, романчилик муаммоларини монументал санъат муаммоларига “кўчириб ўтқазган”. Маълумки, бундай йўл бадий адабиётнинг образлилик, фикрни тагдор, имо-ишорали шаклларда айтиш табиатига жуда-жуда мос келади. Ҳамма гап моҳирона, ишонарли тарзда “кўчириб ўтқазилган”. Афсуски, романнинг баъзи ўринларида “шудгорда куйрук” кўзга яққол кўриниб қолган. Хусусан, ёзувчи Жаъфар Жавлонийнинг “Чўл бургутлари” номли насрий асари нима учун нашриёт томонидан айнан Расул Нуриддиновга – монументал санъат бўйича мутахассис бўлмиш санъатшунослик докторига берилиши керак?! Ёхуд, Нуриддиновнинг узоқ Шарқда бўлиб ўтган Адабиёт кунларига қатнашишига сабаб нима? Ҳар қалай қаҳрамонни “ўша ёқли ёзувчи” билан пахтакор меҳнати хусусида гаплаштириш учунгина бўлмаса керак?!

3. Модомики Расул Нуриддинов монументал санъат кенгашига аъзо экан, у мансуб бўлган ижодий ташкилот (Рассомлар уюшмасига) ҳам аъзо, кенгаш раиси, ижодий ташкилот раҳбарлари билан муайян ижодий ва шахсий мулоқот-муносабатларга эга. Романда эса, ижодий ташкилот муҳитини, жумладан, Р. Нуриддиновнинг ўз хатига боғлиқ тақдирини Мардон Зокиров, Ҳалим Салимов, Шерзод Комилов, Акмал – икки рақиб, икки шогирдгина белгилаб бераётганга ўхшайди.

4. Асар сўнгида салбий қаҳрамонлар кутилганидан енгилроқ, нисбатан осон “тавбасига таянтирилган” дек. Расул билан охириги учрашувдан сўнг Музаффар

Фармонов ҳолатида рўй берган кескин ўзгариш; Шерзод Комиловнинг ўз хатосини тушуниб етиш жараёнлари теран таҳлил асосида китобхон ишонадиган ҳолга келтирилиши керак деб ўйлаймиз.

Аминмизки, муаллиф асарни нашрга ва қайта нашрларга тайёрлаш жараёнида бизнинг бу мулоҳазаларимизни эътиборга олади.

Ҳар қалай, комил ишонч ила айта оламизки, бундай ишловталаб жиҳатлардан қатъи назар, мазкур роман, юқорида кўриб ўтганимиздек, ёзувчи ижодида янги бир босқичдан далолат бера олади.

1987

ТИЛСИМНИНГ ТИЛЛО КАЛИТИ

Бир неча йил аввал атоқли адиб ва олим Пиримкул Қодировнинг “Тил ва Эл (Темурийлар давридаги мумтоз адабий тилимиз муаммолари)” илмий бадиаси кўлэзмасини муаллифнинг илтимосига биноан ўқиб, тақриз ёзган эдим. Мазкур асар яқинда Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа Ижодий уйи томонидан китоб сифатида чоп этилганидан хабардорсиз. Китоб хусусида жамоатчилик фикри шаклланаётган бугунги кунда тақризимни ҳам айни ҳолида ёруғликка олиб чиқиш ниятида ўқувчилар эътиборига ҳавола этишни ҳар жиҳатдан мақсадга мувофиқ кўрдим.

Минг йиллик адабиётимизда – Алишер Навоий ва Бобур, ўтган аср адабиётида эса, Фитрат, Чўлпон ва Ойбекнинг беназир ижодлари кўрсатиб турибдики, шоир-ёзувчилик билан аллома-ҳақимлик, Аҳмад Яссавий ҳазратлари тушунган маънодаги дарвишлик билан олимлик, бошқачароқ айтганда, комиллик билан фозилликнинг бир қаламкашда сиғишиши фавқуллода ҳодиса бўлиб, бунда қаламкашнинг кучига куч кўшилади; улкан санъаткорлик теран тафаккур билан йўғрилиб, мутафаккирликка айланади. Натижада у, Абулғози Баҳодирхон лутф қилганидек, “ўз киндигини ўзи кеса оладиган” енгилмас, ўнги-чапи баробар полвонга айланади. Чап кўл ўнг кўлга мададкор бўлиб, қуёшли қаламдан қоғозга дурдоналар тўкилади...

Замонавий ўзбек адабиётида бу ўта мушкул ва шарафли анъанани муносиб тарзда давом эттираётган ёзувчилардан бири, келинг, рўй-рост айтайлик – биринчиси Пиримкул Қодировдир. Ёзувчининг “Темурийлар давридаги мумтоз адабий тилимиз муаммолари” деб номланган жиддий, асосли, замонавий атама билан айтганда “фундаментал” илмий тадқиқоти бундай дейишимиз учун асос бера олади.

Гап шундаки, айниқса, кейинги бир аср мобайнида ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва таракқиёт тарихи ҳақида тилшунослар, адабиётшунослар, ёзувчилар, файласуфлар, тарихчилар, сиёсатчилар, ҳаттоки бу тил хусусида умумий тасаввурга ҳам эга бўлмаган тасодикий кимсалар томонидан турли хил фикрлар, таклифлар, фаразлар, тахминлар, даъволар ўртага ташланди. Лекин бирон-бир адиб буюк мутафаккиримиз Алишер Навоийнинг “Муҳокаматул луғатайн” асаридан кейин, бу тилнинг шаклланиш ва таракқиёт тарихи тугул, ақалли айни замондаги аҳволи хусусида жиддийроқ, асослироқ, кўламдорроқ илмий тадқиқот яратмади. Ўзбекистон давлат мустақиллигининг шарофати билан, айтиш мумкинки, беш асрдан буён кутилаётган шундай бир тадқиқот, ниҳоят, яратилибди. Очиғини айтганда, кўп йиллардан буён адабий тил, ёзувчининг бадиий тили масалалари билан шуғулланиб, шу мавзуда номзодлик ишини ҳимоя қилган, тил тарихини пухта ўрганиб, Бобур ва бобурийлар ҳақида, Ўзбекистон давлат мустақиллиги йилларида эса, Гавҳаршодбегим ҳақида гўзал тарихий романлар яратган улкан адибимиз Пиримкул Қодировдан бошқа бирон-бир ёзувчининг бундай оғир ишни уддалаши амримаҳол эди.

Тилшунос ва адабиётшунос олимларимиз қандай қабул қилишади – билмадим, лекин мен кейинги ўттиз йиллик умримнинг катта қисмини аввало

тилшунослик ва адабиётшуносликка доир илмий асарлар мутолаасига сарфлаган ашаддий китобхон сифатида комил ишонч билан айта оламанки, мазкур тадқиқотнинг уч қисми учта докторлик диссертациясига арзийдигандек. Ўзингиз жиддийроқ ўйлаб қаранг, энг қадимий ёзма ёдгорликлардан “Темур тузуклари” гача, ундан Ҳиндистондаги сўнги бобурий қаламкашлар асарларигача жамики адабий меросимизни тил нуқтаи назаридан кўриб чиқиш ва калаванинг учини йўқотиб қўймай уларнинг барчаси хусусидаги ўз нуқтаи назарини яхлит бир тадқиқотга жамлаб сиғдириш ... осонми?! Айниқса, ўзбек адабий тилининг асосчиси Алишер Навоий ижоди баайни бир уммон! Бу уммон ўз бағрига олган дарё, сой, ариқ, жилға-ю ирмоқлар эса, беҳисоб! Бир томонда – ислом маданияти, араб фани, тасаввуф фалсафаси, буюк муҳаддислар, мукаллимлар, муфассирлар, муаллимларимизнинг мерослари. Иккинчи томонда – форс адабиётининг жаҳоншумул намояндалари, аввало форс тилида ижод қилган қондош-жондош туркий салафлар ижоди. Яна бир томонда авлиё-анбиёларнинг ҳикматлари, кароматлари, ибратлари. Ва, ниҳоят, ўз она тилида ўзигача етиб келган жамики адабий мерос: жаҳонда беназир халқ оғзаки ижоди, жумладан, минг йиллик байрами бир неча йил аввал нишонланган “Алпомиш” достони. Юсуф Болосоғуний, Аҳмад Яссавий, Аҳмад Югнакий, Хоразмий, Қутб, Дурбек, Сайфи Сароий, Носуриддин Рабғузий, Юсуф Амирий, Саккокий, Отойи, Лутфий... “Ҳар ким ўзидан ўтганини ўзи билади” дейди халқимиз. “Навоий” деб аталмиш уммонни ҳар ким ўзича бўйлайди, идрок қилади, баҳра олади, англашга интилади. Айни чоғда англай борадики, бу томонларнинг барчаси ҳазрат Навоийнинг қонидан, жонидан, онг-шууридан ўтган, “ҳазм қилинган”, баайни сумалакдек мияда ва дилда узоқ пишитилган, ниҳоят, қайта яратилган. Яратилганда ҳам ҳайратланарли даражада яратилган! Масалан, мутафаккирнинг “... ўзимни улусдин ўткардим” деган учтагина сўзи, бу сўзлар замиридаги маънолар мағзини чақиб қарасангиз, ҳайратланмай иложингиз йўқ. Аввалига бутун улусни ўз қонидан ва жонидан ўтказиб, ана ундан кейин бутун улусдан, жумладан, шоир улусдан амалда ўзиб чиққан ўзғирнинг сўзлари бу! Яна бир буюк мутафаккиримиз ҳазрат Бобурнинг “... яхши-ёмондин ўткардим” қабилидаги сўзлари бундай ҳикматли сатрлардан қувват олиб, ана ўша улуснинг ичидаги яхши билан ёмонни керагидан ортиқ даражада фарқлаб олган даҳо шоирнинг дил сўзларидир. Ўз навбатида ҳар иккиси форс тилидаги “ин ҳам мегузарад” қабилидаги ҳикматлар билан бир қаторда, тўғрироғи, улардан ҳам кўпроқ ўз тилидаги ҳикматли байтлардан руҳий қувват ва мадад олгани шак-шубҳасиздир. Масалан, Шайхзода Отойининг шундай бир ўйноқи ва пурмаъно байтидан: “Отойи, хослик даъвосин қилурсан, яхшилар сиррин, кўнгилда саклаким, асру ёмондир ом ғавғоси”. Мазкур байтдаги “ом” сўзини хоҳланг “оми” деб тушунинг, хоҳланг “омма” деб, хоҳланг яна бошқачароқ! Бундай шоҳбайтлар эса, ўз навбатида, масалан, Яссавий ҳазратларининг шундай бир пурҳикмат сартрига ўз мантиқи ва бадииятига кўра узвий равишда боғланади: “Юз минг валийлар ўтти сирни сирга улашиб”. Сатрнинг биргина юзакироқ маъносини тушунган киши табиий равишда ҳайратланади: Сирдарё бўйларидаки Яссавийга қадар юз минг авлиёи киром яшаб ўтган бўлса, Амударё соҳилларида, дейлик, қадимий Термиз шаҳрида қанча авлиё яшаб

ўтган экан-а! Бундан чиқди, икки буюк дарё атрофларининг ҳар бир қарич тупроғига битта авлиё, битта шоир, ҳаттоки, авлиё-шоир тўғри келса ажабмас!...

Пиримқул Қодиров ўз тадқиқотида бу шоирлардан биз билган энг улуғларига мавзу ва имконият доирасида қисқа-қисқа тўхталиб ўтади. Ҳар бири ҳақида ўзининг мустақил фикрини, шахсий кузатишларини, ёзувчи ва олим сифатидаги муносабатини билдиради. Жумладан, Яссавий ҳикматларининг тили хусусида мушоҳада юритар экан, уларнинг ҳозирги усмонли турк ва қозок тилларига таржимасини асл матн билан қиёслаб таҳлил қилади. Шу асосда Яссавий шеърини аввало ўзбек адабий тилининг шаклланишида беназир хизмат қилганини ишонарли кўрсатиб беради.

Мумтоз ўзбек адабий тилининг асос-пойдевори хусусидаги қимматли илмий кузатишлар айнан “Темур тузуклари”нинг нисбатан батафсил таҳлили орқали темурийлар даври адабиётининг икки буюк даҳоси – Навоий ва Бобур ижоди хусусидаги шахсий кузатишларга келиб боғланишида жуда катта мантиқ бор, албатта. Бундай кузатишлар асносида Шўро тузуми зўрлаб тикиштирган “Чиғатой адабиёти” қабилидаги сунъий атамаларнинг асоссизлиги исботлаб кўрсатилган ўринлар янада мантиқлироқдир. Навоий ва Бобур ижодининг тил хусусиятлари ҳақида гап кетганда ёзувчининг кузатишлари не бир навоий-шунос ва бобуршунос олимларимиз учун ҳам ибратли жиҳатларга эга деб ўйлайман. Адабий тил ҳақидаги мазкур тадқиқот тилининг Шўро тузуми даврида авж олган сохта илмпазлик, миждовлик, мужмаллик, вазни енгил жумлаларга илмий тус бериб, гапни чувалатиш каби иллатлардан холи, содда, равон, барча савиядаги ўқувчилар учун ҳам тушунарли экани яна-да ибратлироқдир.

Ҳар бир адабий тилнинг етуқлиги аввало унда қўлланаётган сўзларнинг сифати, яъни, мазмунан нечоғли пурмаъно-пурҳикматлилиги, ана ундан кейин миқдори, яъни тилнинг луғат бойлиги билан ўлчанади. Сўзнинг маъноларни ифодалаш қудрати жиҳатидан тилимизнинг, Фитрат домла айтганларидек, “жаҳонда тенгсиз”лигини, дейлик, оғзаки адабиётда – халқ мақоллари, латиқалари ва аскиялари, ёзма адабиётда – Яссавий ҳикматлари аниқ-равшан кўрсатиб турибди. Камина кейинги ўн беш йил мобайнида “Тилсим (Туркистон достони)”, “Элчи (Афанди ўлмайдиган бўлди)” ва “Улус (Форобийнинг дўсти)” асарлари устида ишлар эканман, қадим туркий тилимизнинг “тил”, “эл”, “ул”, “қўр”, “қут”, “ўй”, “қуй”, “қўй”, “эр”, “эг” ва бошқа ўзақларга қурилган бири биридан пурҳикмат сўзларимизнинг туб луғавий маъноларини ўзимча шарҳлаб “Кўзларга тўтиё сўзлар” деган жами қирқта мухтасар мақолачалар туркумини ёзган эдим. Пиримқул Қодировнинг мазкур тадқиқотида “Билга ҳоқон”, “Қутадғу билиг” ва “Темур тузуклари” асарлари таҳлили асносида бундай ўзақлардан яна бир жуфти – “бил” билан “туз” мантиқан чуқур ва асосли тарзда шарҳланади. Дарҳақиқат, “билга” ва “билиг” “бил” ўзагига қурилган шундай пурмаъно сўзларки, уни ҳозирги ўзбек тилига “билим” дея ўгириб, масалан, “Қутадғу билиг”ни “Саодатга бошловчи билим” дея “таржима қилиш” қутлуғ тилимизнинг ранги-кути ва қут-баракасини ўчириш билан баробардир. Камина бундан ўн беш йилча аввал атоқли қорақалпоқ адиби Тўлепберген Қаипбергеновнинг “Қорақалпоқнома” роман-эссесини таржима қилар эканман,

“Улини куз еди” деган соддагина бир гапни “Пойдеворини шўр босди” дея “Ўзбекчалаштириш”га мажбур бўлган эдим. Холбуки “улуғ”, “улли”, “ултон”, “ултонтоз” сингари не бир сўзларнинг ўзаги бўлмиш “ул” камида тўртта (ўғил, асос, суянчиқ, пойдевор) маънони ўзида жамлаган ўз сўзимиз бўлиб, шулардан биригина “пойдевор” эди. “Қуз” ва “ер” сўзлари ҳам қорақалпоқ тилидан кўпроқ ўзбек тилининг ўз сўзларидир. Пиримқул Қодировнинг тадқиқотида “тузук” сўзимизнинг ўзаги “туз”нинг бир теран маъноси (тик, адл, тўғри, рост) шарҳлаб ўтилади. Она тилимиздаги “дала-туз”, “туз-намак”, “туз-тоғи”, “тузум” ва ҳақозо сўзлар аён кўрсатиб турибдики, “туз” ўзаги баайни серқирра олмос! Бинобарин, “Темур тузуклари” Соҳибқирон бобомиз тузган улуғ салтанат, бу салтанатнинг оламшумул маданияти, маънавияти, маърифати, санъати, ички тузуми ва тизими, айниқса, тили ва адабиётининг, яъни, адабий тилининг ули, ўзаги, дала-тузи, туз-намаги, хуллас, асос-пойдеворидир. Соҳибқирон бобомизнинг суюкли набираси Муҳаммад Тарағайга яна бир қутлуғ от – “Улуғбек”ни ва ўз тахаллуси – “Кўрағон” (яъни, “кўзи ўткир”)ни раво кўргани, албатта, бежиз эмасдир. Бунёдкорлик, яратувчилик, тузувчилик билан бир қаторда бекиёс даражадаги кўрағонликнинг ҳам яққол далолати бу! Навоий ва Бобур даҳолари аввало шу ўзакдан куч олган ҳолда ўсиб-унгани тадқиқотда ҳаққоний, ишонarli ва таъсирчан ёритилади.

Темурийлар давридаги мумтоз ўзбек адабий тили, асосан Навоий ва Бобур асарларининг тил хусусиятлари атрофлича ёритилган иккинчи ва учинчи қисмлар, табиийки, тадқиқотнинг ўзак қисмларидир. Айниқса, шу қисмлар мароқ билан ўқилади, улуғ мутафаккирлар ҳаёти ва ижодининг кўпчилик китобхонлар учун янгилик бўлувчи қирралари кашф этилади. Бу қисмларни ўқиб, адабий тилнинг равнақи бир томонда – давр адабиётини яратаётган шоир-ёзувчиларнинг нечоғли фидойи элпарварлиги, иккинчи томонда – улар яшаб ўтган мамлакатнинг улуғлиги, халқнинг маънавий етуклиги, давлатнинг қудрати ва жамиятнинг маданийлик даражасига узвий боғлиқлигини яна бир қарра теран ҳис қила оласиз.

Сирасини айтганда, мазкур тадқиқотнинг ўзи ҳам муаллифнинг фидойи элпарварлиги ва мустақил давлатимизнинг маънавий-маърифий равнақи, қолаверса, “давлат тили” мақомини олган она тилимизнинг чексиз ифода қудратидан ёрқин бир нишонадир.

Она тилимиз, шунга ҳар жиҳатдан муносиб адабий тилимиз, айниқса, темурийлар давридаги мумтоз – классик – етук адабий тилимиз шунчаки “бир парча суяксиз гўшт” ва ё “кишилар ўртасидаги муҳим алоқа воситаси” эмасдир. Бу тил маънолар хазинаси жамланган сирли сандиқ, Яссавий ҳазратларининг юқорида келтирилган бир ҳикматли сатрида айтилганидек, “сирни сирга улаб” ва “сирни сирга улашиб” ўтган улуғ боболаримизнинг ўтар-кечар дунёда боқий қолдирган бебаҳо ганжиналари, яъни, бир сўз билан айтганда, тилсим! Бу ТИЛСИМнинг “Ўткан кунлар” ва “Кеча” романлари билан тиллаша оладиган яна бир ТИЛЛО КАЛИТИ барчамизга муборак бўлғай!

2005

АСИЛЛИК

Адабиётшунос ва таржимон Асил Рашидов портретига чизгилар

Буюк адибимиз Абдулла Қодирийнинг “Лола” исмини кўтариб юрган тасқара ҳақидаги истеҳзоли гаплари ёдингиздадир?.. Начора, бу дунёи дунда хунукдан хунук “Гўзал”лар, пешонаси саждага тегмаган “Обид”лар, субут нималигини билмайдиган “Собит”лар, ўтакетган бераҳм-бешафқат “Раҳим”лар... анчагина учраб туради. Чунки ҳамиша ҳам одам боласининг исми жисмига муносиб, оти зотига мувофиқ, асли наслига мос келавермайди. Бу ҳам Худонинг қудрати – Яратганнинг иродаси билан боғлиқ бўлиб, буюк адибимизга ўхшаб, дунёнинг ишларига ажабланиб қарашимиз учун сув билан ҳаводек зарур “тақдир ҳазили”дир балки? Ҳар қалай, буёғини Худо билади. Ҳа, Худо билгич!

Менинг билганим шуки, бу оламда исми жисмига, оти зотига, асли наслига баайни узукка қўйилган кўздек ярашиб турган одам агар икки киши бўлса, шулардан бири Асил Рашидов, агар битта бўлса, у ҳам Асил аканинг ўзларидир. Мана, ўттиз йилдан ошдики, мен бу кишини том маънодаги АСИЛ ОДАМ сифатида таниб бошладим ва шу йиллар мобайнида асил ака, асил ука, асил ота, асил бобо, асил меҳнаткаш, асил муаллим, асил олим, асил таржимон... сифатларида яна-да яхшироқ билмоқдаман. Энди шу кўрган-билганларим – шахсий кузатишларимдан чиқарган айрим ҳаётий хулосаларимни сиз билан баҳам кўрмоқчиман.

Аввал ҳам бир асаримда ушбу ҳаётий воқеани қисман ёзишимга тўғри келган эди: ўтган асрнинг етмишинчи йиллари! Эндигина уйланиб, ижара уйда амал-тақал яшаб турибман. Биттаю битта синглим пединститутнинг охири курсида сиртдан ўқиб битирмоқчи. Қўлида бирор ойлик чақалоғи билан ижара уйимда сўнгги имтиҳонларни топшираман деб қийналиб ўтирибди. Ўша кезларда Халқ таълими вазирлигида эстетик тарбия масалалари бўйича услубчи бўлиб ишлайман. Жонкуяр ака сифатида бугунги кунда республика халқ таълими аълочиси унвони соҳибаси бўлган синглимни ўшанда чақалоғи билан ижара уйимда қолдириб, синов дафтарчасини қўлимга олиб, пединститутга, тўппа-тўғри Асил Рашидовнинг ҳузурига кириб бордим. Танг аҳволимни тушунтирдим. Ўшанда у киши мени тўғри тушундилар. “Мана, сиздек куюнчак акадан битта баҳо айланиб кетсин” дея, умид қилганимдек, умуман олганда, оддийгина, лекин ўша пайтда ўзим учун баҳолаб бўлмас даражада улкан ҳиммат кўрсатдилар... Орадан ўттиз йилдан кўпроқ вақт ўтиб, ҳозир ўзимча ўйлайман-да, очиғи, беихтиёр юрагим шувиллайди. Ўшанда қаёқдан бунча журъат пайдо қилган эканман, “масала” кутилмаганда жиддий тус олиб кетиши мумкин эди-ку! Бу беш кунлик дунёда ўткинчи шон-шуҳратга маҳлиё бўлиб, босар-тусарини билмай қолган одамлар озмунча ўтдимиз, ахир! Агар Асил аканинг ўрнида ўшалардан бири бўлганида “Сен ким билан гаплашаётганингни биласанми ўзи?! Кимсан Шароф Рашидовнинг укасига шундай илтимос билан келишга қандай ҳаддинг сиғди?!” қабалидаги кўндаланг саволлар билан нақ осмондан келиб, мен ғариб-бечоранинг ҳолини баттар танг қилиб қўйиши эҳтимолдан ҳоли эмас эди-ку! Ўшанда муродим ҳосил, кўнглим равшан,

кўзларим ойдин бўлиб, суюна-суюна ижара уйимга қайтар эканман, бу одам ҳақидаги дастлабки хулосамни чиқардим: “Мана, исми жисмига муносиб асил одам!”

Кўпни кўрган халқимизнинг “Берган Худога ёқибди” деган истехзоли мақолини эслаб тургандирсиз балки? Ихтиёрингиз. Лекин шу ҳам айна ҳақиқатки, одам боласининг руҳи равони, руҳий ҳолатини дил-дилдан ҳис қилиб, “кўнглига қараш”, унинг инжа кўнглини чўктириш эмас, аксинча, ўстириш, ўзининг одамлик сиёқини ҳеч қачон йўқотиб қўймай, барчага олижаноблик, самимият ва ҳиммат назари билан қараш анчагина камёбу ноёб инсоний фазилат ҳисобланади. Асил акада шу фазилат бор эканини ўттиз йил аввал илк бор аниқ-тиниқ кўрдим-билдим ва бу билимим кейинчалик тобора мустаҳкамланса мустаҳкамландики, асло бўшашиб, бу олижаноб инсондан ихлосим қайтиб, ҳафсалам пир бўлгани йўқ!

Асил аканинг Шароф Рашидовдек улкан адиб ва давлат арбобига кирови ука, қолаверса, ота, бобо, муаллим, журналист ва бошқа сифатлардаги инсоний қиёфаси хусусида менга нисбатан бошқалар яхшироқ билишади, албатта. Лекин бу одамнинг таржимонлиги ва олимлиги!.. Ўттиз йиллик кузатишларимнинг бир хулосаси, жумладан, шуки, Асил Рашидовнинг таржимонлик ва олимлик фаолияти ҳар қанча ҳавас қилса ва ибрат олса арзигулик камёбу ноёб ходисалардандир.

Бадийий наср, хусусан, буюк замондошимиз Чингиз Айтматов ижодига ихлоси чексиз бир китобхон сифатида ўтган асрнинг 60-70-йилларида адибнинг “Жамила”, “Сарвқомат дилбарим”, “Юзма-юз”, “Сомон йўли”, “Алвидо, Гулсари”, “Оқ кема” каби қиссаларини иштиёқ билан мутолаа қилар эканман, аксарият китобхонлар қатори, мен ҳам бу гўзал асарларнинг таржимони кимлигига алоҳида диққат билан қарамаганман, очиғи. Гўё Чингиз Айтматов ўз асарларини менинг она тилимда ёзгандек завқ-шавқу иштиёқ билан ўқийверганман. Ўттиз йиллик изланишлар-ўрганишлар, қолаверса, шахсий тажрибалар ниҳоясида энди яна бир хулосага келдимки, китобхондаги айна шу ҳолат кирови таржимоннинг нодир ижодий маҳоратидан энг ишончли далолат экан! Икки халқ, хусусан, бир халқнинг адиби билан иккинчи халқнинг китобхони ўртасида воситачи, олтин кўприк сифатида иш кўраётган таржимон ҳар қадамда ўзини кўрсатиб, “Бу асар – таржима!” дея уқтириши эмас, аксинча, ўзини имкон қадар кўрсатмаган ҳолда аслиятни иккинчи тилда бор-йўқ бўй-басти билан кўрсата олиши, китобхонга ўқиладиган асарнинг таржималигини буткул “унуттира олиши” керак экан! Дейлик, Рашод Нури Гунтекиннинг “Чолиқуши”, Лев Толстойнинг “Уруш ва тинчлик”, Мушфиқ Козимийнинг “Қўрқинчли Техрон”, Михаил Булгаковнинг “Уста ва Маргарита”, Нодар Думбадзенинг “Абадият қонуни” романлари каби жаҳон романчилигининг мумтоз намуналари китобхонда худди бу асарлар ўзбек тилида ёзилгандек таассурот ҳосил қиладики, бу, албатта, ўзбек таржима мактабини чинакамига обод қилган улуф устозларимизнинг беназир маҳоратларидан яққол нишонадир.

Асил Рашидовнинг устоздан ўзган шогирд-таржимон сифатида бошқа қалам заҳматкашларидан яна бир афзаллиги бор деб ўйлайман. Гап шундаки, адабиётимиз тарихида ўзининг бутун ижодий фаолияти, куч-қуввати ва ғайрат-

шижоатини асосан бир ёзувчининг асарларини қойилмақом таржима қилишга буткул бахшида этган Асил Рашидовдан бошқа яна бирон таржимон борлигини шахсан мен билмайман. “Чингиз Айтматовнинг таржимони” деган ғоят шарафли унвон ва ўта масъулиятли вазифани нақд ярим аср мобайнида ўз зиммасида даст кўтариб юриш ва бу анчагина оғир юкнинг бир қисмини Иброҳим Ғафуров, Мирпўлат Мирзо, Ёқубжон Хўжамбердиев, Суюн Қораевдек муносиб издошларга лутфан ҳавола этиш... камдан-кам таржимонга муяссар бўладиган бахт бу! Нафақат Асил Рашидовнинг ва ё ўзбек китобхонининг бахти, балки аввало Чингиз Айтматовдек даҳо адибнинг бахти бу! Қодир Эгам Чингиз Айтматовга Асил Рашидовдек фидойи ва заҳматкаш таржимонни ато этгани туфайли, бу адиб қардош халқлар адабиётлари намояндалари орасида ўзбек китобхонининг энг севимли ёзувчиси даражасига юксала олди, деб ўйлаб қўяман гоҳида. Агар Чингиз Айтматов асарларидаги мафтункор лирик оҳанг, жозибатор тил, тиниқ тасвир, теран таҳлил, нозик ифода, мутафаккирона фалсафий мушоҳадалар ўзбек китобхонини мафтун-махлиё этган бўлса, бунда таржимон Асил Рашидовнинг ҳиссаси муаллифнинг ҳиссасидан зинҳор кам эмас десам, муболаға қилмаган бўламан. Ўзим ҳам рус, қозоқ ва қорақалпоқ тилларидан бир қатор насрий асарларни ўзбек тилига ўгирган таржимон сифатида баайни тарозибондек бу ҳиссани аниқ ўлчаб кўргандан кейингина хулоса чиқариб турибман десам, ўйлайманки, буниси ҳам муболаға бўлмас.

Донишманд рус халқининг “Кашу маслом не испортиш” деган бир ҳикматли гапи бор. Бу гапни “Бўтқани ёғ билан булғаб бўлмайди” дея ўгирсак, бирмунча ғализ сўзма-сўз таржима бўлади. Зотан, ўзбек ўқувчиси гапдаги тағмаънони ушбу таржимада яхши тушунмаслиги мумкин. Тағмаъно эса, шуки, “Сарёғ бўтқани яна-да тотли қилади, башарти бўтқага сарёғ қўшсангиз, нур устига аъло нур бўлади”. Агар таржимон таржима иши билангина кифояланиб қолмай, ўзи ўзбек тилига асарини ўгираётган ёзувчининг ижодий фаолиятини атрофлича илмий тадқиқ этувчи олим ҳам бўлса, айтиш мумкинки, шундай нуктадон олимликда экан! Қиёслайдиган бўлсак, академик Бахтиёр Назаровнинг “Ғафур Гулом олами” китоби каби, Асил Рашидовнинг бу китобини ўқиганда ҳам буюк адибнинг бетакрор ижодий оламига янгича нигоҳ билан қараш бахтига муяссар бўлади киши. Китобда муаллиф Чингиз Айтматовнинг ўзи ўзбек тилига таржима қилган жамики асарларини, унинг тил, тасвир, таҳлил, ифода ва бошқа жиҳатларини, айтиш мумкинки, таркибий таҳлил (структурал анализ) қилади. Ўз таҳлилларини аниқ далиллар билан деталлаштирган, бориники, ҳужжатлаштирган ҳолда атрофлича асослайди. Китоб мутолааси асносида ўзимча яна бошқа баъзи бир хулосаларни ҳам чиқардим: олимнинг бундан ўттиз йилча муқаддам ҳимоя қилиб, улуғ адибимиз Одил Ёқубов қизгин қўллаб-қувватлаган “Ўзбек қиссаларида меҳнат тасвири” мавзуидаги номзодлик диссертацияси, аслини олганда, “айтматовшунос” сифатидаги илмий фаолиятни бошлаш олди-

дан кўрилган ўзига хос жиддий тайёргарлик экан, холос. Зотан, Чингиз Айтматовнинг бутун ижоди, айниқса, “Сомон йўли”, “Алвидо, Гулсари” ва “Бўронли бекат” сингари шоҳ асарларини меҳнат тасвирига тасаввур этиб бўлмайди. Мазкур асарларда бу оламни обод-фаровон ва нурли-чароғон қилиб, айтиш мумкинки, осмонни ўзининг забардаст кифтида даст кўтариб турган афсонавий паҳлавонлар – меҳнат одамларининг чинакамига нурли қиёфалари санъаткорона тасвирланади.

Бугунги кунда “Маймуннинг одамга айланишида меҳнатнинг роли” деган гапга, ҳаттоки “меҳнаткаш” деган сўзга истехзо билан қарайдиган бўлиб қолдик. Меҳнат, айниқса, сувчилик-кетмончилик, ҳаммоллик-мардикорлик, Бўронли Эдигейдек темирйўлчилик ва ё таржимонликдек “қора иш” соҳибларига, худди от билан туяга, борингки, эшакка қарагандек истехзо аралаш нописандлик билан ижирғаниб қараш, афсуски, анчагина кенг тарқалди. Гўё бекорчилик ишчанлик-ишбилармонликдан минг карра афзалдек, бекорхўжалик одам боласининг яшашга қобиллиги, уддабурролиги, тадбиркорлиги, ақллилигини кўрсатувчи ўзига хос мезондек! Холбуки донишмандликда беназир халқимиз “Бекордан Худо безор”, “Бекор тургунча бекор ишла” қабилидаги хикматли гапларни бежиз яратмаган. Меҳнат ҳеч қачон маймунни одамга айлантиролмаслиги бугунги кунда болакайга ҳам аён ҳақиқат, албатта. Лекин, айтиш чоғда, бекорчилик-бекорхўжалик одамни маймунга айлантириб қўйиши жуда-жуда осонки, буниси ҳам айтиш ҳақиқатдир! “Олма пиш, оғзимга туш” дея осмондан беҳос ёғликкина чалпак ёғилишини кутиб ётган, ҳатто бу жаҳон айвони бўйлаб таралабедод қилиб юрган одам ҳам ўзини ҳеч қачон тўла равишда бахтиёр ҳис қилолмайди. Буюк қорақалпоқ мутафаккири Бердак Қарғабой ўғлининг шоирона ташбеҳида айтилганидек, бел оғритиб, тер тўкиб ейилган зоғора нон бекорхўжаликдаги болдан яхшироқ – минг карра тотлироқ туюлиши табиийдир. Худо одам боласини шундай, айтиш шу инсоний туйғу билан яратган! Одам боласи аввало шу туйғуни бошдан кечиришга қодирлиги учун ҳам ҲАЗРАТИ ИНСОН ҳисобланади! Хоҳ жисмоний меҳнат бўлсин, хоҳ ақлий, уч юз олтмиш томирларинг тебратиб, тўрт юз қирқ тўрт сўнгалларинг ишга солиб, бутун жон-жаҳдинг билан қилинган меҳнат, лекин онгсиз ва ихтиёрсиз равишда кулларча қилинган меҳнат эмас, онгли равишда қилинган эркин ва ихтиёрий бунёдкорона фаолият, астойдил меҳнат, заҳмат-машаққат – одам боласининг том маънодаги бахти ҳам, тахти ҳам, аслида, шу! Ёзувчи Шароф Рашидовнинг “Бўрондан кучли” ва “Қудратли тўлқин” номли публицистик романларида, агар ҳукмрон мафкура тақозоси билан уларга йўғрилган сохта кўтаринчилик, ясама пафосни назардан соқит қилсак, китобхонга “юқтирилган” бош ҳаётбахш ғоя, менимча, мана шу! Дастлаб Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романида қойилмақом қаламга олдинган, кейинчалик Шароф Рашидов, Иброҳим Раҳим, Асқад Мухтор ва бошқа адиблар романлари, айниқса, Одил Ёқубовнинг “Эр бошига иш тушса”, “Диёнат”, “Оққушлар, оппоқ кушлар” романларида шарафланган меҳнаткаш ва меҳнатсевар инсоннинг дарди-дунёси, айтиш мумкинки, Чингиз Айтматовнинг бутун ижодида жаҳон адабиёти юксакликларига олиб чиқилди. Асил Рашидов дастлаб ўзбек қиссаларида меҳнат тасвири мавзуида иш бошлаган айтматовшунос олим

сифатида даҳо адиб ижодидаги бу бош хусусиятни ғоят нозик илғайди. Муаллиф, тилмоч ва мунаққид меҳнати, узоқ йиллар мобайнида чекилган беадад ижодий заҳмат-машаққатлар нечоғли бунёдкорона куч-қудратга эгалигини ўқувчи кўз олдига баайни сеп қилиб ёзиб, кўзларга аён кўрсата олади. Шундай қилиб, “Чингиз Айтматов асарларининг ўзбек тилига таржимони” деган шарафли унвондан яна-да шарафлироқ ва, табиийки, оғирроқ “Ўзбек халқининг етакчи айтматовшунос олими” даражасига муносиб тарзда иш кўради.

Тўғри, Асил Рашидов адабиётшунос олим сифатида украин шоираси Леся Украинка, тожик адиби Садриддин Айний, ўз юртдошлари Ҳамид Олимжон, Зулфия, Назир Сафаров ва бошқа ёзувчилар ҳақида қатор рисола, тадқиқот ва мақолалар ёзган. Лекин унинг айтматовшунослиги, комил ишонч билан айтиш мумкинки, ўзбек адабиётшунослиги тарихидаги энг ёрқин ҳодисалардандир. Худди етакчи навоийшунос, бобуршунос, кодирийшунос, чўлпоншунос, ойбекшунос олим бўлишдек, етакчи айтматовшунос олим бўлиш ҳам айтишгагина осон!

Халқимизнинг “Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин” деган ҳикматли гапини яхши биласиз. Ажойиб адибимиз Ўлмас Умарбековнинг “Одам бўлиш қийин” номли дастлабки гўзал романи шу халқона қиёс асосига қурилгани кўпчиликка яхши маълум. Холбуки олим бўлишнинг ўзи ҳам баайни игна билан қудуқ қазишу чўкич билан тоғни кўпоришдек ўта оғир, камдан-кам заҳматкаш удалай оладиган даражадаги қийин ишдир. Бу қийинчиликка унчамунча тадқиқодчи чидаёлмайди. “Охирзамон олимлари золим бўлди” деб ёзган эди бундан қарийб тўққиз юз йил муқаддам Аҳмад Яссавий ҳазратлари. Олимликнинг битмас-туганмас заҳмат-машаққатларига бардош бериб, асил олим бўлиш бахти камдан-кам одамларга муяссар бўлади ва у ҳамиша одамийликни ўзига дастуруламал деб билган асил одамгагина муяссар бўлади. Жаҳон илмфани тарихи ҳам, Абу Наср Форобий ҳазратларидан то, дейлик, Матёқуб Қўшжонов домлага қадарлик ўз алломаларимизнинг илмий фаолиятлари ҳам шундан яққол далолат бериб турибдики, аслида ёмон одамдан яхши олим чиқиши мумкин эмас, ҳеч қачон чиқмайди ҳам! Асил Рашидовнинг яхши олимлигига асосий сабаб ҳам бу кишининг яхши одамлигида деб ўйлайман.

“Хўжалар тушдан кейин айнийди” лекин “Асил айнамас” дейди халқимиз. Не бир “хўжа”лар пешинни ҳам кутмай, эрталабданок айниб-алжираб, кечаги гапи бугунги гапига тескари чиқиб, оғирнинг устидан, енгилнинг остидан юришнинг обдон ҳадисини олган антиқа замоннинг талотўпларида айнамас асиллик, хусусан, аҳдида собитлик, қатъият, садоқат, матонат ва бошқа шулар каби инсоний фазилатлар анчагина камёбу ноёб бўлиб қолгани ўзингизга ҳам аёндир? Асил Рашидовнинг, айниқса, “Акам ҳақида” рисоласида ёрқин ифодаланган акага эҳтиром, заҳматкаш таржимашунос олим Ғайбулла ас Салом ҳақидаги хотира китобида аниқ-равшан зухур кўрсатган жонажон дўстга ва дўстликка садоқат, бошқа бир қатор асарларида аён кўриниб турган ҳамкасбга ҳурмат, укага меҳр каби кўпгина олижаноб инсоний туйғулар – эзгу фазилатлар ҳақида яна узоқ ёзиш мумкин. Етук мутахассисларимиз томонидан ёзилган ҳам! Бу ўринда биргина акага эҳтиром туйғуси хусусида нисбатан кенгрок мушоҳада юритайлик.

Афсуски, биз Абдулла Қодирӣ, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Ойбек, Гафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор каби улуғларимиз, ҳаттоки Саид Аҳмад билан Асқад Мухтор, Одил Ёқубов билан Пиримқул Қодиров, Ўлмас Умарбеков билан Шукур Холмирзаевдек ўз замондошларимизнинг ҳам ака-укалари бор-йўқлигини, агар бор бўлсалар, бу ака-укалар ўртасидаги муносабатлар қандай бўлганини мутлақо билмаймиз, билсак жуда кам биламиз. Буёғини олиб қарасангиз, буюк мутафаккиримиз Алишер Навоӣ билан укаси Дарвишали муносабатлари навоӣшунослигимиздаги энг кам ўрганилган, аниқроғи, қарийб ўрганилмаган жиҳатлардандир. Ҳар қалай, шуниси аниқки, донгдор акага муносиб асил ука бўлиш, ҳар қандай шароитда бу акага нисбатан укалик эҳтиромини ҳамиша дилда маҳкам сақлаб қолиш, айниқса, бу эҳтиромни тилда кифтини келтириб ва қаловини топиб ифодалаш..., назаримда, Асил Рашидовдек асил укагагина муяссар бўлади! Агар бундан ўттиз йил аввал Ҳабибулла Қодирӣнинг “Отам ҳақида” китобини дастлаб ўқиганимда “Мана, отага муносиб ўғил – асил отаўғил!” деган фикрми-серҳаяжон хитоб дилимдан кечган бўлса, Ўзбекистон давлат мустақиллигининг дастлабки йилларида Асил Рашидов қаламига мансуб “Акам ҳақида” рисоласини ўқиганимда “Бор экансиз-ку, Асил ака, асил уканинг ишини қилибсиз аммо-лекин, сиздек чинакамига асил укани биринчи кўриб туришим!” дея хитоб қилдим ўзимча...

Хулосаи калом шуки, ўзининг саксон йиллик ҳаёти ва ярим асрлик ижодий-илмий фаолиятини одамийлик шиори остида кечирган Асил Рашидов асил таржимон ва асил олим, асил ука ва асил ака, умуман, асил одам сифатида том маънодаги АСИЛЛИКнинг ўзига хос тимсоли бўлиб келдилар ва, қатъий ишонаманки, ҳамиша шундай бўлиб қоладилар.

Асил таржимон, асил олим, асил муаллим, асил журналист..., хуллас, асил инсонлик – асиллик бахти барчамизга муяссар бўлсин, азизлар! Энди Шўро замонидагидек аслимизни бузиб, наслимизни булғалашдек машъум кўрғиликларнинг юзи тесқари бўлсин! Донишмандликда беназир халқимиз “Қазисан, қартасан, асли-наслингга тортасан” дея уқтирганидек, ҳамиша яхши ўй, яхши гап, яхши амал, умуман, яхшилик йўлини тутиб яшаган ота-боболаримизга муносиб ворис сифатида асли-наслимизга тортаверайлик, айниқса, энди – Ўзбекистон давлат мустақиллигидек дориломон бир замонда...

2009

ҲАҚГҶЙ

Болалар шоири, пародиянавис ва таржимон Турсунбой Адашбоев
портретига чизгилар

...Йигирма олти йилдан буён Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида хизмат қилиб келмоқдаман. Шу йигирма олти йил мобайнида жуда кўп одамларни кўрдим. Жуда кўп адабий маслаҳатчилар билан бирга ишлаш бахтига муяссар бўлдим. Шу кадрдон акаларим орасида, айниқса, Турсунбой Адашбоевга ихлосим жуда баланд. Кўнглимда Турсунбой Адашбоев шаънига, бу одамнинг ўзбек болалар адабиётига, ўзбек пародия санъатига, ўзбек таржима санъатига, бошқа санъатларга кўшган ҳиссаси ҳақида жуда кўп гапларим бор. Шулардан бир шингилини тилга олмоқчиман, халос.

Ўтаётган йилнинг кўкламида Ўзбекистон Қаҳрамони Озод Шарафиддинов таваллудининг 80 йиллигига бағишлаб Ўзбек Миллий академик драма театрида бўлиб ўтган хотира кечаси атоқли олим ҳақидаги хужжатли фильм намойишидан бошланган эди. Унда олимнинг, айниқса, бир гапи, назаримда, одамга қаттиқ таъсир қиладиган гап эди. У киши айтдиларки, “Агар шу кўзга аён кўришиб турган ҳақиқатни мен айтмасам бошқа ким айта олар эди деб ўйлаб қоламан гоҳида”. Бу гапни, биринчидан, роппа-роса эллик йил буюк ҳақгўйимиз Абдулҳамид Чўлпон ҳақидаги ҳақиқатни ярим аср мобайнида ҳеч кимдан ва ҳеч нимадан кўркмай барала айтиб яшаган одамгина айта олади! Иккинчидан, яна бир буюк ҳақгўйимиз Абдулла Қаҳҳорнинг муносиб шогирди бўлган одамгина айта олади. Одам боласи “Нега энди шу ҳақиқатни айнан мен айтишим керак, менга нима фойда, қўй, бошимга ғалва орттириб нима қиламан, тинчлик керак!” қабалида ўйлаб, ўзини кўриб-кўрмаганга олдим, “Туя кўрдингми – йўк” дея буқиниб бошини асраш йўлини тутдим, бас, билингки, бундай олим буюк Чўлпон сатридаги “ҳақиқатнинг кўзларидан кўркаман” деган соддагина гапнинг замиридаги теран мантиқни билмайди, балки, аксинча, Жаноби Ҳақдан бошқа ҳамма нарсдан кўрқиб-титраб яшайди. Бундай олим ҳеч қачон чинакам олим, ёзувчи эса, чинакам ёзувчи бўлолмайди.

Одатда олим билан ёзувчини, умуман, ижодкор зиёлини “халқнинг виждони” дея таърифлайдилар. Халқнинг виждони саналувчи одамнинг ўзида виждон бўлиши керак, албатта. Виждоннинг асос-пойдеворини эса, ҳақгўйлик ташкил қилади. Шунинг учун ҳам доно халқимиз “Бошинга қилич келса ҳам ёлғон гапирма!” дея уқтиради.

Афсуски, бу ёлғончи дунёда ёлғончилар, алдоқчилар, товламачилар, фирибгарлар, тили бошқа, дили бошқа мунофиқлар, хуллас, руҳий иллатлар домига тушиб қолган кимсалар озчилик эмас! Уларнинг кўзларини мошдек очиб, кўнгилларини руҳий иллатлар исканжасидан ҳалос этиб, руҳларини гард-ғуборлардан тозалаб-поклаш учун одам боласига ҳақгўйлар баайни сув билан ҳаводек зарур. Бундай ҳақгўйлар, айниқса, болалар адабиёти учун ҳамиша керак!..

Бугунги кунда ўзим ихлос қўйган акаларим орасида Абдулҳамид Чўлпон, Абдулла Қаҳҳор ва Озод Шарафиддиновдек улуғ ҳақгўйларларимизга нисбатан яқинроқ келадиган ижодкорлардан бири Турсунбой Адашбоев деб ўйлайман.

Ҳақиқатан ҳам, бу одамнинг феъли шундайки, ҳақиқатни юзга рўй-рост ва ошқора айтишга ўрганган. Лекин бу одамнинг ҳақ сўзи аксарият ҳолларда кўнгилларга малол келмайди, аксинча, хушнуд бир кайфият ҳосил қилади. Чунки у беғараз ҳазил-мутойиба, кесатиқ, учурук, пичинг-киноя асосига қурилган бўлади.

Ўйлаб қарасангиз, ўзбек халқининг кўпгина ҳикматли гаплари пичинг-киноя асосига қурилган. Аксарият мақолларни тескари тушуниш керак. Масалан, “Алдагани бола яхши” деган гапни олиб қаранг. Бу, аслида, болани алдамаслик керак дегани! Ҳеч бир нарса болани ҳақгўйликдек тарбиялаёлмаганидек, ҳеч бир нарса бола қалбини ёлғончалик вайрон қилолмайди. Буёғини олиб қарасангиз, ёлғон билан ростни ҳаттоки биз катталар ҳам болалардек нозик фарқлаёлмаймиз. Бола қалбини нозик ҳис қила олган буюк мураббий қаламига мансуб шоҳ асар, ўзбек болалар адабиётининг гултожи ҳисобланувчи “Шум бола” қиссаси марказида “иннайкейин”, “иннайкейин” деган мужмал сўзни ўзига қурол қилиб олиб, ҳаммага, айниқса, болага нописандлик, калака-масхара кўзи билан қараб, атрофидаги мардумни кипқизил аҳмоқ қилишга ёмон ўрганган кимсага қарши болаларча исён қилиб, “Мана, алдаш, ёлғон гапириш мана бунақа бўлади” деб бир ёлғондан қирқ ёлғонни тўкиб ташлайдиган шум бола тургани, албатта, бежиз эмасдир! “Севсам севибман-да, ўзбекман, содда” деб ёзган соддадил-оқкўнгил шоирнинг шум боладек шумликда беназир қаҳрамон қиёфасини ёритиши, ўзбекдек табиатан ҳақгўй халқнинг “Бир ёлғондан қирқ ёлғон”дек пурҳикмат эртакни яратиши... юзаки қараганда ажабланарли ҳолдек. Аслида эса, “Ювошдан йўғон чиқади” деган ҳикматли гапнинг амалдаги исботлари булар! Холбуки, масалан, “Сен етим эмассан”, “Ўқи дейман, ўғлим” сингари ўзбек болалар шеъриятининг чинакамига гултожларини яратган буюк шоирнинг бутун ижоди самимий изҳори дил, меҳр-мурувват ҳиссига йўғрилган ҳақгўйлик орқали боланинг беғубор кўнглига энг тўғри ва энг қисқа йўл топишнинг ибратли намуналаридир.

Зотан, боланинг кўнглига ўзинг ҳам бола бўлиб бола тили билан гапириш, энг муҳими – фақатгина рост гапириш, беистисно ҳақгўйлик орқалигина кириб бориш мумкин.

Бу ёлғончи дунёнинг ишлари қизиқ экан! Баъзилар бор, кўзларга аниқ-равшан кўриниб турган қоп-қора нарсани оппоқ деб исботлашга беҳуда уринади ва ҳатто гоҳида кўпчиликни бунга ишонтиришга муваффақ бўлади ҳам! Ўша маҳоратли кўзбўямачи-кўзбойлағич-гипнозиторга атрофидаги ўнлаб хайбаракаллачи “Тўғри айтасиз, ака!” дея итоаткорона қўл ковуштириб тураверса, буниси энди дард устига чипқондек гап! Мана шундай пайтда “Ие, бу қанақаси, ахир инсоф сари барака-да, аслида қоп-қора-ку бу!” дея ноинсофларни инсофга чақириб, ўзининг ҳақ гапи билан тепамизда Жаноби Ҳақ борлигини эслатиб қўйиш... нақадар зарур ва, айни чоғда, нақадар хатарли! Ахир, тўғри гап тукқанингга ёкмайди-ю, бегоналарга қаёқдан ёқсин!

Турсунбой Адашбоевнинг бир инсон ва ижодкор сифатидаги энг бирламчи фазилати, назаримда, шундаки, у ҳеч қачон кимгадир ёқиш учун ҳаракат

қилмайди. Ёқмаса ёқмай кетсин, лекин ҳамиша дилидагиси тилида, ҳақ гапни рўй-рост айтиб тураверади ва айтмаса туropolмайди.

Ҳақгўйликда ҳам ҳақгўйлик бор, албатта. Одатда ҳақгўйлик билан дилозорлик, бетгачопарлик, андишасизлик ўртасидаги чегарани энг донишманд зотлар ҳам аниқ-равшан кўрсатиб беролмайди. Бу ерда ҳамма гап аччиққина ҳақ гапни ширингина ҳазил-мутойибага ўраб хушхўр чалпақдек ҳазми енгил шаклда самимий-беғараз тақдим этиш – инсоний муомала маданиятининг ҳам, ёзувчилик маҳоратининг ҳам индаллоси, менинг назаримда, мана шу! Айни шу маданият – инсон Турсунбой Адашбоев шахсида, айни шу маҳорат – ёзувчи Турсуной Адашбоев ижодида нисбатан ёрқинроқ кўзга ташланади. Бу одамнинг ҳаёти ва ижодини дилкаш ҳазил-мутойибасиз, беғараз кулгисиз тасаввур этиб бўлмайди. Ҳар қандай рухий ҳолатда ҳам бу одамшаванда одамнинг ўзи билан беихтиёр кулиб кўришасиз ва сўзи билан беихтиёр кулиб танишасиз. Ёзувчининг, айниқса, болалар ёзувчисининг энг бирламчи инсоний фазилати ҳам мана шунда деб ўйлайман. Одамни кўрганда баайни ичи оғриётгандек афти беихтиёр бужмайиб, ковоғидан қор ёғиб турган кимсадан ҳеч қачон зўр ёзувчи чиқмаган, чиқиши ҳам даргумон – бу менинг шахсий фикрим!

Турсунбой Адашбоевнинг болалар ёзувчиси сифатидаги ўзига хошлигини бевосита болалар адабиётининг анчагина қаттиқ нонини кўп йиллардан буён еб келаётган Сафо Матжон, Раҳматулла Баракаев ва бошқа адабиётшуносларимиз мандан яхшироқ билишади, албатта. Камина бу ўринда бу болалар шоирининг инсон ва ижодкор сифатидаги асосий фазилати – чин дилдан айтилган ҳақ сўзни ҳазил-мутойибага ўраб айтиш, шу орқали норасида ўқувчиларни болалигидан эркин фикрлашга, жонли мушоҳадага ўргатиш эканини алоҳида таъкидлаб ўтмоқчиман, холос. Ҳаттоки “Латифбойнинг лофлари” тўпламига жамланган анчайин муболағадор, ўтакетган лоф-қофга қурилган шеърларда ҳам, худди “шум бола”нинг ёлғонларидек, оламга Ҳақ назари билан янғича қараш ва бу чексиз олам сирларини теранроқ англаб етишга оташин даъват бор.

Турсунбой Адашбоев фақат болалар шоири эмас. У, айтиш мумкинки, ўзбек пародия санъатига асос солганлардан бири ва ҳозирги ўзбек пародия санъатининг қиёфасини белгилаб турган ижодкор ҳисобланади.

Ўзбек адабиётида шеъринг пародия санъати, атаманинг ўзиёқ аён кўрсатиб турибдики, ўтган асрнинг ўрталарида рус адабиётининг бевосита таъсирида шаклланди. Лекин адабиётимизда бу санъатнинг туб илдизлари ниҳоятда чуқур. Модомики пародия киноя-пичинг, захарханда, кекатиш-муқотиш, учурук, сўз ўйини, бир сўз билан айтганда, лутф асосига қурилган экан, унинг дастлабки гўзал намуналарини Шайхзода Отойи ва Мавлоно Лутфийдан то Миртемир ва Эркин Воҳидовдек закий шоирларимиз ҳаёти ва ижодидан истаганингизча топа оласиз. Масалан, Мавлоно Жомийнинг “Икки пуллик шам шуъласида бир кечада ёзилган икки юз сатр ашъорнинг қиймати – икки пул”, Навоий ҳазратларининг “Агар яхшироқ боқилса бинойидек ит бўлади” каби тагдор лутф, зарофат, сўз ўйинлари, айтиш мумкинки, бу санъатнинг гўзал намуналаридир. Миртемир домла нашриётда шеърят бўлими мудири бўлиб ишлар эканлар, бир йиғилишда нашриёт директорининг “Шеърят бўлимини тарқатиб юбориш керак” деган дағдағасига жавобан “Тарқатишдан аввал йиғиш

керак” деган тагдор лутфи ҳам шулар жумласидандир. Ғафур Ғуломнинг “Агар авваллари тўрт даҳага бир шоир тўғри келган бўлса, ҳозир ҳар маҳалладан тўртта шоир етишиб чиқмоқда” деган тагдор кинояси, пичинги, лутфини шоввоз маҳаллий шоирларимиз ўз пайтида “Шўро адабиёти қўлга киритаётган оламшумул ютуқнинг эътирофи” сифатида ўз фойдаларига талқин қилишга уринган эдилар... Мисолни ҳаётдан эмас, бевосита ижоддан оладиган бўлсак, тасаввур қилингики, газетада ўртамиёна шоирнинг “От” деган жўнгина шеърий тизмаси босилиб чиқди. Бунга ҳар бир ўқувчи, ҳар бир мунаққид ўзича муносабат билдириши мумкин, албатта. Лекин Ғафур Ғуломнинг бадиҳавий йўсинда ва оғзаки шаклда фавқулодда ҳозиржавоблик билан билдирган муносабати тамомила ўзига хос: “Газетага қарасам “От”и чиқди, Тагига қарасам “Акмал Пўлот”и чиқди”. Аччиққина ҳақ сўзни ҳеч ким, ҳаттоки ўртамиёна шеър муаллифининг ўзи ҳам эътироз билдиролмайдиган шаклда “кифтини келтириб” ва “қаловини топиб” тагдор қилиб айтишни... Ғафур Ғуломдек маҳорати чексиз шоиргина уддалай олади, албатта. Худди шундай, “Мана, мен Лермонтов ёшига етдим!” дея хитоб қилган шоирнинг шу бир сатрини усталик билан “илиб олиб”, “Вақт келар, етарман Пушкин ёшига, ўшанда Пушкин ҳам чиқмайди мендан” дея фавқулодда зукколик ва ҳозиржавоблик билан пичинг шеър бағишлашни... Эркин Воҳидовдек лутфга бой закий шоиргина уддалай олади.

Пародия санъатини ҳақгўйликсиз тасаввур этиб бўлмайди. Зотан, бу санъат ижодкордан ўзи ўчакишган яхши шоирдан “қасд олиш”, “ур тўқмоқ” қилишдек ноҳақликни эмас, аксинча, ҳаддидан ошган назмбозни ва ўз ишига енгил-елпи қараган масъулиятсиз истеъдод соҳибини ич-ичдан зил кеттира оладиган даражадаги аччиққина ҳақ сўзни кифтини келтириб айтишни такозо қилади.

Турсунбой Адашбоев пародияларида Тўра Сулаймон, Раҳим Бекниёз, Шамси Одил, Тўлан Низом, Ҳабиб Саъдулла, Умида Абдуазимова, Маҳмуд Тоир сингари таниқли шоирлардан бошлаб то ҳаваскор қаламкашларга қадар бир неча ўнлаб ижодкорларнинг шеърий сатрларига беғараз-самимий кулгига йўғрилган танқидий муносабат билдирилади. Шу орқали чинакам шеъриятнинг кушандалари бўлмиш мантиқсизлик, нусхакашлик, такаббурлик (Аҳмад Яссавий ҳазратлари тилга олган “моуманлик”) каби қатор руҳий иллатларга қарши аёвсиз ўт очилади. Адашбоев пародиялари, дейлик, Қўшжонов домладек нуктадон олимларнинг таҳлилий мақолаларидан ҳам таъсирчанроқ дейиш мумкин. Зотан, бу иш “кулиб енгиш” – турфа иллатлардан кулги, ҳазил-мутойиба, лутф орқали ҳалос бўлиш демақдир. Мазкур пародиялар қўлига қалам тутган ҳар бир ижодкорнинг аввало Мантиқ хусусида жиддий ўйлаб кўришга, фикр-мушоҳадага, “Шу шеърим билан ҳеч ким айтмаган-айтолмаган қай бир янги фикрни ўқувчига етказмоқчиман, нима демоқчиман ўзи?” кабилидаги саволлар устида астойдил ўйлашга ундайди. Одатда шоир ҳалқи табиатан ҳиссиётга бой, таъсирчан бўлганлиги учун қалами чархланган не бир тажрибали ижодкорлар ҳам кечинмаларнинг шиддатли оқими остида мантиқни беихтиёр назардан қочириб қўяди. Шунинг учун ҳам асарни ёзишга нисбатан ўчириш билан қайта кўчиришда ҳикмат кўпроқдир. Бундай том маънодаги

ижодий ишга шоирнинг бўйни ёр бермадими, бас, пародиябоп кулгили холатлар ўз-ўзидан туғилаверади. Масалан, Турсунбой Адашбоев бир пародиясида таниқли шоирлардан бири Шамси Одилнинг “Қайнар булоқ” шеъридаги “Кўзларим ой бўлса, Кипригим юлдуз” сатрларига хос мантиқсизлик ва ўхшатишдаги жиддий нуқсонга асосланган ҳолда шундай ёзади:

Бурним чашма бўлса,
Оғзим тегирмон.
Қошларим супурги,
Кўзларим гармон.
Қўлларим паншаха,
Оёғим нарвон...
Китобим босилса
Тўлади кармон.

Бундан ўттиз йилча муқаддам битилган ушбу пародияда биргина бадий воситадаги сакталиқка асосланган ҳолда сўз санъатидек сеҳрли оламга муносабатдаги жиддий хато, аниқроғи, мустабид Шўро тузумининг чуқур ўйланган ғаразли ниятига нозик ишора қилинади. Халқнинг тарихий тақдири ва руҳий бойлигига масъул ижодкорнинг кўнгил иши, кўнгли буюргани бўлмиш шеъриятдек эркин кушни кармон, яъни, пул – қалам ҳақиқа занжирбанд этиб қўйилдими, бас, руҳий таназзул ва ижодий инқирознинг иқтисодий тамал тоши қўйилгани мана шу! Буни Шўро адабиётининг етмиш йиллик тарихи ва мазкур тарихдаги бугунги кунда аксарият қисми мағзи пуч тизмалар сифатида аллақачон “чиқитга чиққан” бисоти ҳам аён кўрсатиб турибди, дейиш мумкин.

Мустақиллик ўз-ўзидан ижодкорни мустақил ва эркин фикрлашга ўргатиб қўёлмайди, албатта. Мустақил, оҳорли, “теша темаган”, жонли ва теран ижодий фикр кўп йиллик ижодий изланишлар ва заҳмат-машаққатларнинг қонуний ҳосиласи сифатидагина дунёга келади. Фикрлашдаги саёзлик, сийқалик, такдил, такрор, кўчирмакашлик сингари чинакам сўз санъатига ёт иллатларни кўриб не бир қалам заҳматкашлари ва не бир нуктадон олимлар қалбида уларга қарши исён ҳисси жўш урмаган дейсиз! Пародиянавис Адашбоевнинг бундай иллатларга қарши кураш қуроли ўткир: тагдор лутф, киноя, қочирим, пичинг... Масалан, “Бегона дўппи” пародиясида Олимжон Холдорнинг “Дўппи” шеъри билан Нусрат Абдусаломнинг “Чуст дўппи” шеъридан икки томчи сувдек ўхшаш сатрлар келтирилади-да, халқимизнинг “Бировнинг дўписини бировга кийдириш” иборасига ижодий ёндошилган ҳолда шундай гўзал шоирона лутф қилинади:

Чустлик чевар қизни ўйлаб ўтириб,
Ғурур оғушида ийиб кетибман.
Олимжон Холдорнинг эски дўпписин,
Билмасдан камина кийиб кетибман.

Турсунбой Адашбоев нафақат пишиб етилмаган хом-думбул шеърий сатрлар ва шеърлар, балки бирон-бир ижодкорнинг ножўя саъй-ҳаракати, номақбул инсоний табиати, антиқа феъл-атвори устидан унинг шахсиятига тегмаган ҳолда самимий-беғараз кула олади.

“Ҳар кимники ўзига ой кўринар кўзига” деганларидек, ҳар бир назмбознинг вазни енгил шеърий тизмаси ўзига Ҳазрат Навоий шоҳбайтларидан ҳам зўрроқ туюлса не ажаб! Лекин Ҳазрат Навоий “Ўзига маҳлиёлик (худпарастлик) дан бутпарастлик яхшироқ” дея бежиз ёзмаган ва Ҳазрат Яссавий “Моуманлик ҳаддан ошиб бўлди золим” деган ҳикматли сатрни бежиз битмаган. Ижодкор худбинлик, манманлик, такаббурлик, ўзига маҳлиёликка берилиб, ўзининг ёзгани ўзига ойдек кўринибгина қолмай, бошқаларга ҳам ҳар боб билан уқтириб бошладими, бас, қаламкашнинг руҳий таназзул ва ижодий инқирозга юз тутганидан далолат шу!

Одатда чинакамига оҳорли фикр ва табиий кулги бадиий насрнинг энг мухтасар шакли – латифада акс этганидек, энг гўзал шоирона фикр шоҳбайт билан масалда ўз ифодасини топади, дейиш мумкин. Башарти ана шу латифа билан масал ўзаро уйғунлаштирилса борми, лутфнинг ҳам, кулгининг ҳам каттасини мана шунда кўрасиз! Турсунбой Адашбоевнинг куйидаги пародияси шу уйғунликнинг гўзал намунаси:

ХЎРОЗ БИЛАН ТУЛКИ

(Обижон Зоҳидовнинг латифаси)

Қорни очиб тонг палласи

Тулки қишлоқ оралади.

Четан девор ортидаги

Ҳоли уйни қоралади.

Макиёнлар титрар қалт-қалт,

Етиб келди айёр дайди.

Хўроз полвон сир бой бермай

Тулкибойни сўроқлайди:

– Бугун бомдод номозини

Бир ўқисак қани, ошна.

– Жуда яхши, хўв бурчакда

Домла почча кутар ташна.

Тулки қочди, Хўроз бирдан

– Ҳой, қайга? – деб тегар ғашга.

– Имоминг шу кўппак бўлса,

Таҳоратни янгилашга...

Ушбу масал-латифа ўзининг тагдор маъноларига кўра Хўжа Насриддин афандимизнинг “Анови чаламулла имомча мачитга бораётганида Мулла Насриддин мачитда калишини ўғирлатиб ортига ялангоёқ қайтаётган эди” қабилидаги аччиқ заҳархандали гаплари ва ё Ҳазрат Навоийнинг биз юқорида келтирган “Агар яхши боқилса бинойидек ит бўлади” деган тагдор лутфидан зинҳор қолишмайди десак муболаға қилмаган бўламыз.

Одатда кичик бир шеърий пародияда хазил-мутойиба “қахрамони”нинг жонли қиёфасини ҳаққоний чизиб кўрсатиш камдан-кам пародиянависга муяссар бўлади. Мана, “Турсун Алининг Шойим Бўтаевга насихати” пародияси. Унга шоирнинг бирон-бир шеърий сатри эмас, инсоний табиати ва феъл-атвори асос бўлиб хизмат қилган, дейиш мумкин. “Хўш-ш” деган биргина дастлабки сўзданоқ шоир Турсун Алининг бетакрор қиёфаси кўз олдингизда

якқол намоён бўлади. Шеърнинг сўнги сатри (“Қани, сомсадан ол, совиди чойинг!”) ўқувчида самимий-беғараз кулги уйғотиш билан бир қаторда аниқ-равшан англариб турибдики, бу насиҳат сомсахўрлик-чойхўрлик асносида айтилмоқда экан. Муаллиф уни ортикча бежамаларсиз, аслида қандай бўлса шундай, ўта нозик илғаб олмоқда ва рўй-рост қоғозга туширмоқда экан! Айниқса, “Мен сендан етти ёш каттаман, демак, Жаҳон адабиётини ўқишинг керак” сатрларидаги шеъринг мантиқ ўқувчида кулги уйғотиш билан бир қаторда жаноби МАНТИҚ хусусида ҳам жиддий мушоҳадага ундай олади. Ажойиб кулги устаси Евгений Петросян раҳбарлигидаги телетомошаларнинг умумий номи “Кривое зеркало” (“Қийшиқ кўзгу”) экани бежиз эмас, албатта. Турсунбой Адашбоев пародияларида ҳозирги ўзбек шеърининг қиёфаси ҳазил-мутойиба йўсинида баайни ана ўша “қийшиқ кўзгу”га солиниб, ниҳоятда жонли, таъсирчан, кулгили чизиб кўрсатилади. Фақат фарқ шундаки, бу кўзгунинг ўзи қийшиқ эмас, унда акс эттирилган “қаҳрамонлар”нинг қиёфалари қийшиқ! “Юзинг қийшиқ бўлса ойнадан ўпкалама” дейди кўпни кўрган халқимиз. Ҳақгўй пародиянависга ўпка-гина қилишга нисбатан ўзини тўғрилаб-ўнглашга ҳаракат қилиш минг қарра фойдалироқ, албатта.

Турсунбой Адашбоевнинг болалар шеърини ва пародия санъатидан ҳам кўпроқ таржима санъатидаги хизматлари бекиёсдир.

Модомики таржимон икки халқ ўртасида воситачилик қилиб, бир халқнинг қиёфаси ва тафаккур даражасини иккинчи халққа рўй-рост кўрсатишга жазм этар экан, ҳақгўйлик, айниқса, таржимон учун баайни сув билан ҳаводек зарурдир. У бир халқнинг асл қиёфаси ва фикрлаш даражасини яна-да ойдинлаштириб, ошириб-тошириб кўрсатолса нур устига аъло нур, агар бунинг уддалаёлмаси, ақалли хиралаштириб-тушириб юбормай, асли қандай бўлса ўшундай – ҳаққоний кўрсатишга бурчлидир. Ва, аксинча, бадий жихатдан бўш, бошқага кўз-кўзлаб таржима қилишга арзимайдиган асарни “Мана, фалон адабиётнинг олмашумул ютуғи!” дея бошқа халққа тақдим этиш, айниқса, баркамол асарни аслиятга номувофиқ тарзда заифгина таржима қилиш ана ўша халқ ва адабиёт шаънини ерга урувчи ноҳақликдир.

Маълумки, ўзбек таржима санъати жуда катта тажрибага эга. Моҳир ўзбек таржимонлари орасида, айниқса, Миртемир домла, айтиш мумкинки, жаҳон адабиётида ўзига хос мактаб яратган: тўрт тил (рус, қозоқ, қирғиз ва қорақалпоқ тиллари)дан шу адабиётларнинг шоҳ асарларини (Пушкин, Некрасов, Абай, Бердах каби шоирлар шеърининг, “Манас” ва “Қирқ қиз” эпосларини...) бевосита асл нусхадан таржима қилганки, жаҳон таржима санъатида бунақанги маҳорат, таржима мактаби, менинг назаримда, ниҳоятда камдан-кам. Бу таржима мактабини ривожлантираётган Миртемир домланинг муносиб шогирдлари бугунги кунда талайгина бор. Шулардан бири, масалан, Носир Ғозилов, қутлуғ 80 ёшини нишонлаётган оқсоқол таржимонимиз Мухтор Азизовдан то Ўролхон Бўкеевга қадар қозоқ насрининг қирққа яқин энг бақувват асарларини ўзбек тилига гўзал таржима қилган. Лекин Носир Ғозилов ҳам, ҳаттоки Миртемир домланинг ўзлари ҳам, қозоқ тилидан ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилгани ҳолда, аксинча, ўзбек тилидан қозоқ тилига

таржима, яъни, ўз тилидан ўзлашган-ўзлаштирилган тилга ўгиришдек ўта мушкул ишни уддалаёлмаганлар.

Турсунбой Адашбоев бошқа таржимонлардан аввало шуниси билан фарк қиладики, бу “дум қўйган шогирд”, чинакамига паҳлавон таржимон учун ўнги-чапи барабар! Хоҳласа – ўзбек тилидан қирғиз тилига, хоҳласа – қирғиз тилидан ўзбек тилига таржима қила олади. Бу ҳол жаҳон таржима санъати тарихида ўта камёбу ноёб ҳодиса ҳисобланади. У кейинги қирқ йил мобайнида Тўлаган Қосимбековнинг машҳур “Синган қилич” романи ва бошқа кўпгина асарларни қирғиз тилидан ўзбек тилига таржима қилиш билангина кифояланиб қолмай, ўзбек шеърляти ва насрининг бир қатор намуналарини, аксинча, ўзбек тилидан қирғиз тилига таржима қилди. Тўғри, бу таржималар ҳажмини катта деб бўлмайди. Ҳозирча Қудрат Ҳикмат, Зафар Диёр, Султон Жўра, Анвар Обиджон сингари болалар шоирларининг айрим шеърлари, наманганлик ёзувчи Абдуғани Абдувалиевнинг айрим ичакузди ҳажвияларигина қирғиз тилига таржима қилинган, холос. Лекин ҳамма гап ҳажмда ва ё санокда эмас, моҳиятдадир: бегона тилда фикрни эркин ва равон ифодалаб, ўша тил соҳибларига маъкул ва манзур қилиш... Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Ибн Сино, Беруний ва Навоийдек улуғ аждодларимизнинг ибратли ижодий фаолиятлари аён кўрсатиб турибдики, бу оламдаги энг мушкул ва, айтиш мумкин, энг шарафли ишдир. Чунончи, буюк мутафаккиримиз Алишер Навоий ҳазратлари зуллисонайн шоир сифатида икки тилда – ҳам туркий, ҳам форсий тилида ижод қилганини барчамиз яхши биламиз. Лекин бу мутафаккиримизнинг туркийдан форсийга ва форсийдан туркийга асар таржима қилган-қилмагани биз учун қоронғу. Ҳазрат Навоийнинг энг муносиб издоши, буюк таржимонимиз Огаҳий ҳазратларининг форсий тилдан кўпгина асарларни, жумладан, машҳур “Қобуснома” асарини ўзбек тилига таржима қилгани ҳам барчага маълум. Лекин бу улуғ таржимонимиз ҳам!.. Демокчимизки, ўзбек адабиёти намуналарини жаҳоннинг бошқа тилларига аслиятни ҳам, бегона тилни ҳам пухта билган ва аслиятга хос тароват-нафосатни тўла сақлаб қолган ҳолда таржима қилиш... нафақат Носир Фозилов ва Миртемир домла, ҳаттоки Навоий ва Огаҳий ҳазратларининг ҳам қаламлари ожизлик қилган бўлса не ажаб! Модомики бугунги кунда ўзбек халқи жаҳонга чиқаётган экан, жаҳон тилларидан ўзбек тилига таржима қилаётган маҳоратли ёш таржимонларимиз шоядки таржима бобида Турсунбой Адашбоев мактабидан етарли сабоқ олиб, ўзларининг хайрли ишларини пировард мақсад томон бура олсалар: жаҳон адабиётининг нодир намуналарини ўзбек тилига таржима қилиш билангина кифояланиб қолмай, аксинча, ўзбек адабиётининг қиёфасини белгилай оладиган энг сара асарларни жаҳон тилларига таржима қилиш ишига алоҳида диққат билан қарасалар. Зотан, бир пайтлар, мустабид Шўро тузуми шароитида гуржи адабиётининг, жумладан, Нодар Думбадзе, Чабуа Амираджиби, Карло Каладзе, Отар Чиладзе ва бошқа кўпгина адиблар асарларининг кенг довруқ қозониши Тбилисида гуржи адабиётини рус тилига ва жаҳоннинг бошқа тилларига таржима қилиш иши билан бевосита шуғулланадиган улкан таржима марказининг фаолият кўрсатгани билан бевосита боғлиқ эди. Бугунги кунда мустақил Ўзбекистонимизда жаҳон адабиёти дурдонари билан ўзбек ўқув-

чиларини таништириб бораётган “Жаҳон адабиёти” журнали самарали фаолият кўрсатаётгани ҳар жиҳатдан таҳсинга лойиқ ибратли ҳодиса, албатта. Лекин ўзбек адабиёти қўлга киритган ва қўлга киритаётган оламшумул ютуқлар билан жаҳон халқлари китобхонларини кенг таништира оладиган шундай бир таржима маркази ташкил этилса-да, бу марказда Турсунбой Адашбоевнинг таржимонлик тажрибаси кенг оммалаштирилса экан!

Яқинда республика Байналмилал марказда Турсунбой Адашбоев таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилган анжуман ниҳоясида қардош Қирғизистон Республикасининг Ўзбекистон Республикасидаги элчисига мурожаат тарзида айтилган бир гап, худди Озод Шарафиддиновнинг мақола бошида келтирилган гапидек, хотирамга ўчмас бўлиб муҳрланиб қолди: “Майли, жами ўттиз босма тобоқ ҳажмидаги қирғиз насридан ўзбек тилига таржималар китобининг ёруғликка чиқишига ёрдам берманг, майли, жами йигирма босма тобоқ ҳажмидаги қирғиз шеърятдан таржималар китобининг босилиб чиқишига ҳам ёрдам бермай кўя қолинг, фақат Чингиз Айтматовнинг сўнгги асари таржимасининг бир китоб сифатида ўзбек ўқувчилари қўлига етиб боришида холис ёрдам кўрсатинг!..”

Халқлар дўстлиги – адабиётлар дўстлигини жаҳондаги энг буюк ва энг азиз неъмат деб билган фидойи жоннинг инсоний ва ижодий қиёфасини, жумладан, Чингиз Айтматовдек буюк замондошимизга чексиз ихлосини ёрқин кўрсата оладиган Ҳақ Сўзи бу! Яна шуниси ҳам борки, хўжа кўрсин ва ниҳоят таъсирчанлик учун тил учидега айтилган омади сўз эмас, ҳамшиша сўзи билан амали бир чинакамига аҳдида собит ва ҳақгўй-диёнатли инсоннинг дил қаъридан отилиб чиққан сидқидил гап бу! Ушбу гапнинг маъзини чақа туриб олтмиш остонасида яқин ўтмиш хотираларига берилдим. Бундан атиги олти ойча аввал Турсунбой ака муқовасига тоғ қоплонининг акси туширилган бир китобни каминага тухфа қила туриб айтдиларки, “Мана, Чингиз Айтматовнинг сўнгги романи, бир нусхасини Иброҳим Ғафуровга, бир нусхасини сизга олиб келдим!”

Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, атиги бир ҳафтанинг ичида бу “Қулаётган тоғлар (Мангу қайлиқ)” романини ўқиб туширибгина қолмай, шу асар таҳлили асносида Чингиз Айтматов ижоди ҳақида қарийб қирқ йилдан буён қоғозга туширишга қийналиб юрган фикрларимнинг қаймоғини сидириб, “Тақдир тақозоси ҳақида сўнгги сўз” деган бир мақола ёздим. Ҳатто уни ўзим рус тилига таржима қилдим. Ҳар икки тилдаги мақоламни Турсунбой аканинг олдларига қўйдим: “Мана, ака, Афандимиз айтганидек, хоҳланг – унисини олинг, хоҳланг – бунисини!” Акам ҳар иккисини олиб, ўша куниёқ “Чингиз Айтматов навеки в сердцах узбекистанцев” номли жамоа тўпламини нашрга тайёрлаётган таржимашунос олим Зухриддин Исомиддиновнинг қўлига етказган экан денг, эртасига камина Абдулла Орипов ҳузурда ўтирганимда Зухриддин қўлимга сим қоқди: “Мақолангиз маъкул, ака, энди дискини тезроқ етказинг!”..

Шундай қилиб, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, атиги бирор ойнинг ичида мазкур мақоланинг бирйўла рус тилидаги нусхаси номи “Воплощенная мечта” (“Мужассам орзу”)га айланган ҳолда нуфузли жамоа тўпламида босилиб чиқди. Аслида-ку, бу мақола каминанинг қирқ йиллик орзуигина эмас, кутлуғ 80 ёшга

етолмай бандалик қилган буюк замондошимизнинг кўзи тириклигида айтолмаган сўзи – қирқ йиллик армон эди. Лекин, ўйлаб қаралса, рус тилидаги “мечта” сўзи фақат “орзу”ни эмас, “армон” маъносини ҳам ўзида мужассамлаштирган... Хуллас, демокчиманки, ушбу мақоланинг “яшин тезлигида” ёзилиши ҳам, рус тилига таржима қилиниши ҳам, жамоа тўпламида босилиб чиқиши ҳам аввало Адашбоевдек беғараз бир фидойи жон, қирғиз ва ўзбек адабиётлари ўртасидаги чинакамига олтин кўприкнинг шарофати бўлиб қолдики, бунинг учун Турсунбой акадан бир умр миннатдор бўлсам арзийди.

Бир пайтлар буюк ҳақгўйимиз Абдулла Қаҳҳор чинакам ёзувчи учун ҳалоллик билан жасорат ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканини алоҳида таъкидлаган эди. Ҳар икки фазилат (ҳалоллик ҳам, жасорат ҳам!) ҳақгўйлик бор жойдагина яшай олади ва ўз мавжудлигини оқлай олади. Ҳақгўй бўлолмаган инсоннинг ҳалоллиги-ю жасоратидан не наф!.. Ҳалоллик ва жасоратни ўзига дастуруламал қилиб олган ҳолда ҳаётда ҳам, ижодда ҳам ҳамиша ҳақ гапни дадил ва дангал айтиб яшаётган Турсунбой Адашбоевнинг қутлуғ 70 ёши муборак бўлсин! Ҳаётда ҳам, адабиётда ҳам, айниқса, болалар адабиёти, пародия ва таржима санъатларида ҳақ гапни дадил ва дангал айтиб яшайдиган ҳақгўйларимиз тобора кўпаяверсин ва, аксинча, оппоқни қоп-қора қилиб кўрсатишга устаси фаранг ёлғончи-товламачи-тилёғламалар тобора камайиб, буткул йўқолиб-йитиб кетсин!

2009

БОЛА КЎНГЛИ

Менглибой Муродовнинг “Менинг бола қалбим” автобиографик қиссасини ўқиб...

Ўзбек халқининг ҳар бир гапи ҳикмат! Масалан, “Онанинг кўнгли – болада, боланинг кўнгли – далада” мақолини олиб, унинг мағзини чақиб қаранг! Жиддийроқ ўйлаб кўрсангиз англашиладики, она – болага, бола – далага худди ошиқ машуқани севганидек шунчаки кўнгил қўйган эмас, балки ўз кўнглини унга буткул топшириб қўйган! Яъни, онанинг кўнгли ўзида эмас, боласида, боланинг кўнгли ҳам, ўзида эмас, даласида! Яна шуниси борки, мақолдаги “дала” сўзи шунчаки “бола” сўзига қофия учун келтирилган оддийгина дала (ойдала, чўл, биёбон, кимсасиз сахро...) эмасдир. Бу сўз, аслида, “дала-туз” бўлиб, русча айтганда, “простор”, яъни, аввало “кенглик” маъносини англатади...

Боланинг кенгликка ошуфта кўнглини ҳам бепоёнликда баайни бир чексиз уммон дейиш мумкин. Уммон бўлганда ҳам, кўз ёшидек аччиқ-шўр сув эмас, чинакамига оби раҳмат деса дегудек жонбахш нуқралардан жамланган уммон! Не бир буюк адиблар бу чексиз уммондан қониб сув ичмаган дейсиз! Буюк мутафаккиримиз Алишер Навоий ижодининг сарчашмаси болалиқдан – Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ ут тайр” достонини мутолаа қилиб, уни тўлалигича ёд олган кезларидан бошланган бўлса не ажаб! Буюк рус адиби Лев Толстойнинг “Болалик”, “Ўсмирлик”, “Ёшлик” автобиографик трилогияси, буюк ҳинд адиби Рабиндранат Тагорнинг бир туркум асарлари ўзининг болалик чоғларини шунчаки хотирлаб эмас, ярим асрдан кўпроқ вақт мобайнида тўпланган улкан ижодий тажрибага таянган ҳолда бола кўнглини, хусусан, ўз болалиги, бола қалбининг қаър-қаърини фалсафий-бадий идрок этишнинг ибратли намуналаридандир.

XX аср ўзбек насрининг уч улуғ чинори – Ғафур Ғулом, Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор умрларининг ўзига хос шони ғарибонида яратган автобиографик қиссаларини яна бир қарра эслаб ўтиш ўринли бўлур эди. Ҳар уч асарда, Ғафур Ғуломнинг машҳур “Сен етим эмассан” шеъридаги сатр орқали айтганда, “ўнинчи йилларнинг саргардонлиги”, бу машъум йиллардаги етимнинг кўргиликлари, шикаста-синиқ дили, бепоён кўнгил бисоти қойилмақом қаламга олингандир. Айни шу уч шоҳ асар кейинчалик ўз ижодий фаолиятларини бутунисича бола кўнглини бадий тадқиқ этиш ишига беминнат бахшида қилган муносиб издошлар – Ҳаким Назир, Худойберди Тўхтабоев, Носир Фозилов, Фарҳод Мусажонов, Тоҳир Малик, Анвар Обиджон каби ўзбек болалар адабиётининг улкан намояналари учун ўзига хос очкич, суянчиқ, мустаҳкам руҳий таянч бўлиб хизмат қилди, дейиш мумкин. Сирасини айтганда, Одил Ёқубовнинг “Музқаймоқ” ҳикояси, Чингиз Айтматовнинг “Оқ кема” ва Ўткир Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари” қиссалари каби кейинги қирқ йил мобайнида катталар насри – катта наср қўлга киритган улкан ижодий ютуқ намуналари бола кўнглини теран бадий тадқиқ этишдек “ўқ илдиз”дан ўзларига кучкуват олган ҳолда ўсиб-унган чинорлардир...

Мазкур бир қадар кенгрок муқаддимадан асосий мурод шуки, яқинда ўзим учун мутлақо нотаниш бўлган ёзувчи Менглибой Муродовнинг “Менинг бола қалбим ёхуд армонга айланган умид” автобиографик қиссасини ўқиб қолдим. Ушбу асар мутолааси кўнглимда кучли таассурот уйғотди. Ёзувчининг аввалроқ яратган “Гуноҳ” романини бир мунаққид сифатида ўз вақтида ўқиёлмай, бехисоб китоблар уммонида назардан қочириб қўйганимга қаттиқ афсусландим. Гап шундаки, муаллифнинг мазкур иккинчи йирик насрий асари, менинг назаримда, ўзининг бетакрор ижодий услубига эга бўлган профессионал ёзувчининг ўткир қалами билан битилгандир. Унда машъум жаҳон урушининг касофати билан отага ичикиб умр кечириётган олти яшар болакайнинг кечмиш-кечирмишлари, ҳаётга чанқоклиги, кўнгили бисоти, хусусан, соғинч ва умид туйғулари, рўй-рост айтиш мумкинки, санъаткорона бадиий тадқиқ этилгандир. Асар мутолааси асносида “етимча-етти кулча”ликнинг бутун даҳшати, етимликнинг чексиз-чегарасиз азоб-уқубатлари, ситам-изтироблари, жумладан, нафақат шахсан ўзимнинг етимлигим, балки ўз болалигини манфур урушда бедарак кетган Абдужаббор бобомнинг йўлларига термулиб кечирган онам, холам-у тоғаларимнинг руҳий ҳолатларини ҳам яна бир қарра теран ҳис қилгандек бўлдим. “Танаси бошқа дард билмас”, “Ҳар ким ўзидан ўтганини ўзи билади” дейди халқимиз. Агар дунёи дунда шу аччиқ ҳақиқатни чиппақка чиқара оладиган мўъжизавий қудрат бор бўлса, бу бадиий адабиёт, хусусан, бадиий наср бўлса керак, дея ўйлаб қолдим беихтиёр. Зотан, чинакам бадиий асар танаси бошқанинг дардини ўқувчига билдира олади ва ўзидан ўтганини ўзи яхшироқ билишига беминнат кўмаклаша олади ҳам.

Одатда гапнинг индаллосиёқ асарнинг қандайлигидан яққол далолат бериб туради. “Бўладиган бола бошидан маълум” деганлари бежиз эмас, албатта. Бўладиган бола – жони бор асар ҳам дастлабки гапдаёқ маълум бўлади. Шу боисдан ёзувчи гоҳида ўзига ҳаммаслақ адиблар асарлари орасидан асарда ўқувчига айтмоқчи бўлаётган гапларини мухтасар ва қурч ифодалай оладиган, ўзида беҳад қимматли фикрни жамлай олган ҳикматли гап қидиради. Ўқувчи ўзининг дил сўзларини тўғрироқ тушунсин, нотўғри тушунмасин деган умидда ана ўша ҳикматли гапдан эпиграф, яъни, бошсўз сифатида фойдаланади. Бундай бошсўз ҳамиша ҳам ўзини оқлайвермайди, албатта. Баъзан “Мен не дейман, қўбизим не дейди” қабалида униси бунисига пойма-пойроқ чиқиб қолиш ҳоллари рўй бериб туради. Узукка муносиб кўз қўйиш осонми, ахир! Аввало шу заргарона иш, менинг назаримда, мазкур асарда қойилмақом уддаланган. Зотан, асарга эпиграф сифатида танланган буюк адиб Эрнест Хемингуэйнинг “Ёзувчи бўлиш учун истеъдод билан бахтсиз болалик кифоя қилади” деган тағдор гапи ҳар икки муаллифнинг дарди-дунёси-ю улар ёзувчилигининг туб илдизларини аён кўрсатиб турибди дейиш мумкин. Ёзувчиликнинг энг асосий икки шартдан бири сифатида истеъдод билан ёнма-ён қўйилаётган “бахтсиз болалик” тушунчаси сизнинг алоҳида эътиборингизни тортиб, жиддий мушоҳадаларга ундай олади. “Куйгандан кулли бало чиқади” дейди халқимиз. Зотан, “куй” деган мўъжизанинг ўзи ҳам аввал-бошдан куйган кўнгили фарёди, охи-зори ҳисобланади. Мурғаклигиданоқ “бахтсиз болалик”, яъни, етимлик, уруш-қирғинлар ва бошқа балоларга мубтало этилган, “ота” деб

аталган тоғдек улкан суянчиғидан жудо бўлган кўнгилнинг оҳи-зори, кўрган ситамлари... агар одам боласида зиғирчагина истеъдод учқуни бўлса, албатта, уни ёзувчи қилади-да! Суриштириб қарасангиз, жаҳон адабиёти, жумладан, ўзимизнинг ўзбек адабиётимиз кўнгли синиқ-шикастадил етимлар адабиёти, болалигида отасиз-етимликнинг азоб-уқубатларини бошидан кечирганлар яратган адабиётдек...

Бош сўз, яъни, эпитафдан кейин асар муаллифи томонидан битилган мухтасаргина “Кириш сўз” ҳам, табиийки, ўқувчи эътиборини ўзига тортади. Ҳар бир сўзи баайни тамбур торларидек чертилиб турган, дил қаъридан чиқаётган сидқидил ва шуниси билан алоҳида таъсирчан изҳори дил, зиғирча ҳам ёлғон, сохтакорлик, олифтагарчилик аралашмаган чинакамига чин сўз... ўқувчини нега ҳам лоқайд қолдирсин! Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Давлат мукофоти совриндори, ҳозирги ўзбек болалар адабиётининг чинакамига карвонбошиси Худойберди Тўхтабоевнинг “Интизор қалб армони” номли сўзбошиси, айниқса, ундаги “асарни бир эмас, икки-уч бор ўқидим. Ўқиган сари яна ва яна ўқигим келаверди”, “Муаллифни табриклагим келди, унга ҳавасим ҳам келди” қабилдаги астойдил иқрори, лутфийона тантилик-бағрикенглик ва химмат-марҳамат назари билан қараб айтилган гаплар, табиийки, тобора улканлашаётган қизиқишингизга янада улканроқ қизиқиш кўшади. Ўрни-ўрнида бирин-кетин айтилган шу уч сўздан кейин ҳар жиҳатдан руҳан тайёр ҳолда, ич-ичда “Йўғ-э!”, “Наҳотки?” “Хайрият!” қабилдаги хитоблар уйғониб, бевосита асар мутолаасини бошлайсиз. Худди шу ерда дил қаърида кўп йиллар мобайнида пишиб етилган яна бир сидқидил гапга – гапнинг индаллосига дуч келасиз: “Ушбу асаримни бир марта бўлсаям кўролмаган ва дийдорига тўёлмаган отажоним – Аҳмад Абдимурод ўғли ва меҳридарё онажоним Зайнаб Сафар қизининг ёрқин хотираларига бағишлайман”. Одатда илинж, таъма, хисоб-китоб сингари бу фоний дунёнинг ўткинчи нағмалари тирикларга нисбатан бўлиши мумкин, марҳумларнинг илинжи тириклардан тиловат-у дуо ҳам бўлиши мумкин, бироқ тирикларнинг марҳумлардан не илинжи бор! Бағишлов ўзининг астойдил изҳор этилган чин сўзлиги билан асарга қизиқишингизни, айтиш мумкинки, авж нуқтага кўтаргандек бўлади.

Ҳар жиҳатдан руҳан тайёр бўлган ўқувчи асарнинг дастлабки мўъжаз бобиданоқ чинакам мўъжизага юзма-юз келади. Бу – ўзи алоҳида бир мустақил асар – тугал новелла сифатида яшаш ҳуқуқига эга бўлган “Иzza” боби ва унга қўйилган айни шу номдир.

Маълумки, “изза” сўзи “изо”, “изтироб”, “изилламоқ”, “изҳор” сўзлари билан ўзакдош бўлиб, ҳаммасининг ўзаги “из”дир. Масалан, “Изо” ер остидаги сизот сув таъсирида намиқиб-унниққан зах тупроқни англатувчи сўздир. Бинобарин, “изза” сўзи “изтироб”, “изилламоқ”, “ўсаллик”, “уят” маъноларидан ташқари, изни, яъни, асли-наслини қидириб тополмаётган, демакки, асли-насли тупроқдан сувга айланаётган одамнинг руҳий ҳолатини англатувчи сўздир. Бундай ўзи ҳам, юраги ҳам “бир тутам” бўлиб сиқилиб турган одамнинг сидқидил оҳи-зорини буюк Абдулҳамид Чўлпон биргина пурҳикмат сўз билан “сиқинти” деб атаган эди.

Бу оламда ўзбекдек соддадил-ишонувчан, оқкўнгил халқ камдан-кам! Хўжа Насриддин афандимизнинг азбаройи ўзига хархаша қилаётган болаларни алдаш учунгина айтган “Муюлишда биров текинга ҳолва улашяпти” деган ёлғонига лаққа ишонган болакайларга қараб туриб ўз ёлғонига ўзи ҳам астойдил ишонгани ва “Мен ҳам ҳолвадан курук қолмай-да” дея уларнинг ортидан югургани ёдингиздадир? Фақат афандигина шундай қила олади! Фақат ўзбекина шу қадар соддадил-оқкўнгил-ишонувчан бўла олади! Мазкур биринчи бобда шу латифага яқин бир воқеа қаламга олинади. Тасаввур қилинг, бир тўп болалар ўйнаб юришибди. Шунда улар томонга эшак миниб келаётган оталарни кўрган айрим болакайлар “Ана, отам!” дея уларга қараб югуришади. Оталари кўринмаган болалар эса, ўйиндан путур кетгани боис, уй-уйларига тарқалишади. Урушда дараксиз кетган отасини интизорлик билан кутаётган болакай Менглибой-чи? Нима қилсин? У ҳам “Ота, отажон!” дея биринчи гуруҳ ортидан беихтиёр югуради ва, табиийки, бу “қилмиши”-ю бахтиёр ота-болаларнинг ўтакетган лоқайдлигидан қаттиқ изза (пушаймон, ўсал...) бўлади.

Одатда одам боласининг ҳар бир ҳагги-ҳаракати унинг феъл-атворидан яққол далолат бериб туради. Шунинг учун ҳам бадий насрда аниқ далил(детал)лаштирилган тасвир ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Бу ўринда ҳам оталари минган эшакка мингашиб кетаётган бахтиёр болаларга кўнглидаги ҳавас, алам, изтироб билан термулиб қолган болакайнинг аҳвол-руҳияси, “изза” сўзининг бутун суврати-ю маҳражи баайни кўш кафтингизга қўйилгандек аён кўриниб туради. Бир далил тасвиридан иккинчи далил тасвирига, бир воқеадан иккинчисига табиий равишда ўтиш ва уларни баайни маржондек бир ипга тиза олиш, айтиш мумкинки, ёзувчилик маҳоратининг бош кўрсаткичи мана шудир. Қиссада айни шу маҳорат ҳам аён кўриниб бошлайди. Изза бўлиб – изтироб чекиб ўтирган болакайни “ўтин ортмоқлаган бир гуруҳ аёллар” қуршаб оладилар. Улар орасида болакайнинг ўз онаси билан опачаси ҳам бор. Табиийки, улар болани қуршаб, “Нима бўлди?” дея ҳол сўрай бошладилар. Бундай сўров-терговларга жавобан болакай нима десин? Ҳаммининг кўз олдида қанақасига ўз дардини дастурхон қилсин?! Бола кўнглидан ғофил ёзувчи айни лаҳзаданоқ ошкора дийдиё-ю хархашалар баёнини бошлаб юбориши эҳтимол эди. Лекин уни теран ҳис қила оладиган чинакам ёзувчи, айниқса, ўқитувчилик мактабидан ўтган ёзувчи яхши биладикки, айни лаҳзаларда бола учун ягона чора – дард устига чипқондек ошкора сўров-терговларга жавобан жимгина дардини ичига ютиб қочиб қутулиш! Ботиндаги кўнгил сирлари ҳаммага ошкора тарзда эмас, энг яқин сирдошга пинҳона тарзда айтилади-да, ахир! Акс ҳолда унинг нимаси сир?

Олти яшар болакай учун ўз онасидан ҳам яқинроқ сирдош, ҳасраткаш, мунгдош бўлиши мумкинми? Уйга қочиб келиб сандалнинг ёнида ўз дардига берилиб йиғлаб ётганида онаизорнинг сўров-кистовларига жавобан, ниҳоят, мурғак юрак дардини ёришнинг қулай мавриди етиб келади. Шундан кейин қуйидагича тасвир келтирилади: “Сўзларимни кўзлари ёшланиб эшитиб ўтирган онам култ этиб ютинди, мени маҳкам қучоқлаб, бағрига босди. Бироздан кейин бўйнимга кўз ёшлари тўкила бошлади”. Шу бир жуфт соддагина гапдаги “култ этиб ютиниш”, “маҳкам қучоқлаш”, “бағрига босиш”,

айниқса, кўз ёшларнинг юзга эмас, бўйинга тўкилиш ҳолатлари замирида олам-олам маънолар яшириндир. Баайни катрада қуёш акс этганидек, бу ҳолатларда мунис-муштипар онаизорнинг дарди-дунёси аён кўриниб турибди.

Асарда бундай деталлаштирилган тасвир ҳавас қилса арзигулик даражада изчил давом эттирилади: “Онамнинг кучоғида анча ўзимга келдим. Ич-ичимдан келаётган йиғи тўхтади. Елкаларим титрамай қолгач, онам мени аста бағридан бўшатиб, бошимни силади. Кейин Хадича опам билан ғалати-ғалати кўз уриштириб олишди”. Ушбу соддагина гапларда, эътиборингиз учун, бирон ортиқча сўз йўқ! Ҳар бир сўз қахрамонлар кўнглини кўз ўнгимизда ёриштириб кўрсатишга тўла равишда сафарбар этилган. Шундан кейин тилга олинган қипқизил ёлғон эса, айтиш мумкинки, асарнинг энг гўзал топилдиқ деталларидандир. Гап шундаки, жигарбандининг чўктирилган ўксик кўнглини юксалтириб, хуфтон дилини ёриштириш умидида онаизор айтадики, “Отанг урушга кетаётиб менга: “Бир эмас, икки отимни Қизилқумдаги чўпон ўртоғимга: “Мен келгунча миниб юр” деб бериб кетганман” деган!..”, “Ҳали кўрасан, худо хоҳласа, отанг келса, сени эшак-ку эшак, гижинглаган, чиройли ясатилган отга мингизади, отга!..”

Ана энди бу ёлғоннинг бола қалбидаги акс-садосини кўринг! “Беғубор дилларнинг умидбахш орзулари” деб номланган учинчи бобда ушбу акс-садо таъсирчан қаламга олинади. Айни чоғда, болакай, она ва опадан кейин асарга яна бир дилга яқин – дилкаш қахрамон – Сайфиддин жўра, “ювош, беозор, тили ширин, дилкаш бола” кириб келади. “Унинг ҳам бирдан-бир орзуси отасини кўриш, дийдорига тўйиш”. Жўрасининг изза бўлганини эшитиб, ўзи ҳам бундай иззаликни бошидан кечирган “ёшгина табиб” сифатида энди ундан кўнгили сўрагани ва ҳамдардлик кўрсатгани келган! Аввалига изза, сўнгра от атрофидаги оккўнгили-соддадил болаларча дилкаш гурунлар, сирлашув-ҳасратлашувлар тотли орзуларга ўз-ўзидан уланиб кетади. Болакай қалби саховатга лимо-лим инсон сифатида аслида йўқ икки отнинг бирини ўзининг кадрдон жўрасига дўстона тухфа қилиб юборади. “Иккимизнинг орзу-умидларимиз, қувончларимиз бирлашиб кетгандек бўлди. Шу топда бу дунёда икковимиздан бахтли болалар йўқдек эди” деган кўтаринки руҳий ҳолат тасвири билан учинчи боб ўзининг қонуний ниҳоясига етади.

Лекин, айтишса, етимчанинг қалбидаги кўтаринкиликнинг тушқунликка, чароғон кундузнинг зимистон кечага айланиши нақадар осон! “Кўрқинчли тун” деб номланган навбатдаги боб мана шу зимистон кечанинг бутун даҳшатини кўрсатишга қаратилган аччиқ ҳаёт ҳақиқатининг жонли тасвирини чизишга тўла сафарбар этилган. Тасаввур қилинг, олти яшар болакай ярим кечаси “қора сатқоқ” касали бехос хуруж қилган муштипар онанинг йиғисидан уйғониб кетади. Зимистон кеча, қаҳратон қиш, совуқ уй, касалманд она билан шикастадил бола! Икки опача ёрғучоқ(қўл тегирмон)га буғдойни ун қилгани кетишган. Бола ягона чора сифатида “Ё пирим!..” дея онанинг елкасидан бошлаб уқалай кетади, касалманд она эса, “Кўрпага кир, болам, совқотиб қоласан!” дея жонҳалак бўлади. Она оғриқ заптидан ингранади, бола эса, “Онажон, сизга нима ёрдам қилишни ҳам билмай қолдим” дея зорланади. Она ўзининг афтода ҳолига қарамай “Шу совуқ тунда худодан бошқа паноҳимиз йўқ, улим!..

Ишонган тоғим, боғу чорвоғим ўзингсан, болам!.. Ишқилиб, сенинг умринг узоқ, толеинг баланд бўлсин, болажоним!..” дея оҳ-нола-ю дуо қилади. Бола эса, ўз навбатида “Қўйинг, онажон, гапираман деб қийналиб қоляпсиз-ку!” дея зорланади. Она “Эҳ, айланайин, художон!.. Сенга ялиниб-ёлвораман!.. Шу гўдаккинарим оёққа тургунича, шугиналарим уйли-жойли бўлгунича жонимни олмай тур!” дея илтижо қилади. Бола эса, табиийки, “Онажоним ўлиб қолса-я” дея кўркади...

Шу ўринда, худди аввалги бобда от ҳақидаги ширин ёлғонга ўхшаб, бу бобда ўлим ҳақидаги аччиқ ҳақ гап юзага қалқиб чиқади. Гап шундаки, олти яшар болақайнинг ўлим ҳақидаги тасавури ҳали фақат асар бошида кўринган “эшак” деган жониворгагина боғлиқ: совуқдан қотиб ўлган эшакнинг гўштини дайди итлар бир кундаёқ талашиб-тортишиб еб кетганинигина кўзи кўрган! Қарабсизки, мурғак юрак қаъридан наинки оддийгина илтижо-тавалло, балки шундай бир қатъий аҳду паймон баайни вулқон янглиғ отилиб чиқади: “Йўқ!.. Онажон!.. Сиз ўлмайсиз!.. Мен сизни сираям итларга егизиб қўймайман!..” Улкан рамзий маъно касб этувчи бу соддадил-оққўнгилларча беғараз аҳду паймон касалманд онаизор билан баробар ўқувчи қалбини ҳам, табиийки, қаттиқ ларзага солади. Онанинг “ўта мулойим ва ўта ёқимли оҳангда” айтган қуйидаги гаплари эса, ҳис қилиш қобилятини йўқотмаган ҳар қандай ўқувчи қалбини, табиийки, яна-да қаттиқроқ титратиб юборади: “О, менинг Алпомиш болам!.. Яккаю ягона ўғлимсан! Сендан умидим катта! Сен икки опанг билан менинг суянган тоғимсан. Кўрқма, тойчоғим. Мен ҳали-бери ўлмайман. Ўлими курсин, болам! Мана, Оллоҳга шукур, сенинг қўлинг ҳам, илтижонг ҳам шифо экан. Санчиғим қўйди. Бироз ўзимга келдим. Ҳализамон ёрғучоққа кетган опаларинг ҳам унни олиб келиб қолишади...”

Очликдан силласи қуриган болақайнинг “ун” сўзини эшитгандан кейинги руҳий ҳолати, тамшаниб-тамшаниб сўлақларини ютиши, сўлак нон ўрнини босолмаслигини англаши, “Нон егим келяпти” дея зорланиши, бунга жавобан онаси индамагач, овозини сал кўтариб, “Нон!..” дейиши... нафақат мунглуғ онаизорнинг, балки ўқувчининг ҳам нафасини ичига тушириб юборишга қодир! Онанинг инқиллаб, инграниб, гандираклаб ўрнидан туриши, шу ҳолатда дераза пардаларини четга суриши, токчага яқинлашиши, ним қоронғида сандикни ушлаб қопқоғини очиши, ичини титкилай-титкилай топган нарсасини қўйлагининг енгига ишқалаб-ишқалаб болақайга тутиши... бу ҳатти-ҳаракатларнинг ҳар бири қаҳрамон руҳий ҳолати хусусида, айтиш мумкинки, олам-олам таъминот беради. Улар моҳир рассом кўли билан чизилаётган, лекин ҳаракатсиз эмас, мунтазам ҳаракатдаги соҳир сувратга ўхшайди. Шу ерда ва айни шу бобнинг ўзида яна бир детал(далил) кўрсатилади. Бу – қурут! Она таърифлаганидек, “Жуда мазали қурут!” Бу қурутни она – болага, бола эса, аксинча, онага нечоғли илинишини аён кўрсатувчи деталлар тасвирини наинки деталлаштириб таҳлил қилиш, ақалли таърифлашга ҳам қийналасан киши!

“Оғир куннинг оғир туни” деб номланган навбатдаги, бешинчи бобдан воқеаларнинг изчил деталлаштирилган тасвири сандали бўлса-да, ўт-оловсиз совуқ уйдан сандалсиз даҳлизга кўчади. Бу ердаги манзара, табиийки, яна-да даҳшатлироқ ва тасвир яна-да таъсирчанроқ! Мазали қурутни шимган қўйи

эндигина тотли уйкуга кетганида даҳлизда нимадир тарақлашидан чўчиб уйғонган ва онасини излаб “кўрқув аралаш жунжикиб даҳлизга чиққан” болакайнинг кўз олдида чизилган манзара, табиийки, яна-да жонлироқ: Ҳайитгул опачаси қора чироқни ёқолмай қийналиб турибди, онаси эса, негадир нолиб, пешонасидан қон томчилаётган(!) Хадича онасининг пешонасига нимадир танғиб боғламоқда!.. Маълум бўладикки, аллақандай ниқоб кийган йўлтўсарлар опачаларнинг қўлларидаги унларини олиб қочишдан ташқари, худди ўлганнинг устига тепгандек қилиб, таёқ билан уриб катта онасининг бошини ёрганлар ҳам!.. Қахрамонларнинг воқеа тафсилотларини ўзаро таҳлил-у муҳокама қилишлари асносида, айниқса, олти яшар “Алпомиш бола”нинг, энди қатъий аҳду паймони эмас, чинакамига алпомишона шахду шижоати беихтиёр ҳавасингизни келтириб, қалбингизда тотли бир титроқ уйғотади: “Мен бўлганимда ўша йўлтўсарларнинг жонини суғуриб олар эдим!” Ночор онанинг ризқ-рўзини қўлдан бой берган опаларни овутиши-ю опалар ноласи ҳам, табиийки, таъсирчанликда ундан қолишмайди. “Тор ва зах хона яна-да совий бошлади” деган бир қарашда жўнгина ахборотдан кейин яна-да таъсирчанроқ деталлар баайни маржондек тизилади: “Баданим совукдан тиришиб кетаётганга ўхшарди. “Касалманд онамнинг ҳоли не кечяпти экан?” – деб онамнинг юз-кўзига қарарканман, онам бирдан “Вой!..” деб, қорнини чангаллаб, ғужанак бўлиб ётиб қолди. Худди шу пайтда ташқарида увиллаган шамолнинг зарбидан икки табақали ташқи эшикларимиз қарсиллаб очилиб ёпилди-ю, қора чироқ ўчиб қолди...” Айтиш мумкинки, буюк Абдулла Қаҳҳорнинг “Даҳшат” ҳикоясидагидан минг чандон даҳшатлироқ манзара! Бугина эмас. Манзара тобора даҳшатли тус ола боради. Жумладан, шундай жонли тасвиргина эмас, гўзал ташбех, янгича “теша тегмаган” ўхшатиш келтирилади: “Ташқарида эса телба шамол боласини овчига олдирган она бўридай бетиним увиллар, эшикларнинг тарақ-туруки юракка ваҳима соларди” Мазкур гапдаги, айниқса, телба шамолнинг боласини овчига олдирган она бўридек бетиним увиллаши нафақат онанинг ва ё она табиатнинг, балки манфур урушдан кейинги йиллардаги бутун бир халқнинг аҳвол-руҳиясини аён кўрсатиб тургандек! Сандалли уйда-ю даҳлиздаги аҳволки шу қадар даҳшатли, “ташқари”даги аҳволни шу биргина гапданок тасаввур қилиб олаверасиз!

Ичкаридаги аҳвол ҳам, табиийки, яна-да таъсирчанроқ алфозларда намоён бўла боради. Жумладан, кичкина опа қора чироқни амал-тақал ёққан захоти нон сандиқни титкилай кетади. Қидирганини тополмагач, “Қурутни ким олди?!” дея укасини тергашга тушади. “Укангни тергайверма. Қурутни мен едим” дея балогардон онаизорнинг “ётган жойида беҳолгина шивирлаб” айтган гапи Алпомишга менгзалган олти яшар болакайнинг орини кўзғайди. Ўрнидан сапчиб туриб онасига яқинлашади-да, “Нима қилсангиз қилинг. Қурутни онаммас, мен едим” дейди. Айниқса, шу сидқидил иқроргуна эмас, ботирларча журъат-жасорат қалбингизни титроққа солиб, руҳингизни ҳаяжонга чулғаб турганида ундан-да таъсирчанроқ бир гап келади: “Ҳайитгул, опанга айт, унни элаб ўтирмасин, озайиб қолади” дейди она!.. Хуллас, бу ўзига хос ялдо кечаси, яшаш учун курашларда кечган уйқусиз кеча ўзига ғоят ярашувли хотима топади: “Тонг ота бошлаганида орзиқиб кутганимиз атала пишди. Касал ётган

онамизнинг ёнига тикилишиб ўтириб, ярим пиёла-ярим пиёлдан иссиқ атала ичиб танимиз яйради. Онам ҳам сал ўзига келди. Ғам-ғуссамиз қочгандай бўлди. Пиёлаларни ялайвериб, ювгандан ҳам тоза қилиб қўйибмиз. Бу ҳолдан ҳаммамиз бир яйраб қулишиб олдик”. Пиёлаларни ялайвериб ювгандан ҳам тоза қилиб қўйиш, устига устак, бу ҳолдан бир яйраб қулишиб олиш учун... одам боласи нақадар оч-наҳор, айни чоғда, ночор-ноилож, сабр-қаноатли, мўмин-қобил, соддадил-оккўнгил, ҳар қандай кулфатдан ҳам бахт топа оладиган даражада ҳаётга чанқоқ, хуллас, қон-қони билан ўзбек бўлмоғи керак!

Камбағалнинг кундузи ҳам кечасидан кам фарқ қилади, албатта. “Садақа – радди бало” деб номланган олтинчи бобда, ўз номи билан кундуз бўлганидан кейин, катта опа ўтинга, кичик опа ўқишга кетиб, уйда она-болагина қолганида уларнинг кўрган-бокқанлари қаламга олинади. Ана ўша олтинчи бобда болакай, унинг онаси, икки опачаси, жўрасидан кейинги олтинчи қаҳрамон асарга ҳасса таяниб кириб келади. Бу садақа сўраб турган гадой чолдир. У қуруққина эмас, “Садақа қил-да, дуо ол, бачам. Дуода гап кўп. Садақа радди бало!” қабилдаги ўзига ғоят ярашиб турган ҳикматга бой гаплари билан кириб келади, албатта. Бу гапларнинг аввал болакайга, сўнг онага таъсири, болакай билан чолнинг ўта жонли суҳбати, айниқса, чолнинг “Сизларда нима бор ўзи?” қабилдаги кўндаланг саволлари-ю болакайнинг “Бизлардами, қозон-товоқ, кўрпа-ёстиқ, китоб-дафтар, кийимларимиз. Яна-чи, чойнак-пиёла бор!” қабилдаги ётиққина жавоблари... нақадар содда, тушунарли, таъсирли, чинакам ўзбекона! Улар таъсирчанликда, дейлик, Ғафур Ғуломнинг “Менинг ўғригина болам” ҳикоясидаги ўғри билан кампирнинг суҳбатидан қолишмайди, десак муболаға қилмаган бўламиз. Айниқса, супрада тонг-сахарда амал-тақал ичилган аталадан қолган бор-йўқ супрақоқти унни гадойга олиб чиқиб бериб, ўрнига дуо олиш, ва бу олди-бердидан астойдил, дил-дилдан қувониш учун одам боласи фақатгина ўзбек бўлмоғи керак!

“Хазина” деб номланган еттинчи боб ҳам ўзига хос маънолар хазина-сидир. Чошгоҳ маҳали янтоқ орқалаб келган Хадича опанинг уйга келибок шилқ этиб ўтириб қолиши, “кун совуқ бўлишига қарамай, қора терга ботиб кетгани”, пешонасидан сизиб чиқаётган қон аралаш терини артиши... қўйинг-чи, ҳар бир қаҳрамоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати, туриш-турмуши ва гап-сўзлари баайни булбулдек сайраб, ўзлигини аён кўрсатиб турибди. Холбуки айни ҳолат улар учун зимистон кеча эмас, чошгоҳ, яъни, ёруғ куннинг қоқ ўртаси! Ташқи табиат тасвири ҳам, табиийки, шунга монанд: “Бу вақтда бир неча кундан буён осмонни қоплаб турган қора булутларни ёриб чиққан баркашдек офтоб нурлари ҳовлимиздаги уюм-уюм қорларнинг додини бериб йиғлатаётган ва башарасини ҳунуклаштириб, тупроққа қориштираётган эди”. Тасвирдаги жонлантиришдек жозиб бадий тасвир воситасини айтмаган тақдирда ҳам, ундан яққол англашиладики, нафақат болакай ва унинг онаси билан опачалари, балки бутун табиат ҳам шу топда том маънода изза бўлиб, ўзининг афтода аҳволдан хўрлиги келиб турибди! Опа билан уканинг дуо билан садақа атрофидаги ўз феъл-атфоллари-ю аҳвол-руҳияларига тамомила мувофиқ “фалсафий баҳс-мунозара”си сўнггида болакайнинг шундай ўйлари берилади: “Кимнинг гапи тўғри? Онамнингми, Хадича опамнингми? Онам:

“Кутлуғ уйдан ҳеч ким куруқ чиқмасин” дейди. Хадича опам эса: “Бундай оғир кунда, аввало, ўзимизни ўйлашимиз керак”, деяпти. Жиддийроқ ўйлаб кўрсам, иккаласиям ҳаққа ўхшайди. Сўнгги нонини тиланчига берганлар фақат бизлармикан ёки бошқалар ҳам бормикан? Бу масала шу топда мени роса қизиқтириб қўйди”.

Айни шу қизиқиш еттинчи бобга келибгина қаҳрамонни кенгликка, ташқи оламга, бу оламнинг энг яқин нуқтаси – кўшнининг уйига олиб чиқиб, асарга яна бир қаҳрамон – болакайдан икки-уч ёш каттароқ Ўрингул деган қизчани олиб киради. Олти яшар болакайнинг кенг оламга чиқиб топган энг бирламчи “кашфиёти” шу бўладики, бу оламда ўзлари ёлғиз эмас эканлар! Қўшни Ўрингул опаси ҳам гадойни куруқ қайтармай, уйдаги иккита зоғорасининг биттасини берибди! Лекин йўқчиликдаги заҳмат-машаққатлар суяк-суягидан ўтиб кетган ўз опаси болакайнинг бу кашфиётини бир зарб билан чиппакка чиқаради-қўяди: “Уларнинг йўриғи бошқа.” Бу гапнинг маъносига тушунмай анграйиб қолиб, “Нимаси бошқа дедингиз?” дея сўраган укасига жавоб тариқасида берилган изоҳ аввал-бошдан юракларни ўртаётган “эски дард”га келиб тағин тақалади: “Уларнинг отаси бор демокчиман...”

Отаси бор бола уйдаги бор-йўқ икки зоғорадан бирини муҳтожга берса – бу, албатта, бахиллик эмас, чинакамига саҳийлик! Лекин отасиз бола уйдаги бор-йўқ супрақоқти унни дуо учун бериб юборса, бунисини саҳийлик дейиш, албатта, камлик қилади. Буюк мутафаккиримиз Алишер Навоий улуғлаган ва буюк Паҳлавон Маҳмуд оғишмай амал қилган аҳийлик-жавонмардлик, том маънодаги ўзбекона тангилик бу! Эртадир-кечдир бундай тангиликнинг ажри-мукофоти бўлмаслиги мумкин эмас! Худонинг кудратини кўрингки, азбаройи бузилган ўчоқбошини суваш учун сомонхонадан музламаган тупроқ кавлаётган опа... нақ хазинани топиб олади: опа-ука сичқоннинг инидан бир челакка яқин буғдойни йиғиб-териб оладилар! “Хазина” бобининг якуни ҳам ўзига яраша маънолар хазинасидир: “Бизнинг шу кунги шодлигимизни бир кўрсангиз эди. Онам севинганидан, касалиниям унутиб, оёққа туриб кетди. Хадича опам икки коса буғдойни аллақерга олиб бориб талқон қилиб келди. Икки-уч кундан сўнг оғзимиз кулча нон кўрди. Тўрт-беш кун ичида ҳаммамизнинг ҳам рангимиз кириб қолди...” Жиддийроқ ўйлаб қаралса бобдан англашиладики, энг катта хазина – одам боласининг ўз ёғига ўзи қовирилиб қолмай, кенг оламга астойдил ният билан чиқиши, чуночи, муҳтожга аҳийлик, кўшнига ишонч билан қарашидир.

“Адашиб келган хат” номли саккизинчи боб бош қаҳрамонни ва бутун оила аҳлини ташқи олам билан яна-да жипсроқ боғлайди. Аввалига хонадондаги битмас-туганмас заҳмат-машаққатлар жаҳондаги “уруш” деб аталувчи умумбашарий фожиага ўз-ўзидан боғланади. Бу боғланишларнинг олти яшар болакай қалбидаги акс-садоси, айни чоғда, чинни-чироқ, оппоқ, топ-тоза кўнгилининг тиниқ кўзгуси сифатида кўз олдингизда намоён бўлади: “Онамнинг айтишича, бизнинг шундай оғир аҳволга тушишимизга уруш айбдор эмиш! Уруш дегани нима ўзи? Одамлар нима учун уришишади? Нимани талашади улар? Яна онам айтадиларки, урушни ёмон одамлар бошлаб беришаркан. Кейин ўзлари бир четга чиқиб туришаркан. Ўша уришқоқ одамлар

нима фойда кўришаркан-а? Мақсадлари нама ўзи уларнинг? Бу дунёда мен тушунмайдиган нарсалар шунчалар кўпки, барини ўйлайверсам бошим тарс этиб ёрилай дейди. Отамгаям ҳайронман. Уруш бўлаётган жойга бориб нима қиларди? Уйда ёнимизда юраверса бўлмасмиди?..” Мана шундай ҳолатда уйга адашиб келган бир хат ўқилади ва маълум бўладики, почтадагилар “Сталин” колхозида яшовчи “Сафарова З.”га ёзилган хатни лоқайдлик-бепарволик билан қараб “Социализм” колхозига жўнатиб юборган бўлади! Ўйлаб қарасангиз, шу адашиб келган хат замирида ҳам муайян бадиий маъно, муаллифнинг ғоявий нияти англашилади: “Сталин” бўлди нима-ю “Социализм” бўлди нима, иккиси ҳам бир гўр, ҳар иккиси ҳам улкан умумбашарий фожиаларнинг туб илдизи, жафокаш тарих майдонига адашиб чиқиб қолган кўргиликлар эмасми, ахир!..

“Яхшининг шарофати, ёмоннинг касофати” деганларидек, агар яхши дуо қилган гадойнинг шарофати билан муҳтожларга хазина топилган бўлса, адашиб келган хат ва, умуман, адашиб келган совуқдан совуқ номларнинг касофати билан усиз ҳам танг аҳвол баттар танглашади. “Кун кундан оғир келди. Кечагиданам бугунги совуқ ошиб тушди. Бунинг устига, ярим кечада қора чироғимизнинг ёғи тугаб, ўчиб қолди” деб бошланган тўққизинчи боб – “Антиқа янгилик”да яна бир, ҳақиқатан ҳам, антиқа янгилик қаламга олинади. Ярим кечада қора чироғи ўчган, бунинг устига, сандалнинг чўғи ҳам ўчган совуқдан совуқ хонада ухлаёлмай, тонгга яқин бир мизғиб кўзини очган болакай не кўз билан кўрсинки, совуқ изиллаб кириб турадиган томондаги деворда... яхлит бир ой эмас, беҳад-бехисоб юлдузлар чакнаб-чарақлаб, нафис жилваланиб турибди!.. Бу мўъжиза, бу антиқа янгиликни ойисига айтгани дераза оша ташқарига қараган болакай кўрадики, ойиси “ўзиям, кийимлариям сап-сарик, узун бўйли бир нотаниш хотин” билан гаплашиб турган экан. Ташқаридаги “антиқа янгилик” ичкаридаги “антиқа янгилик”дан зинҳор қолишмайди. Ҳалиги ўзиям, кийимлариям сап-сарик, асли-насли фойда кетидан кувиб юрган чайқовчи беихтиёр музга сирпаниб йиқилган болакайнинг оёғига қараб(!), унга гўёки меҳрибонлик қилади, аслида эса, ўз фойдасини кўзлайди: “Бачангизнинг оёғини янгиланг, хола!.. Бўлмаса, эски – эски-да. Бачангиз бу сабилни кийса тагин йиқилади”. Пиёладаги тузли сувни пахтага шимдириб ўғлининг бошидаги (!) янги ғуррага босаётган онаизор, табиийки, йиғламоқдан бери бўлиб, ҳасратидан чанг чиқади. Унинг сидқидил охи-ноласи битилган таъсирчан жумлани ўқир экансиз, халқона ҳикматларни эслайсиз: “Дўст бошга қарайди, душман оёққа”. “Эчкига жон қайғуси, қассобга ёғ”, “Мен не дейман-у кўбузим не дейди”... Ночор-ноилож чайқовчидан насияга беш дона тухум олиб, ўғлининг “Суюнчи беринг, она!.. Деворимиз туғибди! Юлдуз туғибди” қабалидаги гапларидан ажабланган онаизорга, шу билан бирга, ўқувчига ҳам ичкарига кирганида англашиладики, девор ичкарисидан юлдузлардек ялт-юлт қилиб жилваланиб турган нарса... қиров экан!.. Асарнинг ҳазинликда буюк Гафур Ғуломнинг “Шум бола” қиссасидан қолишмайдиган оҳанги боб сўнггида яна-да маҳзунлашади: “Онам мени бағрига босганча, яна-да абгор қиёфада бир нуқтага тикилиб туриб қолди. Эриётган юлдузларга қўшилиб менинг юрагим ҳам, қувончларим ҳам эриб кетаётганга ўхшарди”.

Ўлмас Хўжа Насриддин афандимиз “думи хуржунда” деганидек, биз назардан кечирган тўққиз боб ўнинчи бобда қаламга олиб бошланган тўқсоннинг ва бошқа бехисоб кўргиликларнинг ўзига хос дебочасигина, холос, гапнинг каттаси буёқда! Масалан, “Бахшининг хонишлари” деб номланган ўнинчи бобда уч ой қишнинг биринчи тунда бутун қишлоқ аҳли бир молхонага жамланиб, туннинг қоқ ярмига қадар кўсак чувиш ҳолатлари шундай санъаткорона қаламга олинадики, кўз олдимизда ота-боболаримиздан узук-юлуқ эшитганимиз кўргиликлар яхлит бир манзара сифатида намоён бўлади. Тун ярмида қаҳратон совуқда молхонада ит азобини кўриб туриб ҳам дунёга некбинларча қараш ва сўнмас яшаш иштиёқига бу жаҳон айвонида фақатгина ўзбек халқи қодир дея ўйлаб қолсангиз эҳтимол ушбу жонли манзарани кўргангизда. Алламаҳалда кўсак чувишни интиҳосига етказиб, уйларига қайтаётган хор-у абгор одамларнинг аҳвол-руҳияси сўнгги жумлада шундай мухтасар ва жонли чизилади: “Тун ярмидан ўтган бўлса керак, вақтни ҳаммадан яхши биладиган даканг хўрозлар бири олиб, бири кўйиб тинимсиз қичқирмоқда. Дийдираб уйга етиб борганимизда шафақдан тонг мўралай бошлаганди”.

“Ўғирлик” деб номланган ўн биринчи бобдан то “Ғаройиб ҳодиса” деб номланган қирқ учинчи бобга қадар асарнинг асосини ташкил этувчи ўттиз икки бобни мустақил равишда мутолаа қилиб, бу боблар, улардаги ҳар бир жумла ва ҳар бир гапнинг мағиз-мағзини чақиб кўриш ўзингизга ҳавола, мухтарам ўқувчи! Ҳар қалай, сиз асар қаҳрамонидек атиги олти яшар болакай эмас, еттидан етмишга қадарлик пайғамбари акрам ёшининг биттасида тургандирсиз? Гапнинг қисқаси шуки, бу бобларда қаҳрамоннинг бошидан кечирган саргузаштлари ўлмас “Шум бола” қиссаси қаҳрамонининг саргузаштларидан қизиқарлироқ бўлса қизиқарлидир, ҳар қалай, зинҳор зерикарли эмас! Уларда атрофлича тасвирланганидек, бу ўткинчи дунёда эндигина бошланган ва туганмасдек туюлган тўқсон ҳам ўтади. Бундай қаҳратон тўқсонларнинг битта-иккитаси эмас, нақд еттитаси ўтади. Олти яшар болакай ўн уч яшар ўспиринга, кўлидан иш келадиган боқувчи, уй эгаси – хонадон соҳибига айланади. Қирқ учинчи бобда жонли чизиб кўрсатилганидек, бу оламда камдан-кам одамларга муяссар бўладиган энг олий бахт – ўлмас Ҳизр билан кўришиш, Ҳизр алайҳиссаломнинг назар қилиши ва кўмак кўрсатишидек ноёб саодатга ҳам мушарраф бўлади...

Ниҳоят, сўнгги “Ушалмаган умид” бобига алоҳида диққатни қаратайлик.

Тасаввур қилинг, ўтган етти йил мобайнида икки опача турмушга узатилган-да, уйда касалманд она билан орзуманд болагина бир-бирларига суянишиб қолишган. Ҳаммаси етмагандек, онанинг ҳам аҳволи баттар оғирлашиб, шифохонага тушган. Энди уйда ўн уч яшар боланинг ўзигина якка-ёлғиз, танҳо-ягона!.. Кўнгилдаги отам ана келади, мана келади деган нурли умид шу етти йил мобайнида кучайган бўлса кучайганки, зинҳор сусаймаган. Шундай кунлардан бирида адабиёт ўқитувчиси Солиҳ Каримов “Уруш ва тинчлик” мавзусида иншо ёзиб келишни уйга вазифа сифатида топширади. Устига устак, “мавзуни ёритишда уруш давридаги газеталарни топиб ўқиб, фойдаланиш”ни маслаҳат беради. Маслаҳатга биноан отасининг китоб жовонини титкилаб, уруш давридаги “Бухоро ҳақиқати” ва “Социалистик енбек” газеталарини

варақлаб ўтирган болакай газеталардан бирининг орасидан туморга ўхшаш хат топиб олади. Унда шу сўзлар ёзилган бўлади: “Рядовой солдат Муратов Ахмет героически погиб на полях сражений. Командир рота Капитан А. И. Иванов. 21. XII. 1943 года. Город Сталинград”.

Маълум бўладики, аслида ўн йил аввал, болакай уч ёшидалиги чоғидаёк ота ўлиб кетган-да, бола уни роппа-роса ўн йил интизорлик билан кутган! Табиийки, савол туғилади: нега қорахат келганини ҳеч ким билмаган? Бунинг сабаблари жуда оддий: аввало почтачи азбаройи қорахатни “мана” дея кўз-кўзлаб беришдан кўрқиб, “Ўзлари очиб кўришар” дея кундалик газеталарга ўраб-чирмаб ташлаб кетган. Она билан қизлар, шундай аҳволдаки, газеталарни варақлаб кўришга на вақтлари бор, на хоҳишлари! Уч яшар ёлғиз ўғилнинг эса, хали саводи чиқмаган!..

Ёдингизда бўлса, буюк Абдулла Қаҳҳорнинг “Асрорбобо” ҳикоясида ёлғиз ўғилдан қорахат келганини чол кампиридан, кампир эса чолидан ҳар боб билан яширишга уринади, чунки бир-бирини асраб-авайлайди, бу кулфатни кўтаролмайди деб кўрқади... Мазкур асарда қорахатга боғлиқ янгича бадиий талқинни аён кўришимиз мумкин. Умуман, мазкур асар, худди Лев Толстойнинг “Уруш ва тинчлик” эпопеяси, Эрнест Хемингуэйнинг “Алвидо, курул” романи, Абдулла Қаҳҳорнинг ушбу “Асрорбобо” ва Чингиз Айтматовнинг “Қулаётган тоғлар (Мангу қайлик)” романига илова сифатида берилган “Ўлмоқ ва ўлдирмоқ” ҳикоялари сингари, уруш мавзуида яратилган энг сара асарлар қаторида тура олади. Айни чоғда, уруш фожиаси бола қалбининг теран бадиий тадқиқи орқали таъсирчан акс эттирилган ноёб асар сифатида бадиий насримизда алоҳида ўрин тутди. Мен бунга аминман.

Асарнинг сўнгги бобидаги сўнгги жумлаларни, назаримда, йиғламасдан ўқиш амримаҳолдек: “Онам касал ётганида бу яна не кўрғилик бўлди? О, менинг беғубор қалбим! Сен шўрликкина не кунларга қолдинг?! Отанг жангларда жонини жабборга бериб, сенга етолмай қирғинбарот урушда душманлар билан олишиб ҳалок бўлибди-ю, сен бўлсанг, ҳамон йўл қараб ўтирибсан! Шунча йилдан буён юрагингда асраган орзу-умидларинг саробга, ушалмас армонга айланиб қолибди-ку!

Қўлимдаги мактубга тикилиб, йиғлай-йиғлай ўзимга келганимда, онам ва опаларим кўз олдимга келди. Бу хабарни уларга қандай етказаман, деган даҳшатли савол юрагимни тилиб ўтди. Уларнинг юрак-бағри эзилиб кетмайдими? Шунча қийинчиликларни, шунча азиятларни биргина отамнинг қайтиши ҳақидаги илинжга суяниб, енгиб яшаётган онам қай аҳволга тушаркан? Ҳилвираб турган юраги тутдай тўкилмайдимми?!

Шуларни кўнглимдан ўтказдим-у, бўғзимни куйдираётган фарёдимни қайтариб ичимга ютдим. Энди мен бола эмасман. Мана шу хонадоннинг ёлғизгина эркагиман. Бу хабарни эшитиб, юраги тилка-пора бўладиган опаларим ва онамнинг ёнида суянч бўлиб туришим керак.

Алвидо, орзу-умидларим! Алвидо, болалигим. Бугундан бошлаб, ўн уч ёшли болакайдек шўхлик қила олмайман. Эркалик қила олмайман. Манави қорахатни қўлимга тутган онимдан бошлаб, оиламиз ташвишларини бутун залвори билан елкамга оляпман.

Алвидо, бола қалбим!.. Мен бир лаҳзада улғайиб қолдим. Энди онам ва опаларимга тиргак бўлиш учун ҳам қалбимни куйдираётган аламларимни ва армонларимни бўғзимдан қайтаришга мажбурман. Мен энди болаларча фарёд чеколмайман. Энди фарёдларим бўғзимдан ташқарига чиқмайди.

Эсини таниганимдан буён отамнинг йўлига кўз тикканим, шу умид билан яшаганим, эй, менинг бола қалбим, беғубор қалбим, ўн уч баҳорим бағрида қоляпсан! Алвидо!..”

Бу сидқидил хитоб, аминманки, нафақат ўн уч ёшида ўз болалиги билан видолашганлар, балки етти ёшдан етмиш ёшга қадар ҳар бир ўқувчи қалбида кучли акс-садо уйғота олади! Болаларни тезроқ улғайтириб, оталарни теран мушоҳадаларга ундайди.

Асар мутолааси асносида яна бир, назаримда, ажиб хулосага келдим. Буюк Ғафур Ғулом ўзининг ўлмас “Шум бола” қиссасида ўтган XX аср бошларида халқимиз бошига тушган аянчли кўргиликларни бола нигоҳи орқали кўриш ва кўрсатишдек шарафли ишни кўнгилдагидек уддалаши учун адибга қарийб ярим асрлик вақт ва ижодий тажриба керак бўлган эди. Не ажабки, халқимизнинг аср ўрталаридаги уруш ва урушдан кейинги йилларда бошидан кечирган азоб-укубатларини бола қалби орқали атрофлича бадий идрок этиш учун бадий насримизга роппа-роса олтмиш уч йил – бутун бошли пайғамбар ёши керак бўлибди. Чинорнинг илдизи қанчалик чуқур кетгани сайин япроғи шунчалик юксалганидек, бу асар ҳам, умид қиламизки, худди “Шум бола”дек бешафқат вақт синовларидан шараф билан ўта олади, иншооллоҳ!

Ҳозирги ўзбек насрига яна бир бадий жиҳатдан бақувват асар муборак бўлсин, азизлар!

2009

МЕХРГА ҚАСИДА

Ёзувчи Уйғун Рўзиевга очик хат

Уйғун!

Бундан қарийб ўн беш йил аввал “Атиргул” деб номланган дастлабки романингиз кўлёмасини илк бор ўқиганимда қаттиқ ҳаяжонланган эдим. Йигирма уч ёшингизда ёзган бу гўзал шоирона асарингиздан олган таассуротларимни икки йилдан кейин ёзувчиларнинг умумий йиғилишида, шунингдек, “Ўтаётган кунлар нафаси” номли мақоламда ифодалашга уринган эдим. Ўшандан буён сизнинг носир сифатидаги порлоқ келажакингизга умид кўзи билан қараб келаман. Ҳар бир ёзган янги асарингизни назардан четда қолдирмасликка ҳаракат қиламан. Жумладан, “Тоғлар исканжасида”, “Қадр кечаси” ва бошқа қиссаларингиз, бир қатор ҳикояларингизни ўқиганман. Очиғини айтсам, бу асарларингиздан, афсуски, кўнглим у қадар тўлмаган. “Наҳот шугина умидим ҳам пучга чиқаётган бўлса?” қабилидаги мискинона ҳаёлларга борганман ҳатто. Яқинда ҳафталигимизда сизнинг “Робия” деб номланган мўъжазгина ҳикояингизни ўқиб, кўп йиллардан буён муштоқ кўнглим тўлди. Тўлдигина эмас, ундаги ҳис-ҳаяжон ташқарига тошиб чиқиб, ўзига лойиқ йўл кидирди. Камина ҳам олтмиш икки ёш остонасида биринчи (эҳтимолки, охири) очик хатимни ёзгим келди.

Гап шундаки, укажон, менинг тушунишимча, мазкур ҳикояингизда қаламга олинган аёл қалби ва ундаги “меҳр” деб аталувчи мўъжиза камдан-кам асарлардагина бундай бетакрор ва таъсирчан бадиий талқин қилинган.

Ўзингиз билсангиз керак, “меҳр” сўзини, дейлик, рус тилига биргина сўз билан айнан таржима қилиб бўлмайди. Чунки бу тилда меҳр туйғуси иккита сўз билан “нежное чувство” (“нафис туйғу”) деб аталади. Ҳар қандай туйғу ҳам, турфа туйғулар анор дончаларидек сиғишиб яшайдиган кўнглининг ўзи ҳам баайни сиз романингизда тасвирлаган атиргулдек нозик ва нафис, лекин, айниқса, меҳр... бу оламдаги ҳар қандай нафис ҳилқатлардан минг қарра нафисроқ, нозикроқ, серқиррароқки, бой рус тили унинг энг етакчи қиррасини алоҳида таъкидлаб кўрсатади.

Ёзувчининг ўз халқига меҳри ва, аксинча, халқнинг ўз ёзувчисига меҳри. Онанинг болага меҳри ва, аксинча, боланинг онага меҳри. Отанинг ўғилга меҳри ва, аксинча, ўғилнинг отага меҳри. Устознинг шогирдга меҳри ва, аксинча, шогирднинг устозга меҳри... Биз ҳақли равишда севиб эъзозлайдиган буюк мутафаккиримиз Алишер Навоий ҳазратларининг шоҳ сатрларидан бири – “Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим” бу инжа туйғунинг жамики қирраларини жамулжам-у бир тутам қилиб ифодалай олгани билан ўз адабиётимизда ҳам, жаҳон адабиётида ҳам мисли кўрилмаган мўъжиза десак, асло муболаға қилмаган бўламиз.

Бу ўринда, умуман, меҳр туйғуси эмас, аёл қалби ва ундаги болага меҳр туйғуси хусусида, албатта. Жаҳон адабиётида аёл қалбининг нозик тебранишларини қойилмақом ёритган шоҳ асарлар талайгина борлигини ўзингиз ҳам яхши биласиз. Лев Толстойнинг “Анна Каренина”, Мопассаннинг “Бовари хоним”, Рашод Нури Гунтекиннинг “Чоликуши”, Шарлотта Бронтенинг “Джен

Эйр” романлари, Чингиз Айтматовнинг “Момо ер” қиссаси... Ўз насримизда эса, буюк Чўлпонимизнинг йигирма уч ёшида ёзган илк драмаси “Ёрқиной” дан бошлаб то, мисол учун дейлик, Суннатулла Анорбоевнинг “Меҳр” қиссаси билан “Сайли” романига қадар... Эҳ-ҳе, нафис жинснинг нозик қалби ва ундаги нафисдан-нафис туйғу тараннум этилган насрий асарлар озмунчами! Лекин ушбу ҳикоянгиз, ҳалигина айтганимдек, ўзининг янгича бадий талқинлари билан уларнинг биронтасига ўхшамайди.

Роппа-роса ўн беш йил бирга яшаган ва фарзандсизлик доғини бирга-бирга, баробар тортишган жуфти ҳалолларнинг шу ўн беш йил мобайнида на униси бирон марта “кет!”, на буниси бирон марта “кетаман!” демаслиги учун... Одам боласининг қалбида бир-бирига меҳр-муҳаббатгина эмас, ирода кучи, сабот-матонат, сабр-тоқат, келажакка умид нақадар чексиз бўлмоғи керак! Юракнинг ўзи ҳам нақадар кенг бўлмоғи керак! Шу бир инсоний қисмат ва рухий ҳолатнинг ўзиёқ тўлақонли романга етарли мавзу бўла олади, ўйлаб қаралса! Лекин биргина мухтасар жумлада берилган айна ҳолат асарингизнинг ўзига хос дебчасигина, холос. “Бердиси буёқда” деганларидек, айтмоқчи бўлаётган асосий гапингиз унинг давомида, албатта.

Нақд ўн беш йил мобайнида фарзандсизлик-бепуштлик кўргилигига чидаб, кўнглидаги болага меҳрни қай тарзда ифода-ю изҳор қилишни билмай, адоқсиз доғ-ҳасратда юрган аёл... ўзи меҳр-муҳаббат қўйган сирдоши, дард-каши-ҳасраткаши, ишонган боғи, суянган тоғи – жуфти ҳалолдан ҳам бевақт жудо бўлса! Бу энг сўнги ва энг машъум жудодан кейин яшаш, яшаганда ҳам, меҳр кўргизиб яшаш учун одам боласига, айниқса, “нозик жинс”, “ожиза” дея таърифланувчи аёлга қанчалик куч, сабр-тоқат, сабот-матонат керак?! Очиғи, бундай матонатли аёл сиймосини, айниқса, бадий насрда камдан-кам кўрганман. Шу ҳамдардлингиз, шу ижодий топилдиғингиз учун сизга ташаккур, укажон!

Кажрафтор дунёнинг гоҳида ўта каж ишларини кўринги, буёқда тир-ноққа зор аёл сўнги суянчиғидан жудо, ҳувиллаган ҳовлида якка-ёлғиз! Қахрамонингизнинг шундоққина девор-дармиён қўшниси ҳам овсини Ойзода эса, беш нафар қизи, айниқса, бешинчи қизи, чақалоғи Ўғилойнинг бўзлаб-бўғриқиб йиғлашига парвойи палак, ғафлат уйқусида донг қотиб ётибди! Худди кўшиқдагидек: “Сен унда зор, мен бунда зор!” Бундай бедодлик, ўтакетган ноҳақликка қандай чидаб бўлади?! Айниқса, ўзидаги аёллик меҳри, оналик меҳрини кимга қай йўсинда изҳор-у намоён қилишни билмай турган озурда жон норасида гўдакнинг бўзлаб йиғлашига қандай чидасин! Боланинг кадрига етмайдиган овсинидан уни ёлвориб сўраганида кўзи кийиб бера қолмаган бўлса, кўлидан тортиб-юлиб ололмаса, энди нима қилиш мумкин?..

Ҳар бири зилдек оғир икки кўргилик юкини қўш кифтида базўр кўтариб юрган ожиза бу учинчи – ҳал қилувчи кўргиликка қарши кутилмаган бир тарзда исён кўтаради! Жамият қонунлари нуқтаи назаридан жинояткорона, лекин одам боласининг ички табиати, руҳият қонунлари-ю қалб кўзи билан қараганда ғоят адолатли ва чинакам қахрамонона бир ишга қўл уради: тун ярмида қўшнининг очик деразасидан хонага оҳиста кириб, биғиллаб-бўғриқиб йиғлаётган чақалоқни қўлига олиб овутишдан ўзини тўхтатиб қололмайди. Бугина эмас.

Уни дераза оша олиб чиқиб улкан шаҳарга қочади! Шаҳарда ўн етти йил яшаб, гўдакни балоғат ёшига етказгандан кейин уни овсинининг қўлига ўз ихтиёри билан қайта олиб келиб топширади.

Ҳикоянғизнинг қай бир ўқувчиси “Оббо! Муболаға эви билан-да! Ёзувчи ҳам ўз қаҳрамонига ўхшаб олиб қочибдимми! Данғиллама ҳовлидан бутунлай воз кечиб кетиш, қолаверса, қўлидаги бегона гўдак билан улкан шаҳарга сиғиб-сиғишиб ўн етти йил яшаш, энг муҳими – уни ёлғиз ўзи кўнғилдагидек тарбиялаб вояга етказиш осон бўлибди-да, а?” қабилидаги ҳаёлларга борса эҳтимол. Лекин у, менинг назаримда, аёл қалбидаги ташқи оламга йўл қидириб турган оналик меҳрининг нималарга қодирлигини англаб етолмаган одамнинг асоссиз ҳаёлларидир.

Асаринғизнинг менда энг чуқур таассурот қолдирган жиҳати – унинг хотимаси бўлди. Қаҳрамонинғиз ёлғиз ўзи улкан шаҳарда, тасаввур қилиш мумкинки, минг бир машаққатлар билан йиғлатмай-сиқтатмай, оқ ювиб-оқ тараб вояга етказган Ўғилойни олиб келиб ўз онасига қайта топширар экан, дафъатан маълум бўладики, у тўртала опачаларига таққослаганда чиройлироқ, боринки, беқиёс даражада гўзал экан! Нега? Овсини Ойзоданинғ “Ё худоё кудратингдан, Робия, қизимни нима билан боқдинг-а? Бошқа қизларимга сира ҳам ўхшамайди. Кўз тегмасин, бунча гўзал бўлмаса бу киз?” қабилидаги ғофилларча саволига жавобан Робиянғиз баайни кўрга ҳассадек аниқ-тиниқ қилиб дейдики, “Мен унга фақатгина меҳр бердим, холос. Бундан ортиқ ҳеч нарсам ҳам йўқ эди!” Ҳақ гап, илдизи чуқур гап бу! Нафақат опачалари, эҳтимолки, бу оламдаги ҳеч бир киз кўрмаган-кўролмаган меҳрни кўрганидан кейин, албатта, гўзал бўлади-да! Ахир, донишмандликда беназир халқимизнинг чинакамига бебаҳо дoston-у эртақларида нима учун марди майдон қаҳрамон олам кезиб, дунёдаги энг гўзал қизни ўзига жуфти ҳалол сифатида танлаш, саралаб-сайлаш йўлида жидду жаҳд қилади? Чунки у, демакки, халқимиз яхши билади: инсон гўзаллиги, айниқса, унинг қалб гўзаллиги осмондан тушмайди, ердан чиқмайди, балки кўнғил кўнғилдаги меҳр булоғидан сув ичган пайтдагина ўзлигини намоён қилади. Ҳар қандай гўзаллик қаҳр-ғазаб ва нафрат оловида эмас, кўнғилдаги айни шу булоқнинг шарофати билан меҳр-мурувват, меҳр-шафқат, меҳр-оқибат, меҳр-саҳоват, меҳр-муҳаббат иқлимида жамол кўрсата олади. Истисно ҳоллар ўз йўлига, лекин умумий қоида, адолатли қонуният шундаки, тенгсиз гўзалми, бас, меҳр кўрган, меҳрга қониб улғайган, демакки, ўзи ҳам етарлича меҳр кўрсата олади! Бизнинг Туркистонимизда “Туси келишгандан тунгилма” деган қадим туркий мақол сақланиб қолган. Бу ҳозирги ўзбек тилида айтилса, “Чиройлидан безор бўлма” демакдир. Зотан, аксарият ҳолларда ташқи гўзаллик билан ички гўзаллик ўзаро уйғун...

Қаҳрамонинғиз Ўғилойнинг нима учун беқиёс гўзаллигинингина эмас, нима учун ўн етти йилдан кейин уни ўз ота-онасига қайтариб олиб келаётганини, шундай қилиши шартлигини жуда яхши биладиган зукко, фаҳм-фаросатли аёл экан! Тасаввур қилинғки, у: “Мен сени ўн етти йил боқдим, энди навбат сенга!” дея ётиб олганида, бундай худбинлик ўқувчи қалбидаги ўзига меҳрни йўққа чиқарган бўлур эди, албатта. Ўзи меҳрга зор пайтда ҳам ўзини эмас, ўзи вояга етказган қизини, унинг тўлақонли бахтини ўйладими-ўйлай

олдими, бас, меҳрибонликнинг энг каттаси ва энг нафиси мана шудир! Меҳрнинг шу беназир ифодаси билан қаҳрамонингиз ўқувчи кўнглига маҳкам ўтиришиб, мустаҳкам ўрнашиб қолади, деб ўйлайман.

Уйғун!

Кўнглимда ҳикоянгиздан олган таассуротларим шугина эмас, укажон! Афсуски, уларни мухтасаргина хатга зичлаб сиғдиришдан шу топда ожиз бўлиб турибман. Гапнинг қисқаси шуки, одам боласининг қалбидаги “меҳр” деб аталувчи беқиёс ганжина шаънига битган ушбу мўъжаз қасидангиз билан сизни чин дилдан табриклайман. Ўзингиз яхши биласиз, асарнинг бадиий қуввати ва таъсир кучини унинг ҳажми белгиламайди. Романда айтиш мушкул бўлган янги ва таъсирчан гапни мўжазгина ҳикояда кифтини келтириб айтиш камдан-кам ёзувчига муяссар бўладиган ўта мушкул ва шарафли ишдир. Ахборот воситалари тобора кўпайиб, замондошимизнинг бадиий асар ўқишга вақти-ю хоҳиши эса, аксинча, камайиб бораётган ҳозирги тезкор-шиддатли даврда китобхон ҳам жилд-жилд асарларга нисбатан бадиий насрнинг шоҳбайти-ю рубойиси деса арзийдиган ихчам ҳикояни ўқишга кўпроқ мойил бўлса не ажаб! Ўзбек ҳикоячилигини умуммиллий даражадан маҳаллий даражага тушириш эмас, аксинча, умумбашарий юксакликларга кўтариш эса, сиздек истеъдодли ёшларнинг зиммасидадир! Устоз Умарали Норматов “кичик мўъжиза” дея таърифлаган ҳикоя жанридаги янги мўъжизаларингизни ўқишни муштоқлик билан кутиб қоламиз.

2010

ЎЗБЕКОНА КУЛГИ ҚИССАСИ

Одам боласининг ёши ўтгани сайин унча-мунча нарса ёқавермайдиган бўлиб қолар экан! Айниқса, эллик йил – ярим аср мобайнида муттасил мутолааю мушоҳада билан машғул бўлган одам кўзи ўткир синчига айланиб, бирон янги асарнинг отига қараб турибоқ “Шуни ўқисамми экан, ё овора бўлмай қўя қолганим маъкулми?” қабалидаги хаёлларга бориб қолар экан. Бир неча йил аввал ёш ёзувчи Ғафур Шермуҳаммаднинг “Самантой” номли илк қиссаси отини кўриб, кўнглимда уни ўқиб кўриш хоҳиши туғилган эди. Бир пайтлар Лев Толстойнинг “Холстомер”, Чингиз Айтматовнинг “Алвидо, Гулсари”, Тоғай Муролднинг “От кишнаган оқшом” қиссалари каби не бир машхур асарларни улкан иштиёқ билан ўқиган ашаддий китобхон, атоқли қозоқ адиби Абиш Кекилбоевнинг “Пойгатўриқ” қиссасини ўзбек тилига ихлос билан ўгирган таржимон, қолаверса, ўзи ҳам “Отнинг қашқаси” сингари маъжозий ҳикоя ёзган қаламкаш сифатида бу отга қизиқиб қарамаслик амримахол эди-да. Ўшанда ушбу асарни назардан четда қолдирмай ўқиганим ва, энг муҳими, ёш ёзувчининг илк қадами қутлуғлигига ич-ичдан мамнун бўлиб, донишмандликда беназир халқимизнинг “От ўрнини той босар” деган соддагина гапи замирида улкан ҳикмат борлигига яна бир қарра ишонч ҳосил қилган эдим.

Ёзувчининг яқинда “Ёшлик” журналида эълон қилинган “Баракасини берсин...” номли иккинчи қиссасини ҳам аввало отига қараб туриб ўқигим келди. Ўқиб бўлгач эса, кўнглимда асардан олган айрим таассуротларимни ўқувчилар билан баҳам кўриш иштиёқи уйғонди.

Назаримда, ушбу қиссада ҳозирги ўзбек настрида кўпам учрайвермайдиган бир қатор ноёб фазилятлар бордек.

Гап аввало шундаки, асар номи – “Баракасини берсин”, худди “Элимиз тинч, юртимиз фаровон, осмонимиз мусаффо бўлсин”, “Топганингиз тўйга буюрсин”, “Ҳалолингиз бўлсин” сингари, халқимизнинг энг эзгу, энг муқаддас, энг сидқидил, том маънодаги ўзбекона тилакларидан бири ҳисобланади. Халқимиз қалбининг тўридаги шу тилакни асар номига олиб чиқишнинг ўзиёқ муаллифнинг нақадар халқчиллиги, асарнинг халқоналигидан яққол долалот бериб тургандек.

“Баракасини берсин”, “Бор барака!” сўз бирикмалари энг кўп қўлланадиган жой, албатта, бозор ҳисобланади. Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида ўзбек бозорининг ажиб сир-синоатларини ва бозордаги ўзбекнинг гўзал инсоний феъл-атворини атрофлича очиб кўрсатиш ёзувчидан фавқулудда маҳоратни талаб қиладики, асарда айна шу маҳорат аён кўриниб турибди.

Ва, ниҳоят, энг муҳими – ҳамма гап кулгида, сидқидил, самимий-беғараз ўзбекона кулгида! Маълумки, насримизда буюк Ғафур Ғуломнинг “Кулги ҳикоялари”дан бошланган ҳазил-мутойибага бой асарлар, кулиб-кулиб ўқиладиган ҳикоялар, жумладан, ҳажвий ҳикоялар ва ҳажвиялар кўп! Неъмат Аминовнинг “Ёлғончи фаришталар”, Мурод Муҳаммад Дўстнинг “Лолазор”, Уйғун Рўзиевнинг “Атиргул”, Нурилло Аббосхоннинг “Шўрқишлоқ” романлари сингари аччиқ истехзо ва заҳархандага йўғрилган йирик ҳажвий асарлар ҳам талайгина бор! Лекин Ғафур Ғуломнинг “Шум бола”, Эркин

Аъзамнинг “Отойининг туғилган йили”, Зоҳир Аъламнинг “Афандининг қирк бир пашшаси” қиссалари, Анвар Обиджоннинг бир қатор асарлари сингари бошдан то охир кулиб-кулиб ўқиладиган қисса, ўзбекона содда-беғараз ва самимий-сидқидил кулги барқ уриб турган қисса анчагина камёбу ноёб ҳодиса хисобланади. “Баракасини берсин...” қиссаси ана шундай камёб асарлар сирасига киради деб ўйлайман. Асарда ўзгача бир завқ-шавқу иштиёқ билан ўқиса бўладиган кулгили ҳолатлар тасвири, қаҳрамонларнинг зўрма-зўраки эмас, табиий кулги уйғотадиган гап-сўзлари ва ҳатто муаллиф тилида ҳам содда-самимий ўзбекона табассум баайни балқиб-жилоланиб турибди, дейиш мумкин. Бу ҳол дастлабки жумладаёқ аён кўринади. Одатда илк жумладаёқ ўқувчи қалбида мутолаа шавқини уйғотолмаган асарнинг кейинги жумлаларда қизиқишга қизиқиш қўшиб, иштиёқни кучайтира олиши даргумон. Мазкур асардаги илк жумлада ўзбек қишлоғи субҳидамининг ажиб сир-синоатлари, буюк адиб қаламга олган “тонг сирлари” шундай жозибали тарзда самимий кулгига йўғирилган ҳолда ёзиб кўрсатилади: “Туни билан диққинафас катакда беғам ялпайиб ётган бир гала макиённинг орасида тоқати тоқ бўлган бабоқ хўроз, ниҳоят, чўзиб-чўзиб қичқирди. Унинг ғазабидан кўркиб бир чеккада кунишибгина тонг оттирган жўжахўроз ҳам узук-юлуқ товушда унга жўр бўлди. Аммо бабоқнинг адоватли қанот қоққанча ўзига яқинлашиб келаётганини кўриб дарров уни ўчди. Зумда атрофни хўрозларнинг қичқириғи тутиб кетди”.

Очиғини айтиш керак, ўзбек қишлоғининг тонгини, субҳи козиб-у субҳи содиқ манзараларини бу қадар аниқ-гиниқ ва, айни чоғда, муайян умумлашма тарзида мухтасаргина чизиб кўрсатиш камдан-кам ёзувчига муяссар бўлади. “Хўроз ҳамма жойда бир хил қичқиради” дейди донишмандликда беназир халқимиз. Бу пурҳикмат гап-ку, албатта, тўғри. Лекин бабоқ хўрознинг қичқириғи билан жўжахўрознинг қичқириғи, даканг хўрознинг қичқириғи билан курк товукнинг қичқириғи бир-биридан бутунлай фарқ қилади. Осмонда тонг юлдузининг жамол кўрсатиши, ерда хўрозларнинг ўзаро рақобатлашиб бир-бирларига басма-бас қичқириши тонгнинг илк даракчиларидир. Одатда кунботарда хотима топгувчи талош палласи кунчиқардаёқ хўрозлар қичқиригидан бошланади ва бутун кун давомида бу ўзига хос той-талош, айтиш мумкинки, одам боласининг кўнглида кечади. Шу боисдан табиатан яхши одамнинг кўнгли дафъатан хуфтон бўлиб, кутилмаганда ёмон-ножўя қилиқлар қилиши ва, аксинча, ёмон одамнинг қора кўнгли дафъатан ёришиб, кутилмаганда яхшилик йўлини тутиши кўп ҳолларда нақадар осон! Зеро, бу оламда одам боласини яхши-ю ёмонга узил-кесил ажратиб қараш ниҳоятда шартлидир! Ҳамма гап муайян шарт-шароит, вазият, инсоний феъл-атвор ва, ниҳоят, ҳар бир одамга қай нуқтаи назардан туриб қандай ниятларда қарашга боғлиқ бўлади! Самимий-беғараз табассум билан кулиб қараган киши барчадан, ҳаттоки ёмон одамдан ҳам ажиб инсоний фазилатлар топа олади. Яхши одам ҳар боб билан ёмонни яхшилик томон етаклайди.

Иккинчи жумладаёқ қишлоқ тонгининг тасвиридан бевосита қишлоқдаги яхши одамлардан бирининг тасвирига шундай табиий равишда ўтилади:

“Кечқурун ширин тушлар кўриб ҳалимдеккина кайфиятда уйғонган Ўтаган бува бомдод номозига таҳорат ушатмоқ ниятида офтоба кўтариб ташқарилади”.

Жумладаги “ҳалимдеккина” деган сўз қаҳрамоннинг айна лаҳзалардаги кайфиятигига эмас, инсоний табиатини, феъл-атворини ҳам мухтасар ифодалаб турибди, дейиш мумкин. Навқирон пайтларида “гажак зулфлари ойнанинг ўроғини эслатадиган, икки ўрим сочлари тақимини ўпган, хумор кўзлари юракни куйдиргувчи, оппоқ куйруқдеккина” жуфти ҳалоли Чучук момога ошуфта бўлган бу одам, энди маъшуқасининг узун сочлари “кўкиш тусли эчкининг думидек калта тортгач, кампиридан ҳафсаласи пир бўлиб”, шаштидан тушиб, боғбонлик шавқига буткул берилган. Чинакам боғбон учун ўз боғининг ободлигига ошуфта боқиб, унинг Эрам боғига менгзагулик жамолига мафтун-махлиё бўлишдан кўнгиллироқ нима бор бу оламда?! Икки мухтасар жумладаги “лирик чекиниш”дан кейин берилган тўртинчи жумлани асл боғбоннинг инсоний табиати ва унинг муайян руҳий ҳолати моҳир мусаввир томонидан аниқ чизиб кўрсатилган баайни бир тиниқ суврат дейсиз! “Ўтаган бува ҳосилининг залворидан шохларига ҳачча тираб қўйилган олма дарахти рўпарасида бир лаҳза оёқ илди. Ҳар бири чақалоқнинг калласидек келадиган олмалардан бирини авайлаб ушлаб, азда-базда хидлаб кўрди-да, мамнун бош чайқади. Тонг нурларига ғарқ бўлиб ётган боғни кўздан кечирар экан, чувак юзларидаги табассум янаям қуюқлашди. Ёмғирдан бебаҳра қолган лалми майса каби сийрак ўсган қошлари тагида кўндалангига қийиб очилгандек зўрға билиниб турган “хитойи” кўзлари баттар қисилиб, бир жуфт чизикқа айланиб қолди.

– Бай-бай-бай! Чимилдикдаги келинчакдек нозланади-я...”

Бу жумлани ўқиб, субҳидам шудрингидек тиниқ боғи Эрамнинг қоқ ўртасида тургандек сезасиз ўзингизни! Бирин-кетин келтирилган ажиб ўхшатишлар завқингизга завқ, табассумингизга табассум қўшади. Айниқса, “Бай-бай-бай” фақатгина ўзбек, ўзбекнинг энг соҳибкор-у миришкор боғбони ўз қўли билан бунёд этган “Боғи Эрам”ига мафтун-махлиё боққан чоғида дил қаъридан беихтиёр отилиб чиқадиган синакамига ўзбекона хитоб эканини теран ҳис қиласиз.

Шундай бир илоҳий ҳузурбахш лаҳзаларда девор-дармиён қўшниси Шоймираннинг “эгиз улоқли кал эчкиси олдинги оёқларини ишқомга осилтирганча мириқиб барг кавшаётгани”ни кўриб қолган боғбон ўзини қандай ҳис қилади? Бир неча жумлада тиниқ чизилган ўта табиий, ҳам кулгили, ҳам ачинарли руҳий ҳолатларнинг аниқ тасвиридан кейин қаҳрамоннинг дил қаъридан беихтиёр отилиб чиққан “Бай-бай-бай!” дек хушнуд-масрурона хитоб эмас, сидқидил оҳ-нола шундай ифодаланади: “Ҳа тишинг тўкилгур шумтуёк касофат! Шунча зироатни сенинг гўммик қорнингни қаппайтириш учун парваришлаб ўтирибманми, томоғинга дўққи чикқур! Бу шайтондан ўрчиган кўтир маҳлуқ қачон ёрилиб ўлади-ю мен қутуламан?! Ўзининг шумлиги етмагандек, энди болалариниям эргаштириб келибди! Муштдайлигидан ўғрилиққа ўрганган бу улоқлардан эртага нима кутасан?!”

Шундай қилиб, нафақат Ўтаган буванинг Эрам боғига, балки асарнинг ўзига ҳам “эгиз улоқли кал эчки” кириб келади-да, бутун асар бу эчки-улоқни бозорга солиш можаролари атрофида чирпирак бўлиб айланверади-айланверади.

“Бозор кўрган эчкидан кўрк” дейди халқимиз. Эчки, айниқса, кал эчки шумлик тимсоли, шунинг учун ҳам у тилимизда кўпинча “шумтака”, шумтаканинг улоғи эса, “зумраша” деб аталади. Бозор кўрган эчкининг шумлиги, табиийки, камида икки барабар ошиб-тошиб кетган бўлади ва у одатда шунчаки “шумтака” эмас, “серка” деб аталади. Серка эса, бозордан чиққан қўй-қўзини кушхонага бошлаб бориб, қассобнинг қўлига топширади-да, ўзи ҳар гал соғомон, “тегирмондан бутун” чиқаверади. Ўзбек халқ эпоси “Алпомиш” достонида Қалмоқшоҳ Тойчихоннинг эрка-тантқ қизи Товкаойимнинг азбаройи эрмак учун селкиллаган серкани етаклаб юриши-ю уни бозорга солиши, Ҳакимбекнинг ўғли Ёдгорнинг бир гуруҳ барзанги хомталаш қилишга чоғланиб турган улоқни ҳайдаб юбориши замирида теран маъжозий маънолар бордир. Мазкур қиссада ҳам кал эчки билан эгизак улоқлар ўзига хос тимсоллар бўлиб, уларнинг замирига муайян маъжозий маънолар маҳорат билан сингдирилган.

Ҳамиша “ён қўшни-жон қўшни” деб яшайдиган тинчликсуяр ўзбекнинг, айниқса, Ўтаган бувадек соҳибкор боғбоннинг душмани – қўшни эмас, балки ўзи “шумтуёқ касофат, шайтондан ўрчиган кўтир маҳлуқ” дея таърифлаган шумтака эчкидир. Шунинг учун ҳам кировий ўзбек “Эчкингизга эга бўлинг-да, хой қўшни, бу қанақаси?!” қабилда ади-бади айтишиб, қўшни билан жанжаллашиб ўтиришга нисбатан шумтака эчкини тавбасига таянтиришни ҳар жиҳатдан маъқулроқ кўради. Ўз ҳовлисида қўлидаги пичоқ билан эчкисини қувалаб юрган қўшнини кўрган Шоймирза ҳам, кировий тинчликсуяр ва андишали ўзбек бўлганидан кейин, отаси тенги одамга “Ие, бу нима қилиқ?! Менинг ҳовлимда менинг эчкимни ошкора бўғизлашга нима ҳаққингиз бор?!” қабилдаги аччиқ-тизиқ гаплар билан бетгачопарлик қилишдан ўзини тияди. Энг қизиғи – Ўтаган бува ўзи базўр тутиб, ерга ётқизиб, пичоғини бўғизга қадаб турган шумтака эчкини дарров сўя қилмайди – шу туришида тураверади! Шоймирзанинг эса, “Сўйманг!” дея уни тўхтатишга ҳадди сиғмайди. Аксинча, тақдирга тан бериб, беихтиёр “Шу эчки нечи кило гўшт қилар экан?” деган хаёлга боради. Ҳалигина хўжа кўрсин учун эчкининг бўғизга пичоқ қадаб турган, лекин сўёлмай беихтиёр ўтириб қолган Ўтаган бува Шоймирзанинг “Нега сўймадингиз?” деган саволига жавобан айтадики, “Қўлим бормади, улоқчаларига раҳмим келди”... Бундай ҳатти-ҳаракатлар ва гап-сўзлар ўқувчида самимий-беғараз кулги уйғотиш билан бир қаторда табиатан содда-оққўнгил, беғараз, тинчликсуяр ва раҳмдил ўзбекнинг феъл-атвори хусусида ўқувчига олам-олам маълумот бера олади.

Икки ўртада пайдо бўлган муаммони қон тўкиш ва уруш-жанжалсиз, тинч йўл билан ҳал қилишнинг қандай чораси бор? Ташаббус Шоймирзанинг ўзидан чиқиб, икки қўшни бамаслаҳат шундай бир тўхтамга келишади: кал эчки билан эгиз улоқни бозорда сотиб, уларнинг шумтуёқликларидан буткул қутулмоқ керак, тамом-вассалом!

“Анов турган ун бозори, Тўзғиб кетган жун бозори, Қалпоқ бозори қайдадур?” дейди буюк бахшимиз Эргаш Жуманбулбул ижро этган “Равшан” достонининг бош қаҳрамони. Ун бозори, жун бозори, қалпоқ бозорини қайдам, лекин ўзбек халқининг мол бозори, хусусан, эчки бозори билан эшак бозори манзаралари бу қадар жонли чизиб кўрсатилган асар насримизда шу пайтга

кадар йўқ эди, дея комил ишонч билан айтишимиз мумкин. “Ҳизр назар қилмаса эшак бозорига ҳам даллол бўлмайсан” дейди ҳалқимиз. Ҳизр назар қилган нуроний отахонларимиздан бири Ўтаган буванинг асл касби-кори бозорда даллоллик эмас. Лекин бу кўпни кўрган қария даллоллик тажрибасига ҳам эга! Бу нуроний отахонни ҳамиша бировнинг ҳақиға хиёнат қилмайдиган, олувчи билан сотувчи ўртасида холис даллолат қилиб, уларнинг ўзаро тил топишишига беғараз ёрдам қўлини чўзиб, “Баракасини берсин, бор барака!” деб яшайдиган, бу йўлда, керак бўлса, ўзининг зарарига ҳам ишлашга рози асл ўзбек даллолининг ёрқин тимсоли, дейишимиз мумкин. Ўтаган буванинг бутун асар мобайнида аниқ чизиб кўрсатилган ҳар бир саъй-ҳаракати ўқувчида беғараз кулги уйғотиш билан бир қаторда ажиб инсоний феъл-атворини ҳар томонлама намоён қилиб турибди. Чунончи, бозорга дастлабки қадамни кўяр экан, даставвал ишни унинг антиқа “об-ҳавоси” билан сотувчини яқиндан таништиришдан бошлайди: Шоймиргага “Сен хуржунни елкангга тескари кўтариб ол, ичида улоқ борлиги билинмасин” дея маслаҳат беради. “Нимага?” дея соддадилларча сўраган қўшнисига тушунтирадики: “Ановиларнинг кўзини шамғалат қилмасак, шу марра улоқларгаям патта пули олишади!” Аслида, алдам-кулдам-у кўзбўямачилик эмас, аксинча, бозорга кўз тиккан кўйи қақшаб турган муҳтожни ҳам баттар қақшатишга ҳозир-у нозир ноинсофнинг ножўя талабини ҳақ-хуқуқ талашишларисиз, тинч йўл билан четлаб ўтишнинг синашта “ҳийлаи шаърий” усули-да бу, ўйлаб қаралса! Асл ўзбекона даллол сифатида сотувчидан олувчига даллолат берар экан, азбаройи унинг нозик кўнглига қараб, ишонч кўзи билан боқиб, қандай одам, кимнинг боласи, қай кишлокдан – сўраб-тергаб ўтирмайди. Мақсад – танишиш эмас, олди-сотди бўлганидан кейин, қуюшқондан чиқишга андиша қилади. Ким бўлса ҳам, соддадил-ишонувчан, нияти холис ўзбеклардан бири-да! Энг қизиғи шундаки, муроди ҳосил бўлиб уйга қайтганида “Шу кал эчки балосидан ахийри кутулдим-а!” дея астойдил суюнолмайдди. Аксинча, кундалик ризқ-рўз, насиба, оқликдан жудо бўлган камбағал-йўқсилгина қўшни эр-хотиннинг жанжалини беҳос қулоғи чалиб қолганида ўзи оқибатини яхшироқ ўйламай қилиб қўйган ишидан афсуслана бошлайди. “Ўтаган бува Шоймирганинг эчкисини соттириб, эр-хотинни уриштириб қўйибди, деган маломатга қолишдан кўрқаман, кампир!” дея астойдил куйинади. Ҳамиша “Қўшнинг тинч – сен тинч” деб яшайдиган тинчликсуяр халқнинг вакили сифатида тинчлик-тотувлик йўлини қидиради. Шу боис эртасига тонг-сахарда шумликнинг кўчасидан ҳам ўтмаган соддадил Шодикулнинг кўзини шамғалат қилиб, қўшининг уйига, аниқроғи, ўз боғига қайтиб келган маълум ва машхур эчки-улоқларни яна ўз боғида кўрганида хафа эмас, аксинча, хурсанд бўлади. “Бозор кўрган эчки”ни яна бир карра бозорга солишга, шу йўл билан уни ҳам янги эгасига қўш қўллаб топшириш, ҳам қўшининг янги эчки-улоқни сотиб олишига кўмаклашишга бажонидил рози бўлади. Иккинчи бозорда рўй берган талайгина можаролардан кейин, охир-оқибат, икки карра мурод ҳосил бўлади: ҳам маълум ва машхур эчки-улоқ янги эгасига топширилади, демакки, омонатга хиёнат қилмайди, бировнинг ҳақи ейилмайди. Ҳам қўшнисини оқликдан бебахра қилмай, янги эчки-улоқ сотиб олиб беради. Икки қўшни бирга-бирга уйга қайтар эканлар,

отахон ўз ишидан мамнун бўлади! Чунки сих ҳам куймади, кабоб ҳам, бўри ҳам тўк, кўзичоқ ҳам тирик! Кимсасиз дашт оралаб ўтган тупроқ йўлдан кўшалок эчки етаклаган Ўтаган бува ортидан шохли-шоҳсиз улоқларни ҳайдаган Шоймирза билан Шодиқулни эргаштириб келар экан, аслини олганда, ўзига икки карра зарарли бу ишдан хафа эмас, аксинча, ич-ичдан хурсанд бўлади. Чунки кўшниси Шоймирза ҳам, эски эчкининг янги эгаси Шодиқул ҳам, бозордаги ўзига кўмакдош Кўчар жарчи ҳам, қассоб ҳам, янги эчкининг эски эгаси ҳам, ҳаттоки бозорнинг хос ўғриси Хушмурод ҳам – ҳамма хурсанд, ҳаммасининг бозорлари бароридан келди! Бошқаларнинг хурсандчилигини ўз хурсандчилиги дея қабул қила олиш учун эса, одам боласи Ўтаган бувадек чинакамига нуроний-пурҳикмат отахон, фидои инсон, кирови даллол, тўлақонли ўзбек бўлмоғи керак! Шунинг учун ҳам, гарчи тилда “Зотига қирғин келсин буларнинг! Биридан кутулиб, бошқасига тутилдик” дея зорланса-да, аслида, амалда кўшнисининг янги эчкисини, унинг ортидан “калласида бош-молдоқдек-бошмолдоқдек мугузчалари бўртиб турган эгиз улоқчалар”ни эгасига кўшиб эргаштирган кўйи уйга қайтар экан, ўзи қилган яхшиликларга жавобан одамлардан яхшилик қайтишига, жумладан, эски кўшниси-ю унинг янги эчкисининг яхшилик йўлини тутишидан умидвор бўлади. Хуллас, умрини эзгу амаллар билан ўтказиб, ҳамиша яхшилик йўлини тутган, икки кунлик бозорда ҳам ўзининг яхши инсон сифатидаги виждоний бурчини сидқидилдан ўтаган Ўтаган бувани табиатан ҳалимдеккина нуроний отахонларимизнинг ўзига хос жонли тимсоли, дейишимиз мумкин.

Асарнинг бир ўрнида “Отанг бозор, онанг бозор” деган қадимий халқ мақоли келтирилади. Дарҳақиқат, шундай! Тўлақонли ўзбек бозори шундай бир ажиб жамоа, ахил оила, тинч-тотув тизим ва ўзига хос тузумки, ота ҳам, она ҳам, бола ҳам, набира ҳам – ҳамма-ҳаммаси унинг ичида бор! Қиссада тўлақонли ўзбек бозоридан ўзининг ризқ-насибасини қидириб юрган ҳамиша кунда шунда икки тоифага хос бетакрор қиёфа ҳам ўзгача маҳорат билан чизиб кўрсатилган. Табиатан бир-бирига батамом зид бу икки тоифанинг бири Кўчар жарчи, иккинчиси Хушмурод ўғридир.

Кўчар жарчи нафақат кундалик тирикчилиги, балки умрининг мазмунини “Аюҳаннос, аюҳаннос!” дея одам боласини тўғрилиқ, яхшилик, эзгулик, олижаноблик, тотувлик, тантилиқ сингари олижаноб инсоний фазилатлар сари даъват этишда деб билувчи том маънодаги жарчи – одамийлик жарчисидир. Бу жарчи тилидан ўзгача завқ-шавқ билан ҳикоя қилинган бир воқеа, айниқса, ибратлидир: кўпкар чоғида бир чавандознинг оти бўшалиб қочиб кетади-да изсиз йўқолади. Эгаси отни топган одамга катта бир қора кўчқор атайди. Топган одам эса, ўзи оч бўлсаям табиатан кўзи тўқ танти, кирови ўзбек экан, отни бера туриб, осмондан бехос ёғилган чалпақдек қора кўчқорни қабул қилиб олишдан қатъиян бош тортади. Икки ўртада қора кўчқор аросатда қолади: эгаси атаб кўйган, уни топалоққа бермаса бўлмайди, лекин топалоқ олмай турибди! Энди нима қилиш мумкин? Маслаҳатли тўй тарқамас деганларидек, бамаслаҳат сих ҳам, кабоб ҳам куймайдиган “энг зўр йўли” топилади: отни топган мезбон билан уни қидирган мехмонлар икки ўртада қора кўчқорни сўйиб, бир базм уюштиришадик, афсонавий базми Жамшид ҳам бу қадар дилкаш-диловар-

дилкушо бўлмагани шак-шубҳасиздир. Зотан, у азбаройи ном қозониш учун ўйлаб топилган асъаса-ю дабдабали хўжа кўрсин базм эмас, мезбони ҳам, меҳмони ҳам, жарчиси ҳам мард-танги, содда-беғараз, одамохун, одамшаванда, одамийлик тантанаси бўлган ўйин-кулгига “суяги йўқ” кирои ўзбекларнинг базмидир.

Асарда ўзбек халқининг табиатан қанчалар тинчликсуяр, тотув, мард-танги, содда-беғаразгина эмас, нақадар саховатли-бағрикенглигини яқол намоёйиш қилиб турган яна бир жозибадор қаҳрамон – бу Хушмуроддир. Ҳаттоки ўғрисини ҳам “Менинг ўғригина болам” дея суйиб-эркалашга қодир, меҳру саховатда беназир халқ ўзбек халқидан бошқа яна борми-йўқми, бунисини, албатта, Худо билади. Ўз навбатида, агар бу оламда энг мард-танги ва инсофдиёнатли ўғрини қидирсангиз, уни ҳам, албатта, ўзбек халқининг орасидан топишингиз шак-шубҳасиздир. Эътибор беринг, буюк Ғафур Ғуломнинг “Кўкан” достони қаҳрамонига ўхшаб, қарғиш теккан тақир ерда аччиқ пешона тери билан аччиққина пиёз етиштирган, уни олибсотарга арзон-гаров сотиб, пулига эчки-улоқ сотиб олган бечора ва соддадил Шодикул шумлиги сабаб омонатгина тўсиқдан ошиб қочган эчки-улоқларини ўғри урди дея хаёл қилади ва ўз қишлоғининг машҳур ўғрисига бориб юкинади. Ана ўшанда ўғрининг инсоний ҳамияти кўзиб, ўзбекона дили оғриб, “Сенинг тиррақи эчкингга куним қолгани йўқ, истасам не бир бойларнинг қора қўчқорларини ўғирлайман” дея уни қаттиқ койийди. Беихтиёр кўз ўнгимизда Ғарб адабиётидаги Робин Гуд ва ё ўз адабиётимиздаги Номоз ўғрининг бизга замондош яна бир вориси ўзлигини кўрсатгандек бўлади гўё.

Бу ўринда асосий гап аллақайси қишлоқнинг ўғриси эмас, бозорнинг ўғриси ҳақидадир. Маълумки, ўзбек бозори барчага ризқ-рўз улашар экан, ундаги ҳар бир одам бу ризқ-рўзни фақатгина ўзига хос йўллар билан топади: кимдир кўтара савдо қилади, кимдир чакана савдо, кимдир харидорни сидқидил рози қилади, кимдир, минг афсуски, уни ҳар боб билан алдаб-авраб чув туширади ҳам... Саховатли-бағрикенг ва меҳрибон-одамшаванда ўзбек халқининг бозорида шунақанги кенглик борки, унга тўғри ҳам, ўғри ҳам сиғиб кетаверади. Ҳамма гап, дейлик, ўғрининг инсоний табиатига – яшими-ёмонми, айнан қандай ўғрилигига боғлиқдир. Бутун дунёга ва одам боласининг хонумонига ўт қўйиш иштиёқида турган ашаддий ўғрига-ку, албатта, чидаб бўлмайди. Лекин ўз касбини ҳавас қилса арзигулик даражада ҳалоллаб қиладиган ва кундалик ризқ-рўзини ҳалол йўл билан топадиган хонаки-ҳашаки ўғрига-чи? Бунисига, албатта, чидаса бўлади. Айниқса, бағрикенг ва меҳрибон ўзбек бундай ўғрига чидайдигина эмас, унга меҳр-мурувват кўрсатиб бағрига босишга ҳам қодир! Ёдингизда бўлса, буюк Ғафур Ғуломнинг “Шум бола” қиссасида тўғрини ўғрига чиқариб, ўз ризқ-рўзини ҳалоллаб топадиган тадбиркорликда беназир ўғри-қиссавурнинг тиниқ суврати жонли чизиб кўрсатилган эди. Ғафур Шермуҳаммаднинг Хушмурод ўғриси ҳам тадбиркорликда ундан мутлақо қолишмайди.

Хушмуроднинг мурод-мақсади нима? Ўғрилик йўли билан бойлик орттириш, ўзгаларни қон қақшатиш эмас, асло! Хушмуроднинг мурод-мақсади ниҳоятини ўзи қизиқ ўзбек бозори муҳитини яна-да қизитиб, ўз одамлари орасида

ўз касбини ҳалоллаб, ҳамманинг, жумладан, ўзининг вақтини хуш ўтказиш, анқовларни хушёрликка чорлаш, қизиқчилик, хуллас, вақтихушликкина, холос! У кундалик эҳтиёжига қараб ўғирлаган нарсасини пулга чақади-да, чойхонада вақтихушлик қилади. Лекин кечқурун ўзининг ҳалол ишлаб топган пулига бола-чақасига кундалик ризқ-рўзни харид қилган ҳолда уйига қайтади. Халқ мақолида айтилганидек, “Ўтники ўтга, сувники сувга, қолди қатикнинг пули” деб яшайдиган табиатан яхши одам, шу қадар ҳалол ўғри, ўғриларнинг ҳалолида у! Бир марта ўғирлик қилган жойига ойлар мобайнида қайтиб қадам босмайди. Шу қадар инсофли ўғри-да у! Ўғриланган молни эгасини норози эмас, аксинча, рози, розигина эмас, хурсанд қилиб, уни қойил қолдириб олади. Шу қадар ўз ишининг устаси-да у! Масалан, Кўчар жарчидан кал эчки билан улоқларнинг янги эгасига хос ташқи кўринишни билиб олган заҳоти дарров “отни қамчилаб”, унинг акаси бўлиб боради-да, соддадил-оқкўнгил-ишонувчан Шоймирзани нафақат рози, балки астойдил хурсанд қилади. Шу йўл билан эчки-улоқни оппа-осон ва теп-текин кўлга киритади! Уларни арзон-гаров пуллайди ҳам! Вақти келиб бундай теша тегмаган тадбир билан топган пулини Ўтаган бува билан Кўчар жарчига бажонидил қайтариб беради ҳам!..

Қиссани ўқиб, ўзбек бозори нафақат кундалик ризқ-рўз, инсоний файз-тароват ва кулги-қизиқчиликлар, балки аввало кут-бараканинг битмас-туганмас кони эканига яна бир карра амин бўласиз. Эътибор беринг, асарда қаламга олинган ва бозорга қадам қўйган ҳар бир жон – ҳамма бозордан рози-ю мамнун бўлиб чиқади. Масалан, Шоймирза эчки-улоқларини янгилабгина қолмай, хотинига тош калиш, ўғлига хуштак ва ҳақозо совға-саломлар ҳам харид қилади. Шодикул базўр етишган жойида бехос йўқотиб қўйган эчки-улоқларини айнан ўзбекона бозорнинг шарофати билан қайта топиб олади. Уч бозордан буён эчки-улоқларини сотолмаётган бўш-баёвгина йигит, ниҳоят, ҳалол даллол Ўтаган буванинг шарофати билан уларни сотишга муваффақ бўлади. Хушмурод “ҳалоллаб кетган” эчки-улоқларни арзон-гаров сотиб олган қассоб ҳам ўз пулини Ўтаган буванинг ибратли сабоғига қўшиб қайтариб олади. Кўчар жарчи ва Хушмуроднинг ҳам “иш куни” анчагина сермазмун, марокли, хушнудлик-хушвақтлик билан ўтади. Ўзи дуч келган ҳаммани муродига етказган ва уларнинг хурсандчилигига сабабкор бўлган миришкор боғбон-у киройи даллол Ўтаган буванинг хурсандлиги эса, табиийки, ҳаммасидан кучлироқдир. Чунки бу ҳамиша яхшилик йўлини тутиб яшовчи нуроний отахоннинг ҳар икки бозорда бошидан кечирган саргузаштлари яна-да сермазмунроқ, мароклироқ, баракалироқ бўлиб чиқди-да!

Ҳа, баракада гап кўп! “Баракасини берсин!” деган ўзбекона эзгу тилакда ҳам! Шу номдаги ўзбекона кулги қиссасини яратиб, ўқувчилар кўнглини хушнуд-у хушвақт эта олган истеъдодли ёзувчи ҳам илоё барака топсин! Бу халқчил ёзувчининг ижоди яна-да баракалироқ бўлаверсин! Барчамизнинг бозоримиз бароридан келсин ва олганимизнинг баракасини берсин!..

2011

АДАБИЁТ ВА ҲАЁТ

(Рус тилидан таржима)

Адабиёт нима? Модомики ёзувчи ўз ижодининг ҳаққоний баҳосини, очиғини айтганда, ўлганидан кейингина олар экан, шундай келишамиз: муаллифи барҳаёт асарни ҳозирча Адабиёт ҳисобламай турамиз. Аммо шу тақдирда ҳам Адабиётга аниқ таъриф бериш қийин. Чунки адабий асарлар беҳад кўп ва улар ҳақидаги фикрларимиз анчагина ўзгарувчан. Нимани киройи Адабиёт деб ҳисоблаш хусусида икки-уч дақиқа ичида ўзаро келиша оладиган икки одам бу оламда борлигини тасаввур қилиш анча мушкул! Биз ҳаммамиз Шекспир даҳосига тан берамиз, албатта. Хўш, бошқа яна кимнинг номини тилга олишимиз мумкин? Бошқа шоирларимизни худди тухумни кўз-кўзлагандай “Мана, кўринг, яп-янги!” деб намойиш қилолмаймиз, албатта. Чунки уларнинг асари қанчалик эскирмай туришини-ю қачон палағдаси чиқишини олдиндан билолмаймиз-да! Ҳа, ҳар бир ёзувчи ўз даврини ўз ёзганлари орқали ўзи белгилайди.

Шахсан мен, гарчи бунга ҳеч қандай асосим бўлмаса-да, фақат ўзим ўқиб улгурган асарларнигина Адабиёт ҳисоблашга мойилман. Бундай чекланганлик кўпгина номдор зотларни назардан соқит қилишимга кўмаклашади. Аммо шахсий дид-савияни бир муддатга қўя туриб шуни айтишим керакки, ҳар бир Адабиётни даражаларига қараб жой-жойига қўйиш худди саҳналаштирувчи режиссернинг ўз театри учун айнан Томошабиннинг кўнглига ўтиришадиган пьесани танлаб олишидек қийин иш. Бу ерда фарқ фақат шундаки, режиссер пьесани Томошабинга манзур бўлгунига қадар танлаши керак. Биз эса, аввал китобхоннинг холис муносабатига умид билан қараймиз-да, кейин!.. Шунинг ўзи ҳам улкан имконият, албатта. Аммо, бошқа нуқтаи назардан қараганда, афеуски, бизнинг Мухлисимиз, бугунги кунда яшаб турган театр санъати Шинавандасидан фарқли равишда, бир эмас, бир неча авлодларга-ю замонларга мансуб-да. 1900 йилнинг китобхони 1600 йилда кўпчиликни ўзига маҳлиё қилган асарларнинг ҳаттоки номини ҳам билмайди! Қай бир ном, дейлик, 1830 йилда осмони-фалакка кўтарилган бўлса, 1930 йилга келиб бўралатиб сўкиляпти... *(Булар Ж. Голсуорсининг шахсий, субъектив фикрлари. Жаҳон мумтоз адибларининг (Эсхил, Софокл, Эврипид, Аристофан, Вергилий, Овидий, Шекспир, Данте, Санойи, Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Байрон, Балзак, Чўлпон...) асарлари ҳеч қачон эскирмайди – ред.)*

Ҳа, Адабиёт ер юзида эмас, Вақт соатининг муттасил куйилиб турадиган кумларида из қолдиради. Аниқ бир кум заррасининг ортидан уни изиллаган кўйи излаётган изқуварга қараб раҳмим келади. Хуллас, демокчиманки, ҳар қандай вазиятда Адабиётнинг таърифи, менинг назаримда, тўлақонли таъриф бўлолмайди. Аммо борига барака-да. Яқинда бир таниш ёзувчи билан суҳбатлашиб қолдим. У эски пьесаларни мутолаа қилар экан, адабий асар қандай фазилатларга кўра умрибоқийлик касб этишини яхшигина билишини

айтди. Ўзича хулоса ҳам чиқардики, ҳамма гап характерларнинг ҳаётийлигида! Ўйлайманки, пьесалар ва романлар ҳақида гап кетганида ўша ёзувчи ҳақиқатга бирмунча яқин келгандек. Энди шеъриятга тааллуқли хос хусусиятни аниқлаш керак бўлади. Афтидан, шеъриятга ҳам, насрга ҳам, драматургияга ҳам тегишли умумий қонидани шундай белгилаш мумкин: асар катта ҳарф билан ёзиладиган кироий Адабиёт бўлиши учун у аввало улкан Шахсинг моҳиятини ўзида акс эттирмоғи керак! Қолаверса, кироий адабий асар моҳиятан ўзидан аввал яратилган биронта асарга ўхшамаслиги керак!

Бу ҳам умумийроқ гап. Аниқроқ тасаввур қилайлик.

Ерда яшайдиган энг ажойиб-ғаройиб ва гўзал-бежирим жонзотлардан бири – илоннинг скелетини қачондир қаердадир кўрганмисиз? Демокчиманки, Адабиётни боши-охири йўқ ўша илон скелетига қиёслаш мумкин: ҳар бир умуртқа поғонаси ўзидан аввалги поғонадан нимаси биландир фарқ қилади ва, айни чоғда ўта сирли равишда улар билан узвий боғланиб кетган бўлади. Ёхуд, табиат тарихидан бошқа бир мисол келтиришимга изн беринг. Бир неча йил аввал Нью-Йоркда бўлганимда суяклари йирик, думи антика, оғзи жудаям кичкина бўлган бир баҳайбат жонзот – деплодокни кўрдим. Йўқ, гарчи баъзида оғзи яна-да кичкинароқ, ўзи яна-да ғаройиброқ тирик мўъжизалар ҳаётда учраб турса-да, тирик жонзот эмас, ўлган диплодокнинг суяклари эди бу! Бизга табиат музейини томоша қилдираётган профессордан сўрадим: “Айтинг-чи, жаноб профессор, шунчалик кичкина оғзи билан бу баҳайбат жонивор ўзига яраша каттагина қорнини қандай тўйдиролди экан-а?” У менга хушламайгина қаради. Бу қараши билан ўзича “Сиз мен шу топда тушунтирмоқчи бўлиб турган нарса хусусида сўрадингиз, шошмай туринг!” демокчи бўлди... Мен демокчи бўляпманки, Адабиёт – суяги йирик, думи охиригача ҳеч қачон етиб бўлмайдиган даражада узун, оғзи эса, ниҳоятда кичкина ўша диплодокка ўхшашроқ ҳилқат бўлиб, ўзининг миттигина оғзи билан муттасил равишда Ҳаётдан озикланади. Мен бу гапни нима деётганимни яхшигина билган ҳолда аввалдан келадиган гапнинг олдини олиб айтиб қўйяпман. Чунки баъзилар ўйлайдиларки, гўё Адабиёт Ҳаётга ўта совуққонлик билан муносабатда бўлмоғи керак – у ҳаётни бирмунча узоқроқда туриб кузатса, шунинг ўзи етади, муҳими ёзув столи қошида муқим ўтира олса бас! Бошқалар эса, ўйлайдиларки, Адабиёт Ҳаётнинг ўзидан жонлироқ ҳилқат. У қушдек эмин-эркин. Ҳаётдан баландроқда учади. Юксак-юксакларга кўз тикади. Шу қадар ҳавойики, ҳатто Ҳаётга истехзо билан қарайди. Асарнинг ҳаётийлиги, шакл-шамойили, бир қадар сийқаси чиққан иборалар билан айтганда, “ҳаёт ҳақиқати”, “инсоний ахлоқ” каби тушунчаларга нописандлик билан қарайди. Улар наздида, Адабиётнинг яратувчиси, аслини олганда, “бихевиоризм” деб аталувчи қоидага амал қилиб, “Э Худо, шу ёзаётганим наво бўлиб чиқмасин-да!” деган илтижо билан муסיқий асар ёзаётган ультрамодернист-бастакорга ўхшаб иш юритмоғи керак! Мен бундай қарашларни яхшигина биламан. Лекин камина ўтакетган даражада эскича қарашларга мойил одамман: мен учун кироий Адабиёт улкан Ҳаёт санъаткор юрагини ёндиролган пайтдагина бошланади. Бу ўринда гап полиция хисоботи ва ё газета мақоласидан чиқадиган ижодий учқун хусусида эмас, йўқ, асло! Бу ерда гап турлича ранг-тус ва бўйга, теранлик-саёзлик ва

аниқлик-мавҳумликка эга бўлган, бизнинг ҳар биримиз кўзга кўринмас узвий бир қисмини ташкил этадиган, ҳар ким ўз хоҳишига кўра, айти чоғда, бошқа барча иштирокчилар билан чамбарчас боғлиқ равишда ҳаракатланадиган шиддатли, сершовқин, ўта мураккаб жараёнларнинг жамулжами бўлмиш улкан Ҳаёт оқими хусусида кетмоқда. Мана шу ўта мураккаб муносабатларга хос беҳад чигалликларнинг соддагина ечими кўзга аниқ-равшан кўринганида қай бир бахти чопганнинг кўз олдида кейинчалик сўзга айланадиган янги нукта назар пайдо бўладики, худди шу ерда киройи Адабиёт туғилади. Бу яп-янги, мафтункор, лекин ҳали мўртгина умуртқа поғонаси кўп ҳолларда аввалига мутлақо тан олинмаса-да, тегишли вақт ўтганидан кейин, Адабиётнинг чексиз-чегарасиз умуртқа поғоналари қаторида ўзининг қонуний ўрнини эгаллайди. Адабиётнинг умуртқа поғонаси оддийгина суяк эмас, қимматбаҳо тошлардан тизилган маржон! Уларнинг ҳеч бири иккинчисига айнан ўхшамайди. Яна шуни ҳам алоҳида таъкидлаб айтмоқчиманки, Адабиётнинг умуртқа поғонаси қийшиқ эмас, тўппа-тўғри! Мен ҳамиша шундай бўлишидан умид қиламан ва ҳар қандай қинғайишлардан ўлгудек кўркаман. Ортга қараб, ўтмишга назар ташлаб, Адабиёт ривожига умуртқа поғоналарини оппа-осон кузатиш мумкин. Бу поғоналарни бир чеккадан синдириб ташлашга ва ҳаммасини қайта бошдан бошлашга уринаётганлар эса, вақтни беҳуда совурадилар: ўз вақтларини ҳам, уларнинг қийшанглашлари-ю оҳанжамаларини томоша қилишга мажбур бўлаётганларнинг вақтларини ҳам!

Ҳар қалай, аниғи шуки, романни, масалан, айрим ёш ёзувчилардек ғаройиб воқеалар калейдоскопи, Прустдек оилавий ҳаёт қомуси, Эдгар Уоллесдек ўзаро боғланмаган эҳтирослар жумбуши, яна қай бир ёзувчидек психо-анализ бўйича илмий рисолага айлантириб ташлаш йўлидаги ижодий тажрибалар бир қарашда қизиқарли. Лекин мен аминманки, яна ўттиз йилдан кейин бундай тажрибалар буткул нутилиб кетади ва фақатгина характери билан сюжети бор киройи романларгина яшаб қолади.

Мен яна шунга аминманки, шеърлар орасида фақатгина мазмуни ва оҳанги қандайдир ўзим учун тушунарсиз тарзда бизнинг туйғуларимизга таъсир кўрсата оладиганларигина сақланиб қолади. Рангасвир хусусида айтишни хоҳлаган фикрларимни тилга кўчиришга журъат қилмайман. Чунки мусаввирлар, менинг кузатишимча, ёзувчилардан беш баттар танқиддан ўпкалашга мойил қавм! Берлин рангасвир асарлари кўрғазмасида қандайдир почта маркалари, бўр билан чизилган чизиқлар, михлар-у автобуснинг эски чипталари холстда муайян тартибда жойлаштирилган қандайдир ямоқ-ясоқ асар томошабинни “Сикстин мадоннаси”дан ҳам кучлироқ ҳаяжонлантиришига ошкора шубҳа билдирганимда бир билимдон мени қолоқликда айблаб қанчалик норози бўлганини нутишим мумкинми, ахир! Мусиқа хусусида гап кетганда эса, ҳеч бир куч мени шундай бир қатъий ишончдан воз кечишга мажбур қилолмайди: яна ўттиз йилдан кейин ҳам *(уч юз йилдан кейин ҳам – ред.)* одамлар ўша-ўша дилрабо оҳангларга мафтун-маҳлиё бўлавердилар. Бироқ қишлоқ хўжалик ва саноат шовқин-суронига ўхшаш ажабтовур тарақа-туруқларни ишлаб чиқарувчилар бугун ўз маҳсулотларини нечоғли хуш кўрмасинлар, улар вақти келиб буткул нутилиб кетади. Бугина эмас. Сир сифатида қулоғингизга секингина

шивирлаб яна бир гапни айтмоқчиман: ўзимча шундай хаёлларга бораманки, ўша пайтларда саксофон ва шу каби чолғу асбоблари, ўтмишнинг жаз чолғу асбоблари – арфа, псалтерион ва кимваллар каби, музейлардангина жой топадилар ва уларни чалиш Конституциянинг бир моддасига айланган қонун бўйича қатъиян тақиқлаб қўйилади.

Бу гаплардан кейин сиз мени ҳар қандай тажрибаларга истехзо билан қарайдиган ўта қоқоқ одам деб ўйлаётган бўлсангиз эҳтимол. Йўқ, унақа эмас! Санъатда ҳам худди фандагидек тажриба керак! Тажриба олға юришимизга ёрдамлашади ва гоҳида ўз мевасини беради ҳам. Фақат бир оддийгина ҳақиқатни унутмаслик керак бўлади: агар мавзунинг ўзи ижодий тажрибани қатъий талаб қилиб турган бўлса, фақат ўшандагина ёзувчи умрибоқий асар яратиши мумкин! Нима қилиб бўлса-да оригинал кўриниш иштиёқида ёниб-қуйиб, тиришиб-тирмашиб тажриба қилаётганлар эса, балки вақтинча дидсизроқ ўқувчини қизиқтириб, қўнимсиз капалаклар эътиборини ўзларига жалб қилишлари мумкиндир. Аммо уларнинг ёзганлари худди шабнам қуёш нурлари остида йўқ бўлганидек тезда йўқ бўлади-кетади. Ёхуд, замонавий шеърият тили билан айтганда, “бўса чоғи лаб бўёғи артилгандек” артиб ташланади.

Ўн беш йил аввал Лондонда бир ҳайкалтарошнинг шахсий кўргазмаси очилди. Унда кўпгина ажойиб, “одамбашара” асарлар намойиш қилинди. Аммо кунлардан бир кун икки ёшгина ойимча залга кириб келди. Улар намойиш-корона норозилик билан гулдан гулга учиб-қўндилар. Ниҳоят, биттаси қинғирқийшиқ эллипссимон жисмдан ясалган ҳайкални кўриб қолди. Асар Венера (Зухра) номини юзсизларча ўзлаштириб олган кўйи томошабинлар диққатини ўзига жалб қилмоқда эди. Ўша ўта янги модерн асарининг олдида ҳалиги капалак, гарчи капалаклар бир жойда қўним топиб туrolмасалар-да, бир муддат тўхтаб қолди: “Манови Венерани қара, азизим!” Кейин бошини бир томонга хиёл қийшайтириб қўшиб қўйди: “Гўзал-а, тўғрими?” Бундай капалаклар ҳозир ҳам бор. Улар ҳамиша “янгилик янгилик учун” қабилида яратилган асарларга талпиниб яшайдилар. Чунки нима бўлса бўлсин, нима қилиб бўлса ҳам оригиналлик иштиёқида ёнган ҳар хил ҳайбаракаллачилар уларнинг кулоқларига шундай иштиёқни кўрғошиндек қуйиб қўйган. *(Бундай “янгилик”, модерн ишқибозлари ҳозир ҳам бор – ред.)*

Келинг, Адабиётга қайтайлик. Ижодий тажрибалар урчиб кетган шунақанги бир даврда яшамоқдамизки, биз ёзувчиларга осон эмас. Афтидан, бизни бугунги кунда энг кам қизиқтирадиган нарса шеъриятнинг насрга, насрнинг эса, шеъриятга айланиб кетаётгани бўлса керак. Ва, афтидан, бизнинг бошимизни қотириб турган энг мушкул муаммо шу аҳволда ҳам шеърият, ҳам наср билан жиддийроқ шуғулланиб бўладими деган саволдир.

Менимча, биз эндиликда ҳар қандай янгиликни хурсандлик билан олқиш айтиб кутиб оладиган бўлиб қолганмиз. Янги чоп этилган китоблар атрофида катта шов-шув кўтарилади. Лекин китоб жонивор нашриётнинг реклама мавсумидан кейин умрини бир муддатгагина амал-тақал узайтира олади. Камдан-кам китоб “буюк” деб таърифланмайди. “Шоҳ асарлар” билан “ноёб истеъдод маҳсуллари” ёмғирдан кейинги кўзиқориндек потирлаб чиқиб ётибди. Лекин уларнинг аксарияти, аслида, истеъмолга мутлақо яроқсиз. Қачонлардир – фақат

тез орада эмас – ноширлар билан тақризчилар “буюк” ва “истеъдодли” кабилидаги сифатлашларни даромад рақамларини пасайтириш билан мутлако лақиллатиб бўлмайдиган солиқ йиғувчига жуда ўхшаб кетадиган ҳамиша ҳолис ва одил ҳакам – Вақт ихтиёрига қолдириш маъқуллигини тушуниб етадилар. Бунақанги офаринбозликларнинг, тўғри, бир афзаллиги бор: ҳар қандай китоб бирданига машҳур бўлиб кетади. Бу ёш ёзувчилар учун хатарлироқ бўлса-да, умуман олганда, фойдали. Авваллари ишнинг кўзини биладиганлар бошловчи ёзувчини мақтаганларида (масалан, айтайлик, Мередит, Конрад ёхуд Стивен Крейни мақтаганларидек), ўша мақтовчилар уларнинг китоблари барибир сотилмай қолиб кетишини ичларида билиб турардилар. Агар энди ёзувчини мақтаб бошласалар, унинг китоби жадал равишда ўн беш нашрда чоп этилади. Муаллифнинг ўзини эса, мухбирлар ичкиликсиз ҳаёт, чекишни ташлаш, туғилиш устидан назорат ўрнатиш ва бошқа долзарб янгиликлар хусусида фикр билдиришга қистовчи илтимосларга кўмиб ташлайдилар. Агар бизнинг муаллифимизнинг боши тошдан қаттиқроқ бўлмаса, адибнинг, яна-да кўпроқ адибанинг кўз ўнгида тез орада ҳаммасининг оёғи осмондан келади-қўяди.

Афтидан, мана шунинг учун ҳам кўпчилик юртдошларимиз шоир-ёзувчиларни салгина томи қийшайган деб ҳисоблайдилар. Одамлар бизнинг китобларимизни сотиб оладилар, айти чоғда бир-бирларига маъноли хитоб қиладилар: “Э-э, бу шоирлар!..” Гўё биз ҳамма нарсани чалкаштириб ташлаймиз ва сохта қадриятларга асосланамиз, улар эса, бизнинг феъл-атворимизни беш қўлдек биладилар. Бундай қараш кўпчилигимизга нисбатан тўғри. Бу ачинарли ҳол. *Холбуки ёзувчининг энг бирламчи бурчи – ҳамма нарсани ақалли тахминан бўлса-да билиш-тушуниш, ўткир нигоҳга эга бўлиш, теран ҳис қилиш ва мушоҳада юришиш, ўз кўрган-кечирганларимиз, ўй-мулоҳазаларимизни тилда бошқаларга нисбатан тушунарлироқ ифодали олишдир.* Еётган нонимизни ҳалоллаб ейишимиз учун биз сабрли-тоқатли, етарли даражада камтар ва эмин-эркин бўлишимиз, юмор ва меёр туйғуси ҳамда қалб ҳароратини ҳамиша сақлаб қола олишимиз керак.

Ҳозир бизда ижодий ишга лаёқатли ёш ёзувчилар оз эмас. Ўйлайманки, бадий ифода даражаси ҳар қачонгидан ҳам юксакроқ. Демак, гап истеъдодда ва ё маҳоратда эмас, балки ақлимизни йиғиб олишда, юракдаги сўзда ифода-лашга арзийдиган сидқидил кечинмаларнинг табиийлигини сақлаб қола олишда! *Ҳамма гап ўқувчини албатта лол қолдиришдек болаларча хоши-истакларга берилмасликда, ақл ўргатишдан тийилишда ва атайин мураккаблаштирилган услубнинг лойқа сувига чўкиб кетмасликдадир.*

Ҳаёт ҳақида гапиришдан аввал яна бир фикрни билдиришга ижозат беринг. Ҳар қандай санъаткор, мусаввир, бастакор ёки ёзувчи ўзига хос зиёратчидир. У қандай муқаддас қадамжоларни зиёрат қилишга бормоқчи бўлиб турибди? Ўз истеъдодининг хочида қақраган чўллар оша кимнинг сиймосини кўтариб кетяпти? Бош устида азот кўтаргани нафосат ва ҳақиқат тимсолими, ё сакраётган кенгуру билан олтин бузоқчанинг бадбашара турки-тароватими? Санъатнинг мақсади ва вазифаси нимада? Адабиётдаги янги тўлқин заптида бу саволларни яна олдимизга кўндаланг қўйишнинг мавриди келиб турибди. Ўтган ўн йиллар мобайнида бундай саволларнинг жавоби

тайиндек туюлган эди. Лекин бизнинг ўн йиллигимиз бу ўн йилликлардан кескин фарқланади. Бизни тўрт томонимизда сароблар ўзларига мафтун-махлиё қилиб турибди. Улар жилваланадилар, жалб қиладилар, ақл-хушимизни ўғирламоқчи бўладилар. Бу, албатта, хатарлидир. Санъаткор, мусаввирми, ҳайкалтарошми, бастакорми ёхуд ёзувчи – ҳар бир санъаткор қаддини баланд тутиб, йўлчи юлдуздан кўз узмаган ҳолда шарафли йўлларни босиб ўтган не бир эътиқодда собит авлодларнинг қонуний ворислари ҳисобланади. Биз учун энди юлдуз ўта миттилашиб, элас-элас милтирайди, гоҳида осмони-фалакда бир лаҳзалик оловли из қолдиради, баъзан эса, изсиз йўқолиб, буткул ўчиб кетади. Нима бўлганда ҳам, гулханнынг шашти қайтиб, суҳбатлар ниҳоясига етиб, трубкадаги тамаки тугаганида бизнинг орамизда ўша йўлчи юлдузни кўрдим ва саволларга жавобим аниқ дейдиган бирон киши топилармикан? “Нима учун биз ўзимизни санъатга бағишлаймиз?” деган саволга биттагина тўғри жавоб бор: Инсон руҳининг юксаклиги ва улуғлиги учун!

Энди Ҳаёт ҳақида. Бу ерда таъриф керакмikan? Ҳаёт – бу улкан ва мафтункор саргузашт десам, бу гап ҳеч кимга эриш туюлмас.

Биз бир мартагина Ноаниқ бекатга чипта оламиз-да, бир мартагина Ҳаёт деб аталмиш мамлакатни кечиб ўтамиз. Йўлда нима билан машғулмиз, бу узоқ ёхуд қисқа муддатли сафар-саёҳат чоғида нима каромат кўрсатамиз – буниси бизнинг феъл-атворимиз нималарга мойиллигига боғлиқ.

Менимча, кўпчилик тўғри ўйлайди: биз шов-шувлар авж олган асрда яшаб турибмиз. Чор тарафимизда кўкка бўй чўзган ойнаванд лавҳалар ва баайни қичқираётган газета пешлавҳалари, реклама ва стандартлаштириш! Шу билан бир қаторда бизнинг асримиз башарият тарихидаги энг маърифатли асрдир. Амалда ҳамма, масалан, ўқий олади. Эътироз билдиришингиз мумкин: “Тўғрику-я, лекин нималарни ўқишяпти? Фақат детектив романлар, уруш-жанжаллар тафсилотлари ва спорт янгиликлари!” Мен тушунаман: “Шоҳ Эдип”, “Ҳамлет” ва “Фауст”ни газеталарнинг яқшанбалик иловалари ва изқуварлар ҳақидаги китобларга мутлақо қиёслаб бўлмайди. Бироқ, барибир, Фарб мамлакатларида ҳар йили нашр этилаётган китоблар сони аҳоли сонига муттасил яқинлашиб бормоқда. Ҳар бир ҳодиса ва ҳар бир муаммо билан ҳамма қарийб яшин тезлигида танишмоқда. Театр, кино, радио, турлича маърузалар ана шу жараёнга ўз ҳиссасини қўшмоқда. Бироқ уларнинг барчаси мутолаанинг ўрнини босолмайди, босмаслиги ҳам керак, чунки мутолаа чоғида биз тўхташимиз ва **ЎЙЛАШИМИЗ** мумкин. **Тинглаб ёхуд томоша қилиб турганимизда эса, биз тўхтаёлмаймиз ва ўйлаёлмаймиз: кимдир, нимадир муқаррар равишда бунга монелик қилади.** Бизнинг асримизга хос хавф-хатар ғирт саводсиз-оми бўлиб қолишда эмас, балки ўзимиз мустақил равишда ўйлаш лаёқатини йўқотиб қўяётганимиздир. Бизнинг олдимизда турли хил муаммолар тез-тез пайдо бўлиб туради, бироқ уларнинг ечимини ўзимиз ўйлаб топишга уриняпмизми? Демокриманки, бошқотирма кроссвордлар ва детектив романлардан бошқа, жиддийроқ муаммолар ечимини! Буниси тобора камайиб боряпти. Биз тобора енгиллик ва қулайликларни хуш кўрадиган бўлиб бормоқдамиз. Аммо билимнинг енгил йўли қарийб ҳамиша энг узоқ йўл бўлади. Ҳеч нима мустақил равишда эгалланган билим билан тенг келолмайди.

Мутолаа ва мушоҳада – бизнинг юксак машиналаштирилган асримизга хос стандартлаштириш ва енгиллаштиришлардан ҳалос бўлишнинг энг яхши воситасидир. Китоб ўқиш бошқа одамлар ҳаёти, феъл-атвори ва эҳтиёж-қизиқишлари хусусидаги тасаввурларимиз доирасини кенгайтиради. Китоб ажиб бир тарзда одамга ўз “мен”ининг тор доирасидан кенгликка чиқишига кўмаклашади.

Мана шу ерда мен фалсафанинг, ёхуд, айтиш мумкинки, бахт фанининг муҳим қондасига яқин келиб турибман.

Кўпчилик одамлар учун бахт – ўз ишлари, туйғулари ва ўйларига доимий равишда “кўмилиб” яшашидир. Биз нимагадир бутун борлиғимизни бағишламасак чинакамига бахтиёр бўлолмаймиз. “Ўзимизга қараб ўтирган” чоғларимизда ниҳоятда бахтсизмиз демоқчи эмасман, аммо бундай лаҳзаларда биз фақатгина ярим тирикмиз. Толстой айтадики, одам кўзгуга боқиб турганида аслида бўлганидек гўзал эмас. Бунақанги хайратланарли кашфиётни у қандай яратди экан – биз буни ҳали билиб олишимиз керак: Толстойнинг аксарият фалсафий мулоҳазалари каби, бу гапи ҳам бир қарашда соддагина гапга ўхшайди, лекин унинг замирида... Нима бўлганда ҳам, ўзлигини унутиш – бахтнинг калити мана шу. Ўз “мен”ини турлича унутиш мумкин. Худбинликдан халос бўлиш йўллари-ю фидойиликнинг турлари кўп! Менга таниш бир машҳур жарроҳ болалик чоғларидаёқ танишлари оғриқ тишларини суғуриб ташлашига рози бўлишлари учун уларга ўн центдан пул берган экан!

Сиёсатчилар ҳам ўзларича бахтли экани барчага маълум.

Ҳа, ўзлигини унутишнинг беҳад кўп усуллари бор, ана шулардан бири – нафосатни идрок этишдир. Мен Аризонадаги Гранд-Кеньонга, Айседора Дунканнинг шогирд раққосаларига, Вашингтондаги Рок-Крик қабристонида ўрна-тилган Сент-Годенснинг “Нирвана” ҳайкалига ёхуд ой нурига чулганган Миср саҳросига мафтун-маҳлиё боққанимда оламдаги ҳамма нарсани унутиб қўйдим.

Аммо мен ўзликни унутиб қўйиш гоҳида ачинарли оқибатларга ҳам олиб келиши мумкинлигини мутлақо инкор этмоқчи эмасман. Менга таниш бир мусаввир кунлардан бир куни бир рус раққосасининг портретини чизибди ва шу қадар ўзлигини унутиб қўйибдики, “натуршица” тасвирда белигача ўзига қараб, белидан пасти эса, тескари қараб турганмиш. Асарни шу алфозда кўргазмага жўнатганмиш. Тўғри, ўша пайтларда бу рассом экспрессионистлардан бири эди.

Ҳаёт ҳақидаги суҳбатимизга қайтайлик.

Ҳаёт нима деб сўраш ҳеч кимнинг, ҳатто олимнинг ҳам ҳаёлига келмайди. Ҳаётнинг пайдо бўлиши, худди Коинотнинг пайдо бўлишидек, бизнинг идрокимиздан ташқаридаги ҳодисадир. Биз Ҳаёт – борлиқ хусусида чексиз мушоҳада ва мулоҳаза юритиб, ҳукм ва хулосалар чиқаришимиз мумкин, аммо фақат муайян чегарага қадар: ҳеч қайси мушоҳадалар ва хулосалар бизга Ҳаётни тўла равишда тушуниб етишни тўхфа этолмайди. Ягона ишончли билимимиз мана шу! Аммо ким ҳам бошқачароқ бўлишини истар эди? Номаълумлик унсурисиз ҳаётини ўзини ўз маъносини йўқотади. Абадий жумбоқни ечинг – қарабсизки, ҳамма нарса тўхтаб қолади, Коинот ҳам бўлмайди, сиз ҳам бўлмайсиз, мен ҳам – ҳеч ким! Эътиқод муайян руҳоний зотларнинг

хусусий томорқаси эмас. Энг яхши эътиқод – “Жамики бўлган, бўлаётган ва бўладиган ҳодисалар замирида Комилликка ирода, хоҳиш ва иштиёқ ётибди” деган ишончдир. Бундай ишонч-эътиқодда собит ҳар бир одам умумбашарий тараққиётга эришиш жараёнида фаол қатнашади. Нафосатни идрок этишга лаёқатли одамнинг ўзи ҳам Ҳаётга нафосат бахш этиш иштиёқини ҳис қилади. Меёр туйғусига эга бўлгач, бу туйғуга мувофиқ равишда саъй-ҳаракат қилиш эҳтиёжини сезади. Нафосат ва меёр туйғуси бизни турли йўллар билан бутун башариятнинг фаровонлигига етаклайди, бизни очкўзлик ва зулм-зўровонлик одамларни қувалаб бораётган тубсиз чоҳдан тобора узоқлаштиради. Ҳозирда нафосатга муҳаббат ва меёрни сақлаш иштиёқи қанчалик долзарблигини кўрсатиш учун Ҳаётнинг ҳар қандай томонини олиб қарашимиз мумкин. Сизга тинчлик муаммоси ҳақида савол беришимга рухсат этинг! Муаммо? Гўзаллик ва меёрга меҳр-муҳаббат билан қараган ҳар бир одамнинг назарида тинчлик муаммо бўлиб қолганининг ўзиёқ ўтакетган бемаънилик эмасми?! Жаҳон уруши чоғида биз шунақанги ўлимларни ва талофатларни кўрдикки, бунақасини олам ўшанга қадар кўрмаган-билмаган! Аммо улуғ салтанатлар ўртасида очилиши эҳтимол бўлган янги уруш хавфига ва у туғдириши мумкин бўлган фожиаларга таққослаганда жаҳон уруши қуроллари худди болалар ўйинчоғига ўхшайди. Бундай уруш шароитида унда иштирок этаётган ҳар бир мамлакат аҳолиси, аниқроғи, унинг тирик қолган қисми, афтидан, каламушлардек ер ковагига, оқава сув қувурларига кириб кетсалар ёхуд қуёнлардек кўркувдан эс-хушларини йўқотган кўйи тоғларга қочиб қутулишга мажбур бўлсалар эҳтимол. Келажакнинг урушида (агар у бўлса) йирик шаҳарларга, бу мамлакатнинг асаб марказларига осмондан шунақанги ҳужумлар бало-қазодек ёғиладики, улардан ҳимояланиш воситалари ҳалигача топилмаган ва, эҳтимолки, топилиши ҳам даргумон. Шаҳарлар қудратли бомбалар билан вайронага айлантирилади, шаҳар аҳолиси эса, кимёвий бомбалар билан буткул маҳв этилади. Шундай бўлиши мумкинки, ушбу асаб марказларига узвий боғланган қуруқликдаги армия билан сувдаги флот ҳаракатга келишга улгуролмайди. ***Бундай урушда фидойилик билан қаҳрамонликка ўрин қолмайди, виждон ва шон-шарафга ҳам ўрин қолмайди, ҳеч нимага, ҳаттоки жасадларни кўмиш маросимлари-ю содир бўлган урушни давом эттиришга ҳам ўрин қолмайди! Ёш билан қари ўртасида, эркак, аёл ёхуд бола ўртасида, бемор ва соғлом ўртасида ҳеч қандай фарқ қолмайди. Одамларни ҳалокатдан на дин, на юксак маданият қутқаролмайди. Кўкка ўрлаган кўзга кўринмас нарслардан бошқа, кўкдан ерга ёғилган беомон бало-қазодан бошқа, шип-шийдонлик, касаллик ва ўлимдан бошқа ҳеч нима бўлмайди. Агар улуг, “маданийлашган” дея таърифланувчи миллатлар ўртасида тинчлик қарор топмас экан, бундай тақдирда, ҳеч бир муболагасиз тасаввур қилиш мумкинки, барчани бир хил қисмат ўз комига тортади. Урушда қатнашган ҳар бир мамлакат йўқликка равона бўлади ва ундан фақатгина даҳшатли сояларгина қолади, холос.***

Бу кўркув васвасаси эмас, дилдаги аччиқ хулосанинг хушёр садосидир.

Баъзилар даъво қиладиларки, инсон табиати буткул ўзгарсагина урушлар тўхтайдди. Аммо инсоний табиат ўзгаришсиз қолаверади. Совуққон ва худбин

кимсалар ҳамиша фақатгина ўзларининг шахсий манфаатларини кўзлайвера-дилар. Кўзи кўр, ақли ноқис фанатик-миллатчилар ҳамиша топилиб туради. Фақат кеч бўлганидагина бошини чангаллаб қоладиган ожиз-нотавонлар ва ланж-сусткашлар ҳам ҳамиша бўлади. Оломоннинг подага хос руҳияти ҳам ҳамиша мавжуд.

Аммо бизнинг бахтимиз шундаки, урушнинг олдини олиш учун керак бўладиган ҳаракатчан механизм, умид ҳам йўқ эмас.

Бундан ташқари, урушга муносабатда ҳам нажотга элтувчи ўзгаришлар бор. 1914 йилда узоқни кўра оладиган ўйчан одамлар, гарчи кейинчалик ноҳақ бўлсалар-да, уруш уларнинг мамлакатиларига фойда келтиради дея тахмин қилган эдилар. Энди эса, 1930 йилга келиб, биронта ҳам узоқни кўра оладиган ўйчан одам бундай ҳаёлпарастликларга берилмайди. Самолётдан ташланган бир неча юзлаб кимёвий бомбалар улкан шаҳарлар аҳолисини буткул маҳв этишга қодир экан, эс-хуши жойида бўлган биронта одам урушдан хурсанд бўлмайди. 1914 йилда тинчлик зарурлигига ишониш нодонлик ҳисобланарди. Аммо 1930 йилда тинчлик зарурлигига ишонмаслик – бу ўтакетган телбалик-дир. Буниси ҳам дилдаги аччиқ хулосанинг хушёр садоси.

Башарият ўта антиқа, ўта қийноқли бир даврни бошидан кечирмоқда. Ўтмишнинг энг даҳшатли даврларида бўлган хавф-хатардан минг карра даҳшатлироқ ва шафқатсизроқ хавф-хатар бизга таҳдид солиб турибди. Аммо, барибир, одамларни азоб тортишга олиб келадиган кулфатлар ва кўргиликларни бартараф қилишни чин дилдан исташ бўйича, онгли, ҳаттоки онгсиз равишда инсонийликка интилиш-талпиниш бобида ўтмишдаги бирон асрни бизнинг асримиз билан таққослаёлмаймиз. Биз ҳар қачонгидан ҳам улуғроқ билим, укув ва инсонпарварлик ҳисси билан беморларни даволамоқдамиз. Биз жинояткорлар ва онгсиз жониворларга, гарчи етарли даражада бўлмаса-да, нисбатан илмийроқ, ҳаққонийроқ ва меҳрибонроқ муносабатда бўлмоқдамиз. Ижтимоий ва иқтисодий офат-фалокатлардан ҳалос бўлиш учун ҳар қачонгидан ҳам сафарбарроқмиз. Ва башарти биз бош устимизда осилиб турган ғорат қилувчи кучдан ҳалос бўлиб, тинчликни таъминлашга муваффақ бўлолсак эди, аста-секин энг инсонпарвар асрга – ижтимоий адолат ва фаровонлик асрига яқинлашган бўлур эдик. “Маданийлашган миллатлар ўртасидаги уруш – ўтмишнинг даҳшатли кўргиликлари, ҳолос”, деган қатъий ишонч – кўнгли тўқлик, кўнгилнинг хотиржамлиги барчамиз учун қанчалик руҳий фароғат берган бўлур эди! Менинг тушунишимча, ҳар биримизнинг ҳар бир кунимиз шундай илтижо-таваллони дил-дилдан тақрорламасдан ўтмаслиги керак: “Оламдаги ва одамдаги барча нурли-зиёбахш ҳилқатлар ҳаққи, уруш керак эмас!”

Қолган бир неча лаҳзаларни нафосат хусусидаги айрим фикрларимга бағишлашга руҳсат этинг. Табиийки, гўзалликни биров ундоқ, биров бундоқ тушунади ва ҳис қилади. Лекин, ҳар қалай, ҳар биримиз ўзимизга гўзал туюладиган нарсани кўрганимизда, эшитганимизда ва ё мутолаа қилганимизда шундай юксакликларга чорловчи беқиёс даражадаги ажиб туйғуларни бошқалар билан қарийб бир хилда бошимиздан кечирамизки, ўша туйғулар кучли-кучсизлигига кўрагина бир-биридан фарқланади, ҳолос. Хордаги болакайлар-

нинг жўр овози, елканлар измидаги кема, қийғос очилган гулзор, тунги шаҳар манзаралари, булбул хониши, яхши шеър, япроқлар шивири, ёқимтой болакай, юлдузли осмон, қаср, кўкламда гуллаб турган олмазор, учқур тулпор, тоғ бағридаги сурувдан эшитилган қўнғироқ овози, жилғанинг жилдираши, капалак ранглари, янги чиққан ой, минглаб бошқа нарсалар, товушлар, сўзлар бизни гўзаллик хусусида ўйлашга ундайди. Буларнинг барчаси бизнинг руҳимизни курғоқчилик балосидан ихоталаб турувчи оби раҳматнинг ақиқ томчиларидир. Эҳтимол биз бу руҳимизни покловчи сеҳрли томчиларга кўпам эътибор беравермасмиз, лекин улар ҳамиша биз билан! Уруш санъат, адабиёт ва рангасвирдаги нафосатга қарши ўзига хос исённи дунёга келтирди. Бу исён, хайриятки, ҳозир, босилди ва, ишонаманки, энди бош кўтармайди. Гўзалликни ўзимиз англамаган ҳолда қанчалик суйиб-ардоқлашимизни ва усиз ҳаёт сурури қанчалик камайиб кетишини англаб етганимизда эди, “Нега уруш қиламиз?” дея хайратланишимиз муқаррар эди. Гўзаллик – бу она заминимиз юзидаги кулгу, бизнинг барчамизга аталган самимий табассум! Фақатгина уни кўра оладиган кўзлар-у ҳис қила оладиган кўнгишлар бўлса бас!

Ҳаёт ҳақидаги суҳбатимиз бошида айтилган сўзларни яна бир қарра так-рорлайман. Биз Номаълум бекатгача чиптани бир мартагина оламиз. Бошқа-чароқ айтганда, бу юксак даражада машиналаштирилган асрда турфа хил машиналар билан андармон бўлиб қолмай, ҳузурбахш ёз ёмғири-ю чароғон қуёш остида бир маротабагина Ҳаёт бўйлаб сафар-саёҳатга чиқамиз.

Ўйлаб қаралса, биз ҳаммамиз жонини жабборга топширган йўлчилармиз. Кундуз нималар олиб келишини-ю кечаси қаерга қай тарзда бош қўйишини ҳеч ким олдиндан айтиб беролмайди. Аммо, агар биз яқинларимизга кўмакла-шишни ўргансак, мард-танги бўлсак, ўзликимизни унутиб бутун борлигимизни ўз ишимизни қойилмақом қилиб бажаришга беминнат бахшида эта олсак, агар биз Ҳаётга ақалли ундан завқлана олишимиз билан андаккина гўзаллик бахш эта олсак, агар биз тинчликни қадрлашни пухта ўрганиб олсак ва тинчлик-осойишталикни таъминлай олсак, агар биз Сирнинг сиймосига кўрқмасдан қарай олсак ва Руҳнинг бу оламдаги абадий ҳаракатини ҳис қила олсак – ана ўшанда бизнинг Ҳаётимиз беҳуда кечмаган бўлади. Ҳа, ана ўшанда, дарҳақи-қат, бизнинг Ҳаётимиз беҳуда кечмаган бўлади.

АДАБИЁТ ВА ҲАЁТ

(Голсуорси мақоласига татаббу)

Жаҳон адабиётининг улкан намояндаларидан бири, атоқли англиз адиби Жон Голсуорси (1867-1933) нинг “Адабиёт ва ҳаёт” мақоласи (аниқроғи, нутқи) бундан роппа-роса 81 йил муқаддам – 1930 йилда ёзилган. Орадан қирқ йилча вақт ўтиб, ўтган асрнинг 70-йилларида рус тилига таржима қилинган ва адибнинг кўп жилдлик асарлари 16-жилдидан ўрин олган. Бундан роппа-роса ўттиз йил аввал – 1981 йилда “Англия ёзувчилари адабиёт ҳақида (XIX-XX асрлар)” жамоа тўпламига киритилиб, қайта нашр этилган... Айни шу ҳолнинг ўзиёқ чинакам ёзувчининг инжа кўнглида пишиб етилган оҳорли фикр ҳеч қачон эскирмаслигини, унга бешафқат вақт ўз ҳукмини ўтказолмаслигини аён кўрсатиб турибди, дейиш мумкин. Мақолани роппа-роса саксон бир йилдан кейин она тилида мутолаа қилаётган ўзбек ўқувчисига у, назаримда, шундай тасаввур ҳосил қила оладими, асар гўёки шу бугун ўзбек ёзувчиси томонидан битилган-у бугунги ўзбек адабиётининг ҳаёт-момот масалаларини ҳаққоний акс эттириб тургандек!

Айни чоғда, уни ўқиб “адабиёт” ва “ҳаёт” деб аталмиш ғоят чексиз ва мураккаб ҳилқатларнинг асл моҳиятини наинки кичик бир мақола, адибнинг 16 жилдлик асарлари, чунончи, “Форсайтлар сағаси” (“сага” – “достон” маъносидаги скандинавча сўз), “Замон комедияси”, “Сўнгги боб” деб номланган учта романдан иборат йирик эпик полотноси, “Кумуш қути”, “Ҳақ ҳукми”, “Олишув” сингари машҳур драмалари, ҳаттоки француз адиби Оноре де Бальзакнинг “Инсоний комедия” туркум романлари-ю рус адиби Лев Николаевич Толстойнинг “Уруш ва тинчлик” эпопеяси сингари яна-да салмоқлироқ асарлар ҳам тўла равишда очиб-кўрсатиб-тушунтириб беролмаслигини яна бир қарра ҳис қила оламиз. Мақола бизни Адабиёт ва Ҳаётнинг моҳияти, уларнинг азалий ва абадий муаммолари хусусида жиддийроқ мушоҳадага ундай олади.

Хўш, адабиёт нима? Менинг тушунишимча **бош ҳарф билан ёзилувчи чинакам Адабиёт – адабий асар ёзилаётган тилда сўзлашувчи халқнинг юрак уришини аниқ-равшан акс эттирувчи ўзига хос кардиограммадир!** Агар одам боласининг юрак уришини, бу юракнинг нечоғли соғломлигини аён кўрсатадиган кардиограмма шунчаки жонсиз чизикдангина иборат бўлса, бу “кардиограмма” ниҳоятини жонсиз чизик эмас, баайни ана ўша юракнинг ўзидек жонлидир! Голсуорсидан ўттиз йилча кейин туғилган буюк Чўлпонимизнинг ўн олти ёшида ёзган “Адабиёт надур?” номли мўъжазгина мақоласи, айниқса, “Адабиёт яшаса миллат яшар” деган мухтасаргина гапи, оташнафас шоиримиз Усмон Носирнинг “Юрак” номли гўзал шеъри замирида биз бугунги кунда тушунадиган маънолардан теранроқ маънолар бор, аслида! Ҳар бир халқнинг ҳар бир замондаги юрак зарбини, бу юракнинг нақадар соғлом-бақувватлиги ва яшовчанлигини ўша халқнинг ўша замондаги Адабиётига қараб билиб олишимиз мумкин! Буюк мутафаккирларимиз Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳазратларининг бутун ижоди оламшумул улуғ салтанат –

темурийлар давлатининг инқирозидан юраги ўртанган ва бу тарихий ноҳақликка қарши Адабиётда бош кўтарган халқнинг дил қаъридан баайни вулқондек отилиб чиққан оҳ-ноласи, фарёди, ҳам шерий, ҳам шеърий наъраси, дейишимиз мумкин. Биз бугунги кунда XV-XVI асрларда ўзбек халқи ўзини қандай ҳис қилиб, нималарни бошидан-у кўнглидан кечиргани хусусида мана шу икки буюк сўз санъаткори ижоди билан танишиш асносида яққол тасаввур ҳосил қила оламиз. Худди шундай, ўтган асрнинг бошларидаги ялпи миллий уйғониш даври сўз санъаткорлари ижодида, айниқса, Абдулҳамид Чўлпон ва Усмон Носир шеъриятида мустамлака шароитида, айтиш мумкинки, кома ҳолатида – ўлим остонасида турган халқнинг юрак зарбини теран ҳис қиламиз. Жумладан, Усмон Носирнинг биз тилга олган “Юрак” шеъридаги “Ёрил, чакмоққа айлан!” ва ё Абдулҳамид Чўлпоннинг “Кишан кийма, бўйин эгма, ки сен ҳам хур туғилғонсан!” кабилидаги ўтли сатрлари – оташин даъватлари замирида “Бу кунингдан ўлганинг яхши эмасми?!” деган ўта оғир кўндаланг савол, халқнинг кўзини очиб, ғафлат уйқусидан уйғотиб, уни кома ҳолатидан омон-эсон олиб чиқиш иштиёқи ётибди!..

Йўқ, чинакам Адабиёт – кардиограмма эмас, адабий асар ёзилаётган тилда сўзлашувчи халқнинг тарихий тақдири, миллий менталитети, феъл-атвори ва бугунги кундаги аҳвол-руҳиясини ўзида яққол акс эттирувчи энг тиниқ кўзгу! Бундан ўн икки йил муқаддам 1000 йиллиги кенг нишонланган ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси “Алпомиш” чинакам Адабиётнинг энг нодир намуналаридан бири сифатида ўзбек халқининг нафақат кейинги минг йил, эрамиздан аввалги ва эрамизнинг биринчи минг йиллигида бошидан кечирган кўргиликлари, ундаги ҳаёт-мамот лаҳзаларини ўзида ёрқин акс эттирган. Минг йил муқаддам дини ислом таълимоти асосида жиддий қайта ишланиб, ҳозирги шакл-шамойилига эга бўлган мазкур эпосимиз эҳтимолки бир ярим минг йил аввал – Буюк турк ҳоқонлиги Хитой босқинчиларининг маккорона тадбир-у тазйиқлари туфайли ўзаро зиддиятдаги икки қудратли давлат – Шарқий Турк ҳоқонлиги билан Ғарбий Турк ҳоқонлигига ёхуд ундан ҳам аввалроқ қадимий Оқ хунлар салтанати қоқ иккига бўлиниб, икки қудратли давлат – Шарқий хун ҳоқонлиги ва Ғарбий хун ҳоқонлигига парчаланган кезларда илк бор яратилган ва ё биринчи маротаба жиддий қайта ишлангандир, ким билади дейсиз! Ҳар қалай, шуниси аниқки, “Алпомиш” эпосимиз асрлар мобайнида ўзбек халқининг тарихий тақдири, миллий ўзлиги ва аҳвол-руҳиясига энг улкан, энг тиниқ кўзгу бўлиб келган, бугунги кунда ҳам шундай бўлиб турибди, келажакда ҳам шундай бўлиб қолавериши муқаррар! Яна минг йилдан кейин бу эпосимиз тагин бир карра жиддий қайта ишланиб, янгиланиб, замонавий мазмун-мундарижа касб этса эҳтимол! Бу жаҳон айвонида “Алпомиш”дек узоқ тарихга эга бўлган ўлмас-умрибоқий эпоси бор халқлар бармоқ билан санарлигина, холос! Ҳаттоки энг қадимий халқлар бўлмиш юнонларнинг “Илиада” ва “Одиссея”си ёхуд ҳиндларнинг “Рамайяна” ва “Моҳобхорат” эпослари ҳам бугунги кунда бизнинг “Алпомиш” эпосимиздек жонли ижрода яшаб тургани йўқ! Ёзма адабиёт намунаси сифатидагина мавжуд, холос! Бу ҳол ўзбек халқ эпосининг нақадар ўлмас-яшовчанлиги, умрибоқийлигини аён кўрсатувчи энг ишончли далил бўла олади. Гўрўғли туркумидаги ва бошқа

жами юздан зиёд дostonларимиз, бехисоб эртак, кўшиқ, ривоят, нақл, латифа ва мақолларимизни айтмайсизми! Уларнинг ҳар бири улкан халқнинг улкан оғзаки Адабиётига хос нодир намуналар сифатида ўзбек халқининг нақадар бағрикенг ва қувваи хофизаси нақадар чексиз халқлигини яққол намойиш қилиб турибди. Хусусан, ўзбек халқи яратган Хўжа Насриддин афанди мангу барҳаёт сиймо сифатида жаҳоннинг жами ўттизга яқин халқлари орасида уларнинг миллий қахрамони сифатида бугунги кунда ҳам яшаб тургани... оламдаги энг камёб-у ноёб ҳодиса бу! Хўш, жаҳон адабиётидаги, хусусан, жаҳон халқлари оғзаки ижодидаги қай бир сиймо шу адабий (ва абадий барҳаёт!) қахрамонимиз билан бўйлаша олади?! Бунақаси йўқ, бўлиши ҳам амримаҳол!

Хуллас, халқнинг тарихий тақдири, феъл-атвори ва муайян даврдаги аҳвол-руҳиясини бадиий акс эттириш, тарихий хотирани – тарих хотирасини баайни жон кушидек авайлаб-асраш ва оламга ёйиш бобида туркий халқларнинг оғзаки поэтик ижоди жаҳонда беназир десак, асло муболаға қилмаган бўламиз.

Гап ёзма адабиёт, айниқса, унинг бугунги кунда етакчи мавқега эга икки тури – бадиий наср ва драматургия хусусида кетганда, эътироф этишимиз керак бўладики, бу борадаги пешқадамлик бизнинг халқимизга, афсуски, камдан-кам ҳоллардагина муяссар бўлган. Биз бугунги кунда жаҳон халқлари тарихида чуқур из қолдирган теран фалсафий таълимот – тасаввуфий тариқат асосчиси Аҳмад Яссавий, жаҳон адабиётида шарафли ўрин тутувчи буюк мутафаккирларимиз Отойи, Лутфий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Машраб, Сўфи Оллоҳёр, Огаҳий адабий мерослари билан ҳар қанча фахрланишга ҳақлимиз, албатта. Лекин шу ҳолни ҳам афсус билан тан олишга мажбурмизки, жаҳондаги у ёки бу халқнинг тарихий тақдирини кенг эпик миқёсларда ва шиддатли драматик ҳолатларда умрибоқий шаклларда кўрсатиш бобида бизнинг адабиётимиз бошқа халқлар адабиётларига нисбатан анчагина орқада қолиб кетган. Қадимий юнон драматурги Софоклнинг “Шоҳ Эдип” тарихий фожиаси, Аристофан комедиялари, буюк инглиз драматурги Шекспирнинг, айниқса, тўрт шоҳ асари – “Макбет”, “Қирол Лир”, “Отелло” ва “Ҳамлет” тарихий фожиалари, Мольер, Шиллер, Бернард Шоу, Чехов ва Булгаков драмалари, Байрон, Мицкевич поэмалари, Бальзакнинг “Инсоний комедия” туркум романлари, Толстой, Достоевский, Рабиндранат Тагор, Жеймс Жойс, Жон Голсуорси сингари жаҳон адабиётининг кўпдан-кўп улкан намояндalари, ҳаттоки қозоқ адиби Мухтор Аvezов билан қирғиз адиби Чингиз Айтматов каби “ён кўшни-жон кўшни”ларимиз ижоди биз ўзбек ёзувчилари учун улкан ибрат мактаблари, ҳавас қилса арзигулик юксакликлар бўлиб турибди.

Тўғри, Чўлпон, Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Одил Ёқубов романлари булар билан бўйлаша олади. Тўғри, кейинги қарийб бир аср мобайнида драматургиямиз ва насримизда фахрланиб тилга олсак арзигулик ижодий ютуқлар қўлга киритилди. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Падаркуш”, Абдулҳамид Чўлпоннинг “Ёрқиной” ва Абдурауф Фитратнинг “Абулфайзихон” асарларидан бошланган драматургиямиз, айниқса, Мақсуд Шайхзоданинг “Мирзо Улуғбек” ва “Жалолиддин Мангуберди” тарихий фожиаларида жаҳон адабиёти юксак-

ликларига бир қадар кўтарилгандек бўлди. “Ўткан кунлар” романи билан ўзбек тарихий романчилиги, умуман, ўзбек романчилигининг ҳайратланарли даражадаги мустаҳкам тамал тоши қўйилди. Шундан буён ўтган 85 йил мобайнида романчилик халқнинг тарихий тақдирини ёритиш, халқ тарихининг бадиий солномасини яратиш бобида улкан ютуқларни қўлга киритди. Бу давр мобайнида ёзилган жами юзга яқин тарихий романларнинг шарофати билан халқимиз тарихининг кейинги минг йиллик манзаралари атрофлича ёритилди ва ёритилмоқда. Лекин, минг афсус, бундай ютуқлардан қатъий назар, шу ҳол ҳам барчага аён ҳақиқатки, бирон ўзбек ёзувчиси ва ё драматурги жаҳон адабиёти юксаклигига кўнгилдагидек кўтарилолмади.

Нима учун? Бунинг сабаблари кўп, албатта! Гап фақат Шўро тузуми бунга имкон бермаганидагина эмас. Ахир, ўша мустабид тузум шароитида ҳам, айтайлик, Михаил Булгаков, Михаил Шолохов, Мухтор Аvezов, Чингиз Айтматов каби адиблар, жонини гаровга қўйиб бўлса-да, жаҳон адабиётида мустаҳкам ўрин олган шоҳ асарларни анчагина ярата олдилар-ку! Бинобарин, ўзбек ёзувчисининг бундай юксакликларга кўтарилолмаганига бош сабаб, менинг назаримда, аввало шундаки, буюк эпосимиз “Алпомиш” достонида санъаткорона акс эттирилган саҳийлик ва баҳиллик (саҳийлик ҳам, бахиллик ҳам!) жаҳондаги ҳеч бир халқда ўзбек халқидагидек кучли эмасдир. Яқинда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида бўлиб ўтган йиғилишлардан бирида донишманд шоиримиз Абдулла Орипов бир гапни таъкидлаб айтган эди: “Айрим шахсларнинг яратган адабиётини биз ҳаммамизнинг умумий мулкимиз деб қарашимиз керак”. Бу жуда тағдор, илдизи чуқур гап, ўйлаб қаралса! Ахир, Шўро тузуми шахсларнинг тарихдаги ролини буткул инкор этиб, “Тарихни алоҳида шахслар эмас, халқ оммаси, яъни, авом халқ яратади”, дея даъво қилмаганми эди! Чунончи, “Адабиётни яқка шахслар эмас, балки кўпчилик кўплашиб-қўмаклашиб яратади, ҳатто оддийгина ишчи билан косиб ҳам ёзувчи бўлиши мумкин!” дея уқтирган, бу фикрни исботлашга жон-жаҳди билан уринган эмасмиди! Худо ёрлақан айрим шахсларнинг ноёб истеъдоди муносиб қадрланмай, аксинча, ҳар боб билан камситилган, топталиб-тахқирланган жойда, аслида, адабиётнинг гуркираб ривожланиши амалда мумкин эмас эди, албатта. Шўро тузуми учун эса, адабиётни амалда ривожлантириш, демакки, адабиётни яратувчи фавқулудда шахсларнинг ўзи ҳам хавфли эди. Шўролар ёзувчи қавмини ва шу орқали бутун бошли халқларни алоҳида шахслар яратган етук Адабиёт ва тараққий этган Халққа эмас, аксинча, оломонга айлантиришдан ғоят манфаатдор эди. Чунки буюк ёзувчи ва тараққий этган халқни идора қилишга нисбатан оломонни, авомни, подани бошқариш минг карра осон-да! Бу таълимот Адабиёт кўчасига адашиб кириб қолган ва ё қулоғидан тортиб олиб кирилган истеъдодсиз ёзонғич учун ҳам, бундай ёзонғичлар эса, ўз навбатида, мазкур таълимот учун ҳам айни муддао эди! Чунки “айрим шахслар яратган адабиётни ҳаммамизнинг умумий мулкимиз” деб қараш фақатгина ўз манфаатини кўзлайдиган худбин кимсалар учун айтишгагина осон ишдир. Айниқса, истеъдодсиз, шунинг учун ҳам бахил ёзонғич учун бу ўлим билан баробар! Худо берган истеъдоддан бенасиб кимсаларда юрак кенглиги на қилсин, тангилик на қилсин! Шунинг учун ҳам Шўро тузуми

даврида аксарият ўзбек ёзувчиларининг наздида унинг энг қаттол душмани халқ меҳрини қозонган шоҳ асарларни ёзаётган ноёб истеъдод соҳиби ҳисобланар эди. “Бу асарлар фақат ўз муаллифининггина эмас, бутун бир халқнинг бебаҳо мулки-ку, маънавий хазинаси-ку!” дея улардан қувонишнинг ўрнига, “Ие, мен нима қилиб юрибман? Қачонгача ўша падарқусурнинг соясида қолиб кетавераман?” қабилидаги бахилларча худбинона ўйлар уларнинг бутун борлигини ўзига асир қилиб оларди. Ўша ноёб истеъдод соҳибининг олдини тўсиш, йўлларига чим босиш, оёғидан чалиш, пайини қирқиш, тагига сув қуйиш сингари минг бир ҳунарни ишга солишга тушиб кетар эди. Натижа эса, истеъдодларни қаматиш ва отиш билан тугар эди.

Бу оламда энг тансиқ неъмат, энг ширин нарса висол лаззати ёхуд асал билан шакар эмас, балки шон-шухрат ҳисобланади. Шунинг учун ҳам, масалан, бой ўзи тўплаган бойликка кўнгли тўлмай, азбаройи шон-шухрат, доврўф қозониш учун данғиллама уй қуриб, асъаса-дабдабали тўйлар қилади. “Эшак эшакдан ортда қолганида қулоғини чимиради”! Шон-шухрат талашаётган шухратпарастлар ўртасидаги рашк, ўша доврўфни бир-бирларидан қизғаниш ҳисига таққослаганда Отеллонинг рашкини ҳолва дейиш мумкин. Шунинг учун ҳам шон-шухрат майдонларида Навоий бор жойда Биноий бор, Пушкин бор жойда Дантес, Моцарт бор жойда Сольери!.. Умумлаштириб айтадиган бўлсак, саҳий-саҳоватли инсонлар бор жойда уларни кўролмас бахиллар, зикналар, хасислар, ичи торлар, ғаламислар ҳамиша бўлган, бугун ҳам бор, бундан кейин ҳам, минг афсуски, бўлаверади. Ёрқин истеъдод соҳиблари ўзларига қулай ижодий имконият ва ёруғ йўл қидириб, Турди Фароғийдек, “Тор кўнгуллуқ беклар, кенглик қилинг!” қабилидаги илтижо-таваллоларига қулоқ солмай, амал-тақал кун кўришга маҳкум бўлаверадилар...

“Бахилнинг боғи кўкармас” дейди халқимиз. Нега? Чунки бахилнинг бутун фикри-зикри ўз боғини обод қилиш эмас, кўшнининг обод боғини хароб қилиш билан банд бўлади-да! Шунинг учун ҳам “бахил” деб аталади-да у! Бахилнинг бош шиори эса, ўзгани ўзидан ўздирмасликдир. Умри шиорбозлик билан кечган Шўро тузумидаги ўзбек ёзувчисининг бош шиорини шоир Мамарасул Бобоевнинг бир шеърий сатри ўзида мухтасар акс эттирган эди, дейиш мумкин: “Олға, фақат менинг ортимдан!” Ўзининг йўлини унумлироқ қилишнинг ўрнига ўзгаларга йўлтўсарлик қилиш билан умрини кечирган йўлчининг йўли қаёқдан унсин?! Агар айни ижоди гуллаб-яшнаган қирчиллама қирқ ёшнинг нари-берисида Абдулла Қодирий билан Абдулҳамид Чўлпон аёвсиз маҳв этилиб, Ойбек атайин касал қилинмаганида, аксинча, “Бу ёзувчиларимиз халқимизнинг юзи-ю кўзи, бебаҳо мулки-ку!” дея бағрикенглик билан қаралганида эди! Уларнинг фаол ижод қилишлари учун тегишли шарт-шароит яратиб берилмаган тақдирда ҳам, ақалли ҳалақит берилмаганида эди, бу уч буюк адибимиз бугунги кунда жаҳон адабиётининг улкан намояндалари сифатида Бальзак ва Стендал, Толстой ва Достоевский, Тагор ва Голсуорсилар қаторида барчамизнинг кўзларимизни қувнатиб турган бўлишлари шак-шубҳасиз эди.

Қолоқликнинг туб илдизи “Гадонинг душмани гадо бўлади” деган мақолни яратган ўзбек халқининг, саҳийлик қаби, бахилликда ҳам оламда тенгсиз-

беназирлигидагина эмас, албатта. Яна бир илдиз шундаки, бу жаҳон айвонида ўзбек халқидек “уйим, жойим, болам, чақам” деб, данғиллама уйлар куриб, доврўғи дoston тўйлар қилиб, яъни, аслида, ўз ташвишларини ўзи аксарият ҳолларда сунъий равишда ошириб-тошириб, ўз ҳаётини ўзи чигаллаштириб яшайдиган халқ бошқа йўқ дейиш мумкин! Холбуки Адабиёт бундай хадсиз-хисобсиз майда ташвишлар ва асъаса-дабдабалардан бир муддат вақт орттирган одамнинг шунчаки қўл учида апил-тапил ва енгил-елпи қиладиган иши эмас! Катта Адабиёт ёзувчидан умри, онг-шуури, қалб қўрининг кичик бир қисмини эмас, балки уларни бус-бутун ҳолда Ватанга, миллатга, халққа бағишлашни талаб қилади! Эҳтимол айни шу талабга тўла жавоб бериш учун ҳам буюк мутафаккиримиз Алишер Навоий ҳазратлари оила ташвишларидан буткул воз кечиб, умрини сўққабошликда кечиргандир. Башарти бу мутафаккиримиз Хусайн Бойқародек ҳукмдорнинг садоқатли дўсти ва энг яқин маслакдош-елкадоши сифатида салтанат ишлари билан ҳам алахсимамай, унинг ўрнига бутун диққат-эътиборни ижодга қаратганида, биз бугун ардоқлаган беназир ижодий мерос ўз ҳажмига кўра Бальзак ва Толстой меросидан ошиб, “бўй баробар” бўлиб кетган бўларми эди, ким билсин! “Илм қурбон талаб қилади” дейдилар. Катта Адабиётнинг талаби эса, илмнинг талабидан ошса ошадики, зинҳор қолишмайди. Жаҳон адабиётининг чўққисини кўзлаб, унга омон-эсон етиб боришнинг ўзи бўладими?! Ўзбек халқининг яна бир ҳикматли гапи мана шундан яққол далолат бериб турибди: “Жон қийналмай жонона қайда, Токқа чиқмай дўлона қайда!” Ҳазрати Султонимизнинг бир ҳикматли сатри ҳам халқона ҳикматлардан қолишмайди: “Бу йўлларда жон бермасдан имкони йўқ!”

Бир пайтлар ҳали шаштим анчагина баланд. Ортиқча юз-хотир қилиб ўтирмай айтилган дангал гапларимни акаларим тўғри тушунадилар деган ишончим ҳам анчагина мустаҳкам! Кунлардан бир куни дилтортар ҳамюртим Саъдулла Сиевга шундай бир кўндаланг саволни ошкора айтибман-а, буни қаранг: “Аҳмад Яссавий ҳақида роман ёзиш Адабиёт жамғармасининг пуллариани санашдан қўл толиққанида “Кел, шу бобомиз ҳақида ҳам бир нарса ёзиб қўяй!” деб қилинадиган иш эмас-да, ака! Сизга нима етишмайди ўзи?! Менга нисбатан минг карра бадастирсиз. Шу ўта оғир ишингизни Яссавий ҳазратларидек узлатга чекиниб қилишингиз-у тез орада асарингизга сўнгги нуқтани кўнгилдагидек қўйишингизга нима ҳалақит беради ўзи сизга, ака-жон?!” Бундай кўндаланг саволни фақатгина ҳамюртимга эмас, барча қадрдон биродарларимга ҳам бергим келади бугун! Яна иккилланаман: ким қандай тушуниб, ким қандай талқин қилади! Менинг талқиним-у яна бир карра такрорлаб турган таъкидим шуки, Адабиёт иши хонаки ишлар, майда ташвишлар, давлатнинг иши ва ҳақозо юмушлардан вақт орттира олган пайтингизда шунчаки йўл-йўлакай қўл учида енгил-елпи қилинадиган ўткинчи иш эмас! Чинакам ёзувчи бутун борлигини худди жонни жабборга топширгандек, ижодий ишга беистисно бахшида этмоғи керак бўлади! Ана ўшандагина ўзбек ёзувчиси ҳам жаҳон драматургияси ва бадий насрининг энг олдинги сафларига чиқиб олмоғи мумкин! Акс ҳолда, рус халқи “не рыба, не мясо” деганидек, амалда на уёқли, на буёқли бўлолмай нақ аросатда қолган ёзувчилар қавми гурас-гукас бўлиб улкан Адабиёт ва Ҳаётнинг бу эшигидан кириб, у эшигидан

чиқиб кетаверади, лекин пировард натижа!.. Афандимиз айтганидек, “Яна бўёқчи!” бўлиб қолаверади.

Шу ўринда Адабиёт масалаларидан Ҳаёт масалаларига ўтайлик!

“Ҳаёт” нима? “Ҳаёт” – ер юзидаги ягона онгли мавжудот – Ҳазрати Инсоннинг кўрган-кечирганлари, тақдири, қисмати, бутун умри демакдир. “Ер юзида ҳаётнинг бошланиши” деганимизда биз ер юзида дастлаб одамнинг пайдо бўлишини назарда тутамиз. Онгсиз жонзотларда ҳаёт йўқ, балки кун кечиришгина бор! Масалан, “итнинг ҳаёти” демаймиз, балки “итнинг кўрган куни”, “ит куни” деймиз, гарчи “ит” деган жонивор, худди от, туя, фил каби, Инсоннинг энг садоқатли дўсти бўлса-да! Бу икки ўртадаги кескин фарқни бой рус тили, масалан, яққол кўрсатиб турибди. Рус тилида инсоннинг кўрган-кечирганлари икки сўз билан “жизнь” (ҳаёт, умр) ва “судьба” (тақдир, қисмат), ҳайвоннинг кўрган-кечирганлари эса, “существование”(тириклик, жонлилик, мавжудлик) деб аталади.

Бинобарин, шунчаки тириклик, жонлилик, мавжудликнинг ўзи Ҳазрати Инсон учун чинакам Ҳаёт эмас, нари борса оддийгина умргузаронликкина, холос. Зотан, кирои инсон ҳаёти – комилликка интилиш йўлидир. Муаззам Шарқ фалсафасининг ҳам, дини ислом таълимотининг ҳам асосий деворини бир фалсафий фикр ташкил қилади: Парвардигор учун Оламни яратишдан мурод – Одамни яратиш, Одамни яратишдан мурод эса, Муҳаммад Алайҳиссаломдек Комил Инсонни яратиш эди. Бу гап бутунисича Адабиётга ҳам тааллуқли энг муҳим ва энг бирламчи қоидадир. Башариятнинг “Адабиёт” деб аталмиш беназир нафосат оламини яратишдан бош муроди унда одам боласининг ҳаёти (тақдири, қисмати, умри)ни бадийий йўсинда ёритиш, бундан кўзда тутилган энг бирламчи мурод эса, комил инсонликка даъват қилиш бўлиб келган. Бугун ҳам шундай, келажакда ҳам ҳамиша шундай бўлиб қолавериши муқаррар. Мана шу ерда Адабиётнинг энг бирламчи ва энг мухтасар таърифига келиб тўхтаймиз: **Адабиёт – инсоншуносликдир.** Бу оламдаги нимаики нарса ва ҳодиса инсон ва унинг ҳаётига узвий боғлиқ бўлса, шуларнинг барчаси Адабиётнинг тасвир, таҳлил ва ифода объекти, мазмун-моҳияти, қамров доирасини ташкил этади. Нафақат Инсон ҳаёти (тақдири, қисмати, умри), балки уни қуршаб турган бу кенг олам, ер-у осмон, инсоннинг тириклигини таъминловчи тўрт унсур – сув, ҳаво, тупроқ, олов, уларнинг хоссалари – барча-барчаси Адабиётнинг мулкига айланиши мумкин, агар улар марказий ўқ, ядро, магма, таянч нуқтаси, йўлчи юлдуз..., қўйинг-чи, бир сўз билан айтганда, Ҳазрати Инсонга боғланган бўлса, Инсон ҳаётига узвий боғлиқ равишда кўрсатилса! Айниқса, инсон руҳияти, маънавий дунёси, дилидан кечирганлари, кўнгил бисоти – Адабиётнинг энг ардоқли, энг азиз ва энг лазиз мулки мана шудир. Бу мулкнинг шарофати билан одам боласининг кўнгли ҳеч қачон тап-тақир сахродек хувилламайди, тошдек қотиб қолмайди, аксинча, ҳамиша кўнгли тўқ, дили равшан, кўзи ойдин бўлади.

“Ҳамма нарса инсон учун, унинг бахт-саодати учун!” деган шиор мустабид Шўро тузуми ўйлаб топган шиор эмас эди, аслида! Айтиш мумкинки, Аллоҳ Таоло бу кенг оламни-ю одам боласини айни шу шиор асосида яратган. Бутун олам, чунончи, кечалари – ой билан юлдузлар, кундузлари – Қуёш, ер-у

осмон, ундаги тупроқ, сув, ҳаво, олов, жамики наботот ва ҳайвонот дунёси – ҳамма-ҳаммаси инсон учун, унинг бахт-саодати учун яратиб қўйилган. Жаҳоний динлар ҳам Инсоннинг қадрини ерга уриш, баъзи худосизлар хаёл қилганларидек, инсоннинг эркини чеклаш, уни муте, тобе, кул қилиш учун эмас, аксинча, Ҳазрати Инсон қадрини нақ Арши Аъло қадар юксалтириш, одам боласини бахтсиз эмас, аксинча, бахтли-саодатли, том маънода бахтиёр қилиш мақсадида дунёга келган, дунёда муқим турибди, то қиёматга қадар муқим туравериши муқаррар! Етмиш йил ичида баайни елдек келиб селдек кетган худосиз Шўро тузуми эса, тилда “Ҳамма нарса инсон учун, унинг бахт-саодати учун!” деса ҳам амалда... ҳар боб билан Ҳазрати Инсонни топтаб-таҳқирлаб, уни бахтсиз, хор-зор, кулфатлар-у балоларга гирифтор этиш учун нимаики қилиш мумкин бўлса, ҳаммасини қилди! Айнан шунинг учун ҳам бу тузум етмиш йилнинг нари-берисиде – биргина инсон умрининг муддати мобайнида елдек келиб селдек кетди!

Инсон учун, унинг бахт-саодати учун хизмат қиладиган ва Аллоҳ Таолонинг энг суюкли бандалари бўлмиш бани башар томонадин яратилган энг улуғ ва энг қутлуғ маънавий хазина – бу Адабиётдир. Зотан, Адабиёт оламида Инсоннинг ўзини том маънода бахтли-саодатли ҳис қилиши учун нимаики керак бўлса, барча-барчаси бор! Шунинг учун ҳам Адабиётсиз Ҳаёт Инсон учун тўлақонли Ҳаёт эмас, шунчаки умргузаронлик, кундузлари - Куёшсиз, кечалари – Ой билан юлдузларсиз пайпасланиб кун кечириш билан баробар кўргиликдир. Кўзимизнинг ойдинлиги, кўнглимизнинг равшанлиги, кўнгил оламида меҳр-муҳаббат, саҳоват, олижаноблик, инсонийлик, одамийлик-одамгарчилик, рухий фароғат, сурур ва бахт туйғуларининг барқ уриб гуллаб-яшнаши аввало Адабиётнинг шарофатидандир. Шунинг учун ҳам Адабиётнинг, гарчи “инсон-шунослик”дек биргина сўз бўлмаса-да, бир жуфт сўздан иборат яна бир мухтасар таърифи бор: **“Адабиёт – Ҳаёт мактаби”**. Ҳа, Адабиёт инсоний ҳаётнинг шунақанги энг олий мактабики, унинг олдида не бир дорилфунунлар-у Академиялар ип эшолмай қолади. Шунинг учун ҳам мустабид Шўро тузумининг бутун мусбат-у манфий жиҳатларини керагидан ортиқ даражада кўрган энг заҳматкаш ёзувчилардан бири, бизга “Шўро адабиётининг асосчиси” дея танитилган, аслида эса, Шўро адабиётининг энг шўрпешона вакили, Шўро тузумининг эъзоз-у ардоғи билан бир қаторда аччиқ-аламини ҳам ҳаммадан кўпроқ тортган Алексей Максимович Горький ўз ҳаёти ҳақида рўй-рост ҳикоя қилувчи автобиографик асарини “Менинг дорилфунунларим” деб атаган эди. Атоқли ўзбек математик олими, ўзбек фанида ўзига хос мактаб яратган аллома Тошмуҳаммад Қори-Ниёзий ўз кўрган-кечирганлари, таржимаи ҳоли ҳақидаги асарини – ўзбек адабиётида ўзига хос ўрин тутувчи асарини “Ҳаёт мактаби” деб атаган эди...

Шу кеча-кундузда ер юзида яшаб турган жами етти миллиарддан кўпроқ одамнинг ҳар бирининг ўз ҳаёти, фақат ўзигагина тегишли ҳаёти бор! Бу ҳаётлар балки ташқаридан қараганда бир-бирига жуда-жуда ўхшаб кетар, лекин, аслида, ҳар бири ўзига хос, бетакрор тарзда кечади. Айниқса, одамнинг кўнгли (юраги, дили, қалби, руҳи) даги ички кечинмалари! Ана шу батамом ўзига хос ва мутлақо бетакрор кечинмалар, инсоннинг кўнгил кўзи, юрак

ёлқини, дил гавҳари, қалб кўри, пок руҳини атрофлича очиб кўрсата олган Адабиётгина ҳар бир замонда ҳамиша кўнгилларга ўтиришадиган ва меъдага тегмайдиган умрибоқий Адабиётдир. У бизга аввало юракни асраб-авайлашни ўргатади! Ажойиб гуржи адиби Нодар Думбадзенинг “Абадият қонуни” романи, унинг бош қаҳрамони Бачана Рамишвилининг инсоний мантиқ ва нисбийлик назариясига асосланган, дарҳақиқат, буюк кашфиёти ёдингиздами? “Одам боласининг юраги унинг жисмига нисбатан бир неча баробар каттароқ ва оғирроқ! Шунинг учун уни кўтариб юришни удалаш мақсадида жамики инсонлар бир-бирларига елкадош бўлмоқлари керак!” Нақадар содда, тушунарли, айни чоғда, буюк кашфиёт бу! Бизнинг пурҳикматликда беназир она тилимизда “довюррак” деган сўз одам боласининг мардлиги-жасурлиги, сабот-матонатинигина эмас, юраги катталигини ҳам англатади. Бундай юрак соҳиблари тилимизда тагин “Отнинг калласидек юраги бор” деган ибора орқали яна-да аниқроқ деталлаштирилган ва жонли ўхшатишга асосланган ҳолда мухтасаргина таърифланади. Ана ўша отнинг калласидек дов юракка қувват бахш этишнинг ўрнига, аксинча, уни анор доналаридек эзгилаб қон қилиш, кўнгил кўзгусини чил-чил синдириш, дилозорлик... бу оламдаги энг ёвуз ҳамоқот, ўтакетган тошбағирлик мана шудир. Буюк ҳинд актери, режиссери ва продюсери Раж Капурнинг энг шоҳ асари – “Менинг исмим масҳарабоз” бадий фильмининг сўнгги саҳнаси ёдингиздами? Бир эмас, уч қарра чил-чил синдирилган ўз юрагининг парчаларини баайни оёғости ҳазондек йиғиб-териб олаётган одамнинг вайронага менгазулик юраги, айни чоғда, унинг афтода аҳволини оёқ учида кўрсатиб ўйин қилаётган оломоннинг тошбағирлиги... Оламдаги энг мудҳиш фожиа бу! Шунинг учун ҳам Ҳазрати султонимиз ўзининг асрларга татиғулик бир ҳикматли сатрини қомил ишонч билан битгандир: “Кўнгли қаттиқ дилозордан Худо безор”.

Адабиёт бизни турфа хил дилозорликлардан сақлайди ва қайтаради. Зотан, у кўнгил иши, кўнгилли иш, кўнгил “призмаси”дан ўтадиган иш сифатида ҳамиша табиатан кўнгилчан, кўнгли юмшоқ, ҳалимтабиат инсонларни кўнгли қаттиқ – тошбағир кимсаларнинг таҳқир-у тазйиқларидан ҳимоя қилувчи энг буюк ҳимоячимиз, ҳалоскоримиз, балогардонимиздир. Бугина эмас, агар ёруғ оламда энг тошбағир кимсаларнинг ҳам кўнглини юмшата оладиган куч-қудрат, сеҳр-жоду бор бўлса, у ҳам аввало Адабиётдир. Мана шу ерда Адабиётнинг “инсоншунослик”дан ҳам мухтасарроқ ва қурчроқ таърифни келтириш мумкин: **Адабиёт моҳият эътибори билан инсонпарварликдир, инсонпарварликнинг башарият тафаккури кашф этган энг ёрқин шаклидир.** Бугунги кунда жаҳоннинг энг тараққий этган давлатларида, шу жумладан, мустақиллик шарофати билан жаҳоний тараққиёт йўлида дадил одимлаб бораётган жонажон Ўзбекистонимизда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ўз фаолиятининг асосий мазмунини ташкил этувчи ижтимоий муассасалар анчагина бор. Лекин уларнинг иш қуроли ва ижтимоий мулоқот воситаси бадий сўз эмас, таъсир қудрати ҳаминқадар бўлган оддийгина, табиатан бирмунча қуруқроқ расмий сўздир. Бадий Адабиёт эса, инсон қалбининг энг ботиний, пинҳоний нукталарига ҳам етиб бора оладиган бадий сўз демакдир. Бинобарин, инсон ҳуқуқларининг энг беназир ҳимоячиси,

инсонпарварликнинг энг беқоёс намунаси Адабиёт бўлиб келган, ҳозир ҳам шундай, келажакда ҳам шундай бўлиб қолавериши муқаррар! Шунинг учун ҳам, мана, неча асрлардан буён Яссавий ҳазратларининг ҳаётбахш инсонпарвар таълимоти ва Навоий ҳазратларининг ҳаётбахш инсонпарварлик руҳи билан йўғрилган беназир ижоди ўзбек тилида мутолаа ва мушоҳада қила оладиган ҳар бир китобхоннинг қалбини ўзига ром этиб келмоқда. Агар мустақиллигимизнинг шарофати билан Яссавий фалсафаси ва Навоий ижоди бутун кўлами, мазмун-моҳияти билан бутун жаҳон тилларига кўнгилдагидек етказиб берилса эди, бу инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи жамики ижтимоий муассасаларнинг бутун фаолиятларидан ҳам самаралироқ иш бўлиши шак-шубҳасиз эди. Зотан, Яссавий фалсафаси ва Навоий Адабиётини пухта билиб, чуқур ўзлаштирган одамдан наинки одам боласининг инжа кўнглига озор етказиш – дилозорлик, ҳеч бир ёмонлик чиқиши амалда мумкин эмасдир.

Ўзбекистон давлат мустақиллигининг дастлабки йиллари “Алишер Навоий йили” ва “Аҳмад Яссавий йили” деб аталганидан бошлаб то муҳтарам Юртбошимиз Ислон Каримовнинг “Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор” рисолаларига қадар ўтган йигирма йил мобайнида ижтимоий ҳаётимизда рўй берган воқеалар чинакамига оламшумул воқеалардир. Бутун бошли бир йилнинг жаҳон адабиёти намояндаси номи билан аталиши-ю давлат раҳбарининг Адабиёт масалаларига махсус бир рисола бағишлагани ўз тарихимизда ҳам, жаҳон халқлари тарихида ҳам ҳеч қачон ҳеч қаерда бўлган эмас! Агар қардош Қирғизистон республикаси 2008 йилни “Чингиз Айтматов йили” деб эълон қилган бўлса, бу аввало бизнинг давлатимизда шаклланган ибратли тажрибаларни ўзлаштириш намунаси бўлди, албатта. Хуллас, бугунги кунда Адабиётга эътибор, ёзувчининг ижодий меҳнатига эътибор ҳар қачонгидан кучлироқ. Вазифамиз эса, бу эътиборга муносиб бўлиш, ўзбек адабиётини жаҳон адабиёти юксакликларига кўтариб, унинг узвий бир қисмига айлантириш, ўз ҳаётини мана шу ўта мушкул ва шарафли ишга бус-бутун бахшида этишдир.

2011

ОҲОРЛИ ФИКР

“Бу оламда ҳар бир янги фикр, аслини олиб қараганда, яхшигина унутилган эски фикр” деган ҳикматли гап бор! Бу гапда жон ҳам бор! Масалан, “Икки карра икки – тўрт” деймиз. Бу математиклар тили билан айтганда, “аксиома”, яъни, исбот талаб қилинмайдиган ва унутилиши мумкин бўлмаган ҳақиқат! Уни минг карра такрорлаган билан моҳият ўзгармайди! Бинобарин, “икки карра икки тўрт” деб ўзича “янги кашфиёт” қилган ва ё велосипедни қайта яратган олим-ихтирочи, Афандимизга ўхшаб, фақатгина кулгига қолади, холос.

Олим-ихтирочи билан ижодкор-санъаткорнинг йўриғи бутунлай бошқа-бошқа! Чунки илм-фанда ҳақиқат (қонуният, аксиома)нинг ўзини очиб кўрсатиш муҳим бўлса, санъат, хусусан, сўз санъатида, айтиш мумкинки, ҳақиқатнинг ўзидан ҳам унга муносабат йўсини муҳимроқ. “Санъат” сўзининг ўзиёқ, айниқса, унинг олдида қўлланадиган “инжа”, “нозик”, “бадий” сўзлари аён кўрсатиб турибдики, унда “нима?” деган саволга нисбатан “қандай?” деган саволга жавоб муҳимроқ! Масалан, булбулнинг гулга ошиқлиги, худди “икки карра икки – тўрт” сингари, аён ҳақиқат, яъни, аксиома. Лекин мана шу ошиқликка муносабат бобида, яъни, ишқ-муҳаббат мавзуида жаҳон адабиётида ҳам, ўз адабиётимизда ҳам не бир шоҳ асарлар яратилмаган дейсиз! Ҳали яна яратилавериши ҳам муқаррар! Ҳар гулнинг ўз бўйи бор, ҳар гулзор-гулистоннинг ўз ифори бор! Худди шундай, ҳар бир чинакам бадий асарнинг адабиёт тарихида бетакрор, ўзигагина тегишли ўрни, ўзигагина хос бўйи ва ифори бор! Айни шу хусусияти йўқ бадий асар, қоғоздан ва ё елимдан ясалган сунъий гулларга ўхшаб, фақатгина бир муддат кўзларингизни кувнатиши мумкин, бироқ бутун ҳиссиётларингизга кучли таъсир кўрсатиб, кўнглингизда завқ-шавқ, иштиёқ, ҳайрат-у муҳаббат каби туйғуларни уйғотолмайди. Демокчимизки, сўз санъатида ҳамма гап ясамаликда эмас, аксинча, табиийликда, табиий бўй ва ифорда! Бу жиҳатдан рус тилидаги “искусство” (бежирим ишланган сунъий яратик) сўзига нисбатан араб тилидаги “санъат” сўзи масаланинг моҳиятини ўзида теранроқ акс эттира олади, дейиш мумкин.

“Ҳислар реалликни кўрсатади, фикр ва сўз умумийликдир” деган эди мутафаккир-донишманд-билгалардан бири. Дарҳақиқат, ҳар қандай фикр билан сўз умумлаштириш, умумлашма хулоса чиқариш хусусиятига эга. Лекин ҳар биримизнинг кўнглимиздаги ҳиссиётларимиз, кечинмаларимиз, кайфиятларимиз, туйғуларимиз, руҳий ҳолатларимиз шунақанги бетакрор ва кўзга кўринмас ҳилқатки, усиз ташқи оламни идрок этишнинг мутлақо имкони йўқ! Шунинг учун ҳам санъат, хусусан, сўз санъати кўнгил иши, кўнгилли иш, кўнгил билан узвий боғлиқ иш, кўнгил “призма”сидан ўтказиладиган иш деб қаралади. У кўнгилдаги турфа хил ҳиссиётлар оламига қанчалик теран кириб боргани сайин шунчалик реаллик, демакки, таъсирчанлик, юксаклик, умрибоқийлик касб этади.

Одатда кўнгилдаги ҳиссиёт деб аталмиш реалликка муносабат йўсинига қараб ҳар қандай бадиий фикр энг умумий уч турга мансуб этилади: теран фикр, саёз фикр, сийқа фикр.

Ҳозирги сўз санъатида, табиийки, журналистика ва илм-фанда ҳам саёз фикр билан сийқа фикр анчагина сероб! Лекин дил қаърига чуқур кириб бориб, унда завқ-шавқ, иштиёқ, ҳайрат, ҳаётга муҳаббат сингари ҳиссиётларни уйғота оладиган теран фикр ниҳоятда камёб-у ноёб ҳодисадир. Бу фақат бугунги кунимизга – бизнинг замонимизга хос хусусият эмас, албатта. Ўтмишда ҳам шундай бўлиб келган, ҳозир ҳам шундай, келажакда ҳам шундай бўлиб қолавериши муқаррар! Теран фикрни саёз фикр ва сийқа фикрдан аниқ фарқлаб кўрсатиш қудратига ҳаммиша одил ҳакам – вақтдан ташқари том маънодаги нуқтадон олим-мунаққидларгина эгадирлар.

Муайян туйғу, ички кечинма, руҳий ҳолат ҳақидаги муайян фикрни муайян сўзда ифодалаш сўз санъаткоридан бетақдор, фақатгина ўзига хос ифода маҳоратини талаб қилади. “Сўзларни қайрайлик, яна қайрайлик! Ўзбекнинг қоракўз болаларига бир сўз қолсин...” деб ёзган эди Шоир. Бу шоирона фикрда моҳиятга янгича қараш бор, лекин етарли даражадаги теранлик йўқ! Зотан, сўз санъаткори учун сўзларни қайраш билан, афсуски, иш бита қолмайди. Аввало Жаноби Фикрни чархлаш, сўнгра шу фикрни сўзда дил қаърига теран кириб бора оладиган тарзда ҳаққоний ва аниқ-тиниқ ифодалай олиш керак бўлади. Афсуски, сўз санъати тарихидаги не бир ёрқин истеъдодлар мана шу ўта нозик, инжа санъат учун етарли маҳорат касб этолмай, ўз ижодий имкониятларининг мингдан бирини юзага чиқаролмай – реалликка айлантиролмай бу ўткинчи дунёдан ўтиб кетмаган дейсиз!

Фикрни “теран”, “саёз” ва “сийқа” сифатларидан ташқари, кўпинча яна уч-тўрт хил сифатлаймиз: догматик (қотиб қолган) фикр, жонли фикр, хур фикр, оҳорли фикр. Қотиб қолган фикр – бу “Мен битта гапираман” дея биргина нотўғри нуқтаи назарга маҳкам ёпишиб олган Афандимизнинг фикрига ўхшаб, реал воқеликка мутлақо тўғри келмайдиган, аслини олганда, ўз умрини яшаб бўлган, яъни, ўлик фикр! Одатда ҳар қандай фикр, агар у мунтазам ҳаракатлантирилиб, муттасил ҳаётга тадбиқ қилиб ва бойитилиб турилмаса, худди муайян қолипга тиғиз жойлашиб улгурмаган қоришмага ўхшаб, кинғирқийшиқ шаклда қотади-қолади. Бундай бесўнақай тарзда қотиб қолган – сўзда ўзига муносиб гўзал ифода тополмаган “дахмаза”-ю “дардисар” фикрлар ҳаётда ҳам, адабиётда ҳам беҳисоб! Мунтазам ҳаракатлантирилган ва ҳар томонлама тўйинтирилган, бойитилган фикр эса, гарчи шаклан қотиб қолган – муайян шамоийил касб этган бўлса-да, мазмунан жонли – жони бор фикрга айланади.

Ҳамма жонли фикрлар ҳам хур фикр бўлолмайди, албатта. Масалан, большевизм доҳийси асарлари жонли мушоҳадага асосланган жонли фикрнинг анчагина ёрқин намуналари ҳисобланади! Лекин у мутлақо хур фикр эмас, аксинча, ҳокимиятни тинч демократик йўлга зид равишда зўравонлик билан эгаллашга интилган шахснинг ғаразли сиёсий мақсадларига қаратилган, яъни, бутунисича ёвуз фикрдир! Холбуки том маънодаги хур фикр ҳар қандай сиёсий мақсад, ғараз ва тазйиқлардан буткул холи, Жаноби Ҳақни – Ҳақиқатни сўзда рўй-рост ифодалаш демақдир.

Ўз навбатида, ҳар қандай ҳур фикр ҳам оҳорли фикр бўлавермайди, албатта. Ҳаммага аввалдан беш қўлдек маълум фикрларни қайта-қайта қайд этавериш, ҳурфикрлилик бўлса бордир, лекин у оҳорли фикр бўлолмайди. Муқояса қилайлик! Одам боласи турфа хил кийим-кечаклар, дейлик, ўзбекона яктак, тўн, дўппини кашф этганига неча минг йиллар бўлган. Бу кашфиётлар кундалик ҳаётимизда ҳар биримизга беминнат дастёр! Айни чоғда, шу ҳам аён ҳақиқатки, ҳар биримиз ямоқ-ясоқ, увада-жулдур кийимга нисбатан ҳали оҳори кетмаган яп-янги кийимда, буюк мутафаккиримиз Алишер Навоий ҳазратлари қўллаган ташбеҳ орқали айтганда, “либоси мавзун”да ўзимизни минг чандон яхшироқ ҳис қиламиз. Оҳорли фикр ҳам бизнинг онг-шууримизни дафъатан ёриштириб, яйратиб-яшнатиб юборади. “Либоси мавзун”, яъни, оҳорли фикр бир қарашда жўнгина оддий сўзни ҳам боқий сўзга айлантира олади.

Теран, жонли, ҳур, оҳорли фикр ҳар бир одам, ҳар бир халқ ва бутун башарият учун ҳар қандай либосдан минг қарра қимматроқ шунақанги ноёб хазинаки, унинг олдида жаҳоннинг энг улкан ганжиналари ҳам ип эшолмай қолади. Буни шундай бир шарқона нақл ҳам аён кўрсатиб турибди: дейлик, сизда бир сўм, менда бир сўм бор! Уларни алмашсак, сизда ҳам бир сўм, менда ҳам бир сўм бўлади. Энди сизда бир фикр, менда бир фикр бор, дейлик. Уларни алмашсак, сизда ҳам иккита фикр бўлади, менда ҳам!.. Фикрнинг бебаҳо кийматини бундан-да мухтасарроқ кўрсатиб бериш амримаҳол! Бу ўринда гап сийқаси чиққан саёз фикр ҳақида эмас, теран, жонли, ҳур, оҳорли фикр хусусида кетмоқда. Модомики инсон онгли мавжудот ва ижтимоий ҳодиса экан, одам боласининг ўзаро фикр алмашиши шунчаки зарурат эмас, тўлақонли шахс камолотининг энг бирламчи омилидир. Лекин сийқа ва саёз фикрни ҳадеб алмашавериш одамни онгли мавжудот эмас, онгсиз маҳлукқа, тўтиқушга, буюк замондошимиз қаламга олган манқуртга, илмий атама билан айтганда, “зомби”га айлантириб қўйиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас.

Демоқчимизки, оҳорли фикр, уни ўзида ташиётган боқий сўз ва бу фикр билан сўзда ёрқин ифодаланган юксак инсоний туйғулар ҳамиша бор бўлсин!

БОҶИЙ СЎЗ

XI асрда – “Кутадғу билиг”, XII асрда – “Ҳикмат”, XV асрда “Хазойин-ул маоний”, яъни, “Маънолар хазинаси”, “Ҳамса”, яъни, “Бешлик”, XVI асрда “Вақое”, яъни, “Воқеалар”, XX асрда “Ўткан кунлар”, “Кеча ва кундуз”, “Кутлуғ қон”, “Навоий” сўзлари бу фоний дунёдаги жонли умумхалқ тилида минг марта, миллион марта қўлланган оддийгина кундалик сўзларимиз эди. Юсуф Болосоғуний, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек каби даҳо ёзувчилар қаламининг қудрати билан шу оддийгина фоний сўзлар боқий сўзга айланиб қолди! Бошқачароқ айтганда, турдош отлар зарҳал билан ўчмас қилиб битилган атоқли отларга айлантирилди. Айниқса, “Навоий” сўзи, аввало тахаллус, қолаверса, мумтоз асар номи сифатида, айтиш мумкинки, икки қарра умрибоқийлик касб этди!

Кошки эди бундай боқий сўзларни ёзиб, оддийгина турдош отни умрибоқий атоқли отга айлантириш қўлига яхши ният билан қалам олган ҳар бир қалам захматкашига муяссар бўлса! Бундай боқий сўзни ёзишга эришишнинг нисбатан осонроқ ва қисқароқ йўли бормикин-а?..

Биласизми-йўқми, ота-боболаримиз ўз дилтортарларига дил сўзлари битилган мактуб ниҳоясида “боқий сўз будир” дея, мактуб битишдан асосий муддао – пировард мақсадни мухтасаргина баён қилишга ўтганлар. Бошқачароқ айтганда, қиссадан ҳисса чиқарганлар! Наинки оддийгина хат, бутун бошли қисса ёзишдан пировард мақсад ҳам ана ўша мухтасар ҳиссада бўлган!

Ушбу фикрни сўз санъатимиз тарихига тадбиқ этиб кўрайлик! Етти ёшида бутун Шарқда машҳур шоир Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ-ут-тайр” (“Қуш мантиғи”) номли фалсафий достонини ўқиб туширибгина қолмай, тўлалигича ёд олган буюк мутафаккиримиз Алишер Навоий нега орадан ярим асрдан кўпроқ вақт ўтганидан кейингина – умр поёнида ўзининг бу асарга татаббу тарзидаги “Лисон-ут-тайр” (“Қуш тили”) асарини яратди? Сабаби аён, албатта. Чунки боқий сўзга муносиб боқий сўзни ёзиш учун муайян вақт, жиддий тайёргарлик, кенг фалсафий дунёқараш, етарли ижодий маҳорат керак бўлади-да! Боқий сўзга фоний сўз билан жавоб қилиш эса, Алишер Навоийдек мутафаккир ёзувчининг ҳаётини маслагига зид ва шаънига номуносиб иш бўлар эди-да!

Сўз санъатимизнинг XV асрдаги чўққисидан XX асрдаги чўққисига ўтайлик! Нега ўспиринлик чоғидаёқ буюк Абдулҳамид Чўлпоннинг бетакрор шеърини ва насрига мафтун-махлиё бўлиб улғайган, ўтган асрнинг 30-йилларидаёқ бир талай “кулги ҳикоялар” ва ҳатто “Нетай”, “Ёдгор”, “Шум бола” дек қиссалар ёзиб ташлаган буюк Ғафур Ғулом, орадан ўттиз йилча вақт ўтгандан кейингина, 60-йилларнинг бошларида яна “Шум бола” қиссасига қайта мурожат этди-да, уни нафақат ўз ижоди, балки ўзбек қиссачилигининг ўзига хос гултожиги айлантира олди? Бунинг сабаби ҳам жуда оддий: узоқ асрлик тарихга эга шарқона қиссахонликларни замонга ҳамоҳанг тарзда тубдан янгилаш, “достон” бўлмаса-да, ақалли “қисса” сўзига янги бир нафас ва умрибоқийлик бахш этиш учун муайян вақт, жиддий тайёргарлик, кенг фалсафий дунёқараш,

етарли ижодий маҳорат керак эди-да! Боқий сўзни фоний сўзга айлантериш Гафур Гуломдек чинакам ёзувчининг ҳаётий маслағига зид ва шаънига номуносиб иш бўлар эди-да!

Агар “Шум бола” асари Гафур Гулом ижоди ва, умуман, бутун ўзбек насридаги энг гўзал қисса, энг боқий сўз бўлса, буюк адибнинг умр поёнида ёзган, тўғрироғи, ўз мухлисига диктант ёздиргандек айтиб туриб ёздирган шاپалокдеккина ҳикояси – “Менинг ўғригина болам” ўзбек ҳикоячилигининг энг гўзал намунасигина эмас, ўзига хос “қиссадан ҳисса”, яъни, боқий сўздан боқийроқ сўз ҳамдир! Нима десангиз денг, кафтдеккина ҳикояда бутун бир давр руҳи, замон нафаси, халқнинг миллий менталитети, феъл-атвори ва шунга яраша аҳвол-руҳиясини, баайни қатрада акс эттирилган қуёшдек, яққол кўрсатиб бериш учун Гафур Гуломнинг бетакрор даҳоси ва бу даҳо адибнинг қарийб ярим асрлик ижодий тажбираси керак эди!

Яна бир ҳолга – ушбу ҳикоя номининг тагига қўйилган бир сўзга алоҳида диққат қилинг: “воқеий”! Худди буюк Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Вақое” (“Воқеалар”) асари каби, бу мўъжазгина ҳикоя ҳам адабиёт оламида ўзига хос воқеа бўлиши муқаррарлигини муаллиф аввал-бошдаёқ аниқ-тиниқ билган, албатта. Бугина эмас! “Воқеий” сўзи шунинг учун ҳам битилганки, асарда қаламга олинган воқеа, аслида ҳам, бадиий тўқима эмас, ҳаётда рўй берган воқеадир! Ёзувчи уни “қаловини топиб” ва “кифтини келтириб” қоғозга туширган, тўғрироғи, айтиб туриб туширтирган, халос! Буюк Аҳмад Яссавий ҳазратларининг бир ҳикматли сатри – “Менинг айтғон сўзимнинг ёлғони йўқ”ни, агар такрорлаш мумкин бўлса, адабиётимиз тарихида машҳур “Бобурнома” асаридан кейин айни шу Гафур Гуломнинг “Менинг ўғригина болам” ҳикоясига нисбатан такрорлаш мумкин! Шунинг учун ҳам бу асар, худди Миртемир домланинг “Онагинам”, “Она тилим” ва бошқа воқеабанд шеърлари каби, унча-мунча боқий сўзлардан боқийроқ сўз бўлиб қолди.

Бу фикрнинг тўғрилигини нафақат ўз адабиётимиз, жаҳон адабиётининг ҳар бир энг ёрқин намоёндаси ижодий фаолияти ҳам аён кўрсатиб турибди. Масалан, буюк ҳинд мутафаккири Рабиндранат Тагорнинг “Ҳалокат”, “Гаурмоҳан”, “Хонадон ва жаҳон” ва бошқа романлари, драмалари, шеърлари ва ҳикоялари жаҳон адабиётининг нодир намуналари. Лекин унинг умр поёнида ёзган сўнгги, ўн иккинчи романи – “Сўнгги достон”, ўз номи билан “сўнгги достон”дир. Яъни, сўнгги сўздир, буюк мутафаккирнинг барча боқий сўзларидан боқийроқ яқунловчи сўзи, ўзига хос оққуш қўшиғидир. Бу фикрнинг тўғрилигини буюк замондошимиз Чингиз Айтматовнинг умр поёнида ёзган сўнгги романи – “Қулаётган тоғлар (Мангу қайлиқ)” асари яна-да ёрқинроқ кўрсатиб турибди. Минг афсуски, ўз адабиётимиз тарихида ҳам, жаҳон адабиёти тарихида ҳам ўзининг бундай сўнгги, яқунловчи боқий сўзини айтолмай ижодий йўлининг бошидаёқ ва ё қоқ ўртасидаёқ бу фоний дунёни ташлаб кетган сўз санъаткорлари пировард мурод-мақсад манзилига етиб келган сўз санъаткорларига нисбатан минг қарра кўпроқдир. Зотан, Аҳмад Яссавий ҳазратларининг яна бир ҳикматли сатри шу улуғ йўл машаққатларини аён кўрсатиб тургандек: “Бу йўлларда жон бермасдан имкони йўқ!”

Ширин жондан кечиб бадий ижоддек ўта серхатар ва сермашаққат йўлга кирган қалам заҳматкашини бу йўлда бевақт ўлимдан ҳам даҳшатлироқ бир хавф-хатар ҳам кутиб турадики, унга на ёзувчининг ўзи, на мухлиси чидаши мушкул! Бу ёзувчининг ўзи тирик бўла туриб битаётган сўзи боқийликдан минг фарсаҳ йироқлашиб боришидир. Нақл қилишларича, Ойбек стадионда футбол ўйинини томоша қилиб ўтириб, Красницкийнинг тўпни осмони-фалакка тепганини кўрганида ёнида шерикларига айтибдики: “Бўлди, кетдик, барибир энди ҳеч ким бундан оширолмайдим!” Ўйлаб қарасангиз, ўйинчи ва ё ўйин ишқивози эмас, чинакам ёзувчининг нуқтаи назари, кўз-қараши бу! Зотан, чинакам ёзувчи учун ҳал қилиниши зарур бўлган энг мушкул муаммо халқ меҳрини қозонган бадий жиҳатдан бақувват бир асардан кейин, навбатдаги асарни ундан бир баҳя ошириш, яна-да юксакроққа кўтариш ҳисобланади. Адабиёт тарихида ўзининг дастлабки асари билан машҳурлик шоҳсупасига чиқиб олган, шундан кейин ёзган асарлари бадий жиҳатдан тобора саёзлашиб бораверган, бироқ буни ўзи сезмаган ва ё мардона тан олишни мутлақо истамаган ёзувчилар, о, нақадар кўпчиликни ташкил қилади! Ҳаттоки Ойбекдек буюк адибимиз ҳам, кетма-кет ёзилган икки шоҳ асар – “Қутлуғ қон” ва “Навоий”дек романлардан кейин, ўзи атайин гирифтор этилган касаллик асоратлари, ҳукмрон сиёсат тазйиқи ва бошқа минг бир сабабларга кўра шундай аянчли ва афсусланарли кўргиликка дучор қилиндики, адибнинг кейинчалик ёзган “Олтин водийдан шабадалар”, “Қуёш қораймас” ва “Улуғ йўл” романлари бадий сўзнинг умрибоқийлиги нуқтаи назаридан аввал эришилган юксакликдан тобора ортга чекиниш бўлиб чиқди. Ўзи соппа-соғ бўлса-да, ижоднинг битмас-туганмас заҳмат-машаққатларига тобора бўйни ёр беравармай диган бўлиб қолгани, шон-шуҳратга маҳлиёлик, “Менинг ёзганим сиёҳи қуримай ёруғлик кўраверади-ку, барибир!” деган ишонч ва ҳақозо сабабларга кўра, ёзувчи қисматида оҳорли фикр ва боқий сўз юксаклигидан тобора паст кетиш ҳоллари эса, табиийки, яна-да кўпроқ!...

Холбуки, “фикр ва сўз – умумийлик, ҳислар – реаллик” экан, умумлашма фикр ва сўзда ҳаётда яшаб турган жонли одамларнинг дарди-дунёси, муайян руҳий ҳолати, ҳиссиётлари, кайфияти, энг муҳими – юксак инсоний туйғуларини аниқ-тиниқ ифодалаш, ифодада тобора теранлик касб этиш орқалигина боқий сўз соҳиби бўлиш мумкин! Бу борада ҳам буюк замондошимиз Чингиз Айтматовнинг ижодий фаолияти беназир-беқиёс ибрат мактаби бўла олади, дейиш мумкин. Агар бундан ярим аср муқаддам Мухтор Аvezов ва Луи Арагондек устозларнинг қўллаб-қувватлашлари туфайли ўзининг дастлабки қиссаси “Жамила” билан бадииятнинг жаҳоний юксаклигига кўтарилган бу адиб, догматик фикр ва фоний сўзга мафтун-маҳлиё бўлиб, муттасил ижодий изланиш ва юксалиш йўлини тутмаганида, қиссадан – қиссага, романдан – романга бадииятнинг тобора баландроқ чўққиларини забт этиб, ўзининг боқий сўзларидан боқийроқ сўзи – “Қулаётган тоғлар (Мангу қайлик)” романига етиб кела олган бўларми эди?! Йўқ, албатта!

Оҳорли фикрдан боқий сўзга ва ундан юксак инсоний туйғулардек энг олий мурод-мақсад манзилларига соғ-омон етиб бориш бахти барчамизга муяссар бўлсин!

ЮКСАК ТУЙҒУ

Биз аввалги иккита мақолачамизда “нима?” ва “қандай?” деган саволларга жавоб қидирдик. Энди “Нега? Нима учун? Нима мақсадда?” деган саволларга жавоб қидириб кўрайлик.

Оҳорли фикр ва боқий сўз чинакам ёзувчи учун ўз-ўзича пировард мақсад эмас, балки ана ўша пировард мақсадга эришиш йўлидаги муҳим воситаларгина, холос. Пировард мақсад эса, сўз санъатида инсонпарварлик (гуманизм), олижаноблик, жавонмардлик, ватанпарварлик, халқпарварлик, муҳаббат, дўстлик, меҳр, оқибат, саҳоват сингари кўпдан-кўп юксак инсоний туйғуларни бетакрор ва таъсирчан шаклларда тараннум этишдир. Башарият тарихида сўз санъатининг, умуман, санъатнинг, дейлик, алла тарзида дастлаб пайдо бўлишига бош сабаб ва бундан кўзда тутилган пировард мақсад ҳам мана шудир: одам боласини бешикдан то қабрга қадар ёвуз жонзод эмас, аксинча, Ҳазрати Инсон қилиб тарбиялаш, унинг қалб қаъри-ю бутун онг-шуурига энг юксак, энг олий инсоний туйғуларни жо-бажо қилиш бўлиб келган ва ҳамиша шундай бўлиб қолаверади.

“Адабиётнинг қудрати атомдан кучли, лекин уни ўтин ёришга сарфлаш керак эмас” деган эди буюк ҳақгўйимиз Абдулла Қаҳҳор олтмиш бир йиллик умрининг поёнида. Шу бир қарашда соддагина гапнинг қудрати ҳам, айтиш мумкинки, атомдан кучли! Зотан, у мустабид Шўро тузумининг адабиёт бобида, юзаки қараганда, олий даражадаги, аслида эса, ўта маккорона сиёсатининг “мисини чиқариб”, бу сиёсатнинг бутун кирдикорларини фош қилиб ташлашга қодир гап эди ва ҳамиша шундай бўлиб қолади.

Гапдаги “ўтин ёриш” сўзларига алоҳида диққат қилинг! “Ёндирамиз!”, “Ўт кўямиз!”, “Ҳой-ҳой отамиз!”, “Халқ душманларига ўлим!” ва ҳақозо шу қабиллидаги дағдағали шиорлар асосида иш кўрувчи Шўро тузуми, дарҳақиқат, ўз табиатида кўра, башарият тарихида мисли кўрилмаган ўтин ёрувчи, ўт кўювчи, ўтёқар-гўлах, русча айтганда, “кочегар” тузум эдики, унга адабиёт оламидаги оташқалб ва оловюрак Гулханийлар эмас, айнаи ўша гўлах-ўтёқарлар керак эди! Сўз санъаткорининг кучини ўтин ёришда синаб кўриш иштиёқи бу тузумда, айниқса, кучли эди.

Сирасини айтганда, Шўро тузуми сиёсатдонлари адабиётнинг “атомдан қудратли” кучидан ўз манфаатлари йўлида усталлик билан фойдаланиш бобида янги Америка очганлари йўқ эди. Балки башарият ва адабиёт тарихида бу борада ҳам тўпланган бой тажрибалардан усталлик билан фойдаланган эдилар, холос!

Башарият тарихида бирон-бир мустабид давлат, русча-байналмилал атама билан айтганда, “империя” йўқки, у ҳар қандай уруш қуролларидан минг қарра қудратлироқ қурол – сўз санъатини ўз манфаатларига хизмат қилдиришнинг минг бир йўллари қидирмаган бўлсин! Башарият тарихида не бир беназир ақл-заковат ва ёрқин истеъдод соҳиблари бўлмиш даҳолар ўз даврининг дасти узун, ҳокими мутлақ ҳукмдорларига қарши исён қилмаган дейсиз! Узоққа бориб ўтиришнинг ҳожати йўқ, зеро бунинг энг ёрқин мисолларини ҳам Шўро тузуми давридаги даҳо ёзувчилар фаолиятидан истаганингизча топа оласиз.

Масалан, ўзининг 1920 йилда – 23 ёшида ёзган дастлабки драмаси “Ёрқин” даёқ Шўро тузумининг асосчиси – кал Лениннинг жонли қиёфасини бу “қахрамон” тириклигидаёқ хайратомуз тарзда аниқ-тиниқ чизиб кўрсатиб бера олган адибимиз Абдулҳамид Чўлпоннинг ижодий жасорати, дарҳақиқат, хайратланарлидир. Ёхуд, Михаил Булгаковнинг “Иван Васильевич” драмасида Иван Васильевич Грознийнинг ўрнида “вақтинча шох” ролини ижро этаётган Иван Васильевич Буншанинг, айниқса, девордаги “дурак”(“аҳмоқ”) деган ёзувни беҳос кўриб қолганида шу бир сўзни ўзига олиб, ўчира бошлаши!.. “Халқлар отаси” Сталиннинг жонли қиёфасини шундай ёрқин деталларда ҳаққоний чизиб кўрсатган ва ҳатто бу асарини Сталиннинг ўзига манзур қила олган рус адиби Михаил Афанасьевич Булгаковнинг ижодий жасорати ҳам, албатта, хайратланарлидир. Булар адабиётнинг “атомдан қудратли” кучини ўтин ёришга сарфлашга ундаётган ҳокими мутлақ ҳукмдорларга қарши чинакам сўз санъаткорларининг исёни, ҳур фикр ва боқий сўзни жиловлаб, ўзига бўйсиндиришга беҳуда уринган кимсаларнинг кўзларини шамғалат қилиб айтган ҳақ сўзи, сўз санъатини азалий ўзлигига қайтариш иштиёқининг ёрқин намуналари эди.

Биз бугунги кунда ёвузлик, ваҳшийлик, зулм-зўровонлик, фахш ва ҳақозо тушунчаларни ўзида мужассамлаштирган “садизм” атамасини тез-тез қўллаб турамыз. Лекин бу атаманинг келиб чиқиши ва таянч нуқталари хусусида ўйлаб ўтирмаймиз. Ўтиборингиз учун, бу атама дастлаб француз ёзувчиси Маркиз де Сад яратган асарларга хос мазмун-мундарижа, ғоявий ният ва унинг ижроси асосида муомалада пайдо бўлгандир. Агар масаланинг моҳиятига теранроқ назар ташласангиз, зулм-зўровонлик, ваҳшийлик, фахш сингари кўпдан-кўп ижтимоий ва руҳий иллатларни ошқора тарғиб-ташвиқ этиш ўша ёзувчи (Маркиз де Сад)нинг шахсий ташаббуси, дил амри, юрак хоҳиши эмас, балки ёзувчи кўлидаги “атомдан қудратлироқ” қуролни ўз манфаатларига хизмат қилдиришга уринган “дасти узун” ҳукмрон мафкураининг асл қиёфасини аён кўра оласиз. Зотан, аввал-бошда яхши ният билан қўлига қалам олган ёзувчидан наинки ёвузлик, ҳар қандай ёмонликнинг чиқиши амалда мумкин эмас. Лекин унинг кўлидаги қудратли қуролдан ўз манфаатлари йўлида фойдаланиб, ёзувчини ўз йўригига йўрғалатишга ишқивоз дасти узунлар, о, нақадар кўп!

Одам боласининг руҳи равонини энг олий юксакликларга кўтариш мақсадида дастлаб пайдо бўлган ва неча минг йиллардан буён ана ўша бош мақсад йўлида оғишмай келаётган сўз санъатини энг пастарин хайвоний тубанликларни тарғиб-ташвиқ этишга хизмат қилдириш – бундан-да даҳшатлироқ қабиҳлик йўқ ва бўлиши ҳам амримаҳол!

Бундан сўз санъати жамият ва инсон ҳаётидаги турфа хил тубанликлар, одам боласининг табиатидаги зикналик, ичи торлик, хасислик, ғаламислик, мунофиқлик, ёлғончилик ва бошқа кўпдан-кўп руҳий иллатлардан юқорида туриб, улардан кўз юмиши, ўзини кўриб кўрмаганга олиши керак, деган хулоса келиб чиқмайди, албатта. “Нимаики табиий бўлса, ўша нарса хунук эмас”, дейди донишманд Рус. Адабиёт жамият ва инсон ҳаётининг, айниқса, инсон руҳиятининг энг табиий, энг теран ботиний қатламларига, ундаги жамики фазилатлар ва иллатлар моҳиятига қанчалик чуқур кириб боргани сайин

шунчалик улкан таъсир қудратига эга бўлаверади. Бу ерда ҳамма гап ғоявий ниятда: оҳорли фикр ва боқий сўз нега, нима учун, қай мақсадда қоғозга туширилаётганидадир. Агар буюк мутафаккиримиз Алишер Навоийнинг ўлмас асарларида юксак инсонпарварлик ғоялари жаҳон адабиётида мисли кўрилмаган даражада маромига етказиб тараннум этилмаганида, улар ўзларида нечоғли оҳорли фикр ва боқий сўзларни мужассам этмасинлар, ҳозиргидек умумбашарий ва умрибоқий моҳият касб этмас эди, албатта. Худди шундай, агар “Ўткан кунлар” романида – ўзбекона андиша, “Кеча ва кундуз” романида – ўзбек халқининг нақадар оққўнгил, содда-беғаразлиги, “Қутлуғ қон” романида – ўзбек халқининг нақадар меҳнатсеварлиги, эркпарварлиги, хурриятга ташналиги, “Навоий” романида – халқнинг бекиёс закоси ёрқин бўёқларда акс эттирилмаганда эди, бу асарларга хос оҳорли фикрлар ва боқий сўзларнинг ўзигина бутун бир халқ қалбидан чуқур жой олмас эди, албатта.

Ҳа, ҳамма гап ниятнинг нечоғли холислиги-беғаразлигида! Асарда акс этаётган ғоявий ниятда – инсоний туйғуларнинг нақадар юксак ва шунга кўра қанчалик умумбашарий аҳамиятга моликлигида! Чучвара тугишдан мурод гўшт ейиш бўлганидек, оҳорли фикр ва боқий сўздан мурод – юксак инсоний туйғулар тараннумидадир.

Шу ўринда бир пурҳикмат шарқона нақлни ёдга олайлик! Подшо туш кўриб, икки таъбирчини хузурига чорлабди. “Ҳамма қариндошларингиз ўлиб, ўзингиз ёлғиз қолар экансиз, олампаҳо!” дебди биринчи таъбирчи. “Ҳамма қариндошларингизга нисбатан сизнинг умрингиз узоқроқ бўлар экан, олампаҳо!” дебди иккинчи таъбирчи. Подшо биринчи таъбирчини дорга остириб, иккинчи таъбирчини шоҳона инъомлар билан сийлабди. Нега? Ўйлаб қаралса, ҳар икки таъбирчи, аслини олганда, бир гапни – айна ҳақиқатни айтиб турибди. Лекин ҳамма гап – масаланинг моҳияти шундаки, оҳорли фикрни боқий сўзда ифодалашдан кўзда тутилган пировард мурод-мақсадда шу икки ўртада осмон билан ерча фарқ бор! Бири одам боласини итдек қошиб гапиряпти, иккинчиси қаловини топиб ва кифтини келтириб! Бири одам боласининг кўнглини чўктириб, уни тубанлик чоҳига ташлаб, инсоний тирикликдан ҳафсаласини пир қилиш пайида турибди. Иккинчиси одам боласининг кўнглини кўтариб, уни энг олий юксакликларга чорлаб, ҳаётга муҳаббатини ошириб-тошириш иштиёқида ёнмоқда. “Ниятинг – йўлдошинг” деганларидек, ҳар икки таъбирчи ҳам ўзлари тилга олган биргина гап биланоқ ниятларига етиб турибди.

Хулосаи калом шуки, ниятни яхши қилайлик, азизлар! Ана ўшанда олам гулистон, руҳимиз равон, кўнглимиз равшан, сўз санъатимиз юксак ва нурафшон бўлади! Демокчимизки, сўз санъатимиз ҳамиша юксак инсоний туйғуларни оҳорли фикр ва боқий сўзларда бетакрор тарзда тараннум этаверсин!

МЕХР ВА РАҲМ

Ҳар бир мўмин-мусулмон ўзининг ҳар бир хайрли ишини гоҳида ошкора тарзда, гоҳида дилда пинҳона равишда “Бисмиллоҳир раҳмонир раҳийм” деб, яъни, “Меҳрибон ва Раҳмли Аллоҳ номи билан” бошлайди. Бу гап ҳар биримизнинг тилимиздаги энг бирламчи кутлуғ каломдир.

Нега шундай? Чунки кудрати чексиз, юзлаб сифатларга эга Аллоҳ Таолонинг энг бирламчи сифатлари, дарҳақиқат, меҳрибонлик ва раҳмлиликдир. Шунинг учун меҳрибон ва раҳмли Аллоҳдан ўзимизга биринчи галда меҳр-шафоат, меҳр-муҳаббат, меҳр-оқибат, меҳр-саҳоват ва раҳм-шафқат сўраймиз.

Асли арабча “меҳр” сўзи, дейлик, рус тилига иккита сўз билан “нежное чувство”, яъни, “нафис туйғу” тарзида таржима қилинади. Бой рус тилида бу сўзнинг бутун маъно товланишларини ўзида ифодалай оладиган биргина сўз йўқ! Араб ва форс тилларининг жамики жозибасию тароватини пухта ўзлаштирган она тилимизда эса, асли отлашган сифат ва сифат бўлган меҳр ва меҳрибонлик, раҳм ва раҳмдиллик юқорида келтирилган бир қатор жуфт сўзларимизда яна-да аниқроқ сифатланади: меҳр-шафоат, меҳр-муҳаббат, меҳр-мурувват, меҳр-оқибат, меҳр-саҳоват, раҳм-шафқат... Чунончи, меҳр-шафоат – Яратганга, меҳр-муҳаббат – ҳам Яратганга, ҳам У зот яратган жамики бандаларга, меҳр-мурувват – каттанинг кичикка, меҳр-оқибат эса, аксинча, кичикнинг каттага муносабатига хос сифатлар бўлса, меҳр-саҳоват – ризқ-рўз улашувчи Парвардигор билан бу ризқ-рўзни бунёд этувчи соҳибкорнинг, раҳм-шафқат – Паноҳнинг (Бош Паноҳимиз Аллоҳ Таоло билан унинг ердаги сояси бўлмиш хукмдор, яъни, Олампаноҳнинг!) хос сифатлари ҳисобланади.

Бинобарин, сўз санъатида тараннум этилувчи энг бирламчи туйғу – меҳр билан раҳмдир. Зотан, бу оламдаги жамики эзгуликнинг ибтидоси меҳр билан раҳм бўлганидек, жамики ёвузликнинг ибтидоси бемеҳрлик билан бераҳмликидир.

Нима учун алла шеърятнинг ҳам, кўшиқ санъатининг ҳам ўзига хос сарчашмаси ва ҳар иккисининг энг олий юксаклиги ҳисобланади? Чунки унда бошқа жамики шеърлар ва кўшиқларга нисбатан онанинг болага меҳри ўзининг энг гўзал, энг мукамал, энг бевосита ифодасини топгандир! Нима учун, дейлик, Миртемир домланинг “Онагинам” шеъри XX аср ўзбек шеърятининг энг юксак намуналаридан бири ҳисобланади? Чунки халқ яратган алла билан бир қаторда тура оладиган бу шеърда, аксинча, боланинг онага меҳри ўзининг энг гўзал, энг мукамал, энг бевосита ифодасини топгандир.

Агар онанинг болага меҳри аллада ёрқин ифодаланган бўлса, отанинг болага меҳри, ота меҳри ўзининг энг ёрқин ифодасини топган асарлар бизнинг адабиётимизда буюк Ғафур Ғуломнинг “Сен етим эмассан” ва “Соғиниш” шеърлари ҳисобланади. Бемеҳрлик ва бераҳмлики мисли кўрилмаган даражага чиққан Иккинчи жаҳон уруши йилларида яратилган бу шеърларнинг ҳар бир сатрида меҳр ва раҳм туйғулари баайни куёшдек балкиб-нур сочиб турибди, дейиш мумкин. Бу шеърларнинг ўз даврида мисли кўрилмаган даражада довруқ қозонишига бош сабаб ҳам айнан мана шунда эди. У машъум уруш туфайли

дийдалари қотиб кетган одамларнинг баайни тошга айланган юракларини мумдек эритиб юборишга қодир бўлган тафтга, ажиб бир ёлқинга эга эди. Бу шеърларнинг ҳар бир сатри меҳр, раҳм, интизорлик, соғинч ва бошқа энг нурли туйғуларга лимо-лим эди. Улар бугунги кунда ҳам не бир кўнгли қаттиқ дилозорларнинг тош кўнгилларини юмшата оладиган таъсир қудратига эгадир. “Соғиниш” шеърининг дастлабки тўрт сатрини ёдга олиб, унда ёрқин ифодаланган руҳий ҳолатни теранроқ ҳис қилинг:

Зўр карвон йўлида етим бўтадек,
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш.
Энг кичик заррадан Юпитергача,
Ўзинг мураббийсан, жавоб бер, куёш!

Карвон йўлига мўлтираб, интизорлик билан кўз тикиб турган етим бўталокнинг мунгли кўзларини, бу бўта кўзлардан оқаётган шошқатор ёшни кўрганмисиз? “Қатрада куёш акси” деганлари, аслида мана шу! Боланинг онага меҳри ва соғинчи бундан-да ёрқинроқ акс этиши амримаҳол! Бўтадек бўзлаб турган одам боласи, онгли мавжудот бўлганидан кейин, бўталокдан фарқли равишда, кўздаги ҳалқа-ҳалқа ёш билан кўкка боқиши табиий ва энди қатрада куёш аксини эмас, куёшнинг ўзини кўради! Мураббийлар мураббийси, меҳрибонлар меҳрибони, меҳр нури билан бутун борлиқни яйратиб-яшнатиб турган Момо Офтобдан нажот кутиб, жавоб сўрайди. Кўриниб турибдики, дастлабки сатрлардаёқ кичик бир бўталок меҳридан бошланган меҳр ва соғинч туйғулари тараннуми меҳрнинг энг юксак тимсоли бўлмиш куёшга – Момо Офтобга туташиб, шеър наинки умумбашарий, балки жаҳоний, самовий моҳият касб этади. Лирик қаҳрамоннинг айни шу бир руҳий ҳолатини Алпомиш, яъни, Ҳакимбекнинг ўз онаси, волидаи мукаррамаси-ю мураббийси Кунтуғмишга муносабатига нисбат бериш мумкин... “Соғиниш” шеърининг кейинги бандларида, айниқса, “Сен етим эмассан” шеърида куёш юксаклигида ифодаланган, баайни куёшдек балқиб турган оталик ва мураббийлик меҳри энг бетаъсир, тўқимтабиат ўқувчини ҳам лоқайд қолдирмайди. Унинг ҳам кўнглида меҳр, мурувват, шафқат, саҳоват ҳисларини уйғотиб, раҳмини келтира олади.

Ўзбек романчилигининг икки мустақкам таянчи-ю тамал тоши “Ўткан кунлар” билан “Кеча ва кундуз” асарларига хос энг бирламчи қудрат аввало шундаки, уларнинг биринчисида меҳр туйғуси, иккинчисида раҳм туйғуси адабиётимизда мисли кўрилмаган даражада ёрқин ифодалангандир. “Ўткан кунлар” романида муаллиф Ўзбек ойим, Юсуфбек хожи, Офтоб ойим, Мирза-карим кутидор, кўйинг-чи, жамики қаҳрамонлар, ҳаттоки оилавий кул Ҳасаналини, табиийки, айниқса, бош қаҳрамонлар Отабек билан Кумушни, уларнинг ҳар бир қадамлари-ю қаҳрамон қалбининг ҳар бир нозик тебранишларини шунақанги меҳр билан тасвирлайдики, ёзувчининг ўз қаҳрамонларига меҳр-муҳаббати бу қадар ёрқин ифодаланган асар адабиётимизда бошқа йўқ дейиш мумкин. Аввало шу ҳолга эътибор берингки, бош қаҳрамон Отабекнинг онаси – “Ўзбек ойим”, яна бир бош қаҳрамон Кумушнинг онаси – “Офтоб ойим” деб аталишидаёқ жуда катта теран маъно ифодалангандир! Ўзбек халқи ҳам, Момо Офтоб ҳам меҳрнинг ўзига хос тимсоллари-да, ахир! Агар тилимиздаги “ойим” сўзининг ўзаги “ой”лигини назарда тутсангиз, айниқса, Офтоб ойимнинг

кўнглидаги ўз қизи Кумушбибига бўлган оналик меҳри бошқа жамики оналар, жамики инсонлар меҳридан камида икки ҳисса кучлироқ! Зеро, унинг қалбида ҳам тўлин ой, ҳам офтоб меҳри мужассам! Айниқса, Офтоб ойимнинг беқиёс меҳри билан ўсиб-улғайган Кумушбиби тасвирида ёзувчининг ўз қаҳрамонига ўзгача меҳри-муҳаббати баайни ҳаётбахш насимдек уфуриб туради. Бу сеvimли қаҳрамон ўлимини тасвирлар экан, муаллиф чеккан изтироблар-у тўккан кўз ёшлар то қиёматга қадар инжа кўнгилларни жамики гард-ғуборлардан тозалаб-поклаб, покиза кўнгиллар қаърида меҳр ва раҳм чечакларини ундиришга кодир!..

Агар “Ўткан кунлар” романининг ҳар бир сатридан меҳр-муҳаббат ҳисси баайни уфуриб турса, “Кеча ва кундуз” романида эса, меҳр-муҳаббатга нисбатан раҳм-шафқат ҳисси ёрқинроқ ифодаланган.

Тўғри, асарнинг дастлабки саҳифаларида бош қаҳрамон Зебинисо тасвирида, хусусан, унинг дугонаси Салтанат билан супурги талашини асносидаги ҳатти-ҳаракатлари тасвирида, худди Кумушбиби тасвиридаги каби, муаллифнинг ўз қаҳрамонига ўзгача бир меҳр-муҳаббати яққол зуҳур кўрсатиб турибди. Лекин, умуман олганда, бутун асар мобайнида муаллиф ўзи кўнгил қўйган қаҳрамонларининг хор ва абгор аҳволига раҳми келиб қарайди. Бутун асар мустамлака шароитида аянчли қисматга гирифтор этилган жафокаш халқ ва уни ташкил этувчи ночор-нотавон, содда-бечора жонларга раҳм-шафқат ҳисларига лимо-лим! Айтиш мумкинки, адабиётимиз тарихида раҳм-шафқат туйғуси бу қадар ёрқин бўёқларда ифодаланган асар йўқ! Бу раҳм-шафқат сеvimли қаҳрамонларини шундай афтода қўйга солган замона зўрларига ва, умуман, мустамлака тузумга нисбатан муаллиф қалбида бош кўтарган нафрат туйғусига шу қадар йўғрилиб-қоришиб кетганки, айтиш шу ҳол асарда акс этган раҳм-шафқат ҳиссини икки барабар кучайтириб тургандек!..

Бирон асарнинг ёқиши ё ёқмаслиги ҳар кимнинг ўз таъбига, дид-савиясига боғлиқ, албатта. “Ўткан кунлар” билан “Кеча ва кундуз” романиларидан кейин ўзим қаттиқ таъсирланиб ўқиган асарларим қаторида, масалан, Саид Аҳмаднинг “Уфқ” трилогияси билан “Киприкда қолган тонг” қиссаси, Ўлмас Умарбековнинг сўнги “Қизимга мактублар” асари мустаҳкам турибдики, бунда муаллифнинг ўз қаҳрамонларига чексиз меҳри бетакрор тарзда ифодалангани бош сабаб деб ўйлайман.

Шу ўринда ўтаётган йил бошида “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида эълон қилинган “Меҳрга қасида” номли мақолачамдаги бир фикрни яна бир қарра такрорлашни истардим: кейинги йиллар насримизда меҳр туйғуси ёрқин бўёқларда ифодаланган асарлардан бири ёзувчи Уйғун Рўзиевнинг ўтган йили мазкур газетада эълон қилинган “Робия” ҳикоясидир. Демокчимизки, романчилик ва қиссачиликда бўлмаса-да, ҳар қалай, ҳикоячилигимизда меҳр ва раҳм туйғуларининг янги замонга хос янгича бадий талқинлари бор ва, умид қиламизки, бундай ижодий изланишлар вақти-соати билан қутилган натижаларни беради.

ТАГМАЪНО

Бадий адабиётда оҳорли фикр ва боқий сўз орқали юксак инсоний туйғуларни тараннум этиш билан ҳам иш бита қолмайди, агарки унда меҳр ва раҳмдек энг олий туйғулар қойилмақом тараннум этилган бўлса ҳам! Зотан, сўз санъатида, модомики у том маънодаги инжа санъат экан, сўзда ошкора айтилган фикрга нисбатан ошкора айтилмаган, лекин асар мутолааси асносида яққол англашилиб турган фикр, яъни, тагматндаги тагмаъно муҳимроқдир. Сўз санъати бир гапда бир фикрни айта туриб, унинг замирида ётган яна бир неча маъноларни сўзсиз англатиш санъатидир. Масалан, асрлар мобайнида “Орифлар султони” дея улуғлаб келинган Аҳмад Яссавий ҳазратларининг юзаки қараганда соддагина бир сатрини олиб, унинг мағзини чақиб қаранг: “Юз минг валилар ўтти сирни сирга улашиб”. Бу ҳикматли сатрда, баайни Сирдарё сувининг сатҳида аён кўриниб турган мавждек, аниқ-равшан фикр шуки, она-Сирдарёмиз соҳилларида юз минг авлиё яшаб ўтган! Ҳа, бу дарё ўз номи билан сир, бошдан то охир сир-синоатларга тўла, тилсимга бой она дарёмиздир! Ўйлаб қарасангиз, сатр замирида, худди Сирдарёнинг ич-ичида кечаётган оддий кўзлардан ниҳон ички оқимлардек, бошқа фикрлар ҳам англашилади: авлиёлар ҳаёти ҳам баайни Сирдарёдек бус-бутун сир! Куш тилини куш билганидек, авлиёнинг сирини авлиё била олади! Бинобарин, юз минг авлиёнинг ҳаёти – бу бир-бири билан уланиб-узвий боғланиб кетган сирлар ҳалқаси демакдир. Авлиёлар фаолиятига хос бехисоб сир-синоатлардан бири шундаки, ҳар бир чинакам валий сирни сирга занжир ҳалқаларидек улабгина қолмайди, балки меҳр-саҳоват билан сирни сирга беминнат улашади ҳам! Модомики қудрати чексиз Аллоҳ Таоло нафақат азиз-авлиёларни, балки ўзининг суюкли бандалари бўлмиш бутун бани башарни, демакки, ҳар бир инсонни сир-синоатларга бой ажиб ҳилқат қилиб яратган экан, чинакам азиз-авлиё ўзи англаб етган сир-синоатларни ҳеч кимдан қизғанмасдан, атрофидаги сир-синоатларга бой жамики инсонларга беминнат улашиши ғоят табиий...

Биз бу ўринда баҳоли қудрат яссавийхонлик қилиб, ҳазрати султонимизнинг биргина ҳикматли сатрини ўзимизча шарҳлашга уриндик, холос. Яссавий ҳазратларининг бутун шеърини ва бу шеърини замирига теран сингдирилган пурҳикмат-пурмаъно фалсафа... шундай чексиз уммонки, уни ҳар ким ўзича бўйлайди! Яссавийнинг қутлуғ анъаналарини муносиб тарзда давом эттирган Отойи, Лутфий, Навоий, Бобур, Машраб, Огаҳий ва Чўлпон шеърини... уларнинг ҳар бири ҳам ўзига хос уммон, албатта. Айниқса, Алишер Навоийнинг “Ҳазойинул маоний”, яъни, “Маънолар хазинаси” деб номланган чор девони, дарҳақиқат, ўз номи билан маънолар хазинасидир! Бу хазинадаги ҳар бир шоҳбайтнинг юза ва таг маъноларини шарҳлашга бутун бошли тадқиқот бағишлаш мумкин. Шу ўринда айтиб ўтмоқчиманки, камина бизга замондош файласуф – мантиқшунос олим ҳаёти қаламга олинган “Замона зайли” асаримда – бутун бошли насрий дostonда Алишер Навоийнинг энг машхур “Қаро кўзим келу мардумлиғ эмди фан қилғил, Кўзим қаросида мардум киби ватан қилғил” шоҳбайтини ўзига хос тарзда шарҳлашга уринган эдим...

Шунинг учун ҳам жаҳон навоийшунослигида мутафаккир шоир шеърятти таҳлил қилинган илмий тадқиқотлар ҳажман оламшумул чор девондан юз карра, минг карра каттароқдир. Шунинг учун ҳам аввало навоийхонлик, қолаверса, яссавийхонлик, отойихонлик, лутфийхонлик, бобурхонлик, машрабхонлик, огаҳийхонлик ва чўлпонхонликлар ҳамиша халқимиз маънавиятининг узвий қисмини ташкил этиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолаверади.

Наинки қутлуғ номлари тилга олинган азиз пири муршидларимиз-у улуғ устозларимиз асарлари, балки ҳар бир тўлақонли бадиий асар, модомики бадиий асар экан, унда ҳамиша айтилган фикрга нисбатан айтилмаган, лекин жиддий мутолаа билан машғул кўнгил кўзи очиқ китобхон уқиб оладиган фикрлар кўпроқ, юзадаги маънога нисбатан тағмаъно, имлога нисбатан имо кучлироқ бўлади. Мутолаа асносида ва мутолаадан сўнг китобхон қалбида, агар асар бадиий жиҳатдан бўшгина қоралама бўлса, “Хўш, нима бўпти?” деган савол уйғонса, бадиий жиҳатдан баркамол асар ўқувчида “Нима дейилмоқчи? “Нимага ишора қилинмоқда? Қандай тушуниш керак? Ўқишга ўқидим, лекин ўқидимми – уқа олдимми?” қабилидаги саволлар уйғотади. Чинакам шеърый асар ҳам, насрий асар ҳам, драматик асар ҳам китобохонни жиддий мушоҳадага ундайди! Масалан, дейлик, ажойиб рус адиби Михаил Булгаковнинг “Иван Васильевич” драмасида ўғри Милославскийнинг кўрсатмасига биноан “вақтинча Иван Грозний вазифасини бажарувчи” киёфадос Иван Васильевич Бунша “Шпакнинг магнитофони, элчининг медальони!..” дея минғирлаган кўйи ўз кўнглидаги шубҳа-гумон, ҳадик-ҳавотирни айтиб бошлаганида Милославский унинг олдида биргина саволни кўндаланг кўяди: “Нимага ишора қиялсан, ҳой шоҳбашара?!” Бу ўринда чинакам сўз санъаткори имонинг тагига имо, ишоранинг тагига ишорани жо-бажо қилиб турибди, дейиш мумкин. Гапдаги биргина “шоҳбашара” (“царская морда”) сўзига диққат қилинг! Ўйлаб қарасангиз, дарҳақиқат, Иван Васильевич Буншанинг фақатгина башараси (турқи-таровати, сохти-сумбати) шоҳга ўхшайди, лекин асли-насли, феъл-атвори, ички дунёси... шоҳликдан минг фарсах йироқда! Қалб билан киёфа, суврат билан руҳ ўртасидаги зиддиятни очиб кўрсатишда шу бир “шоҳбашара” сўзи, худди “одамбашара” сўзи каби, баайни бир очкич вазифасини ўтаб турибди! Бу ўринда муаллифнинг ишораси адабий қахрамон (Бунша)нинг ишорасига нисбатан минг карра пурмаъно-пурҳикматроқдир. Биргина саволжавобдаги имо-ишора шу қадар пурмаъно-пурҳикмат экан, бутун бошли драма, моҳир адибнинг Мольер ва Пушкин ҳақидаги фалсафий драмалари, айниқса, “Уста ва Маргарита” фалсафий романи заминидagi тағмаъноларни кўяверасиз! Улар рус адабиётшунослари томонидан аниқ таҳлиллар асосида атрофлича шарҳланган ва яна асрлар мобайнида шарҳланавериши, матн замиридаги тағмаъноларни ҳар ким ўзича тушуниб, ўзича талқин қилавериши муқаррар!

Мисолни ўз ёзувчиларимиз асарларидан келтирайлик. Атоқли сўз санъаткорларимиздан бири Абдулла Қаҳҳорнинг “Майиз емаган хотин” ҳикояси ёдингиздами? “Мулланинг айтганини қил, қилганини қилма” дейди халқимиз. Ҳикояда бу истехзоли мақолнинг нақадар тўғрилиги мулла Норкўзининг феъл-атвори тасвири мисолида санъакторона кўрсатиб берилади. Мулла

Норқўзи атрофидаги ёш-ялангларни ахлоқ-одобга чақириб ҳар қадамда тергайди-ю, лекин ўзи ахлоқий тубанликда шайтонга дарс бера олгудек. Хотини ҳам эрдан қолишмайди, албатта. Осмонда учиб ўтаётган самолётни номаҳрам хисоблаб юзини пана қиладиган бу “муслима” хотини ахлоқий бузуклик ботқоғига шу қадар чуқур ботганки, уйда дугона никобидаги ўйнаши билан!.. Бу ўтакетган ҳамоқот ногоҳ фош бўлганида бир ёшгина қизалоқ мулла Норқўзига аччиқ заҳархандали бир гап қилади. Ана ўшанда у “Ҳамма гапирсаям сен гапирма! Тунов куни бир йигитдан қўш кафтингда бир ҳовуч майиз олиб еганингни ўз кўзим билан кўрганман!” дейди. Нўноқроқ ёзувчи балки шу бир гап билан ҳикояни тугатиб қўя қолар эди. Лекин Абдулла Қаҳҳор санъаткор сифатида асарни авж нуктага кўтариб, тегишли тағмаъно билан яқунлайди: воқеа қатнашчиларидан биттаси шундай луқма ташлайди: “Ҳа, мулла Норқўзининг хотини майиз емаган!”

Кўришиб турибдики, ҳикоя ва ҳатто унинг номи ҳам ана ўша луқмага асосланган!

Жиддийроқ ўйлаб қарасангиз, асар мазкур луқмага нисбатан чуқурроқ асосларга ҳам эгалиги англашилади. Унинг асоси халқ оғзаки ижодида, аниқроғи, Афандининг шундай бир латифасида: Афанди кўшнининг боғига ўғирликка тушибди. Кўшни ўғрини ушлаб олган экан, дарахтнинг устида турган Афанди унинг ўзини айблаётган кетибди: “Нега ўзинг хотинингга калиш обермайсан?” Кўшни “Сенинг ўғрилигингга менинг хотинимга калиш обермаганингни нима алоқаси бор?” дея ажабланиб сўраган экан, Афанди очигини тан олибди: “Нима қилай, бир амаллаб сувдан қуруқ чиқишим керакми, ахир!..”

Айтиш мумкинки, Абдулла Қаҳҳор чинакам сўз санъаткори сифатида мазкур латифани ўзига хос тарзда ижодий ривожлантиради. Худди Афандига ўхшаб, ўзига сув юқтирмай, сувдан қуруқ чиқишга беҳуда уринаётган мулла Норқўзининг ҳам кулгили, ҳам аянчли ҳолатига аччиқ заҳархандага йўғрилган бир луқма билан тегишли баҳо беради, ҳукм чиқаради, айтиш чоғда, тағдор имо-ишора, пичинг-киноя, учуруқ-қочирим қилади: “Ҳа, мулла Норқўзининг хотини майиз емаган!”

Шу бир луқмани айтиб турган воқеа қатнашчисининг ҳам, демакки, асар муаллифининг ҳам айтмаган, лекин гап тагидаги гап сифатида яққол англашилиб турган тағмаънони зукко ўқувчи ўзи фаҳмлаб олади, албатта.

“Асар шавқ билан ўқилиши керак” деган эди Абдулла Қаҳҳор. Бу буюк сўз санъаткорининг ҳар бир асари, ҳаттоки ҳар бир жумласи, дарҳақиқат, шавқ билан ўқилишига бош сабаб ҳам улар замиридаги тағмаънолар, яққол англашилиб турган қочиримлар, пичинглар, учуруқлар, гап тагидаги гап, коса тагидаги нимкосалардир.

Шундай тағмаъноли асарлар яратиш бахти қўлига яхши ният билан қалам тутган ҳар бир заҳматкашга ҳамиша муяссар бўлаверсин.

МАЪЖОЗ ВА ТИМСОЛ

Тагмаънонинг каттаси, албатта, маъжоздадир – тўлақонли маъжозий асардадир. Маъжознинг каттаси эса, аввало масалда яққол зухур кўрсатади Араб тилидаги “мақола” сўзининг ўзаги “мақол” бўлганидек, “масала” сўзининг ўзаги “масал” эканлиги мутлақо бежиз эмасдир. Зотан, масал башарият закоси яратган сўз санъатининг шундай олий шаклики, унинг замирига теран сингдирилган масалаларга таққослаганда математмика фанидаги энг чалкаш ва чигал масалалар, ҳатто тўрт номаълумли тенгламаларни ҳолва дейиш мумкин! Шунинг учун ҳам қадимий юнон адиби Эзоп асарлари билан қадимий ҳинд халқининг закосини ўзида мужассамлаштирган “Калила ва Димна” асаридан бошлаб, то, дейлик, мавлоно Муҳаммадшариф Гулханийнинг ўлмас “Зарбул-масал” асарига қадар жаҳон адабиётининг энг шоҳ асарлари айти шу масал жанрида яратилгандир. Мавлоно Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий”, шайх Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ-ут-тайр” ва ҳазрат Алишер Навоийнинг “Лисон-ут-тайр” асарлари эса, жаҳон халқлари масалнавислигининг ўзига хос гултожларидир. Чинакам ёзувчининг мақоласи мақолдек лўнда ва мухтасар бўлгани каби, чинакам масалнависнинг асарида умум-башарий тирикликнинг туб ҳаёт-момот масалалари ўзининг теран ифодасини топган бўлади. Бунда семурғ, қакнус, самандар ва бошқа қушлар, най ва шу каби чолғу асбоблари, бошқа нарса-жонзотлар теран тагмаънога эга рамз ва тимсоллар сифатида кенг истифода этилади.

Сирасини айтганда, нафақат масал ва, умуман, маъжозий асар, ҳар қандай бадий асарни теран тагмаъноларга эга рамз ва тимсолларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Хусусан, ўзбек халқ кўшиқлари ва мумтоз шеърятимизда кенг қўлланилувчи гул ва булбул, оқ олма-қизил олма, май ва соқий сингари бехисоб рамз ва тимсоллар шунақанги теран тагмаънога эгаки, бу маъноларни чексиз шарҳлаш мумкин. Айти шу тагмаънолар чинакам бадиият намуналари сифатида тингловчи ва ўқувчида эстетик завқ-шавқ уйғотиб, хушнуд кайфият ҳосил қилади. Масалан (дарвоқе, шу “масалан” сўзи ҳам масалдек мухтасаргина гапда масаланинг моҳияти рўй-рост ва аниқ-тиниқ кўрсатилиб берилмоқчилигини англатиб туради!), дейлик, ўзбек халқ кўшиғидаги “Олмача-анорингга балли, Донаи холингга балли” сатрларида гап фақатгина маъшуқа кўлидаги олма билан анор ва ё юзидаги хол хусусидагина эмас, муайян жисмоний аъзолар хусусида ҳам кетаётганини, олма, анор ва хол тимсоллари шу тагмаънони англатиш йўлидаги бир воситагина эканини биров биледи, биров билмайди. Тагмаънога бепарво-лоқайд қаровчи ва юза қатламдаги фикрлар билан иш кўрувчи оддий ўқувчи бу хусусда ўйлаб ўтирмайди ҳам! Ана шу юза қатламда иш кўрувчи шоир-ёзувчи эса, ўзининг яланғоч сатрларида ошқора уятсизлик, яъни, парнографияга йўл қўйиши мумкин. Холбуки, ҳар бир сўзи камида бир неча маънони англатиб турувчи ўзбек халқ оғзаки ижоди, айникса, халқ латифалари, аскиялари ва терма-кўшиқлари юза маънода тагмаънони тимсол орқали санъаткорона ифодалашнинг ибратли намуналарики, уларни парнографияда айблаёлмайсиз.

Гул ва булбул, оқ олма ва қизил олма, олма ва анор сингари кўпдан-кўп гўзал ташбеҳ-ўхшатишларга асосланган тўлақонли рамз ва тимсолларни яратиш, айтиш мумкин, ҳар бир чинакам сўз санъаткори учун камдан-кам ҳоллардагина эришиш мумкин бўлган ўзига хос юксакликдир. XX аср ўзбек шеърлятида, масалан, Чўлпоннинг бинафшаси билан Ойбекнинг наъматаги мана шундай камёб-у ноёб тимсоллардандир. Бу тимсоллар мумтоз шеърлятимизда яратилган Семурғ, Қакнус, Самандар, Ҳумо, Бойўғли, гул-булбул, май-соқий ва бошқа кўпгина тимсоллар билан бир қаторда тура олади. Нопок кўлларда хор-абгор бўлган баҳор элчиси – бинафша, яъни фоҳишанинг афтода аҳволи, хайф-у уволлиги билан қаҳри қаттиқ ва совуқ тош устида ҳам гуллаб турган наъматак, яъни, мазлуманинг ҳаётга чанқоқлиги, яшовчанлиги... бу шунчаки табиат ҳодисаси эмас, балки табиат ҳодисаси орқали жамият ҳаёти – ижтимоий ҳодисани санъаткорона акс эттиришнинг ибратли намуналаридир.

Маълумки, араб тилидаги “масалан” ва “масала” сўзининг ўзаги “масал” бўлганидек, “тимсол” сўзининг ўзаги “мисол”дир. Ҳар бир масалнавис ҳам умумбашарий аҳамиятга молик ҳаёт-момот масалаларини санъаткорона акс эттириш истеъдодига эга бўлаермайди, албатта. Шунинг учун аксарият масалнависларнинг асарлари том маънодаги масалга айланмай, оддийгина “ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар”, “ҳайвонлар ҳақидаги ҳикоялар”, “ҳайвонлар ҳақидаги шеърлар” даражасида қолиб кетавериши мумкин. Худди шундай, ҳар бир ёзувчи ўзи айтмоқчи бўлаётган фикрни ўқувчига уқтириш учун мисолни ҳаёлдан эмас, ҳаётдан олишга ва уни ўзига хос тимсолга айланттиришга ҳаракат қилади, лекин ҳамма ҳам бу ишнинг уддасидан чиқолмайди. Мисол тимсолга айланолмай, оддийгина мисол даражасида қолиб кетиши ва бу ўткинчи мисол вақти-соати билан буткул унуттилишга юз тутиши мумкин. Лекин тимсолнинг йўриғи бутунлай бошқа!

Мутафаккир шоиримиз Асқад Мухтор буюк Ғафур Ғулом ҳақида гапириб, уни “халқ тимсоли, ўзбек тимсоли” дея таърифлаган эди.

Шоирона муболагага йўғрилаган таърифлар ўз йўлига, албатта. Лекин амалда “халқ тимсоли, ўзбек тимсоли” бўлиш ва ё ўз асарида бундай ўлмас тимсолни яратиш!.. Бу ҳар бир замонда ҳар бир халқ ва ҳар бир чинакам халқ ёзувчисининг энг муқаддас орзуси бўлиб келган, ҳамиша шундай бўлиб қолаверади. Дейлик, “Алпомиш” достонидаги Ҳакимбек, “Фарҳод ва Ширин” достонидаги Фарҳод, “Ўткан кунлар” романидаги Отабек, “Кеча ва кундуз” романидаги Зеби(нисо), “Қутлуғ қон” романидаги Йўлчи ва “Навоий” романидаги Навоий сиймолари кироий халқнинг кироий тимсоллари сифатида, мана, қанча вақтлардан буён қад ростлаб турибдилар ва ҳамиша шундай бўлиб қолавердилар. Ҳозирги ёзувчиларимиз олдида эса, оддийгина мисоллар қаторини саржиндек қалаштириш эмас, аксинча, бундай кироий тимсоллар қаторига янги замоннинг янги ва муносиб тимсолларини қўшишдек энг муқаддас вазифа турибди.

Рус адабиётининг олтин асри – XIX асрда “обломовчилик”, “печоринчилик”, “онегинчилик”, Ғарбий Европа адабиётида эса, “донкихотчилик”, “донжуанлик”, “робинзонлик” сингари тушунчалар пайдо бўлган. Бутун бир

ижтимоий табақанинг ўзига хос тимсолларига айланиб кетган Обломов, Печорин, Онегин, Дон Кихот, Дон Жуан, Робинзон Крузо каби адабий қаҳрамонлар мазкур адабиётларнинг нақадар бемисл тасвир, ифода ва таъсир қудратига эга, шу боис умумбашарий аҳамиятга молик бўлганини аён кўрсатиб турибди, дейиш мумкин. Хўш, бизнинг адабиётимизда мана шундай муайян ижтимоий табақанинг тўлақонли тимсоли бўлган “-чилик”, яъни, “-щина”лар, аслида ҳам йўқми, ё адабиётшунослигимиз уларни кўрсатиб беролмаяпти, холосми? “Отабеклик”, “зебилик”, “йўлчилик” сингари атамаларни қўллаш эриш туюлмайди? Бу ҳол ўзбек романчилигининг биз истаганимиздек умумбашарий даражага, минг афсуски, ҳамон юксалаёлмаётганини кўрсатиб турибдими, ё адабиётшунос олимларимиз билан таржимонларимизнинг нўноқлигини кўрсатадими? Ахир, дейлик, Чингиз Айтматов асарларининг умумбашарий аҳамият ва қадр-қиммат касб этганини биргина “манқуртлик”, “манқуртчилик” атамалари бутун жаҳон аҳли тушуниб қўллайдиган атамаларга айланиб кетганиёқ аён кўрсатиб тургани йўқми?!

Демокчимизки, “Келажакда ўзбек адабиёти буюк адабиёт бўлади” дея орзу қилган буюк Абдулла Қаҳҳорнинг орзуси, айниқса, Ўзбекистон давлат мустақиллиги шароитида ушалмоғи керак! Бу йўлда нафақат Чингиз Айтматовдек даҳо ёзувчилар, уларга бир қадар яқинроқ турувчи оламга машҳур адибларнинг ижодий тажрибалари ҳам пухтароқ ўзлаштирилмоғи керак! Жумладан, маъжозий асар ёзиш ва унда муайян тимсол яратиш тажрибаси ҳам!

Шу ўринда ўзим билган учтагина мисолни келтиришни истар эдим. Мана, козоқ адиби Абиш Кекилбоевнинг 1966 йилда ёзилган, от тимсоли қойилмақом яратилган ва шуниси билан Чингиз Айтматовдек даҳо адибга “Алвидо, Гулсари” қиссасини ёзишда ижодий туртки берган, камина бундан ўн икки йил аввал ўзбек тилига таржима қилган “Пойгатўриқ” қиссаси! Мана, америкалик инглиз ёзувчиси Жон Апдайкнинг қуён тимсоли яратилган ва “Қоч, қуён!” асаридан бошланган туркум романлари! Мана, асли абхазиялик рус ёзувчиси Фозил Искандарнинг қуёнлар ва бўғма илонлар олами, бу икки оламнинг ўзаро муносабатлари қойилмақом қаламга олинган, қуён ва илон тимсоллари жаҳон халқлари маъжоз санъати анъаналарини ижодий ривожлантирилган ҳолда ўта жонли ва қизиқарли яратилган, энг муҳими – шу орқали инсоний жамиятга хос ҳаёт-момот масалалари ибратли тарзда ёритилган, камина бундан уч йилча аввал ўзбек тилига таржима қилган “Қуёнлар ва бўғма илонлар” фалсафий эртаги! Ўйлайманки, ёзувчиларимиз ҳар уч адибнинг оламшумул ижодий тажрибаларини пухтароқ ўрганиб-ўзлаштирсалар арзийди...

АЗАЛ КОТИБЛАРИ

Ривоят қилишларича, ҳар бир одамнинг қўш елкасида бир жуфт фаришта ўтирар экан-да, унинг бутун умри мобайнида қилган гуноҳ ишларини чап елкасидаги фаришта, савоб ишларини ўнг елкасидаги фаришта номаи аъмолига ёзиб – рақам қилиб бораверар экан. Қиёмат кунинда одам боласининг тақдирини белгилашда бу азал котиблари битган номалар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлар экан.

Чинакам сўз санъаткорлари ҳам баайни гуноҳ ва савоб фаришталаридек тақдири азалнинг котиблари хисобланадилар. Лекин ёзувчининг номаи аъмоли, фариштанинг номаи аъмолидан фарқли равишда, қиёмат кунини кутиб ўтирмайди: хатга битилиб, рақам қилинган хисоб-китоблар у дунёда эмас, бу дунёда бўлади. Демокчимизки, чинакам сўз санъаткори одам боласининг тақдири азали ҳақида жиддий мушоҳада юритишга, ўз ўйларини бошқа тилдошлари ва дилдошларига етказишга масъул-бурчлигина эмас, айти шу ўта оғир ишга маҳкум ҳамдир.

Тақдир нима? Араб тилидаги бу сўзнинг ўзаги “кадр” бўлиб, “тақдир” – “кадрини топган инсоннинг бошидан кечирганлари” демакдир. Сўзнинг туб луғавий маъноси мана шудир. Тақдири азал онгсиз маҳлуқларда йўқ, у фақатгина онгли мавжудот, кадрини топган энг олий зот бўлмиш одам боласидагина бор! Тилимизда “тақдир қилди”, “тақдирланди” сўзлари “мукофотланди” маъносида қўлланиши, албатта, бежиз эмасдир. Зотан, бу оламда одам боласи учун ақл-хуш, онг-шуур, тафаккур бахтидан улуғроқ қандай мукофот бўлмоғи мумкин?! Ҳазрати Инсон учун бундан-да олийроқ мукофот борми сира!

“Тақдирин қўл билан яратур инсон, Ғойибдан келгувчи бахт бир афсона” деб ёзган эди мутафаккир шоиримиз Ғафур Ғулом. Ҳа, ҳар бир инсон Тангри Таоло томонидан пешонасига ёзилганини кўриб, тақдирга тан бериб яшайди. Айти чоғда, ҳар кимнинг ўз тақдири ўз қўлида! Тақдири қандай бўлиши аввало одамнинг ўзига боғлиқ! Ҳамма нарса одам боласининг ўзидаги ақл-хуш-у онг-шуурни қанчалик кадрлаб, уни қандай мақсадларда қай тариқа тасарруф этаётганига узвий боғлиқ-да, ахир!

Шўро тузуми адабиётшунослари сўз санъатининг бош вазифаси характер яратиш, яъни, инсоннинг феъл-атворини очиб кўрсатиш эканини қайта-қайта уқтирар эди. Бу, дейлик, “Худойберди” исмидан “Худой”ини ташлаб юбориб, фақатгина “берди”сини қолдиришдек гап эди, аслида. Инсон тақдиридек ўта чигал ҳаёт-момот масаласидан ёзувчи ва ўқувчининг диққатини чалғитиб, уни назардан соқит қилиб, эътиборсиз қолдиришдек ғаразли ниятларда ўйлаб топилган сохта назарий қарашлардан бири эди бу! Зотан, сўз санъатининг азалий ва абадий вазифаси аввало инсон тақдири, инсоний тақдирларни ёритиш ва шу орқали муайян халқ, миллат, миллий тил, агар уддалай олса, бутун башариятнинг тарихий тақдири хусусида ўқувчини жиддий мушоҳадага ундаш бўлиб келган, ҳамиша шундай бўлиб қолаверади. Буёғини сўрасангиз, “феъл-атвор” деганлари осмондан оёғини узатиб тушадиган муаллақ нарса эмас, балки

одам боласининг ўз пешонасига ва кафтларига Аллоҳ Таоло томонидан битилган ёзуғни ақл-хуши ва онг-шуурига таянган ҳолда ким қандай, қай тарзда ўқиётганини кўрсатади, холос! Киройи ақлли-донишманд-билганинг, аҳмоқнинг, қаҳрамоннинг, қўрқоқнинг, марднинг, номарднинг, ҳақгўйнинг, ёлғончининг, олчокнинг, мунофиқнинг, андишалининг, андишасизнинг..., қўйинг-чи, минг хил феъл-атворга эга ҳар бир одамнинг ўз феълига яраша тақдири бўладики, бизга ана ўша тақдирлар феъл-атворларга нисбатан минг карра кадрлироқдир!

Бинобарин, чинакам сўз санъати учун тақдир масалалари феъл-атвор масалаларига нисбатан минг чандон муҳимроқдир. Ҳамма гап одам боласининг феълида эмас, феълига яраша қисматида-да, ахир! Дейлик, ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси – “Алпомиш” достонидаги Ҳақимбекнинг киройи ҳақимлиги ўз ҳолича алоҳида қимматга эга эмас, балки бу ҳақимлик инсон қисмати ва бу инсон мансуб халқнинг тарихий тақдири иқлимидагина муайян аҳамият, кадр-қиммат касб этади. Фақатгина ўзининг шахсий манфаати, “қора боши”ни кўзлаб кўрсатилган ҳақимлик, мардлик, қаҳрамонлик, жасоратлардан ўзгаларга, бутун бир халққа, башариятга не наф?! Сўз санъати учун ўзича ҳақ, ўзи ўзига хон, кўланкаси майдон бўлган худбин кимсаларга нисбатан инсоний жамият ҳаётида жаноби ҳақни дадил ҳимоя қилган ва ҳақсизликка барҳам берган фидойи жон, табиийки, минг карра кадрлироқдир. Буюк эпосимизнинг сўнги сатрларини яна бир карра ёдга олинг: ***“Бугун қадр кечалари, Богда очилган гунчалари, Кўнғирот элининг баччалари, Чувилла, Алпомиш келди!..***

Ўзининг қора бошини ўйлайдиган майда ва пасткаш кимса бўлмиш шумгина кал – Ултонтоз замонида ҳар боб билан кадрсизланган эл Алпомишнинг юртга қайтиши, Ҳақимбекнинг шарофати билан ўзининг азалий кадрини қайта топди. Ҳақимбекнинг инсоний феъл-атвори айни шу иқлимдагина муайян мазмун-моҳият ва кадр-қиммат касб этиши барчага аён ҳақиқат, албатта.

Инсон тақдири, инсоний тақдирлар ва шу орқали муайян халқ тақдири, бутун башарият тақдирини атрофлича ва ҳаққоний кўрсатиб бериш, айниқса, кейинги бир асрлик адабиётимизнинг бош вазифаси бўлиб келди ва бундан кейин ҳам асрлар мобайнида шундай бўлиб қолавериши муқаррар. Мумтоз романларимиздаги Отабек билан Кумуш, Анвар билан Раъно, Зеби, Йўлчи, Навоий ва бошқа адабий қаҳрамонларда намоён этилган инсоний тақдирларни бутун бир халқ ва жамият, қолаверса, башарият тақдиридан айро ҳолда тасаввур этиб бўлмайди.

Муайян макон ва замондаги инсон тақдири орқали халқ ва башарият тақдирини ёзиб кўрсатиш, бошқачароқ айтганда, мисолни тимсолга айлантира олиш ёзувчидан фавқулодда ижодий салоҳиятни талаб қилади. Ҳамма ёзувчи ҳам бу ўта мушкул вазифани шараф билан адо этолмайди. Шунинг учун ҳам аксарият ёзувчилар абадиятга мансуб азал котиблари эмас, шунчаки оддийгина воқеанавис, нари борса феъл-атворнавис даражасида қолиб кетаверадилар ва бешафқат вақт ҳукми олдида буткул унутилишга маҳкум бўладилар. Айниқса, инсон тақдирини кўзларга аён кўрсатиш билангина чекланиб қолмай, шу аснода бевосита тақдир хусусидаги янгича фалсафий хулоса-ҳукмни ҳам чиқара олиш ёзувчидан алоҳида зукколик, аниқроқ айтганда, даҳоликни талаб қилади.

Айтиш мумкинки, тақдирга муносабатда қай ёзувчининг қанчалик мутафаккир-санъаткорлиги баайни қафтдагидек аён кўриниб туради...

Ҳа, муайян халқ ва бутун башариятнинг тарихий тақдиридаги азалий ва абадий муаммоларни бетакрор тарзда қаламга олиш оддийгина ёзувчилар, ҳаттоки “халқ ёзувчиси” фахрий унвони соҳиблари эмас, фақат фариштадек азал котибларигагина муяссар бўладиган энг олий юксакликдир. Илоё бундай юксакликка эришиш ҳар бир қалам заҳматкашига муяссар бўлғай!

ЭГА

Рассомга ранг, бастакорга оҳанг қанчалик муҳим бўлса, ёзувчига тил ҳам шунчалик муҳим! Айтиш мумкинки, рассомнинг ранги билан бастакорнинг оҳангига нисбатан минг карра муҳимроқ! Чунки рассом билан бастакор ўзининг сўзсиз санъатида сўздан фойдаланолмайди. Ёзувчи эса, ўзи истифода этаётган сўзларга муайян ранг-тус ва оҳанг бахш этиш қудратига эгадир.

Менинг тушунишимча, тил адабиётнинг, Максим Горький айтганидек, “биринчи унсури”, яъни, таркибий қисми эмас, ёзувчининг энг бирламчи ва ҳал қилувчи иш қуроли, бутун борлиғи, сўз санъатининг томирларида юриб турган тоза қони! Ёзувчи эса, тил хазинасининг шунчаки хазинабони, посбони, фарроши ва ҳакозо эмас, ундаги ҳар бир сўз ганжинасининг, арабча айтганда, хўжайини, форсча айтганда, соҳиби, ўз сўзимиз билан айтганда эса, ЭГАСидир. Халқимизнинг энг қаттиқ қарғиши “Эганг ўлиб эгасиз қолгур” экани бежиз эмас! Зотан, ҳар қандай фожианинг туб илдизи эгасизликдадир. Тил хазинасига ҳам шунчаки илондек посбон-қоровуллар, итдек пойлоқчилар, оддийгина фаррош-супирувчилар эмас, бу хазинадаги сўзларнинг миқдори-сифати-ю кадр-қимматиини беш кўлдек биладиган, ҳар бир сўзни кифтини келтириб ва каловини топиб истифода этадиган чинакам эгалар керакдир. Буюк Абдулҳамид Чўлпон “Адабиёт яшаса миллат яшар” дер экан, биринчи галда ана ўша миллатнинг миллий тилини назарда тутганлиги шак-шубҳасиздир. Зеро, ҳар бир миллат ўзининг ўзлигини аввало миллий тилида акс эттиради. Миллий тил бойлиги эса, аввало адабиётда бевосита зухур кўрсатади.

Асли туркий халқларнинг фарзандлари бўлсалар-да, форс тилида ижод қилган Жалолиддин Румий, Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий ва Мирзо Абдуқодир Бедилдек улуғ шоирлар – форс тилининг, рус тилида ижод қилган буюк замондошимиз Чингиз Айтматов – рус тилининг ифода имкониятлари-ю луғат бойлигини оширишга қанчалик ҳисса қўшган – бу хусусда аниқ-тиниқ бир нима дейишимиз мушкул. Бу ишни форс ва рус тиллари бўйича мутахассисларгина уддалай оладилар, албатта. Биз учун шуниси шак-шубҳасизки, ҳар бир миллий тилнинг қанчалик жонли ва қудратли экани, ифода имкониятлари ва луғат бойлиги нақадар кенглиги она тилида ижод қилаётган ёзувчилар фаолиятида баайни қатрадаги куёшдек аён кўриниб туради. Буюк мутафаккиримиз Алишер Навоий ижоди аввало шуниси билан тенгсиз-беназирки, жаҳон адабиётида она тили, қолаверса, араб ва форс тилларидан ўзлашган-ўзлаштирилган сўзларни кенг истифода этиб, ўз асарларида энг кўп сўз қўллай олган Навоийдек ёзувчи оламда бошқа йўқ ва бўлиши ҳам амримаҳол!

Афсуски, бизда тилшунослик фанининг муҳим бир соҳаси – математик лингвистика кўнгилдагидек ривожланган эмас. Шунинг учун ҳам буюк мутафаккиримиз Алишер Навоий ўз асарларида қўллаган туркий, арабий ва форсий сўзлар миқдор жиҳатидан жаҳон адабиётидаги ҳар қандай даҳо ёзувчи қўллаган сўзларга нисбатан кўпроқ эканини тахминан билганимиз ҳолда, бу сўзларнинг айнан нечталиги, улардан нечтасиз ўзбекча, нечтаси арабча, нечтаси форсча сўз эканини аниқ-тиниқ билмаймиз. Юсуф Болосоғуний, Аҳмад Яссавий, Аҳмад

Югнакий, Отойи, Лутфий, Бобур, Машраб, Огаҳийдек буюк салафларимиз кўллаган сўзлар миқдори хусусидаги билимларимиз ҳам ҳаминқадар.

Хўш, бугунги адабиётимизда умумхалқ тилида мавжуд бўлган ва мумтоз адабиётимизда фаол қўлланган сўзлардан неччи фоизи қўлланилмоқда? Бу саволга ҳам аниқ-тиниқ ҳисоб-китобларга асосланган ҳолда бир гап айтиш қийин. Аммо тахмин ва тусмол қилишимиз мумкинки, ҳозирги адабий тилимизда қўллаётган сўзларимиз миқдори умумхалқ тилидек чексиз уммонда мавжуд сўзларнинггина эмас, мумтоз адабиётимизда фаол қўлланган сўзларнинг юздан бирини ҳам, эҳтимолки, мингдан бирини ҳам ташкил этмайди. Тилимизнинг сўз бойлигини кўп ҳолларда ўзимиз қашшоқлаштирмаймиз. Масалан, “улуғ”, “ултон”, “улуш” каби сўзларнинг ўзаги “ул”, “кузғун”нинг ўзаги “куз”, (“тузлуғ”даги “туз”, яъни, ош тузи эмас), “дала-туз”, “тузук” каби сўзларнинг ўзаги бўлмиш “туз” каби ҳадсиз-ҳисобсиз ўзак сўзларимиз аввалига арабий ва форсий сўзлар, кейинчалик, русча-байналмилал сўзлар таъсири остида унутишга маҳкум этилди. Ўтган асрда ҳатто рус тили орқали кирган сўзлар наинки туркий ўзак сўзлар, ҳатто арабий ва форсий сўзларни ҳам сиқиб чиқара бошлади. Масалан, “ном” ўзагидан ясалган “нома” сўзи муаззам Шарқ адабиётининг муҳим бир жанри сифатида минг йилдан буён яшаб келаётган эди. Лекин... Масалан, ўтган асрнинг 80-йиллари ўрталарида Тўлепберген Қаипбергеновнинг “Қорақалпоқнома” асарини ўзбек тилига таржима қилиб нашр эттирар эканман, муҳаррирларга бу асарнинг жанри “роман-эссе”, ҳаттоки арабча “бадиа” ҳам эмас, худди “Муҳаббатнома”, “Қобуснома”, “Бобурнома”, “Саёҳатнома” ва ҳақозо асарларимиз каби, ўз номи билан – “Қорақалпоқнома” эканини уқтиролмаган эдим.... Хўш, ўз тилидаги сўз бойлигига пухта эга бўлолмаган ёзувчи ва ё муҳаррир бу тилнинг бойишига хизмат кўрсатадими, ё қашшоқлашишига?!

Кейинги ўн тўрт аср мобайнида юртимизда гоҳида қаттиқ, гоҳида андак сустралашган ҳолда амал қилиб келган араблаштириш ва форслаштириш сиёсати ўзининг ўта мудҳиш асоратларини аввало тилимизда қолдирди. “Ўзбек адабий тилининг асосчиси” дея ҳақли равишда улуғланувчи буюк мутафаккиримиз Алишер Навоийнинг жамики асарлари, ҳатто “Хазойинул маоний”, “Ҳамса” ва “Лисон ут тайр” дек шоҳ асарлари ҳам арабча сўзлар билан номлангани, ўзбек исмларининг қарийб тўксон фоизини арабча сўзлар ташкил этишиёқ буни яққол намоиш этиб турибди. Аксарият ҳолларда туркий тилимизда муайян тушунчани англатувчи сўзлар йўқлиги учун эмас, балки, аслида, бор бўла туриб, атайин уларнинг ўрнига, бу сўзларни тилимиз хазинасидан чиқариб ташлаш эвазига арабча ва форсча сўзлар қўлланган. Мисолни инсоний онг ва дунёқараш билан бевосита боғлиқ “калит сўз”лардан келтирайлик! Мана, бир маънони англатувчи уч сўз: мутафаккир, донишманд, билга. Булардан биринчиси арабча, иккинчиси форсча, учинчиси ўз сўзимиз. Бугунги кунда “билга” сўзи, худди буюк Юсуф Ҳос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достони номидаги “билиг” сўзи каби, эскирган сўз сифатида қарийб унутилган. “Мутафаккир” ва “донишманд” сўзлари эса, фаол қўлланади. Холбуки айни шу “бил” ўзагидан ясалган “билим”, “билимдон”, “билағон”, “билармон”, “билгич” сўзларини бугунги кунда ҳам барчамиз тушуниб қўллаймиз. Нега

бир ўзакдан ясалган иккитагина сўзга эскирган деб қаралади-да, бошқалари бемалол қўлланаверилади? Бунинг сабаби шундаки, “билга” ва “билиг” сўзлари энг бирламчи негиз, туркий тилимизнинг ўзига хос асос-пойдевори – улини ташкил этувчи “калит сўз”ларимиздандир. Уларни унуттирмай туриб “мутафак-кир” ва “донишманд” сўзларини тил хазинамизнинг тўрида мустаҳкам кўним топтириш амримаҳол эди! Бундан ўн уч аср муқаддам – қадимий туронзаминимиз араб халифалигининг мустамлакасига айлангунига қадар бу заминда қарийб икки аср ҳукм сурган Буюк Турк ҳоқонлигининг энг сўнгги ва энг ёрқин сиймоларидан бири Билга ҳоқон экани бежиз эмас эди!..

Қарийб бир ярим аср мобайнида юртимизда ҳукм сурган янги мустамлакачилик даврида она тилимиз баайни ёмғирдан қочиб қорга тутилгандек бўлди: у араблаштириш ва форслаштириш сиёсатининг мудҳиш асоратларидан ҳалос бўлмай туриб руслаштириш сиёсатига маҳкум этилди! Натижада, дейлик, Туркия давлатида, азбаройи бу мамлакат Мустафо Камол Отатурк раҳбарлигида давлат мустақиллигини сақлаб қола олганининг шарофати билан, бир томонда – араблаштириш ва форслаштириш сиёсатининг мудҳиш асоратларидан тобора ҳалос бўлиб, иккинчи томонда – лотинлаштириш сиёсатининг тазйиқ-таадиларига имкон қадар бўй бермай, ўз тилининг қадимий ўзлигини, аксарият ўзак ва негиз сўзларни сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Жонли умумхалқ тили ва адабий тилни аввало туркий тилнинг луғат таркибида мавжуд ўз сўзлари хисобига бойитиш йўлини тутди. Натижада, бугунги кунда усмонли турклар, дейлик, асли форсча сўз – “вазир”нинг ўрнида асл туркий сўз – “боқон” ни қўлайдилар, биз ўзбеклар эса, аввалига рус тили орқали ўзлашган “министр” сўзини, эндиликда “вазир” сўзини қўлламоқдамиз...

Бундай мисолларни кўплаб келтиришимиз мумкин. Яна биргина мисол: лотинча “утерус”, юнонча “метриум” илмий атамасига маънодош сўз сифатида тилимизда фаол қўлланадиган форсча “бачадон” сўзи ўз тилимизда “ётир” дейилади. Шунга асосланган ҳолда усмонли турклар рус тилидаги “капиталовложение” сўз бирикмасини “ётирим” деб қўллайди. Биз бўлсак, бирикмани сўзма-сўз таржима қилиб, “капитал ётқизиш”, ёхуд, “капитал”нинг ўрнига форс тилидан олинган “сармоя” кўшма сўзини қўллаб, “сармоя ётқизиш” деймиз. Холбуки биргина “ётирим” сўзи масаланинг моҳиятини бошқа тилдан олинган ҳар икки сўз бирикмасига нисбатан тўлароқ ва аниқроқ ифодалай олади...

Хулоса шуки, биз энди аввало она тилимизнинг ифода имкониятларидан самаралироқ фойдаланишимиз, жуда кўп йиллар “эскирган сўзлар” сифатида атайин четга суриб қўйилган ўз сўзларимизга қайта жон ато этишга ҳаракат қилмоғимиз керак бўлади.

Маълумки, “эгик”, “эгри”, “эгар”, “эгачи”, “эгил” каби кўпдан-кўп сўзларимиз каби, “эга” сўзининг ўзаги ҳам, аслини олиб қараганда, “эг”дир. Унга “га” кўшимчаси кўшилганида битта “г” товуши қисқариб кетган, холос. Модомики жонажон Ўзбекистонимиз мустақил давлат сифатида жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнини эгаллаб бораётган экан, “давлат тили” мақоми олинган она тилимиз ҳам боши эгик – ҳам эмас, аксинча, ҳар томонлама қадри баланд, қадди баланд, ҳамишга ҳамма жабҳаларда аввало ўз сўзига ЭГА бўлмоғи керак!

ЯРАТУВЧИ

Яратганнинг қудратига тараф йўқ! Қодир Эгамнинг, дейлик, олмани – оладиган, узумни – узадиган, тутни – тутадиган қилиб яратгани беқиёс мўъжиза эмасми? Бу бебаҳо илоҳий неъматларнинг яратилиши мўъжиза бўлса, уларнинг она тилимизда аталиши (“олмоқ”, “узмоқ”, “тутмоқ” феълларининг отлашиши) мўъжизалар мўъжизаси дейиш мумкин! Парвардигори Олам бизнинг она тилимизни шу қадар беқиёс мўъжиза қилиб яратган!

“Бу оламда мўъжиза кўп, инсон энг ажойиби!” дея хитоб қилган эди бундан икки ярим минг йил муқаддам қадимий юнон драматурги Софокл ўзининг “Шоҳ Эдип” фожиасида. Дарҳақиқат, шундай! Инсоннинг ўттиз икки тишдек мустаҳкам қалқонлар ҳимоясида турган суяксиз тилигина эмас, кўзи, қоши, оғзи, юраги, мияси... қўйинг-чи, ҳар бир жисмоний аъзоси, худди она тилимиздек, мўъжизалар мўъжизасидир. Ана ўша тенгсиз-беназир мўъжизалар мўъжизаси бўлмиш жамики аъзолар ўзининг мукамал тажассумини топган инсоннинг ўзи, албатта, “энг ажойиб мўъжиза” бўлади-да! “Оламни яратишдан мурод – одамни яратиш, одамни яратишдан мурод эса, комил инсонни яратиш” деган гап замирида шунақанги чуқур ҳикмат борки, бу ҳикматни уқтириш учун наинки кичик бир мақолача, улкан тадқиқот ёзса арзийди.

Комил Инсондек “энг ажойиб мўъжиза”нинг бошида-ю кўксиди кўним топган мияси билан юрагининг ҳосилалари – ақли билан кўнглини “мўъжизалар мўъжизаси” дейиш камлик қилади! Яратганнинг қудратини кўрингки, у, худди донишманд рус халқининг “матрешка”сига ўхшаб, бир яратикнинг ичига бошқа бир яратикни, унинг ичига эса, тагин бошқа яратикни жо-бажо қилиб қўйган! Афсуски, биз макрооламдан то микрооламга қадар бир бутун оламни, худди “матрешка”га ўхшаб, қўл билан тутиб, бирин-кетин очиб, кўз билан кўриб-кўрсатиб беролмаймиз. Лекин шунга муттасил интилиб яшаймиз. Шу мақсадда, дейлик, бир бутун оламни қисмларга, бўлакларга, “матрешка”дек “олам ичра олам”ларга бўлиб идрок этишга ҳаракат қиламиз: “юлдузлар олами”, “ҳайвонот олами”, “ўсимлик дунёси”, “сув ости дунёси” ва ҳақозо. “Олам ичра олам” – одам боласини ҳам жинсларга, ирқларга, миллатларга, табақаларга, тоифаларга ва ҳақозоларга бўлиб, шу орқали унинг моҳиятини англаб етишга ҳаракат қиламиз. Лекин бу оламни ҳам, “олам ичра олам” бўлмиш одамни ҳам турлича бўлакларга бўлмай, яхлит бир бутун ҳолда – аслида қандай бўлса, шундай-лигича идрок этиш камдан-кам одамларга муяссар бўлади. Айни шундай ўта камёб-у ноёб салоҳият соҳибларини “комил инсон” деб атаймиз. Нафосат оламининг намояндалари бўлмиш ёзувчилар, рассомлар, бастакорлар, ҳайкал-тарошлар ва бошқа жамики санъаткорлар ана ўша комил инсонлар – комилликка интилувчи инсонлар сирасига мансуб этилади. Чунки уларнинг бутун ижодий фаолиятига хос энг бирламчи мазмун-моҳият азал-азалдан комил инсон тимсолини яратиш бўлиб келган ва бундан кейин ҳам ҳамиша шундай бўлиб қолаверади. Комил Инсон тимсолини яратиш, чунончи унинг теран тафаккури билан тоза кўнглини ёзиб-чизиб, тасвирлаб-ифодалаб кўрсатиш учун ана ўна санъаткорнинг ўзи ҳам комил инсонлик аршига муттасил юксалиб бормоғи керак бўлади.

Ҳар бир ижодкор, Яратган бўлмаса-да, ана ўша Яратганнинг йўқдан бор қилган оламини ўзича кўриб, ўзича англаб, Яратганнинг ишларидан ўзича ибрат ва андаза олиб, кенг-бепоён оламдан кичик бир зарра – асар битаётган Яратувчи экан, бошқа оддий инсонларга нисбатан Яратганга бир баҳя яқинлиги, қадимий атама билан айтсак, “мавлано”лиги шак-шубҳасиздир. Ҳамма гап санъаткорнинг ўз асари орқали Яратганнинг бемисл қудратини қанчалик теран ҳис, идрок ва ифода этиб, бошқаларга нечоғли аниқ-равшан кўрсатиб бера олишидадир. Модомики олам чексиз-бепоён экан, санъаткорнинг уни кўнгил кўзи орқали ҳиссий идрок этиш иштиёқи, эҳтиёжи ва бу йўлдаги имкониятлари ҳам чексиздир.

Биобарин, тўлақонли адиб шунчаки ёзувчи эмас, янги бир адабиётни яратувчи, ақалли қадимий тағзаминга эга адабиётга замонавий тус бериб, унга янги шакл-шамойил бахш этувчи, сўз санъати оламида ўзигагина хос янги бир олам, янги ижодий тажриба мактабини бунёд этувчидир. Бу иш эса, айтишгагина осондир. Кейинги йиллар ўзбек адабиётшунослигида дунёга келган икки йирик илмий тадқиқот – академик Бахтиёр Назаровнинг “Ғафур Ғулом олами” ва профессор Асил Рашидовнинг “Чингиз Айтматов олами” китоблари, дарҳақиқат, адабиёт оламида янги бир олам ярата олган икки буюк сўз санъаткорининг ижодий қиёфаларини атрофлича очиб кўрсата олган умрибоқий асарлар сирасидандир. Худди Ғафур Ғулом ва Чингиз Айтматовнинг бутун ижодий фаолиятлари янги бир олам яратишнинг ибратли намуналари бўлганидек, муаллифларнинг бутун илмий фаолиятларига ўзига хос якун бўлмиш бу илмий тадқиқотлар ҳам ана ўша оламларнинг бетакрор илмий кашфиётларидир. Улар бу оламларнинг ажиб сир-синаотлари хусусида бизга олам-олам хабар бера оладилар! Агар буюк мутасаввуфимиз Аҳмад Яссавий ижодида ХП аср одамининг, буюк мутафаккиримиз Алишер Навоий ижодида эса, ХУ аср одамининг кўнгил олами, орзу-армонлари, дарди-дунёси, бутун борлиғи атрофлича очиб кўрсатилган бўлса, бу икки буюк адиб (Ғафур Ғулом ва Чингиз Айтматов) асарларида ХХ аср одамининг кўргиликлари, изтироблари, қувонч-ташвишлари қойилмақом қаламга олингандир. Яна шуниси ҳам борки, ҳар икки адиб бутун ХХ асрда ҳар томонлама “ошини ошаб, ёшини яшаб”, ўзида мавжуд ижодий имкониятларни тўла намоён қила олган ўта камёб адиблар сирасидандир. Минг афсуски, ижодий имкониятлари булардан-да чексизроқ Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир, Ҳамид Олимжон, Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек сингари не бир қуёшли қалам соҳиблари ўз ижодий имкониятларини тўла намоён қилолмай, кўнгилдагидек бус-бутун оламини амалда бунёд этолмай, дилдаги чексиз бир армон-алам билан бу дунёни тарк этиб кетмади дейсиз!

Кўхна Шарқ фалсафаси олам ва одамнинг моҳиятини тушуниб етишимизни осонлаштириш мақсадида уларнинг ҳар иккиси тўрт унсур (ҳаво, сув, олов ва тупроқ) дан таркиб топганини уқтиради. Улардан ҳаво осмондаги, тупроқ ердаги энг бирламчи унсур бўлса, сув ер билан осмон ўртасида мунтазам ҳаракатдаги унсур. Одам боласининг бутун ҳаёти эса, баайни икки ўт орасида ўтади: осмон тоқида – қуёш, ер қаърида – магма! Худди шундай, одам боласининг дил қаърида “туйғу” деб аталувчи олов, умр поёнида эса, “ўлим”

деб аталувчи яна бир олов! Бир оловда ёнмай туриб иккинчи оловни баайни вулқондек юзага олиб чиқиш, икки ўт орасидан ўтиб энг олий мурод-мақсад манзилларига етиб бориш... камдан-кам одамга, камдан-кам ёзувчига муяссар бўлиши ўз-ўзидан равшан, албатта.

Буни ким уддалайди? Бутун жисми-жонининг тупроқдан бино этилгани бежиз эмаслигини яхши биладиган, ўзини ҳамиша тупроқ (баайни тупроқдек миришкор, соҳибкор, бунёдкор, саховатли, заҳматкаш, бағрикенг, абадийликка мансуб...) деб ҳис қила олган одам, шундай ҳиссиётни қойилмақом ифодалай олган адибгина уддалайди, албатта. Аҳмад Яссавий ҳазратларининг “Тупроқ бўлгил, олам сени босиб ўтсин” деган ҳикматли сатри замиридаги теран маъно шу ўринда яққол англашилади. Адабиёт тарихида не бир ноёб истеъдод соҳибларини, ҳаттоки даҳо адибларни дилдаги кибр-ҳаво ва нафрат олови, баайни сувдек (асов дарёдек, тошқиндек, селдек) шиддат билан оқувчи ҳаёт гирдоблари жувонмарг, шаҳид, қурбон қилиб, ўзининг бешафқат комига бехос тортиб кетмаган дейсиз!

Ҳазрати султонимиз шунинг учун ҳам “Тупроқ бўлгил, олам сени босиб ўтсин” деган ҳикматли сатрни битганларки, дарҳақиқат, тупроқ Яратганнинг бу чексиз олам ичра “оламнинг гултожи” сифатида Одамни яратгунига қадар бунёд этган шундай бир оламики, бунёдкорликда Парвардигори Олам билан Ҳазрати Инсондан бошқа ҳеч бир яратиқ унга бас келолмайди. Ҳайвонот олами ҳам, наботот олами ҳам, ер усти ва ер остидаги бошқа жамики оламлар ҳам ана ўша тупроқда ўсиб-униб, гуллаб-яшнаб, мурод-мақсадларига етадилар-да, ахир. “Оламнинг гултожи” Одам эса, ҳаминқадар! Бинобарин, ҳар бир қаламкаш нимани қандай яратишни, нимани нимага чеварлик билан узвий боғлаб, бичиб-тикиб-тўкиб қандай бунёд этишни аввало Парвардигори оламдан, қолаверса, ўзи бино этилган тупроқдан ўрганмоғи керак бўлади. Ана ўшандагина ёзувчи адабиёт оламида ўзининг бетакрор оламини, ўзигагина хос оламни ярата оладиган ҳақиқий яратувчи, тўлақонли адиб бўла олади.

Асли арабча “асар” сўзининг туб луғавий маъноси “кичик бир зарра”, “нукра”, “мўъжазгина бўлак” демакдир. Дарҳақиқат, шундай! Адабиёт оламидаги не бир шоҳ асарлар ҳам, аслини олганда, бу чексиз олам ва одамга таққослаганда, ростдан ҳам, кичик бир зарра, оламдан асаргина, холос. Ҳаттоки Фирдавсий “Шоҳнома”си, Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Дехлавий ва Алишер Навоий “Ҳамса”лари, Бальзакнинг “Инсоний комедия” туркум романлари-ю Толстойнинг “Уруш ва тинчлик” эпопеяси ҳам, бутун олам ва одамга нисбатан олиб қаралганда, бор-йўғи бир асаргина! Мана шу нисбийликни дилдидан теран ҳис қилган ёзувчи шунчаки қаламкаш эмас, тўлақонли ЯРАТУВЧИ бўла олади. Кичик бир асарни пала-партиш қоралаб ташлаб, ўзини Яратган деб ҳис қилишнинг нақадар ноҳўя нокамтарлик эканини англаб ета олади.

2011

Иккинчи қисм

СУҲБАТЛАР

ҒАЛВИР СУВДАН КЎТАРИЛГАНДА

Шоир Мирпўлат Мирзо билан суҳбат

Азиз юртдошлар, ўлкамиз тупрогининг ҳосияти азалдан машҳур. Унинг таърифи ҳақида сўз кетганда, қадимги қўлёмаларда бу юрт тупроги нурдан яралган дейилган экан. Шу боисданки бу заминда Аҳмад Яссавийдек, Абу Наср Форобийдек, Аҳмад Югнакийдек улуғ зотлар тугилган.

Замонлар ўтиши билан заминимиз ҳосияти ўзгариб қолгани йўқ. Кейин ҳам кўплаб алломалар дунёга келди. Уларнинг шарафли номларини тиклаш, ўлмас меросини излаб топиш ҳаммамизнинг виждоний бурчимиздир.

Ҳозирги кунимизга назар солсак, вилоятимиздан чиққан кишилар, ибратли инсонлар Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистоннинг турли вилоятларида яшамоқда. Улар фану адабиёт, санъату маданиятдан тортиб юқори раҳбарлик лавозимларию турли масъулиятли соҳаларда эл меҳрини қозониб меҳнат қилмоқдалар. Таъбир жоиз бўлса, улар ҳар бирининг ҳаётдаги муваффақиятлари сирида мен Улуғ Яссавий салоҳиятининг учкунларини кўргандек бўламан. Жумладан, ҳар биримиз ўзимизни Яссавийнинг зурёдлари деб аташга ҳақлимиз.

Тугилган жойи номини баланд кўтариб келаётган юртимизнинг ана шундай фарзандлари билан танишиш рўзномамиз муштарийларида қизиқиш уйғотса ажаб эмас. Шуни инобатга олиб, сеvimли газетамиз орқали уларнинг дил изҳорини баён қилиб боришни ўзимизга эзгу вазифа қилиб қўйдим.

МИРПЎЛАТ МИРЗО.

– Раҳимжон дўстим, мана чорак асрдан кўп вақт ўтибдики, сиз Тошкентда яшаяпсиз. Ҳамқишлоқларингиз сизни аллақачон “бошқа одам” деб ўйлашса ажаб эмас. Шу боисдан мана имконият – дардларингизни “Дўстлик байроғи” рўзномаси саҳифалари орқали бемалол ўртоқлашишингиз мумкин.

– Раҳмат. Одатда ҳар бир қаламкаш аввало ўз ҳамқишлоқлари, ҳамюртлари олдида вақти-вақти билан хисоб бериб, умр йўлини сарҳисоб қилиб туриши керак. Айниқса, қирқдан ошиб, бўлари бўлиб, бўёғи сингиб, ғалвир сувдан кўтарилган бир паллада бу ҳаётий заруратга айланиб қолади. Мен ҳам кейинги пайтларда “киндик қоним томган қишлоқдан олисда, қариндош-уруғларим даврасидан четда, Тошкентдек шаҳри азимда нима қилиб юрибман ўзи?!” деган саволни олдимга тез-тез қўядиган бўлиб қолдим. Шу боис азиз рўзномамиз орқали кўрсатилаётган ҳимматдан жуда мамнунман.

“Чинакам ёзувчи аввало ҳаётнинг аччиқ-чучугини кўп татиган, хуллас, кўпни кўрган бўлиши керак”, дейишади. Агар шу гап рост эса, камина ҳаётнинг аччиқ-чучукларини бир ёзувчи учун керагидан ортиқ даражада кўрди, десам муболаға эмас. Устоз Ҳамид Олимжон “Мен бир қаро кунда туғилдим, Туғилдим шу он бўғилдим” деганларидек, машъум урушдан кейинги қирғин-катагонларнинг иккинчи давраси бошланган кезде – 1949 йилнинг 3 апрелида Туркистон туманидаги “Югнак” қишлоқ кенгашига қарашли Чипон деган кичик бир қишлоқда туғилдим. Отам Эгамберди Отаев уч оға-инининг кенжаси, қишлоқдаги бошланғич мактаб ўқитувчиси, ўта қаттиққўл ва меҳнаткаш одам, онам Манзура Абдужабборова уй бекаси эди. Айтишларича, болалигимданок отамга тортибман, яъни акам билан опамга қараганда бўйдорроқ эканман. Шунинг учунми, қайдам, отам раҳматли янги уй қураётганида ҳали мактабга бормаи туриб, демакки, ҳали етти ёшга тўлмаи туриб отам билан бирга замбилда лой ташиганим эсимда. Гапнинг қисқаси, аксарият қишлоқ болалари сингари ҳали эс-хушимни танимаи туриб меҳнатда чақилиб, тиришиб-тирмашиб ўсиб-улғайдим. Қонимда бор, шекилли, не-не заҳмат-машаққатларга бўй бермадим.

– **Сухбатларимиздан бирида отамдан барвақт ажраганмиз деганингиз эсимда...**

– Нечоғли қаттиққўл эса-да, меҳнатга ўч отамизнинг қаватида қанчалик заҳмат-машаққат чекмайлик, у руҳи мунавварнинг тириклиги бекиёс давлат экан! Ота деганлари ўғил учун тоғдек улкан суянчиқ! Мен тўққизинчи синфни битирар пайтимда ўша суянар тоғимиздан бехос жудо бўлдик. Етти ўғил, икки қиз – жами тўққиз жон етим қолдик. Вақт ўтиб акамнинг пединститутдаги, менинг мактабдаги ўқишим ҳам битди. Иккаламиз ота касбини давом эттириб, мактабда ўқитувчилик қила бошладик. Ҳатто ўзимдан бир синф қуйида ўқийдиган мактабдошларимга ҳам дарс бердим. Отам ўлганида олти ойлик чақалоқ етим қолган укам Ориф ҳам худонинг қудратию ўзининг ғайрати билан Новосибирск университетини “хисоблаш математикаси” ихтисослиги бўйича битириб келиб, республика хисоблаш марказида ишлайди. У ҳам Тошкентда. Хуллас, кечган ҳаётимни эсласам, дилимда беихтиёр онамнинг пурҳикмат гаплари такрорланади: “ўлмаган қул яшайверар экан”, “қул ўлмас, ризқи узилмас”, “бошга тушганни кўз кўрар”, “кўз кўрқоқ, қўл ботир”...

– **Алқисса, Тошкентга қараб йўл олдим денг...**

– 1967 йилда Тошкент давлат университети филология факультетининг кечки бўлимига ўқишга киришга муяссар бўлдим! Кундузлари енг шимариб янги Тошкент қурилишларида ишладим. Учунчи босқичга ўтганимдан кейин Тил ва адабиёт илмий текшириш институтининг фольклор бўлимига ишга кирдим. Халқ оғзаки ижоди бўйича алломаи замон Ходи Зариф кўлида ишлаганимдан ифтихор қиламан. Мен ишлаб бошлаган бўлимга кейин Баҳодир Саримсоқов, Иброҳим Ҳаққулов, Асқар Мусақулов каби илмга ташна ёшлар кириб келишди. Ҳозирда улар ўзбекнинг бақувват олимлари!..

– **У даврлардан кейин қанча йиллар ўтди, қанча сувлар оқди. Шубҳасизки, умр ҳам бир жойда тўхтаб турмайди, вазият, муҳит тақозосига қараб ўзанини ўзгартириб боради, мақсад сари интилади.**

– Шундай қилиб, дипломлик бўлгач, қишлоққа қайтдим. Дастлаб “Коммунистик меҳнат” (ҳозирги “Туркистон”) рўзномасида адабий ходим ва таржимон бўлиб ишладим. Кейин Чипон саккиз йиллик мактабида ўзбек ва рус тилларидан дарс бердим. Икки йил ўтмай тагин Тошкент хумори тутди. У ерда дастлаб ўқитувчилигимни давом эттирдим. Кейинроқ республика халқ таълими вазирлигида услубчи, сўнг Матбуот ва ахборот давлат агентлигида маслаҳатчи-муҳаррир бўлиб ишладим. Мана, ўн икки йилдан буён Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида меҳнат қиламан: аввал танқид ва адабиётшунослик бўйича адабий маслаҳатчи, 1987 йилдан уюшма аъзолигига қабул масалалари бўйича катта адабий маслаҳатчи, 1992 йилдан ҳозирга қадар уюшма масъул котибиман.

– **Одатда мухлислар, айниқса, юртдош мухлислар адабиёт ва санъат аҳлининг оилавий шароитига жуда қизиқиб қарайдилар.**

– Тўғри айтасиз, вилоятдошларимиз ҳам бу туйғуга бегона эмас. Оилавий шароитимни айтсам, бола-чақаликман. Худога шукур, бир ўғил, уч қизим бор. 1973 йилда университетни битирган заҳоти атайлаб Туркистонга бориб, туман рўзномасидан Дилбар Алисаидовна Сафарова деган бир қизни топганман. Ҳозир Фаррух ўғлим, Дилдора, Дилфуза, Дилором қизларимга фахрланиб уқтираманки, “Сенлар туркистонликсанлар! Туркистонлик бўлгандаям, бу муқаддас шаҳар теварагидаги тўртта қадимий қишлоқнинг ўлмас руҳи қонларингда кезиб юрибди. Эгамберди ва Алисаид боболаринг Югнак билан Бобойдан, момоларинг, туркистонча айтганда, Манзура ва Қундуз опаларинг Қорачиқ ва Саврондан бўлади!” дейман. Ўйлайманки, бу ўринда бошқа гаплар ортиқча.

– **Раҳимжон, бир инсон ҳаётида кечган кечинмалар бошқаларнинг ҳам ҳаётида учраши, айнан такрорланиши мумкин. Айтмоқчиманки, одамларни ижодкорнинг умр йўли эмас, кўпроқ шу умри давомида ёзганлари ҳайратга солади. Сиз ҳам ҳозирги кун адабиётимизнинг қуюнчак вакили сифатида анча-мунча қалам тебратдингиз, Эркин Воҳидов бир дўстига ҳазил қилиб айтганидек, “қанча қоғозларнинг бошига етгансиз”.**

– Қирқ олти йилнинг нақд ўттиз йилини фурсат топилса бас, қалам тебратиб кечирган бир заҳматкаш отаўғил, борингки, Отаули сифатида, айтганингиздек, анча-мунча нарсаларни ёзиб ташлабман. Фақирнинг камтарин ижоди (агар буни ижод деб бўлса) ўттиз йил аввал мактабда бошланган эди. Ўша йилларда Туркистон туман рўзномасида ошиқона шеърларим роса босилган. Ажойиб рус шоири Сергей Есенин “Россияда машҳур шоирман, Нечун менга қилмайсан парво” деганидек, камина ҳам бир пайтлар Туркистонда машҳур шоир эдим. Тошкентга ўқишга келиб, сал-пал ақлимни танигач, холимни чамалаб кўриб билдимки, булоқ бошида Аҳмад Яссавий ҳикматлари турувчи муаззам шеърятимиз юкини даст кўтариш балки Абдулла Ориповдек шоиримизнинг нимжонгина жуссасига қушдек енгил туюлар, бироқ менинг қарийб икки метрлик алп қоматимга бу юк оғирлик қилар экан! Шу аччиқ ҳақиқатни англаб етганимдан буён шеър ёзмадим. Мақола, шарҳ, тақриз, бадиа, хикоя, қисса, памфлет, очерк, кўйинг-чи, оддийгина шеърдан бошқа барча жанрларда қаламимни бир чеккадан синаб кўрдим. Синмади. Худога шукур, ўзим ҳам синмадим. Кейинчалик чорак аср бадалида бош касб-корим синчилик, яъни, танқидчилик бўлди. Сўз санъатимизнинг айнаи шу соҳаси мен учун

синалган отга, синашта соҳага айланди. Жами юздан ортиқ мақола, тақриз, шарҳ ва ҳақозоларим орасида тўртта таҳлилий мақолам, ўйлайманки, ҳар қандай синчининг синовида синмайди. Буюк адибимиз Абдулҳамид Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи ҳамда “Ёрқиной” драмаси, буюк юртдошимиз Одил Ёқубовнинг “Кўҳна дунё” ва “Оққушлар, оппоқ қушлар...” романлари таҳлилига бағишланган “Тонг юлдузи шуълалари”, “Тасаввур зиёси”, “Ҳикматлар карвони” ва “Буюк учлик” мақолаларим, бошқаларга қайдам, ўзимга бугун ҳам маъкул.

Адабий танқиддан ташқари бадиий таржима ва бадиий публицистикадек ўта заҳмат-машаққатталаб соҳалар билан ҳам анча-мунча шуғулландим. Жумладан, Эрон адиби Муҳаммад Али Жамолзоданинг “Шўробод” асарини рус тилидан, қорақалпоқ адиби Тўлепберген Қаипбергеновнинг “Қорақалпоқнома” роман-эссеси билан “Қорақалпоғистонликлар иккинчи ватанига кўчмоқчи” (“Бобомга хатлар”) бадиасини қорақалпоқ тилидан, қозоқ адиби Мухтор Мағавиннинг “Тириклик қўшиғи” қиссасини қозоқ тилидан ўзбек тилига таржима қилдим. Бадиий публицистика соҳасида илмий ва фалсафий йўналишдаги дастлаб “Турмуш, хулқ-атвор ва меҳнат эстетикаси”, “Осмон тўла юлдузлар (Туйғулар ҳақида суҳбат)” деган китобларим чоп этилди...

– **Одам тўплаган маблағига қараб уй-жойини кенгайтира бошлаганидек ижодкор тажриба орттиргани сайин йирикроқ асар яратишни ният қилади. Зеро у руҳий дунёси, мунаввар туйғулари учун кенгроқ макон истаб қолади. Бу орада сизнинг “Сурнай наволари” ва “Тилсим (Туркистон достони)” асарларингиз ижодий фаолиятингизда олдинга қўйган қадамларингиз бўлди десам, янглишмайман.**

– Булар хусусида кенгроқ сўз юритишга, ўйлайманки, ҳали эрта. Бу ўринда қирқ олти ёшга кириб топган-тутган йирик асарим – “Тилсим”га тўхталиб ўтиш мумкиндир. Халқимизнинг пурҳикмат эртаги – “Уч оға-ини ботирлар” асосида қурилган мазкур асарда мен уч оға-ини – оддий деҳқон Собир қовунчи, хунарманд Қодир учар ва зиёли Кенжа – Ботирларнинг бетакрор қисматларини атрофлича очиб кўрсатишга, кичик Туркистон мисолида катта Туркистон – қадимий Туронзаминимизнинг тарихи ва бугунги аҳволи хусусидаги ўз қарашларимни ифодалашга ҳаракат қилдим. “Мантиқ ут тайр” ва “Лисон ут тайр”дек мумтоз адабий обидаларимиздан руҳланиб ёзилган бу маъжозий асарнинг бир қисми ўтган йили “Шарқ юлдузи” ойномасида эълон қилинди, яна бир қисми бу йил “Ёшлик” ойномасида эълон қилинмоқда. Умидим борки, қоғоз қаҳат замонлар ўтиб, мазкур асар тўлалигича дунё юзини ҳам кўрар.

– **Иншоолло, умидингиз рўёбга чиқсин. Ўтган йили унинг “Али Жамол” номидаги Ёзувчилар уюшмаси совринига сазовор бўлганлиги ишончимизга асос бўлади.**

Дўстим, суҳбатимиз йил бошида кечаётганлиги туфайлими – қалбингизда янги орзулар куртак ёза бошлаганлигини сезиб турибман. Табиийки, бу режаларингиз мухлисларингизни ҳам қизиқтиради.

– Мирпўлат, сизга аввал ҳам катта бир орзум борлигини айтганман. Бу – бобокалонимиз Абу Наср Форобий ҳақида йирикроқ асар ёзишдир. Чунки бу

буюк шахснинг “муаллими соний”, яъни, Арастудан кейинги иккинчи муаллим деб ном қозонганлиги бежиз эмас. Бу каби улуғларимизнинг умр фалсафаларини қанчалик чуқурроқ англашга ҳаракат қилсак, дунё халқлари сафида қаддимиз яна-да тикроқ бўлади, руҳимиз тасалли, ҳаётимиз нур билан бойийди.

– Орзуингиз рўёбга чиқишига астойдил тилакдошмиз. Сухбатимиз асносида билиндики, сиз йиллар ўтиши билан киндик қонингиз томган тупроқдан асло бегоналашмагансиз. Аксинча, унга руҳан яна-да яқинлашгансиз. Сизга омад ёр бўлсин, дўстим!

Сухбатни шоир Мирпўлат Мирзо олиб борди.
Қозоғистон Республикаси Чимкент вилоятининг
“Дўстлик байроғи” газетаси, 1996 йил 3 февраль

ЎТОВДАН – ОТОВГА

Атоқли қорақалпоқ адиби, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ ёзувчиси
Тўлепберген Қаипбергенов билан суҳбат

– Тўлепберген оға! Рус тилида нашр этилган публицистик китобингиз “Из юрти – в мир” деб номланган. Бир таржимонингиз сифатида бу жумлани “Ўтовдан – отовга” деб ўгирсам, ўйлайманки, аслиятга ҳам, моҳиятга ҳам тўғри, асл қорақалпоқча жумла, аниқроғи, қадим туркий ибора бўлади. Сиз бу иборани қандай изоҳлайсиз? У бизнинг суҳбатимизга ҳам сарлавҳа бўла оладими?

– Жуда яхши бўлади! Ўзинг биласан, ўтов, бошқача айтганда, “қора уй” ёлғиз қорақалпоқ эмас, ўзбек, қозоқ, туркман, қирғиз ва бошқа туркий халқларнинг дастлабки кўчма уйидир. “Эл-юрт”даги “юрт”нинг рус тилига “ўтов” маъносида ўтгани бежиз эмас. “Отлов”га келадиган бўлсак, бу қадим туркий сўз “олам”, “жаҳон”, “дунё”, “очун”, “борлиқ” маъноларини англата олади.

Қорақалпоғистон халқини назарда тутадиган бўлсам, у бугун ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ нафақат ўзбек халқи, балки бутун жаҳон халқларининг ёрдам кўлини чўзишларига – қўл беришларига муҳтож бўлиб турибди. Ҳурматли президентимиз Ислам Каримов жаҳоннинг қайси мамлакатига бормасин, ҳатто жаҳон халқларининг энг олий минбари – БМТда ҳам Қорақалпоғистондаги экологик аҳвол, хусусан, Орол фожиаси ҳақида жон куйдириб гапирмоқда.

Бугун Ўзбекистон жаҳонга чиқяпти. Демак, ўзбек халқига кўшилиб қорақалпоқ халқи ҳам жаҳонга чиқмоқда. Жаҳоннинг тўрт тарафидаги барча мамалакатлар Ўзбекистонни таний бошлади. Бу бизга қутлуғ натижалар беришига ишонаман. Биз жаҳоннинг ва одамзоднинг узвий бир қисмимиз – энди ҳеч қачон ундан узилиб қолмаслигимиз керак.

– “Туркистон халқлари адабиётларининг ҳозирги намояндалари орасида ўзбек китобхонлари энг яхши биладиган ёзувчилар кимлар?” деган саволга “Чингиз Айтматов ва Тўлепберген Қаипбергенов” деб жавоб бериш мумкин. Атоқли санъаткоримиз Абдулла Қаҳҳор таржима қилган “Совуқ бир томчи” қиссангиздан бошлаб то “Бобомга хатлар” бадиангизга қадар сиз яратган барча асарлар (назаримда, барчаси!) ўзбек китобхонларининг қўлларига етиб борган! Сиз ўзбек китобхонларидан мамнунмисиз?

– Мамнунлик ҳам гапми, улардан чексиз миннатдорман, иним! Тошкентга ўзимдан аввал асарим келган. “Котиб” деб номланган дастлабки қиссам “Шарқ юлдузи” журналида 1956 йилда босилиб чиқди. Ўшандан буён ҳар бир китобимни ўзбек китобхонлари қизгин кутиб олди. Ўзбек китобхони дунёқараши кенг, талабчан, синовчан китобхон, унинг синовига ҳамма ёзувчи, ҳамма асар ҳам чидайвермайди. “Қорақалпоқ кизи” романим Муқимий театрида саҳналаштирилди. “Ўзбекфильм” шу асар асосида бадиий фильм яратди. Фильм режиссери, сценария муаллифи ва бош ролнинг ижрочиси давлат мукофоти билан тақдирланди. Ўзим ҳам “Ўқитувчимга раҳмат” деб номланган қиссам учун 1971 йилда давлат мукофотига сазовор бўлдим. “Қорақалпоқнома” роман-эссемга эса, 1995 йилда Қошғарий номидаги халқаро мукофотни олдим...

Шунинг ўзидаёқ мен муаллиф сифатида китобхоннинг, ўзбек халқининг ўзимга хурмати, эътибори, эҳтиромини ҳис қиламан. Ўйлайманки, бу асарлар ўзбек китобхонларининг қорақалпоқ адабиётига муносабатини бир қадар ўзгартирди. Яхши асар яратиш учун халқ сонининг озлиги ёки кўплиги аҳамиятли эмаслигини англашимга кўмаклашди.

– **Етмишни қоралаб қолган оқсоқол адиб сифатида ёш авлод олдида ўз тажрибаларингиз билан ўртоқлашсангиз: ҳозирги ёшларимизнинг дунё-қарашини ўтовдан отовга – торгина уйдан кенг жаҳон миқёсларига олиб чиқиш учун аввало нималарга алоҳида эътибор билан қараш керак бўлади?**

– Ёшларга биринчи галда айтарим шуки, одам боласи ўз ўтови, “ўз уйи-ўлан тўшаги”, ота-онаси, туғишганлари, пушти-палагини яхши билмай туриб жаҳонга чиқолмайди. Бундай чиқиш кутилган натижаларни бермайди ҳам! Муҳими – ўз юртинг ҳақидаги қандай билимларни жаҳонга олиб чиқиб, жаҳондан қандай билимларни ўз юртингга олиб қайтишингдир.

Мустақиллик шарофати билан ёшларимиз ҳам жаҳонга чиқмоқдалар, улар жаҳоннинг энг тараққий этган мамлакатларида таҳсил кўрмоқдалар. Жаҳондан энг илғор билимларни олиб келишлари учун ўз юрти ҳақидаги етарли билимлар билан ҳорижга чиқишлари керак, албатта.

– **Тўлепберген оға, ҳам синчингиз, ҳам шогирдингиз, ҳам таржимонингиз сифатида ўзимни сизнинг баайни бир қулингиз деб билганимни, ўйлайманки, тўғри тушунасиз. Барчамизнинг пири комилимиз, авлиёлар сарвари Аҳмад Яссавий ҳазратлари шундай пурҳикмат сатрларни битганлар:**

Қотиғланиб, Қул Ҳожа Аҳмад, йўлга кирғил,
Қулни кўрсанг қули бўлиб маъно сўрғил,
Ё илоҳим рўзи қилса маъно олғил,
Маъно сўраб маъно олган чин қул бўлур.

Бу ўринда суҳбатдош сифатида сиздан бир маънони сўраб олгим келиб турибди. Гап шундаки, менинг тушунишимча, Яссавий руҳи Абдулла Орипов шеърятидан ташқари кейинги йилларда яратилган икки асарда нисбатан ёрқинроқ намоён бўлгандек. Булар Одил Ёқубовнинг “Адолат манзили” романи билан Сизнинг “Бобомга хатлар” бадиангиздир. Лекин, айтиш мумкинки, агар Одил Ёқубов ўз асарида ота (Суюн бургут)ни ҳам, бола (Лочин)ни ҳам “ўлдириб” кўрқитса, Сиз ўз асарингизда “ўламан” деб кўрқитмоқчи бўласиз. Бу ҳар икки йўлдан кўра, худди Насриддин афандимизга ўхшаб, “ўлмайман” деб кўрқитган яхшироқ эмасми? Нима демокчилигимни тушунгандирсиз?

– Тушунарли! Бу ерда тасаввуф илмига қайтишимиз керак, иним. Мен ўлим билан кўрқитмоқчи эмасман, балки ўлимнинг ҳақлигини, ҳар бир одам эртадир-кечдир ўлиши муқаррарлигини айтмоқчиман.

Биласанми, иничак, қадимда мачит-мадрасаларга албатта “мозор босиб” ўтилган. “Мозор бости” жуда пурҳикмат бирикма. Мачит-мадрасаларнинг деразаларидан қабристонлар кўриниб турган. Нега? Ўлимнинг ҳақлиги, ўлимдаги тўртта тенгликни уқтириш учун керак бўлган бу! Бундан мақсад

таркидунёчиликка ундаш, дунёдан бездириш ёки ўлим билан қўрқитиш эмас, балки шу орқали одам боласини хушёр торгтириш, инсоф-иймонга келтириш, дунёпарастлик, порахўрлик, қотиллик каби иллатлардан тийилишга ундашдир.

Одамлар дунё моли деб бошқа бировни, ўз қавмдошини, ҳатто ўз жигарбанди-ю ўз отасини ўлдирдилар. Бироқ қонга қон, жонга жон бўлиб, қон тортиб, ўзи ҳам муқаррар равишда ўлишини билмайдилар.

Улуғбекни ўлдирган Абдуллатиф бор-йўғи олти ой яшади, шуни ўйламай даҳо отасини ўлдирди, фожа яна шундаки, падаркушликка, қотилликка ундаган одамларнинг ўзлари ўлдирди уни!

Хуллас, айтаверсак гап кўп! Туғилиш, уйғониш, тириклик каби, ўлимнинг ҳам талқинлари кўп!

– **Оға! Мана, биз янги минг йилликнинг остонасида турибмиз. Шу ўзига хос чўққида сиз минг йиллик ўтмишимиз-у минг йиллик келажагимизни қандай тасаввур қиласиз? Ортимиздаги минг йилда нималарга эришдиг-у нималарни бой бердик? Олдимиздаги минг йилликда бизни нималар кутяпти?**

– Ўта жиддий савол. Начора, одамни билиш ҳам, тарбиялаш ҳам ўта кийин иш экан. Пайғамбаримизнинг “Бешиқдан қабргача илм изла” деган ҳадиси шарифларидан мурод одам ва оламни билишдир. Минг йилда одам ва оламни билдикми? Одамкушлиқдан қутулдикми? Бунга сидқидил ҳаракат қиляпмизми?

Афсонада айтилишича, Аллоҳ Таоло оламни, ундаги ой, ер, юлдузларни яратибди. Кейин Одам Отани ҳам яратибди-да, ундан сўрабди: “Қани, ўзинг айт-чи, менинг яратган оламимда кам-кўст борми?” Одам алайҳиссалом айтибдиларки, “Кам-кўст йўқ, бироқ энди уни ҳаракатга келтириш керак!” Аллоҳ Таоло оламни ҳам, одамни ҳам ҳаракатга келтирибди-да, дебди: “Ана, айтганинг бўлди. Энди қандай ҳаракатга келтирганимни тушунишни ўзингга топширдим!”

Шундан буён одамзод оламни тушунишни истади. Одам боласи мелодий икки минг йилдан аввал ҳам миллион йиллар яшади. Оламни англашга муттасил интилди. Шу мақсадда ер-у осмонни ҳам, ўзини ҳам ўрганди. Умид қиламанки, учинчи минг йилликда яшайдиган авлод олам ва одамни тушуниб етади, ҳеч бўлмаганда биздан яхшироқ тушунади. Ота-боболаримиз қатори биз ҳам бу йўлда ўзига хос ул бўлдик, келгуси наслларга ўз кифтимизни тутиб турибмиз. Шояд улар бизнинг елкамизда туриб, беш йиллик, ўн йиллик, юз йиллик, минг йиллик эмас, ундан ҳам олисроқларни кўра-била олсалар!

– **Энди минг йилликлардан ўзимиз яшаб турган юз йилликка келсак. Яхши биласизки, асримиз бошларидаги миллий уйғониш даврида Туркистон бирлиги ғояси бу жаҳон айвонида кенг қулоч ёзди. Асримизнинг охирларига келиб, мустақиллигимизнинг шарофати билан “Туркис-тон – умумий уйимиз” шиори ўртага ташланди. Бу шиорни қизғин қўллаб-қувватлаган оқсоқол адибларимиздан бири ўзингизсиз. Туркис-тон халқлари маданияти ассамблеяси жамғармасининг раиси бўлиб сайланибсиз. Табриклаймиз. Энди айтинг-чи, Сиз Туркистон халқ-**

ларининг истиқболини қандай тасаввур қиласиз? Улар умумий бир хонадонга, яъни, отовга бирлаша оладиларми?

– Ота-бобларимиз йўлига қайтјпмизми, руҳан бирлашиб бошлаганимиз шу, иним. Биз жами йигирма олти туркий қавмлар бир отанинг боши-бошига ўтов тиккан ўғилларига ўхшаймиз. Ҳар биримиз ўз ўтовимизнинг шамчироғига парвона бўлиб, отамизнинг кенг ўтовини – отовимизни унутиб қўяёзган эдик. “Туркистон – умумий уйимиз” шиори уни унутмасликка, ҳамиша дилда сақлашга даъват этди. Ниятимиз – биргина ўтовга қайтиб, уни билиқмайга айлантириш эмас. Маълумки, туркий халқлар Шимолий муз океанидан то Ўрта ер денгизига қадар уч қитъа ҳудудида тарикдек сочилиб яшайдилар. Лекин уларнинг барчалари учун отов, ота юрт – Туркистон! Шиордан асосий мақсад мана шу ҳақиқатни эслатишдир. Асрлар мобайнида Туркистон маданияти Эрон, Ҳиндистон, Рус, Хитой, Юнон, Европа маданиятидан олибгина қолмай, бу маданиятларга нималардир берди ҳам! Нималарни олдик, нималарни бердик? Яна бир қутлуғ ниятимиз – шундай саволларга тўғри жавоб қидиришдир. Ҳозирча шуни айта оламизки, биз дунёга қарздор бўлганимиздек, дунё ҳам бизга қарздордир.

– **Ажойиб шоиримиз Абдулла Ориповнинг “Туркистон болалари” деб номланган гўзал бир шеъри бор, биласиз. Шу шеърнинг номидан фойдаланиб айтсак, “Туркистон болалари” – ёш авлод, келгуси наслларга қандай тилакларингиз бор?**

– Келгуси авлод оталаримиз йўлига, боболаримиз йўлига содиқ бўлиб яшасинлар. Лекин бир қўлларида – ота-боболаримизнинг, бир қўлларида – жаҳоннинг байроғини маҳкам тутиб яшасинлар. Шу ҳар икки байроқни икки кўз қорачиғидек авайлаб-ардоқлаб, кенг бағирларига сиғдиришга кодир, соғлом ва бахтли бўлиб яшасинлар!

– **Эзгу тилакларингиз учун ҳам, мазмунли суҳбатингиз учун ҳам раҳмат, оқсоқол! “Туркистон” муштарийларига фахрланиб тилга олса арзигулик гурунг бердингиз. Ҳамиша соғ-омон бўлинг!**

“Туркистон” газетаси, 1996 йил 18 декабрь

ЎЗУВЧИ ВА ЗАМОН

Ўзбекистон телевидениесининг “Адабиёт ва замон” кўрсатуви учун шоир Ориф Тўхташ билан суҳбат

Ориф Тўхташ: Аввало, Раҳимжон ака, мана шу савол билан суҳбатимизни бошлашни лозим топган эдим: бугунги кунимиз, яъни, янги замон бугунги адабиётга, адабиётчиларга қандай вазифалар юклаган?

Отаули: Вазифалар, албатта, жуда катта, Орифжон. Аввало, замон ва адабиёт, замон ва ёзувчи атрофидаги гапни мен замонга шукроналикдан бошлашни лозим деб билардим. Худога минг қатла шукур, мана шу Дарҳондаги хонадонда (йигирма йилча бўлиб қолди) яшаб, шу ерда тўртта фарзандни оёққа кўйиб, уларнинг қадди-камолини кўриш насиб қилди. Худога минг қатла шукур, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида қарийб йигирма йилдан бери ишлайман. Адабий танқид бўйича адабий маслаҳатчи бўлиб 1983 йилда келувдим. Етакчи маслаҳатчи бўлдим. Мана, 1992 йилдан бери Ёзувчилар уюшмасининг масъул котибиман.

Энди ёзувчи халқи, ижодкор халқи ўз замонининг фарзанди, Орифжон. Аҳмад Яссавий ҳазратларини оламизми, Юсуф Болосоғунийними, Абу Наср Форобийними, Навоий, Бобур, Улуғбекларними – кимларни олиб қарайлик, албатта, ҳаммалари ўз замонининг фарзанди. “XV асрда ким яшаган – Алишер Навоий яшаган, XI асрда ким яшаган – Юсуф Болосоғуний, Аҳмад Яссавий ва ҳоказо” деймиз. Ана ундан кейин, “Қачон яшаган?” деган саволдан “Қаерда яшаган?” деган саволга, буюк сўз санъаткори яшаб ўтган замондан маконга ўтилади. Темурийлар давлатининг фахри Мирзо Улуғбекдек аллома, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобурдек иккита йирик сўз санъаткори – уч буюк шахс! Темурийлар салтанатининг фахри, ўзига хос тимсоли, жаҳонга кўз-кўз қиладиган эталони улар! Ёки, қорахонийлар салтанатини олиб қарайдиган бўлсак, бу салтанатда Аҳмад Яссавий, Юсуф Болосоғуний, Аҳмад Югнакий, Абу Наср Форобий, Маҳмуд Кошғарий – мана шу бешта буюк аллома (сўз санъаткори, тилшунос олим, файласуф) яшаб ўтган. Булар турли даврда, лекин, умуман олганда, қорахонийлар салтанатида яшаб ўтган алломалар. Демак, биз истасак-истамасак, адабиётимиз тарихида бутун сиймоларимиз ўз замонининг фарзанди, замонининг тимсоли, давлатининг фахри!

Бошқа томондан олиб қарасак. Ёзувчининг ижодида у яшаб ўтган замон қандай ифодаланади? Замонни ҳаққоний, атрофлича кўрсатиш нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, айтайлик, Алишер Навоий билан Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижоди, биргина “Бобурнома” асари XV-XVI аср, замон, замондошлар, атроф-муҳит ҳақида олам-жаҳон маъно, олам-жаҳон хабар беради бизга! Ўша замон ҳақида тўла тасаввурни биз мана шу икки буюк сиймо ижодидан биринчи манба сифатида оламиз.

Кейинги бир асрлик адабиёт тарихига назар ташласак, қизиқ бир ҳолни кўришимиз мумкин. Кечаги радиодаги чиқишимда ҳам гапни шундан бошлаган эдимки, Орифжон, ўзбек романчилигининг 76 йиллик тарихига бундоқ ялпи

назар ташласак. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида XIX асрнинг биринчи ярмидаги халқ ҳаёти қаламга олинади. Асарнинг яратилиш даври билан қаламга олинган давр ўртасида саксон йилча “масофа” бор. Абдулҳамид Чўлпон “Кеча ва кундуз” романида халқ ҳаётининг тасвирини XIX асрнинг биринчи ярмидан иккинчи ярмига олиб ўтди. Ойбек эса, “Қутлуғ қон” романида янги асрга олиб ўтди-да, асрнинг бошидаги мардикорликка боғлиқ кўзғолон, миллий озодлик ҳаракати атрофида иш кўрди.

Ўзбек романчилигига агар Абдулла Қодирий ва Абдулҳамид Чўлпон асос солган бўлса, том маънодаги замонавий мавзудаги романчиликка, менинг ўйлашимча, Абдулла Қаҳҳор ўзининг “Сароб” романи билан асос солди. “Сароб” романининг яратилиш даври билан романда қаламга олинган давр битта! Айтиш мумкинки, замондош, замонанинг қаҳрамонини Абдулла Қаҳҳор “Сароб” романидаги Раҳимжон Саидий тимсолида кўрсатиб берди... Албатта, бош қаҳрамон ижобий бўлиши мумкин, салбий бўлиши мумкин. Айни вақтда “Сароб” романида Раҳимжон Саидий деган бир худбин кимсанинг ҳаёти қаламга олинган. Худбинлиكنинг фожиаси маҳорат билан кўрсатилган. Бундай худбин кимсалар миллатчилар орасида ҳам, инқилобчилар орасида ҳам, бундан минг йил аввал ҳам, ҳамиша бўлган, бугун ҳам етарли. Худбиннинг, шартакининг, чапанининг, марднинг, номарднинг – ҳар хил феъл-атвордаги одамларнинг феълига яраша ўз қисмати бўлади. Ана шундай қисматлардан бирини Абдулла Қаҳҳор жуда катта маҳорат билан кўрсатиб берган. Мана шундан бошлаб бизда замонавий мавзудаги романчилик ривожланди. Шўро тузуми даврида ниҳоятда ўзига хос тарзда ривожланиб борди. Айниқса, 60-йиллардаги “юмшаш” пайтида пайдо бўлган романларда замонга нисбатан яқинлик, замон ҳақида кўзбўямачилик қилмасдан ҳаққоний гап айтиш, замонни ҳаққоний кўрсатиш, айтайлик, Саид Аҳмаднинг “Уфқ” трилогиясида, Пиримкул Қодировнинг “Уч илдиз” номли дастлабки романида, Одил Ёқубовнинг “Эр бошига иш тушса...” дастлабки романида ва бундан кейинги Ўлмас Умарбеков, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев ва бошқа ёзувчиларимизнинг бир қатор романларида замонга ҳамоҳанглик, замонни ҳаққоний акс эттириш, “партиявий позиция”, у-бу деган Шўро тузумининг зуғум-у талабларини четлаб ўтиб, халқ ҳаётини ҳаққоний кўрсатиш янги бир паллага қадам қўйди деб ўйлайман. Замонавий мавзунинг талқини бўйича жуда катта тажриба тўпланди.

Энди биз 1991 йилда Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритганимиздан кейинги ўн йиллик адабиётимизга, хусусан, романчилигимизга кўз ташласак, жуда катта олға силжишлар, қизғин ижодий жараёнлар кетаётганини кўрамиз. Масалан, айтайлик, 65 йиллик Шўро тузуми даврида адабиётимизда ягона Саид Аҳмаднинг “Уфқ” трилогияси яратилган бўлса, бутун минтақа адабиётида – Марказий Осиё адабиётида Мухтор Авезовнинг “Абай йўли” эпопеясида кейин Абдужамил Нурпеисовнинг “Қон ва тер” трилогияси ва Тўлепберген Қайиббергеновнинг “Қорақалпоқ достони” трилогияси билан ёнма-ён турадиган ягона трилогия шу асар бўлса, ўн йиллик адабиётимизда кетма-кет иккита трилогия дунёга келди. Булар Омон Мухторнинг “Тўрт томон қибла” трилогияси ва марҳум адибимиз Хожиакбар Шайхоннинг “Туташ оламлар”

фантастик трилогияси. Ўнлаб романлар яратилди (масалан, Саъдулла Сиёевнинг “Яссавийнинг сўнги сафари”, Эркин Самандарнинг “Тангри кудуғи”, Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг “Уйқу қочган кечалар”, Мурод Мансурнинг “Жудолик диёри”, Асад Дилмуроднинг “Фано даштидаги қуш” ва ҳақозо), хуллас, ўнлаб романларни тилга олишимиз мумкинки, булар “романнинг биринчи китоблари” сифатида нашр этилди! Роман-дилогиями, роман-трилогиями, роман-эпопеями, яратилажак катта асарнинг биринчи китоблари!.. Мана шу нарсанинг ўзиёқ, шу иккита фактнинг ўзиёқ мустақиллик даври ўзбек романчилиги янги бир босқичга кўтарилаётгани, ҳақиқатан, мустақиллик замони, мустақиллик даврининг бутун қудрати, моддий ва маънавий имкониятлари юзага чиқаётганини кўрсатиб турибди. Мустақиллик даврида яратилаётган йирик эпик асарларда тарихни мустақиллик даври берган имконият нуқтаи назаридан қайта идрок этиш (дейлик, Пиримқул Қодировнинг “Она лочин видоси”, Мирмуҳсиннинг бир қатор романларида) шундай бир жараён кетяпти. Иккинчи томондан, энг яқин тарихимиз – Шўро тузуми давридаги ҳаёт қайта идрок этиляпти. Биз ҳам Шўро тузумининг фарзандларимиз. Ҳеч қайсимиз осмондан тушмаганмиз. Мустақиллик даврида Шўро замониغا янгича шароитда янгича баҳо тариқасида ҳам бир қатор романлар яратилди. Масалан, Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар”, Одил Ёқубовнинг “Адолат манзили” романлари, шунга ўхшаш бир қатор асарлар.. .

Энди масала шундаки, мен бундан уч йилча аввал – 1999 йилнинг бошларида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси бадиий наср кенгашининг йиллик йиғилишида 1998 йил романлари ҳақида маъруза қилувдим-да, ўша маърузада бир фикрни айтувдим: мана, еттинчи йил ўтиб, саккизинчи йилга қадам қўяпмиз, нега мустақиллик даври ҳаёти, шу даврдаги ўзбек халқининг аҳвол-руҳияси кенг эпик миқёсларда кўрсатилган романлар йўқ ҳисоб? Холбуки давр шундай катта романларни талаб қилиб турибди. Мустақиллик даври, замонамиз қахрамонлари ҳақидаги, замонавий мавзудаги асарларни талаб қилиб турибди. Орадан сал ўтиб республика ҳаётидаги замонавий мавзуга, замона қахрамонларига эътиборнинг кучайганлигини кўриб, ҳалиги фикрни айтган одам сифатида ич-ичдан жуда хурсанд бўлдим.

Мен алоҳида ихлос қўйган замондош ёзувчилардан учтасини алоҳида айтишим керак: Одил Ёқубов, Абдулла Орипов, Тўлепберген Қаипбергенов. Мен ўзимни адабиётшунос сифатида аввало ёқубовшунос, ориповшунос, қаипбергеновшуносман дейман! Айниқса, шу бизга замондош уч улкан адибнинг ижодига мундоқ бир назар ташласак, мана шу адибларимизда бошқа адибларимизга нисбатан замонга яқинлик, замонни бутун мураккаблиги билан ич-ичдан кўрсатиш тажрибаси бор деб ўйлайман. Дейлик, Одил Ёқубовнинг замонавий мавзудаги тўртта романини олиб қарайдиган бўлсак (“Эр бошига иш тушса...”, “Диёнат”, “Оққушлар, оппоқ қушлар” ва “Адолат манзили”), мана шу романларда ўзбек халқининг мардикорлик давридан то ўзбек иши давригача (1916 йилдан 1986 йилгача) етмиш йиллик тарихи, ўртача бир одамнинг умри ҳаққоний акс эттирилган. Бугун ҳам ўқиб, ўша давр, ўша замон ҳақида Одил Ёқубовнинг тўртта романидан ёрқин тасаввур ҳосил қилишимиз мумкин. Худди шу гапни Абдулла Орипов шеърляти бўйича ҳам айтишимиз мумкин.

Масалан, Ориповнинг ўзим энг яхши кўрадиган шеърларидан бири - “Ўйларим” қандай яқунланади: *“Олти ойким, шеър ёзмайман, юрагим зада, Олти ойким, ўзгаларга тилайман омад, Олти ойким, дўстларим ҳам пана-панада, Тош отишар дарвозасиз қалбимга томон, Хазон тўла боғчаларга кираман тагин, Яна ўзни хаёл ила шеърга таишлайман, Тўниб қолган юрагимга бериб бир таскин, Яна қувноқ кўшиқларни кўйлай бошлайман”* дейди-да, мана, қандай яқунлайди: *“Не тонг, ахир, фарзандмиз-ку шу замонага, Ахир, она кучоғидан фарзанд тонолмас. Қўл кўтариб бўлармиди ахир онага, Зотан, унга қўл кўтарган фарзанд саналмас”*. Орипов шеърияти! Фақат Шўро замони эмас, бутун XX асрда ўзбек халқининг аҳвол-руҳиясини, мен ўйлайманки, Орипов шеъриятдан ўқиб келгуси авлодларимиз билади. Худди шу гапни Тўлепберген Қаипбергеновнинг “Қорақалпоқ достони” трилогияси, “Қорақалпоқ қизи” диалогияси, “Қорақалпоқнома” роман-эссеси, “Бобомга хатлар” бадиаси, бошқа асарларига нисбатан ҳам айтиш мумкин.

Ориф Тўхташ: Раҳимжон ака, ҳар бир соҳага, ҳар бир касбга ҳам қизиқиш ҳавас билан уйғонади. Сизда ҳам мана шу ёзувчилик касбига, адабиётшунослик касбига қизиқишларингиз бўлган. Мана шу қизиқишларингизни қандай, нималарга, ёзувчиликнинг қайси бир жиҳатларга боғлайсиз? Масалан, кимнидир кўрганда сизда унинг, қайси бир ёзувчининг нимасигадир ҳавас уйғонгандир?

Отаули: Орифжон, менда болалигимда ёзувчиликка ҳавас бўлган эмас. Ўн олти ёшимда отадан етим қолганман. Етти ака-ука, бир опам, бир сизим – тўққиз жон етим қолганмиз. Мана шу ўн олти ёшдаги етимлик менинг дунё-қарашимда қандайдир бир бурилиш ҳосил қилган, назаримда. Айниқса, одам боласининг феълига нисбатан! Кунни кеча отам тириклик пайтида менга ҳурмат-эҳтиром кўрсатаётган отамнинг дўстлари, катталар бирдан энди аксинча, қандайдир алмаштириб қўйилгандек, бошқача, нописанд... Ана шу пайтда одам боласининг феъли ҳақида ўзимча бола тасаввуримда ўйлаб, мана шу ўйларимни қандайдир шаклда қоғозга тушириш иштиёқи уйғонган. Ўша пайтда Туркистон туман газетасида пешма-пеш ҳар ҳафтада битта-иккита шеърим чиқиб турган. Есенинда бор-ку: “Россияда машҳур шоирман, Нечун менга қилмайсан парво” деган машҳур байт! Худди шундай, бир пайтлар, ўқувчилик пайтимда, тўққизинчи-ўнинчи синфларда Туркистонда машҳур шоир эдим. 1967 йилда Тошкентга келиб, сал уёқ-буёқни чамалаб кўргандан кейин қарасам, сарчашмасида Аҳмад Яссавий ҳазратлари турган катта шеъриятнинг юқини кўтариш, дейлик, Абдулла Ориповдай шоирнинг елкасига балки оғирлик қилмас, лекин менга оғирлик қилар экан. Бу хусусда Чимкент вилоят рўзномасида шоир дўстим Мирпўлат Мирзо билан суҳбатимда ҳам айтган эдим. Мана, ҳозир ўттиз йилдан ошди, шеър ёзмайман. Шеърдан бошқа нимани жанр бўлса ёзаман. Асосий ўттиз йилча шуғулланган соҳаларим адабий танқид, таржима, публицистика ва, ниҳоят, кейинги ўн-ўнбеш йилнинг ичида бадиий наср! Мана шу тўртта йўналишда ҳаракат қилман. Бу ҳавас эмас, ичкими-ташқими эҳтиёждан туғилган қисмат, деб ўйлайман.

Ориф Тўхташ: Ёзувчи билан замонни боғлаб турадиган ришта нима деб ўйлайсиз?

Отаули: Ёзувчи билан замонни боғлаб турадиган ришта... Ёзувчи замоннинг, нима деймиз, лакмус қоғозига ўхшайди-да! Ёзувчининг кўнгли замонни бошқа замондошга нисбатан ниҳоятда нозик, тез идрок қила олади. Айниқса, шоирнинг инжа кўнгли! Мана, Ғафур Ғулом шеърятини олиб қарасак. Ғафур Ғуломда лирик шеър камдан-кам! Замонга муносабат фалсафий шеърларда, гражданлик шеърида ифодаланади. Кўнгилга яқин лирик шеър сифатида “Осмон тўла юлдузлар, Қани сенинг юлдузинг, Қани сен ваъда қилган Келажагинг, кундузинг?” деб бошланган шеър каби битта-иккита асарни тилга олиш мумкин.. Бу шеър - “Осмон тўла юлдузлар”дан бошланган шеър, менинг тушунишимча, Чўлпонга хаёлан мурожаат тарикасида ёзилган. Чўлпон билан Ғафур Ғулом баҳри байт айтишиб, ўзаро яқин томонлари бўлган-ку, ахир. Шунинг учун ҳам 1978 йилда “Осмон тўла юлдузлар” деган туйғулар ҳақидаги суҳбат – фалсафий бадиа (эссе)га шу байт пешлавҳа (эпиграф) қилиб олинувди. Кейинчалик фалакнинг гардиши билан Абу Наср Форобий ҳақидаги асар – “Улус”да, агар ўқиган бўлсангиз, уч дўст – уч Муҳаммад (Муҳаммад Дўст, Муҳаммад Ёр ва Муҳаммад ибн Муҳаммад, яъни, Абу Наср Форобий) муносабатлари қаламга олинган. Биласизки, Чўлпоннинг “Доктор Муҳаммадёр” деган антиқа бир ҳикояси бор. Шу ерда Муҳаммад Ёрнинг тилидан мен ўзимча битта тўртликни келтирган эдим: “Осмон тўла юлдузлар, Қани менинг юлдузим, Сўнгсиз кеча, кўр кўзлар, Қани менинг кундузим? Ўн саккиз минг оламни яратган сен, ё Аллоҳ, Бир оламга сиғмаган банданга бергил тўзим”. Мана шундай шеърлардаям, менимча, замонга муносабат – ўша Форобий яшаган замонга ҳам, Ғафур Ғуломдек буюк шоир яшаган замонга ҳам муносабат ифодаланади. Тасаввур қилинг, Орифжон, Ғафур Ғулом ўзининг чексиз ижодий имкониятлари билан мустақиллик замонида яшаганида эди! Бу Худо ёрлакаган адибимизнинг шеърятини-ку, қўятурайлик, лекин насри-чи? “Шум бола”, “Менинг ўғригина болам”, “Афанди ўлмайдиган бўлди”, “Ҳийлаи шаърий” ва бошқа ўнлаб ҳикоялари, русча айтганда, “уникальный” ҳикояларда! Абдулла Қаҳҳор анча-мунча зўриқиш билан ёзган ҳикоялардан бақувватроқ ҳикояларни Ғафур Ғулом, русча айтганда, “с легкой руки”, шунчаки эрмакка ёзиб ташлаган-да! Энди бу имконият агар мустақиллик даврида бўлганида, Ғафур Ғулом бошқача ижодкор бўлиб кетар эди!... Хуллас, давр, замон берган имкониятдан ҳозирги ёзувчиларимиз, демокриманки, тўлароқ фойдаланишлари керак! Мен суҳбатимизнинг якунидами-хисобот маъносида айтмоқчиманки, Ўзбекистон давлат мустақиллиги йилларида “Тилсим (Туркистон достони)”, “Элчи (Афанди ўлмайдиган бўлди)”, “Улус (Форобийнинг дўсти)” ва “Замона зайли” деган тўртта роман ёздим. Шундан учтаси замонавий мавзуда. Бундан ташқари, Тўлепберген Қаипбергеновнинг “Қорақалпоқнома” роман-эссеси, “Бобомга хатлар” бадиаси, “Бердақ” ва “Ойдўс бобо” драмаларини қорақалпоқ тилидан таржима қилдим. Бой қозоқ адабиётидан Абиш Кекилбоевнинг “Пойгатўрик”, Мухтор Мағавиннинг “Тириклик қўшиғи” қиссаларини таржима қилиб, “Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилдирдим. “Алпомиш” достонини батафсил эстетик таҳлил қилиб қарийб юз бет ҳажмида “Халқнинг ўлмас руҳи” деган бир фалсафий бадиҳа ёздим. Одил Ёкубовнинг олти романини таҳлили қилиб, олти босма тобоқ ҳажмида “Ёкубов – романнавис” деган бир китоб

кўлёмасини тайёрладим. Мана шу китобнинг еттинчи босма тобоғи – “Яратганнинг иродаси” деган Ёқубов ижоди ҳақида умумлаштирувчи мақола “Тил ва адабиёт таълими” журналида яқинда босилиб чиқди... Хуллас, ўн йил мобайнида шунга ўхшаш анча-мунча, кўлдан келганча нарсалар ёзилди. Лекин, умид қиламанки, асосий асарлар энди ёзилади.

Ориф Тўхташ: Ҳозир биз яқин тарихга назар ташладик. Масалан, Чўлпон, Қодирий даври. Ўша замонга қарайдиган бўлсак, ўша йилларда адабиётшуносликнинг анча ривожини кузатамиз-да. Ҳар бир янги ёзилган асарга акс-садо, фикрлар билдирилганини кўрамыз. Лекин бугунги кунда мана шу нарса бироз сустдайми, ёки янги ёзилган асарлар камми? Мана шунга адабиётшунос сифатида қандай қарайсиз?

Отаули: Биз истасак-истамасак, адабий танқид адабиётнинг ҳосиласи. Адабиёт йўқ бўлса, адабий танқид ҳам ўз-ўзидан бўлмайди. Адабиётнинг даражаси олдида адабий танқид... Агар адабиёт туя бўлса, адабий танқид бўталоқ. Адабий жараёни идрок қиладиган фанми-санъатнинг бир тури. Менимча, ҳар бир замонда рўй бераётган жараёнлар аввало адабиётда ўз ифодасини, акс-садосини, инъикосини топади. Вақти-соати билан адабий танқид ўша акс этиш жараёнини идрок қилади. Ҳақиқатан ҳам, менинг назаримда, адабий танқид ҳозирги пайтда аввало даврда рўй бераётган кескин бурилишлар, туб инқилобий ўзгаришлар, ислохотлар, мустақиллигимизни мустаҳкамлаш йўлидаги қадамлар, бизнинг республикамизда, мустақил давлатимизда очилаётган қўшма корхоналар, халқ ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлардан чуқур хабардор эмас. Ақалли ёзувчи даражасида, ёзувчи қадар хабардор эмас. Ана ундан кейин, бу ҳаётда рўй бераётган ўзгаришлар, янгиланишлар адабиётда қанчалик теран, қай тарзда акс этяпти? Бу саволга жавобда ҳам, ҳар икки томонда, ҳақиқатан ҳам, оқсаш бор. Бунинг сабаблари кўп. Сабабларидан биттаси, масалан, танқидчининг қадим замонлардан бери косаси оқариб кетмаганлигидадир. Ҳамма замонларда танқид ҳаммага ҳам ёқавермаган! Шўро тузуми даврида ҳам ёзувчининг моддий аҳволи яхши бўлса бўлгандир. Илмий даражага эга олимнинг аҳволи яхши бўлса бўлгандир. Лекин шу икки ўртада адабий жараён билан шуғулланиб, мен мунаққидман, танқидчиман, қадим туркий шаклда айтганда, синчиман деб қарайдиган одамнинг, Отажон Ҳошимдан бошлаб то Озод Шарафиддиновга қадар кўпчилик кироий мунаққидларимизнинг косаси оқарган эмас. Агар, дейлик, Озод Шарафиддиновнинг косаси оқарса, Ўзбекистон давлат мустақиллигининг шарофати билан ҳозир шу одам танқидчи сифатида, хур фикр, эркин фикр, танқидий тафаккурнинг ёрқин вакили сифатида юзага чиқди.

Сабаблардан яна биттаси, Орифжон: танқид, ташбеҳ билан айтганда, ҳаракатдаги эстетика. Эстетика – фалсафий фанлардан бири. Шўро тузуми даврида, афсуски, бизда Чўлпондек, Фитратдек мутафаккирлар, том маънодаги файласуфлар отилганидан кейин, аввало фалсафага қаттиқ хужум бўлди. Чунки фалсафа дегани фикр дегани! Отажон Ҳошимдек янги замоннинг дастлабки файласуфи Чўлпон, Фитратлар шогирди сифатида шулар билан ёнма-ён 1938 йилнинг 4 октябрида отилиши бежиз эмас! Айнан Отажон Ҳошим Фитрат, Чўлпонлар билан ёнма-ён отилди! Сабаби у фикр эгаси, мутафаккир, файласуф,

дастлабки қалдирғочлардан эди ва ана шуниси билан бошқа тенгдошларига нисбатан хавфлироқ эди! Бу ерда мен том маънодаги ҳаракатдаги эстетика билан шуғулланадиган мунаққид, файласуф-мунаққид бўлишнинг оғирлиги, ўша мунаққиднинг дунёга келиши ҳам, ўзини кўрсатиши ҳам оғир кечишининг сабабларидан биттасини айтиб турибман. Шўро тузумида, нима бўлган тақдирда ҳам, “совет адабиёти” деб аталса ҳам, адабиёт бор эди-ку! Лекин фалсафа, ўзбек фалсафаси йўқ ҳисоб эди-да! Марксча-ленинча фалсафа – тайёр қолип бизнинг эркин фикримизга, фалсафий фикримизнинг устига шундоқ тош бостирилгандек бостириб қўйилган эди. Шунинг учун ҳам шу тошни ёриб, тешиб, бойчечакдай чиққан Иброҳим Мўминовга ўхшаган саноклигина файласуфларимиз ўзбекнинг фалсафий фикрини, ўша даврдаги фалсафани ўзида мужассамлаштира олди. Шўро тузуми даврида туриб, Бедилнинг фалсафий қарашлари ва ё Соҳибқирон бобомиз ҳақида – шахснинг тарихдаги роли хусусида илмий рисола ёзиш... мислсиз жасорат, истисно ҳол, фавқулодда мўъжиза, қолипларни бузиб-ёриб чиқиш эди! Энди ҳозирги даврда адабий танқидни ривожлантириш учун фалсафани, фалсафий фикрни ривожлантириш керак, деб ўйлайман. Ижодкор билан (қандай бўлшидан қатъи назар, ёзувчими, бастакорми, рассомми...), умуман, санъаткор билан мутафаккирни, яъни, файласуфни бир-бирига яқинлаштириш керак, деб ўйлайман! Санъаткорлик билан мутафаккирликни ўзида мужассам эта олган етук адибни кўришни истайман! Чунки жамики буюк устозларимиз, Алишер Навоий деймизми, Чўлпон, Қодирий деймизми, булар фақат санъаткоргина эмас, айни чоғда, мутафаккир, буюк мутафаккир, буюк файласуф, аллома, бусиз буюк адиб бўлишнинг ўзи мумкин эмас! Энди биз мустақиллик даври адабиётини янги босқичга юксалтиришимиз учун бизга янги шаклдаги мутафаккир адиблар, файласуф ёзувчилар керак деб ўйлайман. Ана шунда ўз-ўзидан адабий танқид ҳам шунга боғлиқ ҳолда ривожланади.

Ориф Тўхташ: Раҳимжон ака, ҳозир яна ўзингизга қайтсак-да. Сизни ҳозир таржимон сифатида ҳам, ёзувчи сифатида ҳам, мунаққид ва адабиётшунос сифатида ҳам яхши биламиз. Мана шу нарсани бир йўлда, бир изда олиб бориш бир кишига қийинчиликлар туғдирмайдими?

Отаули: Қийинчилик туғдиради, албатта. Лекин, Орифжон, мен, масалан, “Осмон тўла юлдузлар” фалсафий эссесини ёзишдан аввал социология, психология, демография ва ҳақозо, фалсафий фанлар (этика, эстетика)дан ташқари бир қатор фанлар билан ўзимча роса шуғулландим. Туйғулар ҳақида фалсафий суҳбат ўшани тақозо қилар эди. Кейин секин-секин адабий танқид билан, таржима билан, публицистика билан шуғулландим. Буларнинг ҳаммаси тайёргарлик жараёни эди. Чунки, яна айтаман, чинакам жиддий ёзувчи, носир бўлиш учун насрга ёндош бўлган бир қатор фан соҳалари, ўз-ўзидан адабиётнинг ҳам, санъатнинг ҳам узвий боғлиқ соҳаларидан яқин хабардор, иложи бўлса, ўша соҳаларни қонидан-жонидан ўтказган бўлиши керак. Мустақиллик даврида ёзилган, ҳали сизга айтган тўртта романнинг ҳаммасида бош қаҳрамонлар зиёлилар. Зиёлилар бўлганда ҳам, айнан олимлар: “Тилсим (Туркистон достони)да Ботир Зокиров деган тилшунос олим. “Элчи” да Носир Хўжаназаров деган элшунос олим. “Замона зайли” да Аҳмадали Бобожонов

деган мантиқшунос олим. Энди “Улус (Форобийнинг дўсти)”, бу асар, ўз-ўзидан тушунарли, Абу Наср Форобийга таърифнинг ҳожати йўқ! У бутун Шарқ файласуфларининг ўзига хос шоҳи-султони!

Ориф Тўхташ: Ҳозир шу ўринда бир савол туғилди. Мана шу “Улус” деган достонингизни Форобийнинг ҳаёти, мутафаккирлиги, бутун фаолиятини очиб берадиган бир асар сифатида ёзгансиз. Сухбатимизнинг аввалида бир гапни айтиб қолгандингиз. Форобийнинг мусиқий меросига, жумладан, сурнайга боғлиқ номини тилга олган эдингиз. Шу тўғрида икки оғиз фикрингизни айтсангиз.

Отаули: Мен Форобийнинг ҳаёти, илмий фаолияти билан, Ўзбекистонда, Қозоғистонда, Туркияда, бошқа мамлакатларда, рус тилида, қозок тилида, усмонли тилида, бошқа тилларда нашр қилинган китоблар билан жиддий шуғулланиб, ўттиз йилдан бери шуғулланиб келаман. Адабиётда, дейлик, қозок адабиётида Анвар Олимжоновнинг “Муаллимнинг қайтиши” (“Возвращение учителя”) деган тарихий романи яратилган. Ундан яхшигина хабардорман. Лекин “Улус” Абу Наср Форобийнинг ҳаёти, илмий фаолияти ҳақида, ҳали сиз саволингизда айтганингиздай, тўла тасаввур берадиган асар эмас. Ҳажм бор-йўғи қирқ бет. Ихчамгина асар. Абу Наср Форобий Боғдодда туғилган йигирма ёшдаги ёлғиз ўғли Насриддинни “Ота юртни бир зиёрат қилдирай” дея етаклаб, Саид Али деган бир шогирди билан бирга Ўтрорга зиёратга олиб келаётганида Тошкент шаҳрида бир кеча тунаб ўтади. Менинг тасаввурим бу! Мана шу бир кеча-ю бир кўча – Сағбон кўчаси (ҳозирги Форобий кўчаси) да Абу Наср Форобийнинг бошидан кечирганлари қаламга олинади.

Шу асар қўлёзмасини ўқиганидан кейин устозларимдан бири Пиримкул Қодиров “Мавзуни хайф қилманг, ука! Буни кенгайтириб, тўрт юз бетлик кироий романга айлантириш керак!” деб маслаҳат бердилар. Энди буни удалаш эҳтимол келажакда (шояд насиб қилса!) мумкиндир. Лекин менинг ҳозирги ниятим (1998 йилда ёзилган асар), бевосита Форобийнинг давлат мустақиллиги, халқнинг тақдири, фозил шаҳар фуқаролари ҳақидаги фалсафий қарашларини айнан Ўзбекистон давлат мустақиллигига боғлиқ равишда Тошкентда кўрсатиш эди. Форобийнинг ҳаёти ва илмий фаолиятини тўла ҳолда ёритиш менинг олдимда мақсад бўлиб турган эмас. Бу, албатта, ўта мушкул вазифа. Балки бошқаларга насиб бўлар.

Энди Абу Наср Форобийнинг мусиқага боғлиқ фаолиятини олиб қарайдиган бўлсак. Ҳақиқатан ҳам, Форобий бутун Шарқда, жаҳонда таниқли аллома, файласуф, муаллими сонийлигидан ҳам аввалроқ, албатта, улкан мусиқашуносдир. Бизнинг тарихимизда мусиқа назарияси аввало Абу Наср Форобий номи билан, най чолғу асбоби ва “Чўли Ирок” куйи Абу Наср Форобий номи билан узвий боғлиқ! Булар атрофида дастлабки қиссаларимдан бири “Сурнай наволари”да Озод Зиёдович Ҳолиқов деган ёш бастакор ва мусиқашуноснинг қисматини ёритиш асносида анча гапларни айтишга уринганман. Адабиётимизда Форобий ҳақида ёзилган дастлабки асар – устоз Асқад Мухторнинг “Чинор” романига киритилган ривоят деб биламан. Бу ривоятда Форобий мусиқаси нақадар улкан таъсир кудратига эгалиги, ўзининг эса, нақадар буюк ватанпарварлиги-ю элсуярлиги чиройли ёритилган.

Ориф Тўхташ: Ўз ижодингизни барибир шеърятдан бошлагансиз. Аксарият ижодкорлар мана шунақа: ижодини шеър билан бошлади-да, кейинчалик ўзининг йўналишларини топиб кетади. Балким ёзувчи, балким адабиётшунос бўлиб кетар. Мен шу нарсани айтмоқчиманки, айниқса ёзувчида шоирлик маҳорати бўлиши керак, шоирлик унинг асарига бошқача руҳ бағишлашда ўз ўрнига эга дейилади. Шу гапга қандай фикр билдирасиз?

Отаули: Албатта, шоирона руҳсиз ижодкор бўлиш мумкин эмас мутлақо! Бу шоир халқ!.. Ўн миллион шеър ёзадиган шоир – ҳаваскор шоир мамлакатимизда бордир-ов! Лекин вақти-соати билан ўша шоирона руҳ бири уёққа, бири буюёққа секин-секин ўтиб кетаверади-да! Ҳавас иштиёққа ва ҳақозо, охиروқибат, қисматга айлангунича, Расул Ҳамзатовнинг машҳур гапи бор, сочилиб-тўкилиб, ўттиздан битта, юздан битта, мингдан битта қолади. Лекин менинг шахсий фикрим шундайки, Орифжон, бадиий наср, хусусан, романчилик ёзувчиликнинг чўққиси! Жаҳон адабиётининг тажрибаси ҳам, ўзбек адабиётининг тарихи ҳам, яқка олинган ёзувчининг ижодий фаолияти ҳам кўп ҳолларда шеърдан бошланиб, бадиий наср билан, хусусан, роман ва ё дoston билан (насрий дoston билан!) яқунланганини кўрамиз. Навоий ғазаллардан бошлаб, “Маҳбуб-ул-қулуб” насрий дostonи билан яқунлади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур рубоийлардан бошлаб, “Вақое (Бобурнома)” асари билан яқунлади. Ва ҳақозо. Адабиётимиз тарихини олиб қарасак, минглаб шоирлар бор: биз номини эшитмаганмиз ҳатто! Лекин носирлар нечта ўзи? Агар санаб қарасангиз, иккита-учтагина носирнинг бармоқ билан саноклигина асари! Масалан, Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асари. Ёки Бобурнинг “Бобурнома” асари. Ёки Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажараи турк”, “Шаражараи тарокима” асари. Ёки Пошшоҳожанинг “Гулзор”, “Мифтоҳ ул адл” асарлари. Минг йиллик адабиётимизда саноклигина насрий асарни кўрамиз. Холбуки мана шу минг йиллик адабиётимизда юзлаб шоирларни тилга олишимиз мумкин. Демокчиманки, насрнинг даҳшатли оғир юқини кўтаришга туядек куч керак бўлади, у юқини унча-мунча ижодкор, унча-мунча одам боласи кўтариши қийин, деб ўйлайман. Абдулла Қаҳҳорнинг “Маҳаллада дув-дув гап”да қиёси бор-ку: “енгил кавалерия”, “оғир артиллерия”. Наср – бу оғир артиллерия-да!

Ориф Тўхташ: Боя суҳбатимизда ҳам айтиб ўтдик, сиз бугунги кунда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида бўлимни бошқараяпсиз. Мана шу уюшмага боғлиқ бир савол бермоқчи эдим. Уюшмада бугунги адабий жараёнга боғлиқ ёки ижодкорларни бир-бири билан яна-да жипсроқ боғлашга қаратилган, уларни мулоҳазага, мунозарага чорлайдиган янги тадбирлар уюштириляптими? Янги режалар демокчиман?

Отаули: Энди-и, бу йўналишга тўхталадиган бўлсак, ҳали айтдим: “Йигирма йилда шу хонадонда ўғил-қизни оёққа қўйдим, йигирма йилдан бери фалон нарсаларни ёзиб-чиздим” деб. Мен йигирма йилча аввал Ёзувчилар уюшмасига адабий танқид бўйича адабий маслаҳатчи бўлиб қадам қўйганимда – 1983 йилда қирчиллама йигит эдим. Ҳозир энди йигирма йилда шу ерда қаридим, Орифжон! Шу йигирма йил мобайнида Ёзувчилар уюшмасида айтилган ҳар хил паст-баланд гаплар, ўтказилган ҳар хил тадбирларга бевосита

жонли гувоҳман. Уюшманинг адабий маслаҳатчиси, етакчи адабий маслаҳатчиси, масъул котиби сифатида қоралаган ярим ижодий, ярим расмий (рус тилида “писарский” дейилади) ишларимни агар йиғиштириб қарасак, эҳ-хе-е, қирқ-эллик жилд бўлиб кетса кераг-ов! Тадбирлар масаласида ҳам, Шўро тузуми даврида жуда кўп тадбирлар, мажлисбозликлар, муҳокамалар ва ҳақозолар – ҳаммаси бўлган! Мен 1989 йил республикамизнинг отахон газетасида эълон қилинган “Гап билгунча иш бил” деган бир мақоламда айтувдим: “Олти йил бўлди, Ёзувчилар уюшмасида ишляпман. Шу олти йилда мен қоралаган расмий қоғозлар ва мажлисларда гапирилган гапларнинг ҳаммасини йиғиштириб келсак, Абдулла Ориповнинг кичкинагина “Ранжком” деган достонининг ўрнини босолмас экан” деб! Посангига қўйганда қай бири оғир келади? Ижод оғир келади-да! Ёзувчилар уюшмасидаги тадбирлар, муҳокамалар, мушоиралар ва ҳақозо тадбирлар ижодкорга (истеъдодли ижодкорга, адабиётнинг юқини елкасига олиб, юксалтира оладиган ижодкорга!) имкон қадар шароит яратиш ва адабиётни касбга, бизнесга, савдо-сотикқа ва ҳақозога айлантормоқчи бўлган учар корчалоннинг олдига тўсиқ қўйиш: “Қўй, энди сен бизнесменмисан, бизнесингни қил, лекин сўзни сотма, гап сотма!” деб айтиш! Хуллас, шу ишни Ёзувчилар уюшмаси кейинги йилларда айниқса жуда-а тобида, яхши қилиб турибди дейман. Шундай деб ўйлайман. Балки мажлислар кўпмасдир. Муҳокамалар кўп бўлмаётгандир балки. Уларга зарурат ҳам йўқдир? Ахир, буёқда боя мен сизга айтган адабиёт, катта Адабиёт, катта ижод, ижодий жараён кетяпти-ку! Лекин уюшмада тадбирлар (ижодга илҳомлантирадиган, ижодга ёрдам берадиган тадбирлар!) анчагина ўтиб турибди. Масалан, кейинги беш-олти йил ичида мунтазам равишда Жиззах вилоятида ёш ёзувчиларнинг семинар-кенгаши бўлиб турибди. Навбатдагиси яқин кунларда ўтади. Вилоятлардан икки кишидан келишади. Ёки, Ёзувчилар уюшмасида “Онажоним шеърят” деган доимий ёш ижодкорлар семинари ҳам мунтазам ўтиб турибди. Бу семинарни Муҳаммад Али, Жуманиёз Жабборов, Азим Суён, Усмон Азим ва бошқа таниқли шоирларимиз бевосита навбати билан бошқардилар. Бунга ўхшаган тадбирларни айтаверсак кўп. Мен яқинда хисобот ёздим. Бунақанги тадбирларни санаб бошласак, айтиб тугатиш амримаҳол. Лекин мақсад тадбир эмас, асар, асар! Қўлга илинадиган, пичоққа илинадиган асар! Айниқса, замонавий мавзуда, замонамиз қаҳрамонлари ҳақида, “Мана, ўзбекнинг қиёфаси, Мана, жаҳонга чиқаётган ўзбек! Мана, ўзбекнинг аҳвол-руҳияси! Мана, мустақилликни қўлга киритган ўзбек!” деб кўрсатса, фахрланиб кўрсатса бўладиган қаҳрамон ёритилган роман, ёритилган асар! Ҳамма гап барибир шунга бориб тақалади. Демак, диққатни шунга қаратиш керак!

Ориф Тўхташ: Раҳимжон ака, мана, ҳозир бизнинг кўрсатувимизни адабиёт шинавандалари, бутун юртдошларимиз кузатиб туришибди. Ўз мухлисларингизга, адабиёт шинавандаларига тилакларингизни, кўнгил ниятларингизни билдириб ўтсангиз.

Отаули: Аввало яқинлашиб келаётган Ўзбекистон давлат мустақиллигининг байрами барчамизга, халқимизга қутлуғ бўлсин! Мустақил давлатимиз дунё тургунча турсин! Президентимизнинг боши омон бўлсин! Мустақилликни мустаҳкамлаш йўлидаги халқимиз, халқимизнинг тадбиркори, деҳқони,

зиёлиси, хунарманди, ҳар бир вакилининг иши бароридан келиб, омад, бахт-саодат ёр бўлиб, юртимизда тинчлик-фаровонлик ҳукм сураверсин....

2002, июн

ОТАУЛИНИНГ 60 ЙИЛЛИГИГА БАҒИШЛАНГАН ИЖОДИЙ КЕЧАДАГИ ДАВРА СУҲБАТИ

2009 йил 12 ноябр

Йиғилишга Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг фахрий раиси, Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Абдулла Орипов раислик қилди.

А. Орипов: Мажлислар ҳар хил бўлади. Улар бир-бирига ўхшамаслиги мумкин. Лекин юбилей, тўй ҳаммага баб-баравар ёқимли, яхшилик белгиси. Биз яқиндагина мана шу залимизда катта шоиримиз Мирпўлат Мирзонинг 60 йиллигини биргалашиб нишонлаган эдик. Ўша куни эълон қилган эдикки, яқинда – бир ҳафталардан сўнг тагин бу жойда йиғилишамиз. Бу ерда яна бир ажойиб адибимиз, олим, таржимон Раҳимжон Отаев (Отаули)нинг 60 йиллигини биргаликда ўтказамиз, деб келишиб олган эдик. Газетада эълон ҳам берилган. Энди қишнинг совуқроқ кунлари келяпти. Шунинг учун кўрганлар, эшитганлар вақтида баъзан етиб келолмаслиги мумкин. Лекин сизлар келибсиз, ҳаммангизга катта раҳмат деймиз. Ёзувчилар уюшмасининг номи уюшма деб қўйилган. Шу ерда тўпланишиб, асарлар муҳокама қилиш, таваллуд кунларини ўтказиш, фикр алмашиш – мана шу ишлар уюшманинг асосий хизматига киради. Бугун биз қутламоқчи бўлиб турган ёзувчимиз Отаули (Раҳимжон Отаев)ни ҳар биримиз ниҳоятда яхши биламиз. Шу маънодаки, ҳаттоки ёзувчиликдан аввалроқ Раҳимжон Отаевни мана шу уюшманинг доимий мутаваллиси деб атасак тўғри бўлади. Уюшмага кирадиган одам ариза берса, шу ариза биринчи Раҳимжон Отаевнинг назаридан ўтади. Ёзувчилар турли мукофотларга тавсия қилинадиган бўлса, улар ҳақидаги биринчи фикрни Раҳимжон Отаев жамлаб ўртага қўяди. Агар осмони-фалак ўзига чорлаб қолиб, сафари қариган одам бўлса, уни ҳам Раҳимжон Отаевнинг тексти билан кузатиб қўямиз. Хуллас, Раҳимжон бизнинг уюшмамизнинг ўқ томирларидан бўлиб йигирма олти йил шу ерда – бир жойда хизмат қилди. Мен биринчи навбатда мана шу хизматларнинг ўзини бошга кўтариб, дўстимизга катта миннатдорчилик билдириш лозим деб ҳисоблайман. 60 ёш! Унга кирганлар билади. Ундан ошиб кетганлар ўтирибди. Мен такрор айтаман. Қайси ёш яхши? Қайси ёшнинг белида миниб турган бўлсангиз, ўша ёш яхши. Ажойиб фасл бу! Жуда ҳам кўркем бир донолик, донишмандлик, етуклик, камолот ёши деб тўғри айтилади. Шунинг учун Раҳимжонни яна бир карра табриклар эканмиз, Раҳимжон Отаевнинг фаолиятига мен кўп бирга ишлаб келиб ҳамда назар ташлаб дейманки, уч-тўртта асосий йўналишлар бу кишининг ижодида устиворлик қилади. Мана шу жиҳатлардан бирор томонини эгаллаган одам ҳам адабиётимиз тарихида из қолдириши мумкин. Яъни, Раҳимжон Отаев – адиб-ёзувчи, Раҳимжон Отаев – олим, Раҳимжон Отаев – катта таржимон. Ва албатта фуқаро сифатида, ташкилотчи жамоат ходими сифатида катта заҳматкаш ва меҳнаткаш инсон. Туркий тилларнинг деярли барчасини мукамал эгаллаган бу киши. Рус тилида худди она тилидаги каби ўз фикрини ифодалай олади. Агар рус тилида асар ёзганида ўша тилнинг асарлари билан беллашадиган асарлар

ёзиши мумкин эди. Бу кишининг шу соҳада қилган хизматларини халқимиз яхши билади, ардоқлайди, тушунади. Айниқса, ёзувчиларимиз бу ажойиб заҳматкаш ёзувчимизнинг хизматларини яхши билади. Агар бу ерда Раҳимжон Отаевнинг кўп асарларини бир карра эслатиб ўтадиган бўлсак, шунинг ўзиёқ сиз билан бизнинг хотирамизга кўп нарсаларни келтириши мумкин. Мана, ёзувчининг “Туркистон достони (Тилсим)” асарини яхши биламиз. “Афанди ўлмайдиган бўлди (Элчи)” асарини яхши биламиз. “Улус (Форобийнинг дўсти)” асарини яхши биламиз. Айниқса, Форобий ҳақида бизнинг адабиётимизда ҳозиргача яратилган ягона асар деб қарашимиз мумкин шу асарни! Ўзи ҳам шу Фороб томонларнинг ҳавосини олиб улғайган-да! “Замона зайли” насрий достони. Булар йирик-йирик асарлар. Шунингдек, “Фалакнинг гардиши” қиссаси, “Қалб дарчаси” қиссаси, “Сурнай наволари” қиссаси. Буларнинг ҳар бири бизнинг адабиётимизни бойитди. Отаули асарларида асосан психологик тасвир, таҳлил биринчи ўринда туради. “Халқнинг ўлмас руҳи” ва “Тонг юлдузи шуълалари” бадиалари алпомишхонлик ва чўлпонхонлик бобида ҳозирги танқидий-эстетик тафаккуримиз эришган ўзига хос юксаклик бўлиб турибди.

Бизда таржимачилик, аввал ҳам доим айтамиз, такрорлаб келамиз, ўзбек таржимачилик мактаби, умуман, жаҳонда, албатта, Марказий Осиёда энг етакчи ўринда туради. Бунга биз ифтихор билан, фахр билан кўп мисоллар келтиришимиз мумкин. Шекспир, Лев Толстой, Рабиндранат Тагор (мана, ҳозир эсимга келган гигантларнинг номларини айтяпман) буларнинг жилд-жилд асарлари ўзбек тилида жаранглади. Жаҳон адабиётининг энг етук асарларини, қарийиб барчасини биз ўзбек тилида ўқиб турибмиз. Шу ҳолатлар кўни-кўшни адабиётларда қай даражада? Бу бошқа масала. Лекин шу маънода мен айтаётirmanки, таржимачилик, бадиий таржима соҳасидаги ўзбек адабиёти мактаби жаҳондаги энг етакчи мактаб десак тўғри бўлади. Бу ерда, айниқса, аслдан, аслиятдан таржима қилиш, Марказий Осиёдаги қон-қардош кўшни тиллардан таржима қилиш – булар ҳам бизнинг адабиётимизда катта мактабга айланди. Мана шу таржимачилик ҳақида гапирганда устозимиз Миртемир домлани, масалан, эслатиб ўтишимиз мумкин. Миртемир домла тўртта тилдан бевосита таржима қилиб ўтдилар: рус, қозоқ, қорақалпоқ ва қирғиз шеърляти намуналари. Ана шу маънода Отаули уч тилдан бевосита таржима қилиб бизни қувонтирди. Бу таржималар ҳар бири ўз адабиётида катта обрўга эга бўлган, мақомга эга бўлган асарлардир. Муҳаммад Али Жамолзоданинг “Шўробод” асари, Фозил Искандарнинг “Қуёнлар ва бўғма илонлар” асари, Абиш Кекилбоевнинг “Пойгатўрик” асари, Мухтор Мағавиннинг “Тириклик кўшиғи” асари, Оллоназар Абдиевнинг “Эран саҳий” қиссаси – бу таржималар Раҳимжон Отаев қаламига мансубдир. Ўйлайманки, таржимашунос олимларимиз қилаётган катта савобли ишларида бундан буён ҳам Раҳимжон Отаев таржималарига катта эътибор қилиб, маҳоратини ва ўзбек тилининг катта бойлигини белгилашда бу адибимиз, бу таржимонимиз меҳнатларига албатта баҳо берадилар. Айниқса, Отаули Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ ёзувчиси, қорақалпоқ классик адиби Тўлепберген Қаипбергенов асарларини кейинги чорак аср мобайнида муттасил таржима қилиб келди. Худди шундай тажриба, худди шундай эзгу иш, жумладан, Чингиз Айтматов асарларининг ўзбек тилига

таржимаси жараёнида кўзга ташланган эди ва бу ишни устоз адибимиз, йирик олим Асил ака Рашидов, ўтирибдилар шу ерда, Чингиз Айтматов асарларини ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилдилар. Мен ҳеч унутмайман, Чингиз Тўрақулович бир сафар “Абдуллажон, шу менинг асарларимнинг бериладиган баҳосини жаҳонда кўриб-билиб турибман, Марказий Осиёни ҳам, албатта, биламан, лекин менинг асарларимни ўзбек китобхонлари қабул қилса, мен энди асарим ўхшабди дейман” деган гапни айтганлар. Бу гап бошқа халқлар китобхонларининг савияси пастроқ дегани эмас, албатта, лекин ўзбек китобхонининг савияси баланд деганини билдиради. “Ўзбекка маъқул бўлса, мен хурсанд бўламан, маъқулми шу ўзбекка, тилларинг бой, ниҳоятда улуғ адабиёт – ўзбек адабиёти, шу адабиётга менинг асарларим келиб қўшилган бўлса, яхши қабул қилган бўлса, мен ўзимни бахтли деб ҳисоблайман”, деган бир яхши суҳбатлар бўлиб ўтган. Буларни айтаётганим, Тўлепберген Қаипбергенов асарларини бошқалар ҳам таржима қилишга тайёр ва мумкин. Қорақалпоқ ўзимизнинг автоном тилимиз бўлса-да, ўзининг тили бу, ўзи оригинал, бой тил, шунинг ҳаммасини ўзбек тилига таржима қилиш маҳоратни талаб қилади. Асил аканинг бир мақоласида ўқидим, бу кишилар мутахассис, Асил ака айтадиларки, “Бошқа тамомила бегона тилдан таржима қилиш балким осонроқдир, лекин қариндош тилдан таржима қилиш жуда қийин” дейди. Қорақалпоқ тилининг, қozoқ тилининг, қирғиз тилининг бетакрор хусусиятларини, фазилатларини ўзбек тилида жаранглатиш, унинг муқобилини топиш – бунинг учун катта истеъдод керак, катта маҳорат зарур. Шунинг учун Отаули (Раҳимжон Отаев) нинг бу соҳадаги ишларини биз баҳолаймиз ва кадрлаймиз...

Раҳимжон заррача ёлғонни кўрса тутоқиб кетади. Ўзи бизга ўхшаган қорамтироқ одам, бутунлай қорайиб, кўмирга айланиб кетади. Иккинчидан, ишига масъулият билан қарайди. Бирор-бир ишни юзаки бажарганини ҳали ҳеч ким билмайди. Оддий бир справками-тавсияноманинг устида ҳам худди ўзининг романининг устида ишлагандек ишлайди. Халтура деган гапни билмайди, мутлақо билмайди. Тўғри одам. Ва шу жойда ишлайди. Шундай садоқатли одам! Икки хил гапирмайди. Мана шу деворни суяб тур десангиз шу деворни суяб тураверади, бир сутка, бир ҳафтаям. Келиб бўлди, энди девор жойида десангиз, шундан кейин кетади. Кейин ниҳоятда ростгўй одам! Бу ҳаётда окни қора, қорани қизил дейишга тарих бизни ўргатиб қўйган. Мансабига кўра баҳо бериш. Гуруҳига қараб баҳо бериш. Ширин гапига қараб баҳо бериш. “Сендан угина, мендан бугина” деган қабилда бозорга айлантириш... Бундай одамлар, бундай шахслар тарихда жуда кўп учрамайди. Буни ўтирган адибларимиз яхши билишади – кўп улуғ, тажрибали инсонлар. Айниқса, ёзувчилар уюшмаси билан алоқадор бўлган ҳар бир одам Раҳимжон Отаевнинг феълиниям, атвориниям, ижодиниям яхши тушунади.

Раҳимжон Отаев ажойиб оила, фарзандлар ўстириб-улғайтириб, уларни камолотга етказиб келаётир. Бугун мен, мана, кириш сўзи ёхуд қандайдир даражада маърузага ўхшаш шаклда гапиришга уринганим билан, Раҳимжоннинг кўп асарларини таҳлил қилишга битта-иккита мажлис етмайди. Таққослайлик: 50-йиллар, 40-йилларда кўзга ташланган йирик-йирик, классикага айланган асарларни назардан четга олиб қўйиб, умумий жараёнга назар

ташлайдиган бўлсак, ниҳоятда кўп ғоябозлик билан, сиёсатбозлик билан умри ўтган ва бугунги кунда на адабиётга, на у ёзувчининг ўзига кераксиз бўлиб қолган, оддий бир макултурага айланган адабиётдан кўз юммаслигимиз керак. Лекин ўз даврида улар ҳам “Биз абадий асарлар яратдик, юксак асарлар яратдик, жаҳон адабиётининг асари бу!” деган гап билан ўзларини ўзлари овутиб ёлғон-яшиқ билан ўтдилар. Бир одам ўтириб олиб шаманларга ўхшаб зикр тушиб ётибди. Нима деса мен буюкман дейди. Ҳа, хўп, буюксан, қани буюклигинг деса, йўқ, серавно буюкман деб ўтираверади. Холбуки бунга асар керак, мана бундай асарлар керак ва унинг савияси юксак бўлиши керак. Шунинг учун айрим шахсларнинг яратган адабиётини биз ҳаммамизнинг умумий мулкимиз деб қарашимиз керак. Адабиётимиз савияси ва даражасини белгилайдиган ўлчов деб билишимиз керак.

Қорақалпоғистондан, мана, телеграмма келган. “Аввало барча қорақалпоқ қалам аҳли номидан сизни муборак 60 ёшингиз билан чин дилдан табриклаймиз. Сизни истеъдодли адиб, иқтидорли адабиётшунос, таржимон, қорақалпоқ адабиётининг кадрдон дўсти ва фаол тарғиботчиси сифатида сидкидилдан кадрлаймиз. Таниқли қорақалпоқ ижодкорларининг йирик асарларини катта маҳорат билан ўзбек тилига ўгирганингиз бунинг ёрқин мисолидир. Бу адабий ҳамкорлик яна узоқ давом этишига ишончимиз комил. Таваллуд санангиз билан яна бир қарра қутлаб, сизга узоқ умр, оилавий бахт ва юксак ижодий парвозлар тилаб қоламиз. Ҳурмат билан...”, мана, унвонларини биламиз, “Тўлепберген Қаипбергенов, Ўрозбой Абдурахмонов, Аҳмад Оқназаров”. Мана буни сизга топширамиз.

Энди, азиз дўстлар, биз, мана, кадрдонимиз, меҳнаткаш ва заҳматкаш адибимиз, йирик таржимон, олим, маънавиятимиз, ўзбек адабиётининг маърифатига ҳисса қўшиб келаётган заҳматкаш дўстимиз Отаули (Раҳимжон Отаев) таваллудининг 60 йиллиги муносабати билан йиғинни бошлаб турибмиз... Йигирма олти йилдан буён шу уюшмада тер тўкиб келаётган, адабиётимиз майдонида тер тўкиб келаётган дўстимизнинг ҳурмати учун елкаларига битта тўн ёпсак... Кунлар совиб қолди, шунинг учун ҳали иситилмаган хонада маза қилиб ўтириб ишлайверасиз... Ота-бободан қолган отопление шу! Отопление ҳам бўлади, қаёққа боради. Худди мана шундай табрик хатининг икки юз-уч юзтасини ўзи ёзган. Қабул қилиб олинг энди!

Ҳозир сўз академик Бахтиёр Назаровга!

Бахтиёр Назаров (академик, Танқид ва адабиётшунослик кенгаши раиси): Мен Абдулла аканинг Раҳимжоннинг таржималари ҳақидаги гапларини давом эттириб кетмоқчиман. Таржима оригинал асарнинг ўзидек чиқиши қийин, шекилли. Ё оригиналдан яхшироқ чиқади, ё ёмонроқ чиқади. Ҳатто айрим катта-катта адиблар ўзининг ёзган оригиналдаги асарларига нисбатан таржимада ўқишни маъқулроқ кўрганлар. Гётенинг “Фауст”ни мен француз тилида ўқишни яхши кўраман, француз тилида яхшироқ чиққан деган гаплари бор. Шу маънода ўйлайманки, агарда Есенин ҳаёт бўлганида Эркин аканинг таржима қилган шеърларини ўқиб “Ўзимнинг оригиналда ёзган шеърларимдан ҳам чиройли чиқибди” дейиши мумкин эди.

Мен буни нега айтяпман? Мен қорақалпоқ тилини жуда мукамал, яхши билмайман, лекин ўқиганимда бироз тушунишим мумкин. Раҳимжон Отаевнинг “Қорақалпоқнома” роман-эссеси таржимаси, ўйлайманки, бояги Гёте айтганидек оригиналдан ҳам чиройли, сермазмун асар бўлган.

Мен бу йиғилишга келаётганимда “Агарда менга ҳам навбат келадиган бўлса, Раҳимжон тўғрисида гапирадиган бўлсам, фикримни нимадан бошласам экан?” деб хаёл суриб келдим-да, эсимга 1984 йил тушди. 1984 йилда Москвада ёш адибларнинг семинар-кенгаши бўлган. Шу семинар-кенгашга Ўзбекистондан тўрт-бешта одам юборилган эди. Шу тўрт-бешта юборилган одам, қарангки, ҳозирги адабий жараёнимизнинг, ҳозирги адабиётимизнинг фаол аъзоларидан. Биттаси раҳматли Ҳамза Имонбердиев, ўзбек болалар адабиётининг кўзга кўринган вакили даражасига етиб ўтди раҳматли. Иккинчиси Қутлибека Раҳимбоева, мана, Ойдин опа, Ҳалима опалар қатори бугунги шоираларимизнинг энг пешқадам, фаол аъзоси. Учинчиси Шароф Бошбеков. Шароф Бошбеков ижоди мисолида, муболағасиз айтиш мумкинки, “Темир хотин”ларга ўхшаган асарлар билан ўзбек киномиз ва драматургиямиз янги бир босқичга чиқди. Тўртинчиси эсимда йўқ. Бешинчиси Раҳимжон Отаев эди. 1984 йилда Москвада семинар-кенгашга борган ва мана шу семинар-кенгашга боя Абдулла ака айтган “Осмон тўла юлдузлар” китобини ўзи таржима қилган рус тилига! Рус тилини, ҳақиқатан ҳам, Раҳимжон Отаев мукамал, жуда чиройли, шунчаки суҳбатдаги гапни эмас, бадиий тилни яхши билади ва ўзи амалда кўрсатиб беради. Ҳатто ўшанда “Осмон тўла юлдузлар” китоби, янглишмасам, рус тилида чиқаришга тавсия этилиб, ўша даврнинг машхур танқидчиси Юрий Рюриков каттагина тақриз ёзиб берган: “Бу китоб ҳозирги кундаги мамлакатимиз ёш танқидчиларининг юзини кўрсатиб бера оладиган чиройли китоб бўлибди” деган мазмунда. Яна битта мақоласи, Гаффор Хотамов, Хайриддин Султонов, Анвар Обиджон тўғрисида ёзган бир умумлаштирувчи мақоласи “Дружба Народов” журнаliga тавсия қилинган эди ўша пайтдаёқ.

1984 йил, умуман, Раҳимжон Отаев ҳаётида бурилишга ўхшаган нукта бўлди. Ўша йили, янглишмасам, Ёзувчилар уюшмасига қабул қилинди. Ўша йили, янглишмасам, биринчи қиссаси “Ёшлик” журналида босилиб чиқди. Шундан кейин ижоди жуда гуркираб кетди. Ўшангача Раҳимжон кўпроқ илмий йўналишда ижод қилиб, адабий-танқидий асарлар ёзиб юрди. мақолалар ёзиб юрди. Ўнлаб-йигирмалаб мақолалари “Шарқ юлдузи” журналида, ҳафталикда, жуда кўп бошқа газета-журналларда чиқди. Лекин шу пайтгача мундоқ силлиқ келгандек кўринса ҳам, Раҳимжоннинг ҳаёти ўзига яраша, қийинчилик деймизми, ўзига хос йўллари босиб ўтди. Кимларнингдир автобиографияси бир-икки сатр бўлиши мумкин: шу ерга кирди, ўқиди, шу ерда ишлади – бўлди! Раҳимжонники унақа эмас. Раҳимжон ўша Туркистон шаҳрининг биқинидаги қишлоқда туғилганидан кейин Тошкентга келиб филология факультетида ўқигунча, қарангки, фалакнинг гардиши билан, математикага қизиққан. Мусобақаларда қатнашиб ғолиблар бўлган. Ва ҳатто адабиётдан ҳам кўра музыкага қизиқиб, музыка билан ҳам шуғулланиб бошлаган. Ҳатто расмлар чизган, мана, Дадахон ака Нурийларга ўхшаб!

Ўғли Фаррухбек Тошкентдаги Вестминстер университетида инглиз тилида математикадан дарс беради. Бу энди ҳозирги замоннинг кишиси! Ҳозирги том маънодаги, бояги ўрислар айтадиган “новые русские”, тадбиркорлик маъносида эмас, ижобий, чиройли, зиёли маъносидаги “янги ўзбек”! Бир ўзбек фарзанди, Туркистондаги бир қишлоқдан чиқиб келган одамнинг фарзанди математика фанидан инглиз тилида инглиз тилида ўқийдиганларга дарс беради! Мана бу китоби экан, ҳозир кўрдим, инглиз тилида математикадан дарслик ёзган ўғли!.. Рассомчиликка қизиқиши, эшитишимча, Раҳимжоннинг иккита кизи бор, иккаласи ҳам дизайнер – уларда кўринади. Барибир, математикага бўлган муҳаббат узоқ йилгача Раҳимжонни тарк этмаган кўринади, у биринчи марта олий ўқув юртига кирмоқчи бўлганида ТошДУнинг математика факультетига ҳужжат топширган. Бироздан кейин адабиёт факультетига келган. Чамаси, адабиётга бўлган муҳаббат барибир устун келган. Туркистондаги район газетасида шеърлари босилган. Айтмоқчиманки, адабиётга бўлган ихлоси сабаб у Тил-адабиёт институтида лаборант бўлиб ишлади. Раҳимжонни тахминан 1967 йилдан бери биламан. Жуда пахта теришга уста эди. Пахта теришга тушса, бир неча минутда бир фартуқ пахтани тўлдириб ташлайдиган азамат йигит эди. Кечкурунлари мушоиралар бўларди. Тахминан қирқ йиллар аввал! Кейинчалик, янглишмасам, Фалсафа институтида лаборант бўлиб ишлади. Педнауқларда ишлади. Армияга кетиб, Япон денгизининг шундоқ олдидаги Находкада хизмат қилди. Ўзи қаердадир ёзган эди: “Владивостокдан Волгоградгача бўлган масофани деярли қаричма-қарич босиб чиққанман” деб. Кейин ўзи айтадики, “Китобларимни кўп вақтгача чиқаролмай юрдим, қийналдим, у бўлди-бу бўлди”, деб айрим ўртоқларга, биродарларга бирозгина фикрлар ҳам айтгандек бўлади. Мен ўйлайманки, китобларини чиқазмаслигининг сабаби, илмий йўналишдан кўра барибир бир кун келиб Раҳимжоннинг қалбидаги бадиий адабиётга муҳаббат устун чиқиб, бадиий адабиётдаги ижоди кўринди. Агар танқид билан шуғулланаверганида бизга ўхшаб юраверарди танқидчи бўлиб!.. Кейинги пайтдаги асарларини бирма-бир айтиш шарт эмас. “Форобийнинг дўсти” асарини олайлик. Форобий ҳақида жаҳон миқёсида жуда кўп асарлар яратилган. Лекин мен эслаёлмайман, бадиий асар сифатидаги биринчи том маънодаги йириккина салмоқли асар Раҳимжоннинг асари. “Элчи (Афанди ўлмайдиган бўлди)” билан “Тилсим (Туркистон достони)” асарлари. Тилшунос Кенжа Ботир, тадбиркор Қодир учар ва Собир қовунчи ҳаёти, ўзбек халқининг сўнгги қирқ-эллик йил ичида, мустақиллик арафасидаги ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш даврини қаламга олган. Албатта, маълум жойларда бироз экскурс кетиб қолади, бошқа бўлади, бироз тортишиш мумкин-дир. Бироқ, умуман олганда, асар уч йўналишдаги ўзбек халқи вакиллари ҳаётини жонли ёритади. Унга ёзувчининг ўзи “Уч оға-ини ботирлар” даги шаклнинг таъсири бор дейди. Лекин шаклнинг таъсири унчалик ёрқин чиққан эмас. Умуман, уч йўналишдаги асар, деҳқон, зиёли, тадбиркорнинг сўнгги эллик йилдаги ҳаёти, айниқса, маданиятга, тилимизга бўлган муносабат орқали тафаккурдаги, ондаги эврилишларни кўрсатишга бағишланган асар. Бу асар ҳақида танқидчилар ўз фикрларини айтар. Лекин, умуман олганда, кейинги ўнбеш-йигирма йил ичида Раҳимжон ўзининг насрий асарлари билан... Бояги

асарини роман дейишга бироз тортинади. Абдуғафур ака Расулов бир жойда биттагина “роман” деб кетади-да, кейин “бу асар, асар” дейди, роман демайди, қисса демайди. Янги шаклдаги роман деса бўлади. Ўзбек адабиётининг бугунги изланишлари кўринган асарлардан биттаси.

Умуман, Раҳимжоннинг таржима бобидаги ишлари ҳақида Абдулла ака кўп гапирдилар. Ёзувчилар уюшмасида қилган ишлари тўғрисида кўп гапирилди. Лекин бугунги ижодий изланишлари... Мен битта нукта тўғрисида гапириб, кейин фикримни тугатсам. Чунки ҳали гапирадиган ўртоқлар кўпчилик бўлса керак. Раҳимжон Отаев кўп асарларини “достон”, “насрий достон” дейди. Ва бу ҳақда танқидчиликда йирик-йирик танқидчилар баҳслашишдиам. Энди кимлардир достонга нима алоқаси бор, достон эмас бу демокчи бўлди. Кимлардир ўзини оқлайди. Лекин мен... шу тўғрисида бир-икки гапирмоқчиман: нима учун “достон”, “насрий достон” демокчи бўлади? Бу гап биз ўрганиб қолган поэмамиз ёки халқ оғзаки ижодидаги “Кунтуғмиш”, “Равшанхон”лардек достон маъносида эмас. Буни муаллиф ҳам яхши билади. Достон дейишининг сабаби ва бунда, шубҳасиз, ўйлайманки, Тўлепберген Қаипбергеновнинг “Қорақалпоқ достони” асарининг моҳияти ва унинг таъсири бор. “Достон” дейилишига сабабни “Афанди ўлмайдиган бўлди” асари мисолида икки оғиз гапираман. Асарнинг моҳиятида, асарнинг руҳиятида, унда кўтарилган муаммоларнинг талқинида ва қаҳрамоннинг табиатидаги, дарвишона хусусиятидаги халқ достонларига хос бўлган руҳиятни насрий асарда бермоқчи бўлади. Бориники, достон демасаям бўлади. Ҳеч нарса ютмайдиам, ҳеч нарса ютқазмайдиам. Лекин достон дейилишига сабаб шуки, синчков ўқувчини “Буни нимага достон дедийкин?” деб ўйлашга, мушоҳада юритишга, унинг тагига киришга ундайди. Мана, “Афанди ўлмайдиган бўлди”. Агар ўқисак ўқиб кетаверамиз. Лекин афандига нима алоқаси бор, нега ўлмайдиган бўлди дейдиган нарсага бояги “достон” деган сифат туртки беради. Ва афандининг ўлмайдиган бўлди дейилишига сабаб қаҳрамон – илмий котиб илмий текшириш институтининг раҳбарлари билан тортишиб келиб, адолат, бугунги куннинг ҳақиқати, мустақиллик даври арафаларидаги ва шу кунлардаги ҳақиқатни айтишга, жуда очик, оғзимизни тўлдириб айтолмайдиган, лекин айтмайдиган бўлсак юрагимизни жизиллатиб турадиган айрим фикрларни дарвишона, афандинамо табиатли қаҳрамоннинг ҳақиқатга бўлган муносабати... Нима учун кинолардаги, латифалардаги афанди ўлмайди? Афанди тимсолида халқ! Адолатга бўлган муносабат, ҳақиқатга муносабат ҳеч қачон ўлмайди. Шунга ўхшаб, бояги “Афанди ўлмайдиган бўлди” қиссасида бир хил-бир хил гапларни айтмоқчи бўлган. Бир хил жойларда айтолмай ҳам қолган. Чўчиганми, сал-сал айтворганми билиб-билмай! Асар поэтик жанр нуктаи назаридангина достон эмас. Достон дейилишининг сабаблари кўп. Шунинг учун “Тилсим” ни ҳам “Туркистон достони” дейди. “Замона зайли” дейди-да, “насрий достонлар” дейди. “Улус”ниям “достон” дейди. Тўлепберген Қаипбергенов асари “Қорақалпоқ достони” дейилишининг сабаби унинг ўша учта романи, катта трилогияси (“Маманбий афсонаси”, “Бахтсизлар”, “Гумроҳлар”) достон дейилишининг сабаби шуки, у асардаги тарихий фактлардан кўра тарихий бўлмаган, лекин ёзувчи тарихий ҳақиқат сифатида бермоқчи бўлган фикрлар кўп.

Қутлуғ ёши муносабати билан мен дўстимга бундан кейинги ижодий муваффақиятлар тилайман.

Абдулла Орипов: Бахтиёр Аминович, камтарлик қилиб “Илмда, танқидчиликда, адабиётшуносликда кетганда бизга ўхшаб юрарди” деб жуда-а камтарлик билан бир гапни айтиб қўйдингиз. Бу гапни қабул қилмаймиз. Сиз ва сиз типингиздаги олимларимиз адабиётимизнинг посбонлари, заргарлари, маъданинг сохтасини тозасидан ажратиб берадиган маҳак тоши деймиз, сизлар энди маҳак тоши бор шахсларсизлар. Хозир, мана, дoston ҳақида ҳам бир мақоланинг фикрларини айтдингиз. Мен шундоқ деб ўйлайман. Бир-бирига ўхшаган яқранг воқеликда дафъатан кўзга ташланадиган ҳодисани дoston деймиз, “Менинг дostonим бор”, деймиз...

Муҳаммад Али (Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Халқаро алоқалар ва бадий таржима кенгаши раиси): Раҳимжон ижод қилиб келаётган ажойиб укамиз-да! Ҳақиқатан ҳам, Абдуллажон, тўғри айтдингиз, шу адабиётни севган, адабиётдан бошқа бир юмуши бўлмаган ёзувчимиз... Мана, ҳозир Бахтиёржон айтиб ўтдилар, ўнлаб касблари бор экан. Мен ҳам озгина хабарим бор. Айниқса, мен илмий ишни ёзиб, ёқламай кетганидан жуда хафа бўлганман-да. Ҳа, нима, нима сабаб, нима учун энди, ёқлаш керак эди-да! Лекин, ҳақиқатан, турли қизиқишлари бор бўлгани учун... Ҳақиқатан, бу ижодкор-да! Бунда бошқа бир нарса бор. Оддий одамга ўхшаган эмас. Ҳамма нарсага қизиқади. Билиши керак. Ундан кейин, эҳтимол ёзувчи сифатида ўрганган бўлиши керак бу ишларни. Математикани севиши, мусиқани севиши, рассомликни севиши... Мана, йигирма олти йилдан буён уюшмада ишлайдилар. Бир неча марта суҳбатлашганимизда: “Энди бир ишдан бўшаб, қаттиқ ижод қилмоқчиман” деб қўяди. Мен айтаман: “Қандай бўларкин, аралашиб турганимиз яхшимикин?” дейман. Қарасак, бир ҳафтадан кейин яна ишляпти уюшмада! Мана, яқинда ҳам бир йилга кетдим деди. Охирги марта. Лекин, барибир... Мана шу уюшма адабиётимизнинг қандайдир маркази, қайнаб турган жойи, бунинг ичида бўлиш жуда зўр. Одамлар, масалан, китоб ўқишга баъзан вақти йўқ бўлиши мумкин. Лекин Раҳимжоннинг энг зўр, ажойиб бир фазилати борки, у ҳамма романларни ўқиб чиққан, ҳамма қиссаларни ўқиб чиққан! Бу энг катта бойлик! Ҳали бу китоблар чиқмай туриб ўқиган!

Раҳимжоннинг ўзига хос насрий дostonлари, қиссалари, ҳикоялари, адабиётимизнинг муаммоларига бағишланган турли шакл ва мазмундаги мақолалари бор. “Руҳият эҳроми” китобида, масалан, гап адабиётимиз қахрамонларининг руҳий олами ҳақида боради. Руҳий қадрият, миллий руҳ ҳақида бошқаларникига ўхшамайдиган кузатишлар қилинади. Одатда адибнинг турли жанрларда қалам юритиши унинг ички эҳтиёжидан келиб чиқади. Мана, таржимонлиги ҳақида гапирдиларингиз. Ҳақиқатан, ўзим ҳам таржимашуносман. Таржималар қиламан. Таржима бўйича илмий иш ҳам қилганман. Шу муносабат билан рус таржима мактаби, инглиз таржима мактабини баҳоли қудрат ўрганганман. Ёнимиздаги адабиётлардаги таржима мактаблари билан ҳам қизиқиб кўрганман. Ҳақиқатан ҳам, ўзбек таржима мактаби алоҳида бир ҳодиса деб айта оламан. Чунки бизнинг таржимачилигимизда муаллифга бўлган ҳурмат ва асарга бўлган ҳурмат жуда қаттиқ сезилиб туради.

Таржимашунос устозимиз Ғайбулла Саломов жуда ажойиб, зўр ишлар қилиб кетган эди. Ҳозир бироз сусайгандек бўлиб турибди. Лекин энди аслиятдан яхши таржималар чиқяпти.

Таржимонлик ҳам ўзига хос ижод. Бошқача ижод. Ижод бўлганда ҳам, кўнгил хоҳиши билан амалга ошириладиган ижод.. Таржимон бу муаллифнинг рақиби дейилади. Масалан, Жуковскийнинг Байроннинг шеърларини таржима қилганда “Переводчик – саперник автора” деб айтган гапи бор. Балки шундай-дир. Лекин менинг фикримча, таржимон ўша таржима қилинган асарнинг ўзбек тилидаги муаллифи! У бошқа тилда ёзилган бир асарни ўзининг она тилида, яъни аслият тилидан, яратилган тилдан мутлақо бошқача тилда, грамматик тузилиши мутлақо ўзгача бўлган тилда иншо этади. Яна ҳам соддароқ айтсак, муаллиф келтирган масалликдан бошқа тилда оригинал таом тайёрлайди. XIV асрда яшаган мумтоз шоиримиз Кутб Хоразмий буни шундай чиройли қилиб айтган эканлар: “Низомий болидин ҳолво пиширдим”. Қаранг-а! Демак, таржима мана шундай бир санъат!

Раҳимжоннинг таржимонлик фаолияти бир ажойибки!.. Менга ёққан жиҳати – кўнглига ёққан асарни таржима қилади. Масалан, журнал айтиши мумкин ё биз айтишимиз мумкин. “Шуни таржима қилиб бер” десангиз, “майли” деб ҳурмат юзасидан олиши мумкин-у, лекин таржима қилмайди. Асар кўнглига ёқса, шуни таржима қилиб келади. Юракни жиз эттирадиган асарларни излаб топади. Бирон асарни таржима қилганда ундан асосан бир манфаат бўлади: бу адабиётимизни жаҳон адабиётининг етук асарлари билан бойитиш. Мана, яқинда бир китоб тайёрлади: “Етти сайёра” деган. Ҳозир чиқиб қолдими, Раҳимжон?..

Отаули: Нашрга тайёрланяпти.

Муҳаммад Али: Ўзгачароқ тузилди бу китоб. Унда қардош, яқин тиллардан қилинган таржималар жам қилинди. “Етти сайёра” деган номидан маълумки, еттита асар! Бу ерда форс, қозоқ ва қорақалпоқ адибларининг асарлари ўрин олди. Муҳаммад Али Жамолзоданинг “Шўробод” қиссаси рус тилидан таржима қилинган. Китобдаги қолган асарларнинг бари аслиятдан таржима қилинган. Аслиятдан таржима қилишнинг қийинлиги ҳақида айтилган гаплар тўғри. Ҳозир, мана, адабиёт газетамиздаям туркчадан таржима хусусида Миразиз Аъзам билан Шермурод Субҳон деган таржимашуносларимиз бахс қилишяпти-ку. Туркчада шундай экан, бизда бошқача деб. Ҳақиқатан, қардош тилдан таржима жуда мураккаб ҳодиса. Мана шу ерда Раҳимжон ажойиб бир тўғри йўл тутади. Мухтор Мағавиннинг “Тириклик кўшиғи” асари жуда ажойиб, ўзига хос севги қиссаси-да! Мен ўқиб чиқдим, жуда ажойиб таржима! Ўзбекчадек гўёки! Ўзбек ёзувчиси ёзгандек! “Мухтор”нинг ўрнига “Омон Мухтор” деб қўйсаям кетаверади. Абиш Кекилбоевнинг “Пойгатўриқ” қиссаси, Тўлепберген оғанинг “Боқий дунёга, бобомга хатлар” бадиаси, “Сахро булбули”, “Ойдўс бобо” драмалари, Оллоназар Абдиевнинг “Эран сахий” қиссаси таржималари. Булар ўқувчилар томонидан севиб ўқилишига шубҳа йўқ.

Энди Раҳимжонга доим биз айтиб келардик, олтмишга кираман дейсиз, оғайни, нимага шошиласиз, кўрганлар ҳеч гап йўқ дейишяпти, деб ҳазиллашиб келардик. Лекин, мана энди, Раҳимжон ҳам, нима дейди, “В нашем полку

прибило”! Чунки олтмишдан ошиб етмишга бормаганларнинг ҳаммаси олтмишвойлар-да! Энди бизнинг сафимизга хуш келибсиз! Соғ бўлинг, саломат бўлинг, Раҳимжон, чарчаманг!

Эркин Самандар (таниқли шоир, носир ва драматург, Драматургия кенгаши раиси): Раҳимжоннинг асар ёзган пайтда асосий гапни нимага, нима ҳақида куриш кераклигига қойил қолдим, қойил қолиб келаман. Ҳамма ёзганларида жуда муҳим масалалар, тарихимизнинг муҳим жараёнлари ва одамларнинг тақдири қаламга олинади. Масалан, ўша “Маҳмуд” исмидан келадиган ҳикоялар. Биринчи ҳикоя Маҳмуд Кошғарий ҳақида. Қандай масалани кўтарган бу ерда муаллиф? Бизнинг тилимиз – туркий тил оёғости бўлиш даражасига борганида Маҳмуд Кошғарий ҳимоя қилиб “Девони луғатит турк”ни ёзганлар. Сабаби мана шундан иборат. Беҳудага бу луғат тузилмаган. Тилимизни кўтариш, араб тилидан, форсий тилдан унинг кам жойи йўқ, бошқа тиллардан кам жойи йўқ, аксинча, бой жойи бўлса бордир, қашшоқ жойи йўқ, деган гапни айтиш учун қилинган ва шу ҳикояда яхши очиб берилган. Мана, кейинроқ нега ҳазрат Алишер Навоий “Муҳокаматул луғатайн”ни ўз вақтида ёзди? Ўша вақтда ҳам форсий тил босиб кетган давр эди. Тилимизни ҳимоя қилиб, олдинга чиқариб бердилар. Ҳикоялардан яна биттаси Маҳмуд Замаҳшарий ҳақида. Маҳмуд Замаҳшарий, Хоразмнинг узоқ қишлоғидан чиққан бу аллома Арабистонга бориб, арабларга араб тилидан дарс берган, араб грамматикаси ҳақида дарслик ёзган! Мана, тилимизни кўтарган алломалар ҳақидаги ҳикоя, алломанинг ҳикояси! Яна жуда кўп гапириш мумкин. Бошқа асарлари ҳақида ҳам! Мана, “Тилсим” ҳақида жуда кўп гапириш мумкин. Лекин асосий гаплар айтилди. Табриклашга, “Табриклайман!” деган сўзнинг ўзига энди озгина вақт қолдириш керакка ўхшайди.

Раҳимжон Отаев учликларни яхши кўради. Учлик эмас, бирлик совға бу! Қолган иккисини худо етказса етмиш йиллигида берармиз. Иккиси дегани дўпписи билан белбоғи...

Абдулла Орипов: Раҳмат, Эркин оға, сиз энди атоқли адибимиз, драматург, айна чоғда Драматургия кенгашини бошқарасиз. Кенгаш раислари ўтирибди. Энди Раҳимжонни шу драматургияга тортасиз. Чунки шунақа эканки, унда халқнинг кўз ўнгида ёзувчининг кимлиги, фикри, нияти шундоқ қафтдагидек намоён бўлиб туради. Ҳаммасида эмас, албатта. Ҳамма жанр ҳам ўзининг ўрнига эга, албатта.

Эрнст Бегматов: (таниқли тилшунос олим, филология фанлари доктори, профессор): Биз Раҳимжон билан бир юртданмиз. Туркистондан кейин Қорачиқ деган қишлоқ бор. Ундан кейин мана шу йигит туғилган қишлоқ, “Коммуна” деб аталарди, ҳозир номи ўзгарган. Ундан кейин нарёғи Қарноқ деган қишлоқ келади. Қарноқни XI асрда Маҳмуд Кошғарий тилга олган, келтирган ва этимологиясини ҳам айтган. Хуллас, жуда қадимий қишлоқлар. Қарноқда Қорасув деган булоқ бор. Булоқдан чиққан сувни биз тилшунослар “Қорасув” деймиз. Тоғдан, музлардан эриб келаётган сувлар “Оқсув” дейилади. Мана, “Оқсув” деган жой номлари бор. Дарёлар, кўллар Қорасув, демак, булоқдан чиққан сув хисобланади. Ўша сув ҳамма қишлоқлардан оқиб келиб то мана шу Раҳимжон яшаган қишлоққача келади ҳозир. Энди

олдинлари то Туркистонгача борган бўлса керак. Мана шу сувдан улуғ мутафаккиримиз, бобомиз Аҳмад Яссавий ҳам балки ичгандир. “Кориз” деган қишлоқда шу сувни йиғиб кўйган бўлишлари мумкин. Ўша жойданмиз.

Раҳимжонни ҳамюртим бўлгани учун мадҳ қилмоқчи эмасман. Ҳаммангиз яхши биласиз. Лекин учта хусусиятини таъкидламоқчи эдим.

Биринчиси, Раҳимжон ҳозиргача одамларни қониқтирадиган бадиий асарлар ёзган ва турли жанрларда ижод қиляпти.

Иккинчиси, Раҳимжон жуда тилсевар, тилпарвар ёзувчи экан. Менга бир кўлэзма олиб келди, “Тилшунос сифатида шуни кўриб беринг-чи!” деб. Жуда кўп қадим туркий сўзларни тиклаш кераклиги, ҳозирги сўзларнинг ўрнига қўллаш кераклиги тўғрисида яхши далиллар келтириб жуда исботлаган. Таклиф қилаётган сўзининг маъновий жиҳатдан ҳам, шаклий жиҳатдан ҳам, қадимийлиги жиҳатидан ҳам, қолаверса, ўзимизнинг сўзимиз эканлигини, шу туйғули ҳам тилга киритиш керак деган таклифларини жуда яхши исботлаган.

Энди учинчи хусусияти шундан иборатки, бу киши баъзиларга ўхшаб фақат гапирган эмас. Биз биламиз, мустақилликка эришгандан кейин кўп одамлар кўп гапирди, газетада ёзди, ақл ўргатди, лекин ўзлари тилнинг бойлиги учун ҳеч нарса қилгани йўқ, аммо ишни бошқалар қилди. Асарларидаги образларнинг тили орқали тил бойлигини ҳаётга киритяптики, бу ҳам Раҳимжоннинг учинчи яхши хусусияти.

Мен укам Раҳимжоннинг кўп йиллар соғ бўлишини тилайман, саломат бўлишини тилайман. Яхши асарлар ёзсин. Халқимизга манзур бўладиган асарлар ёзсин. Ўзининг она тили бўлган ўзбек тилига шунчалик қайғураётган экан, шунчалик куйиб-пишар экан, мана шу хусусиятларини йўқотмасдан, ҳам тилшунос, ҳам адиб сифатида фаолият кўрсатишини тилайман. Соғ бўлинг, саломат бўлинг!

Янгибой Қўчқоров (Қорақалпоғистон Ёзувчилар уюшмаси раис ўринбосари): Табрик хатини ёзиш жараёнида мен айтдимки, Тўлепберген оға, Ўрозбой оға, Аллоҳдан сўрасам, мени қўшмасангизлар-у, агар иложи бўлса шу бир... Очиғини айтганда, инсон сифатида, адиб сифатида, улуғ халқимизнинг бир ажойиб фарзанди сифатида бу кишини жуда яхши кўрадиган миллионлаб одамлар бор. Мана, Сиз жуда кўп гаплар айтдингиз, Абдулла ака, мана, муҳтарам академик Бахтиёр ака, Эркин акам, Муҳаммад Али ака – устозларим гапирди. Мен шунинг учун гапни қисқа қилсам.

Улуғ бир шеърингизда “Балки Ҳабиб Абдулла бўлиб, Саҳроларда очажаксан кон” деган сатрлар бор. Менимча, прозаиклиги ҳақида, илмий фаолияти ҳақида яхши гапирилди. Таржимон сифатида Раҳимжон акам яхши бир геологик хусусиятига эгаллигини кузатиб келаман кўп йиллардан буён. Геолог бўлганидан кейин, у қайси маъданлар зўр, шуни танлаб олиб таржима қилади. Биттаси менинг устозим, кўпчилигимизнинг устозимиз Тўлепберген Қаипбергеновнинг асарлари. Бу киши таржима қилган асарлар бошқа жойларда ҳам, биласиз, кўпгина эътирофларга сазовор бўлди, халқаро мукофотларга сазовор бўлди. Бу сизнинг сўзшунослигингиз, энг зўр, боқий сўзларни, зўр асарларни танлаб таржима қилишингиз.

Улуғ адабиётимиз бор. Қорақалпоғистон Ёзувчилар уюшмасининг 125 та аъзоси бор. Лекин шунинг ичида қанча профессионал бор, ёки Ўзбекистонда қанча десангиз, бу жуда оғир савол! Лекин мен, Янгибой Қўчқоров, қўлимни кўксимга қўйиб айтишим мумкин, профессионал адибларимиздан бири, профессионал мунаққидларимиздан бири, профессионал таржимонларимиздан бири Раҳимжон Отаули деб биламан. Мана, бугун 60 ёши экан, илойим узок яшаб, ҳали сиз айтган жилд-жилд асарларини ёзсин. Жуда улуғ адибларни таржима қилади. Умри узок бўлсин. Ҳали касблари кўп дейилди. Кичкина бир совға бермоқчиман. Мана шу фотоаппарат узок йиллар қўлида бўлиб, саксон-тўқсонга борганда яхши расмлар ҳам олиб, кичкина бир касб ҳам қўшилиб қўйсин, юз яшасин!..

Омон Мухтор (*Ўзбекистон республикаси давлат мукофоти соҳиби*): Мен фикрим сочилиб кетмаслиги учун уни жамлаб қоғозга тушириб келганман, шуни ўқиб бермоқчиман.

АДАБИЁТ БАЙРОҒИ

(Ёзувчи Отаулига ярим жиддий, ярим ҳазил оҳангида)

Менга Отаули олтмишга кирибди, дейишди. Кечагина Мирпўлат Мирзо кирган эди. Иккиси олдиндан келишган экан-да!

Ҳа, кирса кираверсин. Масалан, ҳар қандай бинога ҳам кирмагандан кирган яхши. Бир пайт Асқад ака чарчаб қолиб “қаричиликнинг падарига лаънат” деган экан. Булар ҳам қаричиликни кўрсин. Киши ўрнидан турганида бели қирс этмаса, дунёга келиб нима қилади?!

Менга деса, иккиси ҳам юз ёшдан кам умр кўрмасин. Сафимизда юраверсин. Лекин булар Одил Ёкубов, Носир Фозиловлар изидан юриб, ҳаммаёқни Туркистонга айлантириб юборишди. Баъзан “Туркистон” деб гапиришганида, қайси Туркистонни кўзда тутишганини тушуниш қийин.

Аслида, бу янгилик эмас. Қачондир Мавлоно Лутфий:

Солди Туркистон элига
Лутфийни кофир кўзинг, –

деб ёзганлар.

Ёзувчи, таржимон, олим, мақоланавис бўлиб танилган укамизнинг олдинлар исми шарифи Раҳимжон Отаев эди. Худога шукур, юртимизда мустақиллик рўй бериб, ота номига боғлиқ “вич”, бобо номига боғлиқ “ов” деган қўшимчалар ортикчалик қила бошладими, ҳарҳолда Раҳимжон – Отаули деган ном олди. Мана, энди ўзи айтганидек “Замона зайли” билан, ота ва ўғил – икки кишида бор ғайратга эга ҳолда, қалам тебратяпти.

У бир кунлар “Қалб дарчаси”дан кириб келиб, “Осмон тўла юлдузлар”ни кўрган, “Сурнай наволари”ни эшитган. Кейин, ўзини дунёда “Элчи” деб билиб, “Руҳият эҳроми”га қадам қўйди. Турли “Тилсим”ларни очиш билан шуғулланыпти.

Ёзувчилар жамоаси яхлит бир оила бўлса ҳамки, бу даврада ҳар хил одам учрайди. Бировлар бор, асар қўл билан ёзилиши кераклигини тушунмай,

тирсакни ишга солади. Раҳимжонда “тирсак” йўқ. Унинг ҳеч кимга қарамай, ортиқча даъвосиз ўз иши билан банд эканлиги менга ёқади.

Қўлим остида “Ўзбек адиблари” деган китоб турган эди, Отаули киритилмаган экан. Китобга кимни киритиш-киритмаслик, ҳар нарсани китоб деб бостириш бу кун биров учун “томорқа”га айланиб қолгани ўкинчли ҳол. Отаули изланувчан, меҳнаткаш адиб.

Ёзувчи укамга бир-икки тилагимни айтаман.

Бу кун адабиёт байроғини баланд кўтариш давр талаби. Сизни узоқдан байроқ дастасига қўл чўзадиганлар орасида бўлишдан Худо асрасин!

Устоз Миртемир ёши улғайганида гул-гул очилган эди. Мен буни ижодда туркистонликларга хос, деб ўйлаганман. Сизга шу хос бўлсин!

Юз ёшга еткунча яна кўп ишлар қилиш мумкин. Ундан камига кўнманг!

Менинг акалик меҳрим сизга тортиқ!”

Абдулла Орипов: Раҳмат, Омонжон! Мана, сиз табригингизни қоғозга тушириб, асарга айлантириб олиб келибсиз. Буни энди матбуотга бериб, кўпчиликка ҳавола қилсангиз ҳам бўлар экан. Яхши-ку. Шу ердаги гапларингиз, ҳозир биз эшитиб қолдик, антологиями, нима эди, справочникми, шунга энди кирмай қолган. Ўзи тузган! Ўзининг қўлидан ўтган! Камтарлик қилган! Энди бунақалар бўлиб туради, албатта...

Турсунбой Адашбоев (таниқли шоир ва таржимон, Болалар адабиёти кенгаши раиси): Раҳимжон уч ой давомида эллик босма тобоқдан иборат қўлёзмани ўқиб чиқди. Бу наманганлик бир драматург укамизнинг қўлёзмаси экан. Шеърятда, ўзингиз биласиз, тўртта шеърни ўқиб диагноз қўйиб қўяверасиз, тўртта шеър билан билинади, қанақалиги.. Энди прозада, роман бўлганидан кейин, поёнига етмагунча бўлмайди. Қиссаларда ҳам! Шу укамизнинг эллик босма тобоқ қўлёзмасини ўқиб чиққанда муаллиф келган эди. Мен гувоҳ бўлиб турибман. Муаллиф энди Бернард Шоудан ҳам юқорига чиқиб кетган. Иккита спектакли қўйилган. Раҳимжоннинг гапини эшитиб-эшитмайди. Осмонга қарайди. Менинг ғашим кела бошлади. Раҳимжон қўйиб-пишиб ўша эллик босма тобоқнинг ҳаммасини ўқиган. Болаларга ёзилган битта кичкина қиссани мен ўқиганман. Менинг ҳам айтмоқчи бўлган гапларим бор. Қарасам, у эшитмаяпти. Муқимий театрида қўйилган спектакли ва Миллий театримизда қўйилган спектаклининг ҳавоси билан яшаяпти.

Иккинчиси Менглибой Муродов китобининг тақдимотини ўтказдик. Шуниям Раҳимжон қисқа вақтда, бир суткада ўқиб чиқди! Бу ерда тақдимотини ўтказганимизда шу асар ҳақида Раҳимжончалик мукамал баҳо берган одамнинг ўзи бўлмади. Майли, Худойберди акам унга сўзбоши ёзгандир. Лекин асарни таҳлил қилиш жараёни, меҳнат деган жараён, ҳалоллик, ҳолислик деган жараёнда баъзан муаллифларимиз сал қуюшқондан чиқиб кетади-да, адабий маслаҳатчиларнинг қилаётган меҳнатини ҳисобга олмайди, деб ўйлайман.

Раҳимжон билан мен жуда қадрдонман. Ўттиз йиллик дардкашмиз. Фарзандларимизнинг камоли ҳақида, таржимачилик ҳақида кўп нарсаларни маслаҳатлашамиз. Ва кўп нарсаларда мен Раҳимжондан маслаҳат сўрайман. Фарзандлари ҳам ўзига ўхшаган жуда одобли, инсофли, диёнатли. Мен Раҳимжоннинг бир мухлиси сифатида деярли ҳамма асарларини ўқиб

чиққанман. Эркин акам айтдилар, ўша “Шарқ юлдузи”даги туркум ҳикоялар буюк Маҳмудлар ҳақида! Шунинг учун мен Раҳимжонга Қирғизистондан бир арзимаган совға олиб келганман... Қорамағиздан келган йигитларга шу оқ чакмон ҳам жуда ярашади. Эсон бўлинг!

Баходир Карим (филология фанлари доктори, Ўзбекистон Миллий университети профессори): Азизлар, Раҳимжон Отаев бизнинг университет учун, умуман, Ўзбекистон халқи учун жудаям зарур, керакли, муҳим бир инсон, муҳим бир шахс. Жуда кўп сифатлар айтилди. Фақат мен яна битта кўшимча қилмоқчиман. Раҳимжон Отаев жадид адабиётининг ҳам билимдони. Ўша “Тонг юлдузи шуълалари” деган мақоласи, Чўлпон ҳақида, Раҳимжон Отаевнинг бу давр адабиётини, Чўлпоннинг ижодини қанчалик мукаммал билишини кўрсатиб турган бир факт.

Иккинчи бир нарса: ҳалигача бирон-бир ёзувчи қилмаган ишни бажарди. “Дастурхон” деган бир ҳикояси “Тилсим”нинг ичида бор. Чўлпон, Фитрат, Қодирийни учраштирган ва у ерда Чўлпонга хос бўлган галдирлик хусусиятини бериб қўйган. Ўламан деб уларни дастурхон ёзиб чақиради-да! Шоирларга хос бўлган феъл-атвор! Яна бир нарса: худди ўша даврнинг бошқа бир фигураси Бехбудий ҳақида ҳикоя ёзган. Мана шу 2009 йил “Шарқ юлдузи”нинг 2-сонидан бир қатор тарихий ҳикояларнинг охиригиси Бехбудий ҳақида. Ҳар ҳолда, бундай ишлари, менинг назаримда, келажакда тадқиқотчи олимлар томонидан албатта ўрганилиши керак бўлган бир манбалар деб ўйлайман. Келажакда Раҳимжон Отаев домламизга узоқ умр, ишларида муваффақият тилайман ва арзимаган бир совғани – шу бир тўнни факультет номидан рухсатларингиз билан кийдириб қўйсам.

Бахтиёр Назаров: Боя қурилишда бетончи бўлиб ишлаганини айтиш эсимиздан чиқибди, бетончи бўлиб ишлаган!..

Абдулла Орипов: Шунинг учун асарлари бетондек мустаҳкам-да!.. Университетимиз бизнинг устозимиз, пиримиз. Устоздан, пирдан яхши гап эшитиш, ундан қандайдир тухфа олиш – жуда-а муҳим гап бу! Раҳимжон, сизни университетимизнинг назарига тушиб турганингиз билан табриклаймиз. Мана, ёзувчиларимизнинг ҳар бири ҳам, ҳеч шубҳасиз, ҳар бир вилоятдан вакиллар, агар чақирсак, йиғилишга келишига шубҳа йўқ. Раҳимжонга ўз ҳурматини изҳор қиладиган дўстлари, қондошлари жуда кўп. Мана, атоқли шоиримиз, айни вақтда Тошкент вилояти ёзувчиларининг раҳбари ҳам вакили Маҳмуд Тоир шу ерда. Маҳмуд Тоирга сўз навбатини берамиз!

Маҳмуд Тоир: (Ўзбекистон халқ шоири, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Тошкент вилоят бўлими масъул котиби): Вилоятларда ҳам Раҳимжон Отаулининг ўз ўрни, кадри бор. Мана, бизнинг изимиздан келиб вилоятларда яшаб ижод қилаётганларнинг ҳаммаси ҳам “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, “Шарқ юлдузи”ни, “Жаҳон адабиёти”ни ҳам биридан бири олиб бўлсаям ўқийди, Абдулла ака. Уларда нима чиқяпти, ким қайси йўсинда қандай ишляпти – ҳаммасини яхши билишади. Масалан, ўша “Шарқ юлдузи”нинг 2-сонидан чиққан улуғлар ҳақидаги ҳикояларни ўқиб, масалан, Ҳамид Норкул деган ёзувчимиз бор, Ашурали бор, шулар ҳам алоҳида муҳаббат билдиришди.

Асқад Мухтор домламизнинг бир тўртлиги бор:

Мен дунёга келиб дунё орттирдим,
Ҳаммасини қолдириб кетарман.
Қалбни эса, сўнгги хужайрасигача
Ловуллатиб ёндириб кетарман.

Раҳимжон Отаев ҳеч қандай давраларда овозларини баланд кўтармасдан доимий равишда мана шундай катта муҳаббат билан қалбни сим-сим ёндириб ишлаётган ҳақиқий бир адибимиз. Вилоят ёзувчилар уюшмасида ишлаётганимга ўн йил бўлган бўлса, ўн йилдан бери, менимча, вилоятлардан энг кўп мен мана шу ерданман. Тошкент шаҳри вилоятнинг бағрида бўлгани учун, вилоят Тошкент шаҳрининг бағрида бўлгани учун, деярли ҳафтада икки-уч марта уюшмада бўламан. Идорамиз шаҳарда бўлгани учун ҳам! Доимий равишда муқим ўтирадиган ва жуда эътиқод билан ишлайдиган, бирон жойга хат тайёрлаш керак бўлса, у рус тилида бўладими, бошқа ҳолатда бўладими, Раҳимжон Отаев доимий равишда изланади ва тайёр туради ва ҳолатдан уюшмани олиб чиқади...

70-80 ёшдаям мана шу қудрат билан, мана шу имконият билан адабиётимиз учун улуг ишлар қилинг! Қанча тоза ҳаволар, тоза сувлар бўлса Тошкент вилоятида топилади. Яхши жойлар, яхши дам олиш зоналари бор, биз сизга шароит яратиб берамиз. Мана шу битта тўн Тошкент вилояти номидан. Бунақа дўппи йўқ! Соғ бўлинг!

Абдулла Орипов: Раҳмат, Маҳмуджон! Тошкент вилояти ҳақиқатан ёнимизда, биз Тошкент вилоятининг ёнида бўлганлигимиз учун кўп учрашувлар ўтказиб туриш имконияти сизда кўпроқ. Менинг шпаргалкамда сўзлайдиганларнинг ўзи анча посадкага келиб қолди-ю, лекин ҳали бор! Шунинг учун яқиндагина олтмишга кирганлардан ҳам заявка тушган. Мирпўлат Мирзо!

Мирпўлат Мирзо (таниқли шоир ва таржимон, “Жаҳон адабиёти” журнали бош муҳаррири): Раҳимжонни дастлаб кўрганимда бўйига қараб ака деган эдим. Туғилган йилини билганимдан кейин дўстим дедим. Кейин қарасам, бу ўзимнинг укам экан! Ўшанинг учунки, мен ўн беш кун олдин туғилган эканман. Бизда ахлоқ-одоб жуда яхши йўлга қўйилган. Бир кун олдин туғилсаям ака дейди Туркистонда! Ўшанинг учун бизни ака деяпти энди!

Раҳимжоннинг асарлари қўлма-қўл бўлади доим. Раҳимжоннинг асарлари, ижоди ҳақида гапирганимизда устоз адибларимиздан биттаси “Унинг энг кўзга ташланадиган фазилати – тили! Тилни жуда-а бир ҳолвапаздек пишириб юборади. Тилини ўрганишнинг ўзи бир дунё!” деб айтганини айтиб қўймоқчиман. Раҳимжон ўз асарларида... Устозларимиз Одил Ёкубов (ўша томондан чиққан), Носир Фозилов, Суннатулла Анорбоевлар, гарчи ўша томондан бўлсаям, лекин... Раҳимжоннинг бошқа бир фазилати шундаки... Содда, самимий, жуда катта меҳнаткаш бўлгани билан шаҳарга келиб ўзимиз қатори жуда-а ҳамма нарсани билиб қолди.

Раҳимжоннинг яна бир жиҳати – таржимонлик фаолияти. “Жаҳон адабиёти” жуда катта қониқиш билан Мухтор Мағавиннинг “Тириклик қўшиғи” ни, Абиш Кекилбоевнинг “Пойгатўриқ” асарини эълон қилди. “Пойгатўриқ” асари, илгари Раҳимжон билан гаплашганмиз, 60-йилларда чиққан экан, бу асар

Чингиз Айтматовнинг от ҳақидаги асарига, менимча, жиндак туртки ҳам берган бўлса керак. Яқинда Фозил Искандарни бердик. Раҳимжон ўзининг таржимачилигида ҳеч бир таҳрирга ўрин қолдирмайди. Тўлепберген аканинг асарларини жуда чиройли, яхши таржима қилдингиз. Раҳимжон, сиз асарларингизда ўзингизнинг юртингизни куйладингиз. Сизни юртингиздагилар жуда катта фахр билан ҳамиша эшлашади, йўқлашади. Мен Сайрамга борганимда ҳам сизни албатта йўқлайдиган дўстларимиз бор.

Мен айтмоқчиманки, Раҳимжон бугунги кунда адабиётимизнинг забардаст, яхши вакилларидан бири бўлиб хизмат қтляпти. “Жаҳон адабиёти” номидан бу ердаги табрикда бизнинг энг яхши тилакларимиз туширилган. Таҳририят аъзолари қўл қўйган. Совғалар ҳар хил бўляпти. Бу совға айрича. Биз энди “Жаҳон адабиёти” бўлганимиз учун дунё билан алоқа қилиб турамыз. Яқинда Япониядан телефон қилишиб, “Отаули деган ёзувчи бор экан. Шунинг фамилияси бизнинг одамларнинг фамилиясига уйқаш келяпти, бизданмасмикан?” дейишди. “Эҳтимол, бўлиши мумкин, суриштиринглар”, дедик. Шунинг учун сизга бир чиройли радио жўнатишди. Очмай қўя қолай. Тунда ухламайдиганлар учун жуда яхши эшиттиришлар бор.

Бахтиёр Назаров: Японча гапирадими?..

Мирпўлат Мирзо: Ўшаларни эшитиб ётишингиз учун, зерикмасдан! Тўнни кийиб, радиони бошга қўйиб ётасиз-да, ижод қилаверасиз!

Абдулла Орипов: Иккаласиям олтмишда! Биттаси катта, кичик дейди. Ҳусан Ҳасанни ака дейиши керак!.. Раҳмат! Мана, “Ёшлик” журналининг бош муҳаррири, катта ёзувчимиз, бирга неча-неча йиллардан буён ёнма-ён хизмат қилиб келаётгани. Собир Ўнар!

Собир Ўнар (“Ёшлик” журнали бош муҳаррири): Меҳнат дафтарчамда “Ёшлик” журналдан бошқа жой тушмаган. Раҳимжон акаям, мана, йигирма олти йил, бир йигитнинг ёши, шунча йилдан бери ўзига хиёнат қилмай яшади. Мен ижодини кўп кузатаман Раҳимжон аканинг. Энг муҳими – нождидийлик қўлидан келмайди. Нождидийлик, жўрттага қилиш, юзакилик ҳеч қачон қўлидан келмаган Раҳимжон аканинг! Табиатига хос қатъиятчилик принциплари, ўзини қўйиб юбормаслик ҳатто ижодида баъзан таъсирини ўтказадиям! Кейинги ҳикояларида, мана, маҳмудлар ҳақидаги ҳикояларида маневрлар, ўзгача бир нималарни қўллаш бошлади. Раҳимжон ака, мен сизнинг ижодингизда ҳозир камолот босқичини кўряпман.

Мен бундан ҳам бошқа нарсани гапирмоқчиман. Муаллиф сифатида энг одобли муаллифларимиздан биттаси Раҳимжон ака. Одоби, интизомли муаллифлар орасида Абдулла акам биринчи ўринда туради. Ҳеч қачон менинг асаримни чиқаринглар, фалон нарса ёздим деб айтмаган. Омон Матчон даврида ишга кирган бўлсам, Омон ака давридаям шеърларини сўраб олганмиз. Раҳматли Равшан Файз “Абдулла ака, шеърларингизни беринг!” деб бориб олиб келганида “Фуркат нидоси” деган бир шеърдаги айрим сатрлар муҳарриримизда эътироз уйғотган экан. “Шуни олиб қолсак, шу бир шеър қолганда нима ўзгарарди” деган маънода гап бўлди. Абдулла ака борган-да бир енгилгина таҳрир билан ўша сатрни юмшатиб юборган. Ўша туркум тўлиғича чиқиб кетган. Ҳеч кимга малол келмаган.

Иккинчи ўринда Раҳимжон Отаев туради. Сабаби Раҳимжон Отаев “Ёшлик” журналига икки йилда бир марта асар беради ва уни қайтариб берсангиз, яна бир йил жим юради. Жуда одоб масаласида Раҳимжон ака ибрат оларли даражада. Неча йилдан бери, мен ишлай бошлаганимдан бери, ўша “Сурнай наволари” ҳам “Ёшлик” журналида, Жамолзоданинг “Шўробод” асари таржимаси, “Эран саҳий” – Оллоназар Абдиев қиссаси таржимаси, Тўлепберген оғанинг мактубларини ҳам биз чоп этдик. Ўтган йили бир асарини чоп этдик.

Раҳимжон аканинг умрида жуда хурсанд бўлиб, тўлиб, ичидан тўкилиб турган пайтини кам кўрганман. Лекин кечаги “Ўзбекистон” нашриётида чоп этилган “Тилсим” деган умри мобайнидаги энг катта китобини кўрсатганда “Собиржон, мана, мен бир йил отпуска олиб, бошқа қилиб, қўлга киритган нарсам, ютуғим шу бўлди, қанча йиллардан бери нашриётларда бунақа катта асар чоп этилганим йўқ эди” деб хурсанд бўлди. Мен ҳозир баъзан Абдулла акамнинг гапларидан, мана, Бахтиёр ака, сизнинг гапларингиздан, Маҳмуд аканинг гапларидан кўзлари порлаб, ҳатто ёшлар тўкилиб кетаётганини кўриб турибман. Мен алоҳида бир совға билан келганим йўқ. Лекин “Ёшлик” журнали кейинги йилдан бошлаб ҳар ойда чиқа бошлайди. Шунинг учун мен, Раҳимжон ака, сизга гарттаккина гонорар бермоқчиман. Совға сифатида қабул қилинг!

Абдулла Орипов: Асар билан қолайди-да ўрнини!

...Нимадандир ясалган, “ичимдагини топ” деб умри кечадиганлар жуда кўп. Улар нима дарди-ҳасрати бўлса энди фақат Мункар Накирга айтади бориб! Тирикликда улар мана шунақа бўлади. Улар ҳам, майли, Худо яратган бандалар. Лекин Худойим яратганда шундоқ бир тупроғини энг тоза тупроқдан, ғубор кўнмаган, шўр сувлар аралашмаган тупроқдан Раҳимжонни яратган. Шунинг учун захламайди, булоқдек тозагина бўлиб туради. Фарзандларини тарбиялаб, етук инсонлар қилиб етиштирди. Бунинг учун, Раҳимжон, сизга яна бир карра, қайта-қайта раҳмат деймиз. Энди Раҳимжоннинг ўзларига сўз берсак бўладими? Сўз Раҳимжон Отаев, Отаули, яъни... юбилярга!

Отаули: Раҳмат! Мақтовларингизни аванс тарзида, янги ишларга илҳомлантирадиган бир туртки тарзида қабул қиламан, ошириб мақташларингизни! Энди, Абдулла ака, бу ерда ҳаяжонланиб айтадиган гапларим жуда-а кўп. Аввало олтмиш ёшнинг йигирма олти йил-у уч ойини Қодирий билан Чўлпондан тортиб то Миртемир билан Шухрат домлага қадар не бир улуғларимизнинг кўзини кўрган шу мачитдек муқаддас даргоҳда ўтказганим учун минг қатла Худога шукур демоқчиман, Абдулла ака! Мана шу йигирма олти йил мобайнида бу ерда акаларимдан жуда кўп яхшиликлар кўрдим. Одам боласи, шу жумладан ёзувчи ҳам бошқаларнинг меҳри билан ўсиб-улғаяди. Халқимиз айтганидай, ташбеҳидай, бойчечакка ўхшаб, қаттиқ ердан таталаб, юмшоқ ердан юмалаб чиқадиган одам боласининг табиати шундай, жумладан, ёзувчининг табиати ҳам! Мени шу даргоҳга бошлаб олиб келган Сарвар Олимжонович Азимов, шу даргоҳда биринчи асарларим ҳақида биринчи сўзини айтган Салоҳиддин Мамажонов, биринчи асарларимни аввал “Тулистон” журналида, кейин “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафталигида эълон қилган Асқад Мухтор, мана шу ерда менинг бир ватанлик бўлиб, шу ватанда тўртта фарзандимни тарбиялаб вояга етказишимда беғараз акаларча ёрдам қўлини

чўзган Хожиакбар Шайхов, балохўрлар мени зуғумга олиб турган пайтда кўксини қалқон қилиб, “Мана, мен ҳимоя қиламан шуни!” деган Йўлдош Сулаймон! Мана шу акаларимдан кў-ўп яхшиликлар кўрдим. Афсуски, улар бугун бу дунёда йўқ. Уларнинг охирати обод бўлиб, жойлари жаннатда бўлишини Худодан тилайман.

– 1984 йилда уюшмага аъзо бўлиб кирдим, 21 март куни, Абдулла ака! Менга уюшма аъзолиги Умарали Норматов, Муҳаммад Али, Пирмат Шермухамедов акаларим тавсия берган. Биринчи асарларимга Норбой Худойберганов, Маҳмуджон Нурматов, Шодмон Отабек, Тоҳир Маликлар тақриз ёзган. Айниқса, Ўзбекистон давлат мустақиллиги йилларида ёзган жамики йирикрок асарларимга сўзбоши ёзган Тўлепберген Қаипбергенов, Абдулла Орипов, Одил Ёқубов, Абдуғафур Расулов, Эрнст Бегматов, Муҳаммад Али, хуллас, кўпчилик акаларим – бу акаларимга Худодан умрлари узоқ бўлишини, кўп йиллар бир-биримизга елкадош бўлиб туришимизни тилайман.

Менинг “Шеър қадри” деган биринчи адабий-танқидий мақолам 1982 йилда ҳафталикда эълон қилинган эди. 1983 йилда “Энг жумбоқ туйғу” деган биринчи публицистик бадиам “Шарқ юлдузи” журналида эълон қилиниб, Пирмат Шермухамедов журналнинг йиллик мукофотини бериб, менинг қаддимни анча ростлаган. 1984 йилда “Ёшлик” журнали “Қалб дарчаси” деган биринчи насрий асаримни берган. Шу учта уюшма нашрига кейинги йилларда, мана, “Жаҳон адабиёти” журнали, менинг асарларим чиқаётган “Моҳият” газетаси (Абдумажид Азим) келиб қўшилди. Асосан шу газета-журналларда чикди кейинги йигирма беш йил мобайнида менинг ёзганларим. Шу газета-журналларнинг ижодий жамоаларига ҳозирги қийин иқтисодий вазият – бозор иқтисодиёти шароитида ишларига ривож тилайман. Шу газета-журналларнинг янаям гуркираб, аввалги доврўғига қайтишини тилайман.

Айтаверсам, гапларим, тилакларим кўп. Дўстим Мирпўлат Мирзо билан мен икковимизнинг ижодий кечамизни мана шундай катта даргоҳда, не бир улуғларнинг кўзини кўрган даргоҳда ўтказилиб турилгани аввало Президенти-мизнинг адабиётга алоҳида эътибори бугунги кунда. Сизларнинг шундай давра куриб турганингиз, албатта, ёниб-куйиб айтилган, бўзлаб айтилган сўзнинг қадрини ҳамиша баланд тутишларингиздан деб биламан. Кўп йиллар бир-биримизга елкадош бўлиб, сафдош бўлиб, бир аҳил оила, жамоа бўлиб шу ерда ўзбек адабиётининг жаҳонга доврўғини... Чингиз Айтматов вафоти пайтларида ўзимча... умуман, олтмишдан кейин саксонгача шу ораликда ёзувчи учун синов йиллари бўлади, шекилли, Абдулла ака. Тақдири узил-кесил ҳал бўладиган йиллар! Масалан, Лев Толстой ҳам, Рабиндранат Тагор ҳам, Чингиз Айтматов ҳам саксон ёшнинг атрофида бу дунёни ташлаб кетган-да. Мана шу синов, имтиҳон, ё у ёқли, ё бу ёқли қилиб ташлайдиган йигирма йилдан омон-эсон ўтиб олишимизни Худодан тилайман. Шу даврдан матонат билан ўтган акаларимга бунақанги йигирма йилдан яна бир нечтасини кўришни Худодан тилайман! Шунга етолмаган, олтмиш ёшга етолмай турган Собиржонга ўхшаган, мана, Уйғун Рўзиевга ўхшаган укаларимга ҳамма устозларидан ошиб кетишини тилайман.

Хўп, энди айтаверсам гап кўп. Бу ерда ҳозир жуда кўп гаплар айтилди, энди қисқа қилсам.

Абдулла ака, шу даврани ташкил қилганингиз учун, шу даврага даврабоши бўлиб ўтирганингиз учун қандай миннатдорчилик билдирсам экан сизга, деб узоқ ўйландим, бола-чақам билан маслаҳатлашиб. Тўн кийдирсам, сизга тўн кийиш унчалик қизиқ эмас, минглаб тўнлар кийгансиз. Бундан қирқ йил илгари сиз ёзган жамики шеърларингизни ёддан билардим. Бунга гувоҳларим бор, мана, Тил-адабиёт институтида бирга ишлашган Бахтиёр ака, Эрнст ака кабилар. Ҳозир бир неча шеърингизни ёддан ўқиб берай десам, биринчидан, олмиш ёш, хотирам панд бериб қўйишидан кўрқаман, иккинчидан, шеърларингизни ёд биладиган бу мамлакатда миллионлаб мухлисларингиз бор, бу ҳам унчалик қизиқтиролмайдимиз сизни. Ўйлаб-ўйлаб, нима совға қилсам экан, нима қилсам экан деб, мевасидан мағзи ширин деб, ўғлим ўттиз ёшида инглиз тилида ёзган математикадан ўқув қўлланмаси, шуни Абдулла акага ўғлимнинг дастахти билан... Автор шу ерда!..

Абдулла Орипов: Мундоқ келинг-да!.. Мен мана бу китобни кеча кўрган эдим. Ҳозир Бахтиёр Аминович ҳам фикрларини қўшиб айтиб ўтдилар. Раҳимжон ҳозир ўз фарзанди ҳақида гапириб турибдилар. Бу тўғри, фарзандингиз. Бунинг учун раҳмат. Энди бу мустақил сайёрага айланган ўзи бир планета. Шундоқ бир кўз олдидан, хаёлимдан ўтди. Албатта, бу қонуний гап. Президентимизнинг гапларини ҳаммамиз яхши биламиз. “Ўзбекистон келажаги буюк давлат”. Мана, исбот, исботларидан бири! “Биз ҳеч кимдан кам бўлмаганмиз ва кам бўлмаймиз”. Марҳамат, исботларидан бири! “Мустақиллик бизга нималар берди” деган агар қандайдир бир савол пайдо бўлиб қоладиган бўлса, минглаб жавобларимиз бор, ана шулардан яна биттаси, мана! Энди, қаранг, шеърят-ку, улуғ нарсаси, Навоий бобомизга суяниб кўксимизни кериб юрамиз. Илм ҳам шунақа, албатта. Ер юзиде математиканинг отаси деб Хоразмий боболаримизни айтаемиз, тўғрими? Ўзи табиатимизда бор экан-да! Мана, орадан минг йиллар ўтиб, энди яна, Замаҳшарий арабларга дарс бергани каби, мана, инглизларнинг ўзига, Европага математикадан шуларнинг тилида ўзбек ўғлони дарс бериб турибди. Мана, китоб! Ўйлайманки, мана шундай йигитларни, қизларни тарбиялаган ота-оналар, сизларга катта раҳмат деймиз. Сизнинг ҳали жуда ҳам, жудаям баланд парвоз қилишингизни, ниҳоятда узоқ илм, ҳаёт йўлида зафар қозонишингизни тилаймиз. Бу бир. Ва айна чоғда, бу ерда гап айтилди. “Мана, олтмишга кирибсиз, ўтириб ижодни қилаверинг, ҳаётнинг битта-ярим оғирчилиги бўлса, биз кўндалангиз” деган гапни айтиб турибди болаларим дейилди, тўғрими? Энди, олмиш-етмишга кирган одам ҳам уйда ўтирмайди, барибир. Лекин шуни билингки, меҳнатлар орасида энг оғир ижодий меҳнатдир. Мана шунда ҳозир сизлар қобил, одил, фозил фарзанд бўлиб, оталарингизнинг ҳурматини жойига қўйиб, уни турли шабадалардан эҳтиёт қилиб, кайфиятини баланд қилиб келаётибсизлар, бундан кейин ҳам шу ишни қилсаларингиз, ҳам Оллоҳ олдида, ҳам адабиёт олдида, ҳам халқ олдида ўз вазифаларингизни бажарган бўласизлар. Шунинг учун сизларга Раҳимжонни топшираемиз! Сизга мана шу илм-фанда отангизнинг эришган даражадаги ютуқларга етиб, ундан ҳам ўзиб кетиш насиб қилсин! Ҳамма соҳада! Қайси

соҳага калит солсангиз, ўша қулф очилсин! Мана шуни тилайман! Соғ бўлинг!.. Бошқа гаплар, эълонлар йўқми?

Отаули: Бир оғиз менда, Абдулла ака, эълон бор эди. Азиз дўстлар, мана, ўғлимни кўрдингизлар, уч қизим тизилишиб ўтирибди онаси билан! Худо хоҳласа, яқин кунларда кетма-кет тўйлар кўришни ният қилиб турибман. Кенг даврада шу тўйларда ош бериш ниятим бор. Ҳозир эса, менга хизмати сингган, ҳар жихатдан мени қўллаб-қувватлаган акаларим билан ишхонадаги ҳамкасбларимга (“тор доирада” дейман энди, имкониятга, дастга қараб!) бир пиёла чой ташкил этилган – “Фаёз” кафесида. Шунга тушишларингизни сўрайман. Бошқаларга эса... Кўпнинг дуоси ижобат бўлади. “Мана шу одам ҳам тўй кўрсин!” деб дуо қилсаларингиз, яқин кунларда кетма-кет тўйларда ош ейсизлар!

Абдулла Орипов: Дуони кимга... Асил ака, битта дуо қилиб юборинг энди укангизга!

Асил Рашидов: Бугун энди жуда бири биридан чиройли гаплар бўлди. Раҳимжон кўп қиррали ижодкор. У ҳақида қанча гапирсак шунча оз. Мен айтмоқчи эдимки, ҳаммамизга ҳам шундай ижод йўли ҳамиша муяссар бўлсин!

ИЖОДИЙ КЕЧАДАН КЕЙИНГИ ЗИЁФАТДА АЙТИЛГАН АЙРИМ ГАПЛАР

Абдулла ОРИПОВ: Энг яхши тилакларни академигимиздан сўрадик. Дуо қилиб, шу тўйлар Раҳимжоннинг фарзандларининг тўйларига уланиб кетаверсин деган жуда ҳам инсоний тилаклар айтилди. Оиласи аъзолари, келинимиз, фарзандлари, ўғил-қизларига яна бир карра миннатдорчилигимизни билдирамиз. Ва бу тўй сизларники. Сизларга ҳар бирингизга муборак бўлсин деймиз.

Бугун йиғинда жуда кўп атоқли адибларимиз, олимларимиз энг яхши тилакларини билдирдилар, изҳор қилдилар. Ўзбекистон, Қорақалпоғистон Ёзувчилар уюшмаси расмий равишда бугунги тўйни адабиётимизнинг байрами ва тўйи деб эълон қилди. Булар ҳаммаси қувончли воқеалардир.

Раҳимжон Отаевнинг 60 йиллик тўйи, уюшмадаги катта залимиздаги тўй бу ерда давом этаётир.

Мен мана шу қадахни Раҳимжон Отаев учун, Раҳимжон Отаевнинг хонадони учун, келинимиз, фарзандлари, қизлари, ўғли, Раҳимжонни дунёга келтирган ва кўллаб-қувватлаб турган ўқувчилари учун, барча-барчаси учун ичмоқчиман! Раҳимжон, сизга муборак бўлсин. Соғ-саломат бўлиб, бундан кейин ҳам кўп-кўп тўйларни биргаликда ўтказиб юрайлик. Келинлар, азиз дўстлар, шу қадахни Раҳимжон Отаевнинг шарафига, ҳурматига энг яхши тилакларни изҳор қилиб олишларингизни сўрайман!

Қурбонмурод ЖУМАЕВ (Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раис ўринбосари): Ишларига ривож тилайман, фарзандларининг ишларига ривож тилайман. Нимаики яхши ниятлари бўлса, нимаики яхши тилаклари бўлса, ҳаммаси рўёбга чиқишини тилайман. Уюшма раҳбариятидаям ўзингиз раҳбарлигингизда, Абдулла ака, кўп яхши гаплар айтилган, яна айтилади. Ўшаларнинг ҳаммасига қўшиламыз. Нимаики истакларингиз бўлса, амалга ошаверсин!

Эркин САМАНДАР: Раҳимжон Отаев ҳақида бугун айтилаётган жуда яхши гапларнинг кўпчилигига боис келин бўлади. Ҳаммамиздаям шундай. Умуман, ёзувчига рафиқа бўлишдан оғир нарса бўлмаса керак. Биринчидан, ёзувчининг ўзининг инжиқлиги бор. Иккинчидан, топармон-тутармон эмас. Учинчидан, қалбида ишқи кўпроқ бўлади, аёлига баъзан эътибор бермай қўйишиям мумкин. Мана шулардан келиб чиқиб қараган пайтда Раҳимжон Отаевнинг рафиқаси, юбилейдаги гаплар ва яна айтиладиган гаплар синглимизнинг адресига бўлади, тўғри келади, деб ўйлайман. Мана шу даражага етиб, 60 ёшга кириб, соғ-саломат юргани учун Дилбархонга, Раҳимжон Отаевга чидаб, инжиқликларига чидаб, оғир кунларга чидаб, мана шу ёшга олиб келгани учун катта раҳмат айтамыз. Бундан ташқари, тўртта фарзандни туғиб ўстириб, уларни мана шундай бугун тўйга олиб келиб тургани учун ҳам Дилбархонга раҳмат айтамыз. Дилбархоннинг тимсолида мана шу ерда ўтирган бизнинг аёлларимиз, қизларимизга ҳам раҳмат айтамыз.

Мен адабий маслаҳатчилар ўтирадиган хонага кирганимда булар шу ерда туришган экан. Дилбархон менинг кирганимни билмади-да, бир гапни айтиб қўйди. Чин дилдан айтди лекин. “Шу ерда ўтириб ишлайсизларми?” деди. “Э,

рахмат сизларга!” деди... Шу қадаҳни Дилбархон учун, Дилбархоннинг қизлари учун, бу ерда ўтирган гўзал аёлларимиз учун кўтаришни таклиф қиламан.

Низом КОМИЛ (Уюшма адабий маслаҳатчиси): Йиғинлар, бошқа нарсалардан анча узоқ одамсиз. Лекин 60 ёш туфайли, бир қутлуғ ёш экан, шу ишга журъат қилибсиз, буям катта гап.

Сизнинг таърифингизни, мана, Бахтиёр жуда келтириб бошлаб берди. Яхши гапларни айтди. Мен сизнинг шунча фазилатингиз борлигини билмас эканман. Ҳам математик, ҳам рассом. Яна сиз яхши билар экансиз, Бахтиёр...

Абдулла ОРИПОВ: Бетончи яна!

Низом КОМИЛ: Ёнма-ён юравериб билмас эканмиз. Бугун Раҳимжонни жуда меёрига етказиб мақтадигам, улуғладигам, бунга арзийдиган эди. Мен ёзувчи-шоирларнинг мақтов сўзларига унча ҳаяжонланмайман. Орасида юрган одамман. Кўп кўрганман. Менга жуда таъсир қилгани, Вестминстер университетида инглиз тилида математикадан дарс бераётган Фаррухбек учун олсак бўларди. Раҳимжондан кўраям мана шу ўғлимга ҳавас қилдим. Қани энди хамманинг фарзанди шунақа бўлса!

Абдулла ОРИПОВ: Энди Раҳимжоннинг исми-фамилияси, “Отаули” ўзига катта обрў бериши шубҳасиз. Энди шундоқ бўлсинки, кимсан деса “Фаррухнинг отасиман!” деб юрсин!

Низом КОМИЛ: Фаррух учун олайлик! Майли, отаси-ку, бўлганича бўлди, энди ўғли юксакларга кўтарилиши керак!.. Яна битта гап чиқиб қолди. Кимнинг ўғли бўлса, балки яхши йигитлардир, лекин камида мана шу Фаррухга ўхшаган бўлсин! Инглиз тилида математикадан дарс бериш, дарслик ёзиш!.. Мана, ўзиб кетгани қанақа бўлади одамнинг! Болаларга шуни тилайлик энди, ҳадеб ичавермасдан!

Турсун АЛИ (Уюшма адабий маслаҳатчиси): Бугун Раҳимжон акам ҳақида жудаям чуқур маъноли, яхши гаплар гапирилди. Бунга асосан, мана, дўстлари, акалари, устозлар, яқинлар, ишхонамиз сабабчи деб биламан – ёзувчилар уюшмаси. Ака, мана, 26 йилдан бери шу ерда ишлайди. Мен ҳали уюшмага кириб-кирмасдан Раҳимжон акани билардим. Мана, икки йилдан ошиб қолди, учинчи йилга қараб кетяпти, битта хонада бирга ишляпмиз. Ҳақиқатан ҳам, жудаям тартибли, интизомли, жудаям кўпчиликнинг эътиборига тушган инсон деб биламан. Мана, оиласини яқиндан билдик. Оиласида Худо хоҳласа яхши бир тўйлар бўлсин. Бу дебوحаси бўлиб, яхши-яхши тўйлар бўлсин!

Дилбар ТУРСУНОВА: Оиласиям маҳалладаям жудаям намунали. Раҳимжон ака, соғ бўлинг ҳар доим, бунақа ёшлардан яна иккитасини кўринг! Қизларингизга яхши жойлардан, ўғлингизга яхши жойлардан ато қилсин! Шуларнинг бахтини, роҳатини кўринг! Ўзингиз Дилбархон билан кўша қариб, шуларнинг роҳатини кўриб юраверинг!

Маҳмуд ТОИР: Ниятингиз дилдаги ором билан зўр ишлаш! Шу саксон, ўзингиз айтган, Чингиз акалар, Одил акалар, бошқалар, Тагорлар ҳақида гапирдингиз. Ниятингиз саксонга чиққунча даҳшат очилиш! Мана бу Бўстонлиқдан тушиб келаётган сув бутун Тошкентни таъминлайди. Ўша

сувлардаги мусаффолик... ўзингизнинг бағрингиздан оқиб чиққан булоқларнинг, ирмоқларнинг тозалиги бугун ҳаммани ҳайратга соляпти.

Хар жоннинг чашмаси фарзанд бўлади,

Дил ичра юз очган дилбанд бўлади.

Ўғлини эл алқаган ота-онанинг

Кўкси тоғлардан ҳам баланд бўлади.

Мана шу бугун Фаррухга айтилган олқиш, ҳамиша кўксингиз Тошкент шахрининг тепасида турган тоғлардан баланд бўлиб юрсин, ака, қалбингиздаги булоқлар ҳам қаттиқ қайнасин, биз ҳаммамиз баҳраманд бўлайлик!

Барно ХЎЖАЕВА (уюшма котибаси): Уюшмага келганимга 20 йил бўлибди. Келган кунимдан Раҳимжон акани танийман. Фарзандлари ёш эди. Шунча йил бирданига ўтиб кетди, Абдулла ака, фарзандлари қанотларига кирди. Ановинда чиқибдилар югуриб, қўлларида катта китоб! Ўғилларининг китоби экан! Ўзларининг китоблари чиққанида ҳам бунчалик хурсанд бўлмаган. Табриклайман. Ота-ўғил, қадам босгансиз, орқангиздан ўғлингиз босган. Мартабаларингиз баланд бўлсин. Оилавий бахт тилайман. Соғлик-саломатлик тилайман. Шунақанги яхши ўғлингиз бор, чиройли, чевар қизларингиз бор. Шуни бошлаб бердингиз. Энди бундан буёғига насиб қилсин, ўғлингизнинг никоҳ тўйида ўтириш, қизларингизнинг никоҳ тўйларида ўтириш, кейин бешик тўйларида ўтириш насиб қилсин!

Раъно НОСИРОВА: Раҳимжон ака, сизга соғлик тилайман, оилавий бахт тилайман, кеннойим билан қўша қаринг, ўғлингиз, қизларингизнинг тўй-ларини кўринг, невараларнинг тўйларини кўринг! Шу тўйларга келиш бизгаям насиб қилсин!

Фаррух ОТАЕВ: Дадамизнинг қутлуғ 60 ёшини нишонлаб турибмиз. Дадамиз билан фахрланамиз. Биринчи галда айтмоқчи бўлганим: адамнинг ижодига, қилаётган ишларига, меҳнатларига шунчалик эътибор қилиб, шундай чиройли кеча ташкил қилганингиз учун мингдан-минг раҳмат демоқчиман. Шу билан бирга адамнинг ижоди ҳақида мен ҳам ўз фикрларимни айтмоқчи эдим. Адам асар ёзсалар, оила бўлиб биринчи галда биз ўқиб чиқамиз. Деярли ҳамма асарларини мен ўқиганман. Ҳақиқатан ҳам, ҳар қандай асар...

Мирпўлат МИРЗО: Бошқа ёзувчиларниям ўқийсиларми?

Фаррух ОТАЕВ: Бошқаларниям ўқиймиз. Адамнинг асарларини алоҳида меҳр билан ўқишимнинг сабаби – асардан одам таъсирланиши керак. Ўша нарса, адамнинг ёзганларида қанақадир руҳият бор, ҳис қилиб туради киши. Қаҳрамонларнинг характерларини ҳис қилиб туради! Иккита томонини айтмоқчи эдим. Менинг кузатишим, масалан, адами шоҳ асарлари – “Тилсим” асарида учта ака-ука тўғрисида гап боради.: Тўнғич ботир, Ўртанча ботир, Кенжа ботир. Уларнинг, назаримда, характерлари жуда чиройли тасвирлаб берилган. Масалан, Тўнғич ботир сал оғир-вазмин, камгап одам. Ёки Ўртанча ботир, шўх, ака-укасига шўхлик қилиб юрадиган одам. Ёки Кенжа ботир зиёли, ўқимишли...

Абдулла ОРИПОВ: Яхши, Фаррухжон, соғ-саломат бўлгин!.. Раҳимжон, сизларнинг фаолиятларинг, қобилиятларинг, унутманг, наинки ўзингизга, балким катта ўзбек халқига тааллуқли. Шуни унутманг! Наинки сиз туғилиб ўсган қишлоққа, наинки ишлаётган идорангизга, сизнинг фаолиятингиз ўзбек

миллатига – улуғ миллатга, унинг келажакига, унинг сиёсатига, маънавиятига, маърифатига бевосита алоқадор. Ана шу йўлда қилаётган хизматларингизни ҳамиша давом эттиринг. Шу халқ бор экан, миллат тирик экан, мустақиллигимиз авжида турган экан, муҳтарам Юртбошимизнинг йўл-йўриғи билан ўзбек халқи қийин бир шароитда бўлса-да келажакка қараб қадам ташлаб бораётган экан, шунда ҳалол, ростгўй инсонлар ниҳоятда зарур, энг зарур! Мана, энди интернет дегани чиқибди. Битта лампочка ўчиб қолса гапириб ётади: “Хадрада лампочка ўчди” деб! Худди шу Хадрада катта кўприк ўтди – буни гапирмайди. Уни хўжайинлари сотиб олмас экан. Энди биз қачонгача уларга қараб анқайиб ўтираемиз? Майли, бу бошқа масала...

Ёзувчилар уюшмасининг ўттиз йиллик қадрдон инсони, адабиётимизнинг меҳнаткаш деҳқони, проза десангиз проза бўлса, шоир десангиз шоир бўлса, таржимоннинг энг катта таржимони, дўстларни бирлаштирадиган бир фазилати бор, мана, болаларни, фарзандларни ўстирган! Мана шу гапимни, шу дуомни қабул қилинг! Девон номидан, Олий Мажлис номидан, энг улуғ идоралар номидан менга ҳуқуқ берилган. Дўстим, бирор жойда бир чатоқ иш қилган эмассиз. Сиз меҳнат қилдингиз. Сизнинг характерингизда унча-мунча озроқкина нима бўлса, биз яратдик сизни!

ОТАУЛИ: Тўғри, шу уюшмада тарбияландим!

Абдулла ОРИПОВ: Озроқкина асабий қилган бўлсак, биз қилдик, Ўзбекистон қилди! Уёғидан тегдик, буёғидан тегдик, меҳнатига қадрлаб баҳоям бермадик! Кўзингнинг олдида сендан миллион марта паст нарсалар юзага чиқиб кетганда жиғибийрон бўлдик. Биз қилдик ҳаммасини! Шунинг ҳаммасининг номидан узр сўрайман, ука, узр сўрайман!..

ОТАУЛИ: Абдулла ака, мени йиғлатманг, бўлди!

Абдулла ОРИПОВ: Буни Президентга ёзган хатларини ўрганиб чиқдим ҳаммасини! Ўн беш томлик асар бўлади. Шу ўринда бирга ишлаганимизда нечта асарингизни чиқардим мен, айтиб беринг?

ОТАУЛИ: Абдулла ака! Абдулла ака! Нимаики китобларим, нимаики асарларим чиққан бўлса, ҳаммаларингизга шуни айтиб қўйишим керакки, мана шу Абдулла Орипов уюшмага бош-қош бўлиб турган 1996 йилдан бери ўтган ўн уч йил давомида менинг елкам офтоб кўриб, пешонам ярқиради!

Абдулла ОРИПОВ: Энди менинг гапим ўз-ўзидан бўлмайди-ку! Шу гапимга, тепада турган катта идоралар бор, яхши, ишонади, хўп. Тушунарли. Энди манови овминга... сизни қўллаган одамларнинг энг юқори даражасини яхши тушунасиз. Сиз ёздингиз хатни, мен олдим. Ҳаммасини биламан. Авваламбор, биринчи навбатда халқингизнинг табригини қабул қилинг. Иккинчи навбатда касбдош дўстларнинг кутловини қабул қилинг. Қолаверса... Буёққа тақиладиган нарса бор. Уям турибди. Олдинда тўйлар бор. Улашиб кетаверади. Сизга ўзингизнинг буюк қаҳрамонларингиз ёр бўлсин!

МУНДАРИЖА

Биринчи қисм. Мақолалар.

Отойининг латиф лутфи.....	3
Улуғ носир (Носируддин Бурҳонуддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асари ҳақида).....	8
Тонг юлдузи шуълалари (Абдулҳамид Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи таҳлили).....	13
Тасаввур зиёси (Абдулҳамид Чўлпоннинг “Ёрқиной” драмаси таҳлили).....	33
Такдир тақозоси (Чингиз Айтматовнинг “Қулаётган тоғлар (Мангу қайлик)” романи таҳлили).....	41
Билганинг билгани (Асқад Мухтор портретига чизгилар).....	51
Шиддат (Озод Шарафиддинов портретига чизгилар).....	55
Ижодий тажриба мактаби (Тўлепберген Қаипбергенов портретига чизгилар).....	60
Ҳикматлар карвони (Одил Ёқубовнинг “Кўҳна дунё” романи таҳлили).....	67
Буюк учлик (Одил Ёқубовнинг “Оққушлар, оппоқ қушлар...” романи таҳлили).....	77
Тилсимнинг тилло калити (Пиримкул Қодировнинг “Тил ва Эл” илмий бадиаси таҳлили).....	87
Асиллик (Асил Рашидов портретига чизгилар).....	91
Ҳақгўй (Турсунбой Адашбоев портретига чизгилар).....	97
Бола кўнгли (Менглибой Муродовнинг “Менинг бола калбим” қиссаси таҳлили).....	109
Меҳрга қасида (Уйғун Рўзиёвнинг “Робия” ҳикояси таҳлили).....	120
Ўзбекона кулги қиссаси (Ғафур Шермухаммаднинг “Баракасини берсин...” қиссаси таҳлили).....	124
Жон Голсуорси. Адабиёт ва ҳаёт. (Рус тилидан таржима).....	132
Адабиёт ва ҳаёт (Жон Голсуорси мақоласига татаббу).....	142
Сўз санъатидан сабоқлар	
Оҳорли фикр.....	152
Боқий сўз.....	155
Юксак туйғу.....	158
Меҳр ва раҳм.....	161
Тағмаъно.....	164
Маъжоз ва тимсол.....	167
Азал котиблари.....	170
Эга.....	173
Яратувчи.....	175

Иккинчи қисм. Сухбатлар.

Ғалвир сувдан кўтарилганда. (Шоир Мирпўлат Мирзо билан сухбат).....	179
Ўтовдан – отовга! (Қорақалпоқ адиби Тўлепберген Қаипбергенов билан сухбат).....	184
Ёзувчи ва замон. (Шоир Ориф Тўхташ билан сухбат).....	188
Отаулининг 60 йиллигига бағишланган ижодий кечадаги давра сухбати.....	199
Ижодий кечадан кейинги зиёфатда айтилган айрим гаплар.....	219

Илмий-адабий нашр

Нашриёт муҳаррири: Файзи Шоҳисмоил
Мусахҳиҳа: Камола Болтабоева
Техник муҳаррир: Беҳзод Болтабоев

«MUMTOZ SO‘Z»

масъулияти чекланган жамияти
нашриёти

Нашриёт лицензияси АИ № 103. 15.07.2008
Теришга берилди: 14.01.2012
Босишга рухсат этилди: 15.01.2012
Қоғоз бичими 60x84 1/32. Офсет қоғози
Times New Roman гарнитураси. Ҳисоб-нашриёт тобоғи 15,0
Шартли босма тобоғи 18,05. Адади 200
Баҳоси келишилган нархда

Тошкент, Навоий кўчаси, 69.
Тел: 241-60-33

«MUMTOZ SO‘Z»

масъулияти чекланган жамиятининг
матбаа бўлимида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 69.
Тел: 241-81-20